

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
T Ü R K T A R İ H K U R U M U

ISSN 0041-4255

BELLE TEN

DÖRT AYDA BİR ÇIKAR

Cilt : LXVIII

Sa. 252

Ağustos 2004

ANKARA - 2005

İÇİNDEKİLER

Makaleler, İncelemeler:

Sayfa

SEVİN, VELİ: Son Tunç/Erken Demir Çağı Van Bölgesi Kronolojisi. Kökeni Aranan Bir Devlet: Urartu (2 harita, 20 resim, 3 tablo ile birlikte)	355
BİLGİ, ÖNDER-ATASOY, SÜMER-DÖNMEZ, ŞEVKET-SUMMERER, LATİFE: Samsun (Amisos) Bölgesi'nin Kültürel Gelişimi Projesi (1 harita, 5 çizim, 22 resim ile birlikte)	387
TAŞAĞIL, AHMET: Köl Tigin Yazıtının Çince Yüzü Hakkında	403
ERDEMİR, HATİCE: The Nature of Turko-Byzantine Relations in the Sixth Century Ad .	423
ÇAKAR, ENVER: 17.Yüzyılın İkinci Yarısında Antakya Kazasında İskân ve Nüfus (1678/1089 Tarihli Avârız-Hâne Defterine Göre)	431
KÖSE, OSMAN: Osmanlı-Âmerikan İlişkilerinde Bir Kriz: Hacı David Vapur Kumpanyası Boykotu (1911)	461
TÜRKMEN, ZEKERİYA: Balkan Savaşlarında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Osmanlı Ordusuna Yönelik Sağlık Hizmetleri	483
DURU, REFİK: Bademağacı Kazıları 2002 ve 2003 Yılları Çalışma Raporu (53 levha ile birlikte)	519

Çeviriler:

LEWIS, BERNARD: (Çev: Arslantaş, Nuh): Osmanlı Hâkimiyetine Girmesinden Hemen Sonra Dimaşk'tan Bahseden Bir Yahudi Kaynak	561
---	-----

Kitap Tanıtmalar:

KAHYA, ESİN: Z. Vesel-H. Beikbaghban-B. Thierry: <i>La Science Dans le Monde Iranien à L'Epoque Islamique</i>	569
BAYKARA, TUNCER: Settar Cabbar: <i>Kurtuluş Yolunda</i>	577
ÖZCAN, AZMİ: <i>Travellers in Faith: Studies of the Tablighi Jamaat as a Transnational Islamic Movement for Faith Renewal</i>	581
KAYAPINAR, LEVENT: <i>The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography</i> ..	585
İngilizce Özetler	591

BELLETTEN

Sahibi ve Yazı İşleri Müdürü / Proprietor and Redactor in Chief
Türk Tarih Kurumu Adına / Turkish Historical Society
PROF. DR. YUSUF HALAÇOĞLU

Yayın Komisyonu / Commission of Publications
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN
Prof. Dr. Abdülkadir DONUK
Prof. Dr. Özer ERGENÇ

Hakemler / Referees
Prof. Dr. Seçil AKGÜN
Prof. Dr. Kâzım Yaşar KOPRAMAN
Prof. Dr. Ercüment KURAN
Prof. Dr. Mehmet ÖZ
Prof. Dr. Mehmet ÖZSAİT
Prof. Dr. M. Taner TARHAN
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL
Prof. Dr. İsenbike TOGAN

Adres/Address:

Türk Tarih Kurumu Kızılay Sokak No: 1
06100-Sıhhiye/ANKARA
Tel: 310 23 68/210-217
310 25 00
Fax: 310 16 98
Internet: <http://www.ttk.org.tr>
e-posta: yusuf@ttk.org.tr
e-posta: ttkinfo@ttk.org.tr

ISSN 0041-4255

Türk Tarih Kurumu Yayınlarını İnternet üzerinden alabileceğiniz adresler
İnternet Adresi : <http://e-magaza.ttk.org.tr>
e-posta : e-magaza@ttk.org.tr

Sarıyıldız Ofset tarafından basılmıştır.
Tel : (0312) 342 16 14

BELLETEN

Cilt: LXVIII

Ağustos 2004

Sayı: 252

SON TUNÇ/ERKEN DEMİR ÇAĞI VAN BÖLGESİ KRONOLOJİSİ

KÖKENİ ARANAN BİR DEVLET: URARTU

VELİ SEVİN*

Son Tunç Çağı (STÇ) ve Demir Çağı'nın (DÇ) başlarında yani M.Ö. II. binyılın ikinci yarısı içinde Van bölgesindeki sosyal ve kültürel gelişmeler ile bunların nedenleri hakkında bilinenler oldukça yetersizdir. Bu yüzden de M.Ö. IX. yüzyılın ortalarından VII. yüzyılın ortalarına değin büyük bir devlet olma başarısını göstermiş Urartular'ın kökenleri bile hâlâ aydınlatılabilmemiş değildir. Tam anlamıyla yerleşik karakterli bu merkezi devletin kuruluşunu hazırlayan dinamikler nelerdi ? Pastoral yönü ağır basan bir aşiret düzeninden bunun tam tersi gelişmiş bürokratik bir devlet sistemine nasıl geçilebilmişti ? Bu geçişin aşamaları nasıl olmuştu ? Urartu Krallığı'nın erken aşiret düzenleriyle bir ilişkisi var mıydı ? Henüz bu sorular yanıtlanamaz rahatlıkla. Bölgede 19. yüzyılın sonlarına doğru başlayan araştırma ve kazıların daha çok Urartu Krallığı üzerinde odaklanmış olmasından kaynaklanır sıkıntılar. Oysa Van Kalesi, Toprakkale, Çavuştepe, Patnos, Kayalıdere, Anzaf ve Ayanis gibi görkemli kaleler daima küçük ve fakat bereketli vadilerdeki ulaşılması kolay alçak kayalıklar üzerine inşa olunmuştur. En fazla 200 yıl kadar yaşamış olan bu gibi yerleşme yerlerinden uzun stratigrafik diziler elde edilmesi de olası değildir tabii ki.

Son yıllarda Doğu Anadolu yaylalarında sürdürülen yeni yüzey araştırmaları ile Karagündüz, Dilkaya, Hakkari ve Yoncatepe gibi mezarlık kazıları,

* Prof. Dr. Veli Sevin: Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü
65080 VAN

özellikle Van Gölü havzası ve yakın çevresinin M.Ö. II. binyılın sonlarında ve I. binyılın başlarındaki durumu hakkında daha güvenilir arkeolojik belgeler sunmaya başlamıştır (Özfirat 2001a; Sevin, Kavaklı 1996a; 1996b; Sevin 1999; 2003a; 2003b; Belli, Konyar 2001; Belli 2001). Aynı şekilde, Kuzeybatı İnan ve geçtiğimiz yıllarda özellikle Ermenistan'da hayata geçirilen yeni çalışmalar da Son Tunç/Erken Demir Çağlarının karanlıklarını aralamaya yüz tutmuş görünür (Kleiss, Kroll 1980; Smith, Kafadarian 1996; Smith 1999; Avetisyan *et al.* 2000; Kohl 2001; Badalyan *et al.* 2003). Öyle ki, 1970'li yıllarda sık sık yinelenen Urartu Devleti'nin tarih sahnesinde adeta bir meteor gibi birden bire parladığı görüşü terk edilmek zorunda kalmıştır artık.

Van Gölü havzasında son 10 yıldır yürütölen yoğun arkeolojik araştırmalar M.Ö. III. binyılın sonlarından başlayarak¹, hemen hemen tüm Traskafkasya ile birlikte, eskinin yerleşik çiftçi-köylü yaşantısının büyük çapta kesintiye uğradığı, buna karşılık küçük baş hayvan besiciliğı ve pastoralist ya da yarı-pastoralist bir yaşama geçildiğı; yerleşme yerlerinin seçimi ve planlamada önemli değışme ve gelişmeler olduğunu ortaya koymuştur (Kuşnareva 1997; Edens 1995; Özfirat 2001a; 2001b; Kohl 2001). Sözelimi tarımsal potansiyele sahip alüvyal düzlüklerdeki Karagündüz, Dilkaya ve Van Kalesi Höyüğü gibi yerleşme yerleri ıssızlaşmış, yaşam, daha yüksek ve ot bakımından zengin yaylalara taşınmıştır. Bu yeni ekonomik sistemin sonuçta giderek elit bir yönetici sınıf ile hiyerarşik bir toplum yapısının ortaya çıkışına olanak sağladığı da kuşkusuzdur. Yönetici sınıfın ayrıcalıklı durumu ve zenginliğı, özellikle Van Gölü havzasının kuzey kesiminden başlayarak Traskafkasya içlerine değın yayılmış tumulus/kurgan türü mezar anıtları ile bunlardan elde edilen küçük buluntulardan anlaşılmaktadır (Kuşnareva 1997; Özfirat 2001a; 2002a). Özellikle 1940'larda Trialeti'deki V no'lu kurganda bulunan, kabartmalarla süslü (yük. 11.3 cm.) gümüş kadeh (Kuşnareva 1997: 111 vd., res. 47/12) ile 1948'de Kirovakan'da bulunan arslan kabartmalı altın kase (Kuşnareva 1997: res. 45/7), 1987'de Ermenistan'da, Karaşamb'daki büyük kurganda saptanan, üzeri ziyafet, av ve savaş kabartmaları ile süslü gümüş kadeh (yük. 13.2 cm.) (Oganesian 1992; Kuşnareva 1997: res. 45/17, 48; Pilipossian, Santrot 1996: 65 vd., lev. 34) ve son olarak 1998'de Hakkari'de ele

¹ Van/Karagündüz Höyüğü'nde Erken Traskafkasya (ETr.) Dönemi'nin sonuna ilişkin 7. yapı katından alınan C14 örnekleri (sigma 1 confidence) M.Ö. 2561-2481 (kot no: OZE 599) ve M.Ö. 2444-2298 (kot no: OZE 941) yıllarını vermiştir. Radyokarbon analizleri, Australian Institute of Nuclear Science and Engineering (AINSE) Physics Divison (ANSTO) tarafından yapılmıştır. Analizler için Prof. Dr. Antonio Sagona'ya teşekkürlerimi sunarım.

geçirilmiş kabartmalı steller (Sevin 2000; 2001; Sevin, Özfırat 2001b) güçlü elit-yönetici sınıfın en parlutulu ve etkileyici kanıtlarıdır.

Erken Transkafkasya Dönemi'ndeki (ETr.) görece sakin, tarımcı köy sisteminin son bulması, tarımsal düzlüklerin ıssızlaşması ve hemen hemen tümüyle pastoralist/yarı-pastoralist aşiret düzenine, dolayısıyla yeni bir ekonomik sisteme geçişle sonuçlanan bu sürece yol açan nedenler hakkında çeşitli varsayımlar öne sürülmüştür². Kanımızca iklim ve coğrafi koşullar bu yöre insanların göçebe/yarı-göçebe hayvancı olarak yaşaması için daha elverişli; hayvancılıktan elde edilebilecek potansiyel gelir de, her türlü tehlikesine karşın, daha istikrarlı idi. Nitekim Doğu Anadolu toplumlarının daha İlk Tunç Çağı'ndan (İTÇ) başlayarak çiftçi-köylülüğün yanında kısmen yarı-pastoral bir yaşam biçimini benimsedikleri anlaşılmaktadır (Sagona 1984: 138; Kuşnareva 1997: 192 vd.). Gerçekten de Van Gölü'nün doğu kıyısında, Süphan Dağı eteklerindeki, Orta Tunç Çağı'nda (OTÇ) yoğun şekilde yaylak olarak kullanılmış Sütey Yaylaları'nın ETr. Dönemi'ne değin uzanan bir geçmişi olduğu belirlenmiştir (Özfırat 1993 361 vd., res. 6, Çizim 2). Öyle anlaşıyor ki coğrafi yapı Doğu Anadolu'nun doğu ve kuzeydoğusu ile Transkafkasya halklarının göçebe/yarı-göçebe hayvancılığı çok erken tarihlerden başlayarak ekonomik geçimin temel yolu olarak algılamalarına yol açmıştır³. Ancak burada biz, daha çok Van Gölü havzasında M.Ö. II. binyılın ikinci yarısı içindeki aşiret kültürlerinin kazı ve yüzey araştırması malzemelelerine dayanan güvenilir arkeolojik materyalleri ile bunların tasnifi ve Orta Tunç Çağı (OTÇ) kültürleriyle bir ilişkisinin olup olmadığı ve nihayet Son Tunç/Erken Demir Çağı'nın (STÇ-EDÇ) kronolojisi üzerinde durmaya çalışacağız.

Çeşitli bölgesel alt gruplara ayrılabilen OTÇ boyalı çanak çömlek kültürü yaklaşık olarak M.Ö. 2000'ler ve hatta biraz öncesinden başlayarak, hiç olmazsa Van Gölü havzasında M.Ö. XIV. yüzyıla değin sürüp gitmiş görünür (Özfırat 2001a: 111 vdd.; 2002b; Kohl 2001). Yoğun bir pastoralist yaşantı ile karakterlenen bu kültür daha çok yüksek yaylalardaki mezarlıklar ve kurgan türü mezar anıtlarından tanınır. Gerçekten de bugüne değin Nahçıvan'daki

² Kuşnareva (1997: 207 vd.) bu büyük çaplı sosyal değişikliklerin kökeninde yeni bir kurak iklimi görmeye çalışmakla birlikte buna ilişkin pek fazla kanıt öne sürebilmiş değildir. Ayrıca bkz. Özfırat 2001a; Badalyan *et al.* 2003.

³ Doğu Anadolu'da yakın bir geçmişe değin sürüp gitmiş bulunan bu yaşam biçimi ve ekonomik düzen için bkz. R. Cribb, *Nomads in Archaeology*, Cambridge 1991.

II. Kültepe ve Azerbaycan'daki Üzerliktepe dışında OTÇ'na tarihlenebilecek kale türünde herhangi bir savunma tesisine rastlanabilmiş değildir⁴. İçine genellikle kremasyon, kimi zaman da inhumasyon türünde gömüler yapılan mezarlar genellikle tek kişiliktir. Mezarlara, iyi tanınan boya bezemeli ve monokrom çanak çömleklerin yanında, tunçtan kovanlı mızrak uçları, kılıçlar, hançerler, gümüş ve tunçtan törensel baltalar, gümüş ve altın kaplar ve çok sayıda boncuk bırakılmıştır (Kuşnareva 1997: res. 36/9-21, 37/5-17, 45, 47). Ancak, ne yazık ki yağmalanmış olduklarından Van Gölü havzasının OTÇ ölü gömme gelenekleri konusunda şimdilik fazla bir şey söyleyebilecek durumda değiliz. Bununla birlikte, tümünün ortalama 2000-2500 m. yüksekliğinde ve daha çok yaz aylarında kullanılmaya elverişli, zengin otlaklarla kaplı yayla görünümündeki dağ eteklerinde kümelendiği, buna karşılık alüvyonlu ovaların ise hiç tercih edilmediği anlaşılmaktadır (Özfirat 2001a; 2001b).

Tam anlamıyla açık olmasa da, pastoral karakterli bu kültürün M.Ö. XIV. yüzyıla doğru yavaş yavaş son bulduğu, yerine biraz daha farklı bir toplumsal örgütlenme modeli ve kültürün ortaya çıkmaya başladığı anlaşılmaktadır (Avetisyan *et al.* 2000: 56 vd.; Kohl 2001; Badalyan *et al.* 2003). STÇ-EDÇ denilebilecek evrede eskinin göçebe aşiret örgütlenmesinden daha ileri bir siyasal ve sosyal yapılanmaya doğru adımlar atılmış, yer seçimi ilkeleri değişmiş ve belki de giderek artan zenginlik ve mal varlığının bir sonucu olarak taşın surlarla çevrili kalelere gerek duyulmaya başlamıştır.

Van Gölü havzasının STÇ-EDÇ kültürleri hakkındaki bilgiler şimdilik daha çok "aşiret mezarlığı" olarak tanımladığımız (Sevin 1999; 2003a; Sevin, Kavaklı 1996a) nekropoller ile bunların kimilerine bitişik, korunmalı sitadellerden gelmektedir.

Ernis-Evditepe

A. Erzen ve arkadaşlarının 40 yıl kadar önce (1962-1964) Van Gölü'nün kuzey kıyısı üzerindeki Ernis (Ünseli)'te, ETr. Dönemi'nden beri yerleşmelere sahne olmuş bir kayalık (Evditepe) üzerindeki, kiklopik tarzda surlarla

⁴ A. Özfirat Muş'un kuzeyindeki Yılkale (1999: 2: res. 13; 2001b: 41 vd.; 2001c: res. 1) ve Ahlat'ın kuzeyindeki Haydarkale'de (Özfirat 2000: 195, Çizim 3; 2001b: 41) az sayıda Van-Urmiye türü boya bezemeli çanak çömlek parçaları ele geçirmiş olmakla birlikte, bu alanlardan toplanan malzemede yoğunluk DÇ türü devetüyü renkli mallardadır. Bu yüzden söz konusu yüksek kalelerin, A. Özfirat'ın da inandığı gibi, daha çok EDÇ'na ya da ODC'na tarihlenmesi olası görünmektedir.

çevrili küçük bir kalenin eteklerinde keşfettikleri Demir Çağ nekropolü o yıllarda pek fazla dikkati çekmemiştir nedense⁵ (Harita 1). Oysa bu keşif EDÇ kültürlerinin ilk habercisi olması açısından oldukça önem taşıyordu. Van-Erciş karayolunun iki tarafına yayılmış Ernis-Evditepe mezarları kaba taşlardan yapılmış, kabaca dörtgen planlı, sözde-kemerli, ağır kapak taşlarıyla örtülü ve oda görünümüdür (Sevin 1987) (Res. 1). Tepenin güneyindeki bir kısım mezar ise dörtgen ya da yuvarlak taşlarla çevrili olarak bir kromlek oluşturulmuştur. Ancak A. Erzen bu türde mezarlardan hiç söz etmemektedir. Doğu-batı ve kuzey-güney yönlerine yönelik olan mezarlar: kapısız ve kapılı olmak üzere başlıca iki türdedir.

Her birine çok sayıda ceset gömülmüş olan bu mezarlardan ilk gruptaki kapısız olanlarda cesetler, odaya üst üste gelecek şekilde yerleştirilmiştir. Gömü için, mezarın dar taraflarındaki ağır kapak taşlarından biri kaldırılarak dar bir geçit açılmıştır. İkinci gruptaki kapılı mezarlarda ise odanın kısa yüzlerinden birinin önünde bazen girişi sağlayan basit bir geçit, bazen de üzeri açık, kuyu görünümüne özel bir mekan (dromos) bulunur. Bu sonuncu tipe giren mezarlarda, eski iskeletler, yenileri geldikçe odanın arkasına doğru toplanmıştır. Odalarda cesetlerin yanında çok sayıda çanak çömlek ile demirden yapılmış süs eşyaları, törensel silâh ve simgelere rastlanmıştır. Tunç eşyalar azınlıktadır. Ancak düzenli kayıtların yokluğu nedeniyle, mezarlar ile aşağıda ele alınacak küçük buluntular ve çanak çömlekler arasındaki ilişki tam anlamıyla bilinmez. Çoğunluğu Van Müzesi'ndeki maden eserler ile sayısı 270'i bulan Ernis çanak çömleklerinden kimilerini daha önce tanıtmıştık (Sevin 1987; 1996a; 1996b). Aşağıda yine eski Ernis kazılarında çıktığı kesin olan bir kısım buluntu üzerinde duracağız⁶.

⁵ Sevin 1987; 1996a; 2003b; Belli 2001. Van ili Muradiye ilçesine bağlı modern Ünseli beldesinin 1 km. güneyinde, Van Gölü'nün kuzey kıyıları yakınındaki kalenin adı eski raporlarda "Varşak Tepe" olarak geçer (M.Korfmann, *Berytus* 25,1977: 189). 1956'daki ziyareti sırasında C.Burney (1957: res. 9) aynı zamanda planını da çizmiş olduğu bu küçük kaleyi yanlışlıkla "Keçikıran" adıyla yayınlamıştır. Arkeoloji literatüründe bu adla tanınmakla birlikte, bu kalenin bulunduğu alçak kayalık günümüzde yöresel olarak "Evditepe" adı verilmektedir. Evditepe'nin 3 km. kadar kuzeydoğusundaki yüksek kayalık sırt üzerinde ayrıca bir yerleşme yeri daha vardır. 1997 yılında keşfetmiş ve ilk gözlemlerimizi 1998 yılında Tarsus'ta toplanan XVI. Araştırma ve Arkeometri Sonuçları Toplantısı'na sunmuş olduğumuz bu alan günümüzde "Keçikıran" adıyla anılmaktadır. Üzerinde, hiçbir zaman bitirilememiş Urartu Krallığı, olasılıkla II. Rusa Dönemi yapı kalıntıları saptadığımız bu alanda hiç çanak çömlek parçası yoktur.

⁶ A.Erzen'in Ernis (Ünseli) kazıları sırasında eski Türkçe ile tutmuş olduğu günlük kayıtlarda verilen bilgiler, bizzat çektiği fotoğraflar ve 1973 yılında Van Müzesi deposunda M.T. Tarhan ile birlikte yaptığımız düzenlemeler sırasında kimi notlarla birlikte ambalajlar içinde bulmuş olduğumuz maden eserler bu kazıdan günümüze ulaşan özgün malzemeyi oluşturur: Bkz. Sevin 1987: 37 vdd., res. 5. Müze deposunda Van havzasının çeşitli yerlerinden satın alma ya da bağış yoluyla gelmiş, buluntu yeri bilinmeyen çok sayıda EDÇ türü eser bulunmaktadır.

Çanak Çömlek

Ernis çanak çömlekleri, Evditepe'deki kale ve eteklerinde bulunan yüzey malzemesi ile A. Erzen'in mezarlık kazısında ele geçirilenler olmak üzere iki gruba ayrılarak incelenecektir.

1997'deki araştırmamız sırasında Evditepe Kalesi üzeri ve özellikle de kuzeydoğu yamaçtan 70 kadar çanak çömlek parçası toplanmıştır (Sevin 2003b). Bunlardan en eskileri ETr. Dönemi'ne ait siyah ve kahverengi açkılılardır. Çoğunluk ise kahverengi ya da kırmızımsı renkli parçalardadır. Bunların yanında kiremit kırmızısı ve pembe renkli mallar yoğundur. Bunların büyük bölümü EDC türündedir. Ağız kenarları dıştan kalınlaştırılmış derince çanaklar ile omurgalı ve dışa çekik ağız kenarlı sığ tabak tanınan türlerdendir. Biainili türünde parlak kırmızı cilalı hiçbir parçaya rastlanmamıştır. Genel olarak ele alındığında tüm malzemenin %82'si EDC, %10'u da ETr Dönemi'ne ait görünür.

Ernis-Evditepe mezarlarında A.Erzen tarafından ele geçirilen ve çoğu Van, azı da Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde saklanan çanak çömlekler iki büyük gruba ayrılır. İlk gruptakiler, daha çok pembemsi kiremit ve deve tüyü renginde, genellikle orta ve kötü derecede pişirilmiştir. Fırın ısısının iyi ayarlanmamış olması yüzünden çoğu kez alacalı bir görünüme sahiptirler. En sevilen form içe çekik ağız kenarlarının altı oluk bezemeli, kimileri dikey dikey ip-delikli tutamaklı çanaklardır (Kroll 1980: res. 1-4) (Res. 4/1-4). Ağız kenarı içten oluklu ya da basit ağız kenarlı ve küçük dikey kulplu çanaklara sık rastlanır. Basit ağız kenarları dışa çekilmiş, basık gövdeli ve S profilli çömlek çeşitlemeleri sevilerek kullanılmıştır (Res. 4/6-11). Bunların bazılarının karınları üzerinde küçük yumrulara (Res. 4/9), kimilerinde de boru biçimli akitacıklara yer verilmiştir. Bu kümeye giren çanak ve çömlekler büyük bir çoğunlukla düz diplidir. Hamur yaşken yapılmış kazı bezeme sevilerek uygulanmıştır. Bezemede, içi noktalı üçgenler, dalgalı hatlar, koşut çizgiler arasındaki yatık çentikler yaygındır (Sevin 1996a: res. 7; 1996b: res. 1/1; krş. Kroll 1980: res. 4/17) (Res. 4/7-8,11).

İkinci gruba giren çanak çömlekler sayıca daha azdır. Bunlar farklı bir teknolojinin ürünüdür. En belirgin özellik, üzerlerinin koyu kırmızı kalın bir astarla kaplanması ve parlak açkılı dış görünümüdür. Basit ağız kenarları dışa çekik omurgalı çanaklar, yonca ağızlı ve omuzlarının üzerinde keskin bir silme bulunan testiler (Res. 2) ve yine keskin silmeli, kimileri basit kanallı halka dipli çömlekçikler bu gruptaki yeni özellikler olarak nitelenebilir (Sevin 1996a: 443 vd., res. 5/1-7, 6/1-3).

Maden

Erzen'in kayıtlarına göre Ernis kazılarında mezarlarla birlikte 30'u aşan demir eser bulunmuştur. Bunlardan Van Müzesi'ne sağlıklı bir biçimde ulaşılanlar ise 1 balta, 1 hançer, 2 asa-topuz başı, 2 bilezik, 2 süs iğnesi, 1 yüzük, çiviye benzer 2 nesne ve 3 ahşap alet kovanıdır (Res. 3).

Daha önce de tanıtmış olduğumuz sap-delikli ve çekiç başlı baltanın ağız kısmı giderek genişleyen formdadır (Sevin 1987: 39, res. 5/9, 6/3). Güney Urmiye yöresindeki Dinkatepe II (Muscarella 1974: 67, res. 36/1033), Luristan'da Bard-i Bal (vanden Berghe 1973: res. 13/4) ve Tepe War Kabud (vanden Berghe 1968: res. 23/7, lev. 27a) nekropollerinde ele geçirilenlerin benzeridir. Karagündüz'de hiç görülmeyen bu törensel balta türü, Van Müzesi kayıtlarına göre, yörede başka yerlerden de tanınır (Belli 1996).

Küçük boyutları nedeniyle topuzdan çok "asa başı" olarak nitelenmesi daha doğru olan iki eser söz konusudur (Sevin 1987: 39, res. 5/11-12). Bunlardan biri sap-delikli ve küresel, diğeri ise çift konik biçimlidir⁷.

Düşük omuzlu ve namlusu omurgalı hançer olasılıkla basit saplı türdedir. Bu, Karagündüz'deki, aşağıda değineceğimiz sapsız ve perçin delikli hançerlerden farklı bir anlayışın ürünüdür (Res. 5/3).

Dövülerek yassılaştırılmış üst kısımlarına birer delik açılmış bulunan süs iğneleri genel olarak ters konik başlı, küresel ve dikdörtgen prizmatik başlı olmak üzere 3 ana gruba ayrılır. Bunlardan ilk gruptakiler Karagündüz'dekilerin benzeridir (Sevin, Kavaklı 1996a: res. 21).

Bilezik en yaygın türdür. Bunlar daima yuvarlak kesitlidir. Uçları birbiri üzerine giydirilmiş ya da açık olmak üzere iki alt tipe ayrılabilirler. Karagündüz'de ve Hakkari 1 no'lu mezarda (Sevin *et al.* 2001: çizim 1/7-8) yaygın olan bu türde demir bileziklerin benzerlerine Gökçe Göl'ün batı kıyılarındaki Noratus (Martirosian 1964: 193 vd.), İran Talişi (Schäffer 1948: 433) ve Güney Urmiye'de Dinkatepe II (Muscarella 1974: res. 36/417, 39/124, 47/412) mezarlarında, Hasanlu IV'te (Piggot 1980: Tablo 12.3), Batı Urmi-

⁷ Bu eserlere ilişkin ilk gözlemlerimizde çift konik biçimli asa başının kovanlı türde olabileceğini bildirmiştik (Sevin 1987: 39; 2003a: 188). Ancak ağır bir korozyon geçirmiş olduğundan bu gözlemimizin doğruluğu kesin değildir. Van Müzesi'ne satın alma ya da hibe yoluyla girmiş, farklı türlerde demirden pek çok asa başı bulunmaktadır. Belli (2001: res. 9) bunların Ernis kökenli olduklarını bildirmekle birlikte, bu görüş dayanaksız bir öneriden öte değildir.

ye'deki Haftavantepe (Burney 1972: lev. III/a, V/a, res. 9), Kordlartep (Lippert 1979: 133, res. 15-16/a-b) ve Orta İran'daki Sialk B mezarlığında (Ghirshman 1939: lev. LIX/S.641/a-b, LXXVII/S.984/c) rastlanmıştır. Bunların yanında, ahşap bir gövdeye geçirildikleri anlaşılan ve Hasanlu IV'ten de tanınan, 3 adet ahşap alet kovanı vardır (Res. 3). Bunlarda ahşap gövdeyi sıkıca kavramak için perçin çivileri bulunmaktadır (Lamberg-Karlovsky 1965: lev. V/13).

A.Erzen'in kazı notlarına göre Ernis-Evditepe mezarlarında tunçtan yalnızca 1 yüzük-halka ile 1 bilezik bulunmuştur. EDÇ'nin başlarında tuncun çok ender bir kullanım gördüğü anlaşılmakla birlikte bu durum yine de şaşırtıcıdır ve belki de tunç buluntulardan bazılarının kazı notlarına geçirilmemiş olmasından kaynaklanmaktadır⁸.

Karagündüz Mezarlığı

Afif Erzen ve arkadaşlarının Ernis (Evditepe)'teki, önemli fakat heyecan uyandırmayan ilk keşiflerinden sonra Urartu'nun albenisi uzun yıllar unutturdu bu küçük aşiret kültürlerini Van havzasında, ta ki 1991 yılında Karagündüz köyünde yeni bir nekropol bulunana değin⁹. Van il merkezinin 35 km. kuzeydoğusunda, Erçek Gölü kıyısındaki Karagündüz Nekropolü düz bir ovada yer alır (Harita 1). Bu konumuyla şimdilik benzersizdir. 1.5 km. batısındaki höyükte, büyük mimari kalıntılarla temsil olunan Urartu tabakasının (4. yapı katı) altında, çok zayıf da olsa, kısmen mezarlarla çağdaş bir yapı katının (5. yapı katı) varlığı saptanmıştır (Sevin *et al.* 1999: 858 vd.). Burada bulunan çanak çömlekler gerek biçim ve gerekse teknik açısından nekropoldekilerden farksızdır. Bu yapı katından kalibrasyonlu bir C14 tarihi İÖ. 1092-956 yıllarını vermiştir¹⁰. Mezarlıkta 1992-1996 yılları arasında sürdürülen kazılarda 8 oda-mezar ile toprağa açılmış 1 çocuk mezarı ortaya çıkarılmıştır (Sevin 1999; 2003a; Sevin, Kavaklı 1996a; 1996b; Sevin, Kavaklı, Özfırat 1997; Sevin, Özfırat 2001a). İçinde bazen sayıları 100'ü aşan cesedin bulunduğu, doğu-batı ve kuzeydoğu-güneybatı yönlü mezar odalarından bir

⁸ İstanbul Arkeoloji Müzesi'ne Ernis'ten geldiği bildirilen çift horoz başlı tunç iğneler Karagündüz nekropolündekilerin benzeridir. Kaçak kazılar sırasında ele geçirilmiş bu iğneler için bkz. Yıldırım 1989: 82, not 16.

⁹ 1984-86 yıllarında A.Çilingiroğlu'nun Dilkaya'da saptadığı EDÇ-ODÇ nekropolünün önemi de anlaşılamadı ilk yıllarda yeterince. Bkz. Çilingiroğlu 1985, 1991.

¹⁰ Radyokarbon analizleri, Australian Institute of Nuclear Science and Engineering (AINSE) Physics Divison (ANSTO) tarafından yapılmıştır. Code no: OZE 600.

bölümü basit kapılı (no. 2, 6/7, 4), bir bölümü de kuyu biçimli özel bir giriş mekanına (dromos) sahiptir (no. 1, 3, 5, 8, 10). Girişler genellikle batı ve güneybatıya bakmaktadır¹¹.

İlk gruptaki mezarlar ikinci gruptakilere kıyasla daha alçaktır. Örneğin en erken örnek olan K2 Mezarı yalnızca 0.70 m. yüksekliktedir. Düzenli bir plan vermeyen mezar dikine yerleştirilmiş taş levhalarla çevrili, üzeri ağır kapak taşlarıyla örtülüdür (Sevin 2003a: 183 vd., res. 9.2; Sevin, Özfirat 2001a: 141, res. 2). Öyle ki, önündeki kapısı olmasa kolaylıkla bir taş-sandık mezar olarak algılanabilir¹². Ağız dikine bir taş levha ile kapatılmış olan 0.53 m. genişliğindeki giriş batı uçtadır (Res. 6). Uzunluk 2.50 ile 2.70 m. arasında değişir. Kapıdan sonra 0.53 m. ile 0.65 m. arasında değişen genişlikte koridorumsu bir bölüm bulunmaktadır. Buradan daha geniş olan esas bölüme geçilir. 2.30 m. kadar çapındaki, elips görünümlü bu bölüm büyük çapta sert toprağa oyulmuş, yan duvarlarda taş işçiliğine gerek duyulmamıştır¹³. Burada yine sert toprak içine açılmış 1.20 m. çapında ve 0.45 m. derinliğinde bir çukur bulunmaktadır¹⁴. Bir kısmı bu çukurda olmak üzere, mezarda 9 kadın, 21 erkek, 1 çocuk ve 1 bebek toplam 31 iskelet ele geçirilmiştir¹⁵. Yeniler geldikçe eskiler geriye doğru itilerek giriş kısmının daima temiz bırakılmasına dikkat edilmiş; eski iskeletler mezarın gerisindeki özel bir alanda toplanmaya çalışılmıştır. Nitekim odanın giriş kısmındaki, yatırılı durumlarını hala koruyabilen iki iskelet, başları kuzeye gelmek üzere, kuzey-güney yönünde ve tam hoker durumunda bulunmuşlardır. Kremasyona ilişkin hiçbir iz yoktur. Karagündüz 2 no'lu mezar, hemen yanındaki K1 odasının inşası sırasında kısmen tahrip edilmiştir.

¹¹ Mezar girişlerinin genellikle batıya bakışı Van yakınındaki Dilkaya ve Yoncatepe mezarlıklarında da karşılaşılan bir olgudur: Çilingiroğlu 1991: res. 03.1-3; Belli, Konyar 2001: res. 16,18,20,22.

¹² Dilkaya'dan taş-sandık görünümlü böyle bir ilkel oda-mezar için bkz. Çilingiroğlu 1985: 153, res. 4-5, plan 4; 1991: 30, res. 3.1.

¹³ Bir bölümü taş örgü, bir bölümü ise sert toprağa kazılmış büyük oda-mezarlara Yoncatepe'de rastlanmıştır: Belli, Konyar 2001.

¹⁴ Karagündüz K2 mezarı içindeki, içi kafatasları, kemikler ve kimi eşyalarla dolu bu sığ çukur daha sonra Varto-Kayalıdere, Palu vb. klasik Urartu kaya mezarlarında karşılaşılan şişe biçimli derin çukurları anımsatur: Bkz. C.A. Burney, *Anatolian Studies* 16, 1966: 107, res. 22; V. Sevin, *Tel Aviv* 21, 1994: res. 5.

¹⁵ Karagündüz EDÇ iskeleleri üzerinde Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Fizik ve Paleontoloji Bölümü'nce yapılmış olan çalışmaların ilk sonuçları için bkz. A. Sevim *et al.*, "Karagündüz Erken Demir Çağı İskeletleri", *17. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara 2001: 37-48.

6/7 no'lu oda-mezar "U" biçimli bir plana sahiptir. 1.30 X 335 m. boyutlarında ve 1.50 m. yüksekliğindeki odanın üzeri ince taş levhalarla örtülüdür (Res. 7). Giriş ağızı kuzeye bakar. Mezarın ilginç yönü ana odanın (no. 6) güneydoğu köşesine açılan bir geçitle ayrı bir hücre (no. 7) meydana getirilmiş oluşudur. Tamamen sert toprağa oyulmuş bulunan bu hücre 2 m. kadar çapındadır. Bu kesimde, en üstteki sağlam durumda olmak üzere, 1 kadın, 2 erkek, 1 çocuk ve 1 bebek iskeleti ele geçirilmiştir (Sevin, Kavaklı 1996a: 22; Sevin *et al.* 1997: res. 13; Sevin 2003a: res. 9.8). Bu mezarın her iki odasında 11 kadın, 22 erkek, 5 çocuk, 2 bebek ve bir de belirsiz olmak üzere toplam 41 iskelet bulunmuştur. Her iki odadaki (6-7) özgün konumlarını hâlâ koruyan birer iskelet, başları doğu ve güneydoğuya doğru gelmek üzere doğu-batı ve güneydoğu-kuzeybatı yönlerinde yatırılmışlardır (Sevin 2003a: res. 9.8). Yine kremasyona ilişkin hiç bir iz yoktur.

Öndeki basit bir kapıyla girilebilen oda-mezarlardan bir başkası Karagündüz 4 (K4)'dür. Sözde-kemer tarzında duvarlara sahip mezarın üzeri ince taş levhalarla örtülmüştür. 1.75 X 1.15 m. boyutlarındaki odaya, doğuya bakan 0.56 X 0.51 m.lik küçük bir kapı ile girilebilmektedir. 2 kadın, 6 erkek ve 1 bebeğin bulunduğu mezara cesetler, K2'deki gibi, ayaklar tam olarak karna çekik ve başları kuzeye gelecek durumda yatırılmıştır. Kremasyona ait yine hiç bir iz yoktur. Bu mezar 3 no'lu odanın inşası sırasında kısmen tahrip edilmiştir (Res. 8).

Her üç mezarda da, içlerine yolluk olarak yiyecek ve içecek konmuş bol miktarda çanak çömlek ile demirden bilezik, yüzük, ve gözlü iğne gibi süs eşyaları, hançer ve mızrak ucu gibi törensel silahlar, akik, kornalin, cam, frit, fayans, antimon, kemik, dağ kristali ve tunç gibi taşlardan boncuklar ve altın bir küpe ele geçirilmiştir (Sevin, Kavaklı 1996a: res. 28, 30-35, Sevin 2003a: 190, res. 9.21-24). K4'te bulunmuş olanı boğumlu 1 yüzük ve K6'dan 1 halka dışında tunçtan yapılmış eşyalar yok gibidir.

Karagündüz'deki ikinci grup mezarların ortak özellikleri önde daima özel bir giriş mekanına (dromos) sahip olmalarıdır. Batı ve güneybatıya bakan bu girişler bazen toprağa kazılmış basit bir çukurken (K3,8), kimi zaman kısmen (K10), kimi zaman da dört yandan taş duvarlarla bordürlenmiştir (K1,5,10). Daha iyi inşa edilmiş bulunan bu mezarlar ilk gruptakilere kıyasla düzgün dikdörtgen planlıdır. Odaların yüksekliği kimi durumlarda 2.50 m.ye değin artmıştır. Tavan yine sözde-kemer sistemiyle örtülmüş ve fakat yan duvarlar görece daha dik bir şekilde inşa olunmuştur. Bunlardan birinde

(K10), 2.42 X 1.85 X 1.50 m. boyutlarındaki dikdörtgen planlı odanın kuzeydoğudaki kısa duvarının ortasına, taban seviyesinde küçük (0.35 X 0.27 m.) bir geçit açılmış, bunun arkasına, sert toprak içine, köşeleri yuvarlatılmış dörtgen biçimli bir oyuk (0.63 X 0.72 m.) kazılmıştır. Burada 7 kafatası ile iskelet kalıntıları bulunmuştur (Sevin,Kavaklı 1996a: res. 1).

Mezarlıktaki 8 oda-mezardan en büyüğü 2.10 X 4.20 m. boyutlarında ve 2.50 m. yüksekliğindeki K1 mezarıdır. Hemen yanı başındaki K2 mezarını kısmen tahrip etmiş bulunan bu mezar doğu-batı yönlerinde inşa edilmiştir; giriş mekanı güneybatı köşededir (Res. 6,9). Mezar odasına birkaç basamakla inilir. Uzun güney duvarının tam ortasında, tabandan 0.80 m. yükseklikte bir niş (1.15 X 0.95 X 0.45 m.) bulunmaktadır. Gerideki doğu duvarının önüne, sert toprak taban içine bir çukur açılmıştır. Mezar hırsızlarınca önceden karıştırılmakla birlikte ölü gömme tarzının ilk gruptakiler gibi olduğu belirgindir. Yani odanın ön kısmı daima en son ceset için temiz bırakılmış, gerideki kısa duvarın önünde iskeletler daha büyük bir yığın haline gelmeye başlamıştır. K5 mezarında in situ durumda ele geçen böyle bir kadın iskeleti, başı kuzeybatıya gelecek şekilde, sol yan üzerine ve ayaklar karna çekik olarak yatırılmıştır (Res. 10). Boynunda, genellikle cam ve az olarak da kornalin gibi boncuklar, çift horoz başlı tunç iğne, tunç halka ve oturur durumda buzağı biçimindeki amulet-mühür ile zenginleştirilmiş bir kolye¹⁶, sağ bileğinde de yine cam ve birkaç kornalin boncuktan bir bilezik bulunmuştur (Sevin, Kavaklı 1996a: res. 35).

Daha çok, genç çocuk ve bebeklere ait olduğu anlaşılan kremasyon ilk kez bu türde mezarlarda uygulama alanı bulur. Buna karşılık ölü külü kabı (urne) kullanılmamış, yakılan cesetlerden arta kalanlar, olasılıkla bez bir torbaya konularak odanın bir köşesine bırakılmıştır. Kuyu biçimli özel bir girişi bulunan bu türde Urartu-öncesi mezarlara, Ernis (Evditepe)'ten başka, Dilkaya (Çilingiroğlu 1991) ve Yoncatepe'de (Belli,Konyar 2001) rastlanmaktadır.

¹⁶ Boyuna takılan boncuk dizisi arasına çift horoz başlı bir tunç iğnenin eklenmiş oluşu, antikacıların güvenilemeyecek ifadesine göre 1907'de Van'ın 55 km. kadar kuzeyindeki Derebey köyünde ele geçirilmiş (bugün Erivan Tarih Müzesi'nde) tunç kadın heykelciğindeki iğneli kolye ile büyük bir paralellik içindedir. Bu belki de kadınlara özgü bir öteki dünya inancının yansımasıdır. Derebey heykelciği için bkz. G. Zahalhas, *Urartu in Metalworking center in the first millennium B.C.* (yay.haz. R.Merhav), Jerusalem 1991: 185, res. 21.

Çanak Çömlek

Karagündüz'de bulunup bugün Van Müzesi'nde saklanan çanak çömlekler de iki büyük gruba ayrılır. İlk gruptakiler yine pembemsi kiremit, deve tüyü renkte ve hamurunun renginde ince astarlıdır. Genellikle iyi ve orta derecede pişirilmiş olan kapların yüzeyinde, fırın ısısının dengesiz dağılımı nedeniyle alacalanma görülür ki bu ayırt edici bir özellik durumundadır. En sevilen formlar: içe çekik ağız kenarlı, ağız kenarının altı birkaç sıra halinde yatay oluklu, omurgalı, kimilerinde dikey ip-delikli tutamaklar bulunan çanaklar ile ağız kenarlarının içi oluklu, "S" profilli küçük çömleklerdir (Res. 11). K2 mezarından gelen ve benzerlerine Sialk A nekropolü ve Agha Evlar' da rastlanan (Ghirshman 1939: lev. II, XLVII/ S.673; Schäffer 1948: res. 217/27, 37, 262/4) üç konik ayaklı biri dışında, tüm çanak ve çömlekler düz diplidir. Çömleklerin omuz ve daha çok karınları üzerinde bezeme ögesi olarak küçük yumrulara sıklıkla yer verilmiştir (Res. 11); hamur yaşken kazınarak yapılmış bezemeler enderdir. En yaygın bezeme elemanı koşut çizgiler arasına kazınmış yatık çentikler, iç içe geçmiş küçük dairelerdir. Bu türdeki çanak çömlekler istisnasız her mezarda temsil edilmektedir (Sevin 2003a; Sevin, Kavaklı 1996a; 1996b); ancak kazı bezemeye olan ilgi Ernis-Evditepe'de kilere oranla son derecede azdır.

Karagündüz'de dromoslu mezar odalarından ikisi (K8, K1) çömlekçilikte kimi yenilikler içerir. Kap yüzeylerinin kalın kırmızı bir boya ile kaplanmaya başlaması bunlardan biridir. Eskiden beri kullanılan hamur rengindeki ince pembemsi astar üzerine uygulanan bu yeni kırmızı boya çoğu kez çanakların iç yüzlerine tümüyle, dış yüzlerineyse omuz keskinliğine değin inen bir bant halinde, bazen yalnızca iç kısma, bazen de hem dış ve hem iç yüzlere tümüyle sürülmüştür (Res. 12/1-9). K8 mezarında ele geçirilen toplam 200 kadar kap kaccaktan yalnızca 2-3 küçük çömlekte, kırmızı astar boya, boyun ve omuz üzerine yatay bantlar halinde uygulanmıştır. K1'de bulunan toplam 112 örnekten ise 20 kadarı bu türde kırmızı astar boyalıdır. Basit ağız kenarlı, hafifçe dışa çekik ağızlı ve düz dipli bir çanağın içine kalın bantlarla bir haç motifi çizilmiştir (Res. 12/5). Bu türün olgun örnekleri Yoncatepe M3 mezarından gelir (Belli, Konyar 2001: res. 41). OTÇ'dakilerle doğrudan bir bağlantısı görülmeyen bu boya bezeme anlayışı Erken Demir Çağı'nın geç evrelerinde Van bölgesi, Nahçıvan ve Ermenistan yörelerinde kısa

bir sürede uygulamaya alınıp hemen terk edilmiş gibidir¹⁷. Kimi zaman mat, kimi zaman da parlak olan bu kırmızı boyayı, parlak kırmızı astarlı klasik Urartu seramiğinin ortaya çıkışını hazırlayan bir gelişim evresinin ilk basamağı olarak değerlendirilebilmek olasıdır.

İkinci gruba giren kaplar, Ernis'teki gibi, sayıca daha azdır. Farklı bir teknolojiyle yapılmış olan bu türde çanak çömleklerin en belirgin özelliği, koyu kırmızısı tonlarda kalın bir astarla kaplanan yüzeylerine açıyla parlak cilalı ve metalik bir dış görünüm verilmiş oluşudur. Basit ağız kenarları dışa çekik, omurgalı çanaklar, yonca ağızlı ve omuzlarının üzerinde keskin bir silme bulunan testiler ve yine keskin silmeli, kimileri basit kanallı, kimileri ise gerçek halka dipli çömlekçikler yeni özellikler olarak nitelenebilir. Bunlardan, sonraları Urartu'nun en sevilen kap formları arasına girecek olan yonca ağızlı testiler, basık ve kalın boyunları, bodur gövdeleri ve metali andıran derin yivli kulplarıyla türünün en erken temsilcileri durumundadır (Res. 4/12-13). Basit toprak türündeki K9 mezarından ele geçirilen tüm bir testi ise küresel gövdesi ve zarif boynuyla biçimsel açıdan bu sınıfın klasik Urartu örneklerine en yakın tipidir (Res. 4/12). Anlaşılabacağı üzere bu gruba giren ve yalnızca dromoslu mezarlarda (K3, K5, K8, K1) ortaya çıkan metalik görünümlü kapların çoğu, teknik ve biçim açısından klasik Urartu seramiğinden tanınan özellikleri yansıtmaktadır. Bununla birlikte erken örnekler daha mat ve daha metalik görünümleriyle farklıdır.

Yalnızca K8 ve K1 mezarlarına özgü bir başka özellik de ağız kenarları dışı kalınlaştırılmış çanaklardır. Urartu Krallığı Dönemi'nin bu sevilen biçimi özellikle K1 mezarında daha fazla sayıda örnekle temsil edilir (Res. 12/6-8).

Anlaşılabacağı üzere Ernis (Ünseli) ve Karagündüz nekropollerinde bulunan çanak çömlekler, aralarında ufak tefek farklılıklar olmakla birlikte, tek-

¹⁷ EDÇ'da çömlekçilikte buna benzer ve fakat farklı bir boya bezeme eğilimi, başta Norşuntepe olmak üzere, Keban Baraj Gölü havzasında da izlenebilmektedir: Bkz. M.M. Winn, *Korucutepe 3* (yay.haz. M.N.van Loon), Amsterdam, 1980: 161, lev. 52/7, 57/1-5; Bartl 2001; ancak en yakın benzerler Nahçıvan'daki I. Kültepe IV, II. Kültepe III ve Kızılvan 2 tabakalarından (O.Habibullaev, *Kültepe'de Arkeoloji Gazınular*, 1959: res. 42/1,3-5, 45/1-7; V.Aliyev, *Azerbaycan'da Tunç Devri Boyalı Kaplar Medeniyeti*, 1977: res. 11/1-4, 12/4-5; Bahçaliyev 1997: lev.XIV/11-12), Muncuklutepe'nin dromoslu mezarlarından (Aslanov, Kaşkay 1991: 223, 226, res. 2/10; Kaşkay, Aslanov 1982: 308) ve Ermenistan'daki Artik'in STÇ I-II dönemi mezarları (Khatchatrijan 1979: lev. 125,136,153/100, 155, 162/123) ile Metsamor (Khanzadiyan 1973: lev. VI-VII) ve Redkin Lager'den (Eseyan 1976: Tablo 99) gelmektedir.

nik, mal, biçim ve bezeme açılarından birbirlerinin tam bir benzeridir. Aradaki kimi farklılıklar ise bölgesel atölyelerle ilgili olmalıdır.

Maden

Karagündüz mezarlarında, süs eşyası, törensel silâh ve simge olarak bol sayıda maden buluntu ele geçirilmiştir. Bunlar genellikle düşük karbonlu olarak üretilmişlerdir¹⁸. Tümü dövme tekniğinde yapılmıştır. En yaygın tür yuvarlak kesitli ya da dövülerek bir şerit haline sokulmuş olmak üzere iki tipi olan bileziklerdir. Bunlardan daha sık karşılaşılan ilki, iki uçları birbiri üzerine giydirilmiş ya da açık olmak üzere iki alt tipe ayrılabilir (Sevin, Kavaklı 1996a: res. 12-15; 1996b: res. 21/3, 22/1-2; Sevin 2003a: res. 9.16). Benzerlerine daha çok Ernis-Evditepe ve Hakkari M1 mezarı ile birlikte, yukarıda belirttiğimiz Güney ve Batu Urmiye yöresi vb. mezarlıklarda rastlanan bu bilezikler sayısal olarak K2 ve K6-7 mezarlarında çok daha fazladır.

İkinci gruptaki şerit bilezikler ince ve kalın olmak üzere iki alt tipe ayrılır (Sevin, Kavaklı 1996a: res. 17; 1996b: res. 21/1-2, 22/3-4; Sevin 2003a: res. 9.17). Tunçtan ve biraz farklı olanlarına Hasanlu IV ve Dinkatepe II'de (Lamberg-Karlovsky 1965: lev. IX/4, IV/9; Muscarella 1988: no. 14-15; 1974: res. 36/113) rastlanan şerit bilezikler yalnızca K2 ve tek bir örnekle K6-7 mezarlarında bulunmuştur. Van Müzesi'ne satın alma ya da hibe yoluyla kazanılmış, bu yüzden çıkış yeri bilinmeyen bir kısım demir bilezik bulunmaktadır. Bunlardan biri aynen Karagündüz'ün kalın tipteki şerit bilezikleri gibidir (Res. 5/6). Diğerleri ise dövülerek önce enli bir şerit haline sokulmuş, sonra içten çekiçlenerek dış yüze doğru bir bombe sağlanmıştır (Res. 5/5,7). Bu teknik K2 mezarından bir yüzüğe de uygulanmıştır.

Demir süs eşyaları arasında sevilen bir başka grup: yuvarlak kesitli ve yassı şerit olmak üzere iki türü olan yüzüklerdir (Sevin, Kavaklı 1996b: res. 22/9-10). İlk gruptakiler bazen basit halka, bazen de üç spirallidir. Spiralli tiptekiler yalnızca K2 mezarında kullanılmıştır. Benzerleri Hasanlu IV (Lamberg-Karlovsky 1965: lev. IV/5; Muscarella 1988: no. 29), Dinkatepe II (Muscarella 1974: 60, res. 26/413, 419, 36/426), Sialk A (Pleiner 1967: res. 6/15) ve Haftavantepe (Burney 1972: lev. Va) mezarlarında bulunmuştur. Şerit biçimli olanlara ise Dinkatepe II'de rastlanmıştır (Muscarella 1974: res.

¹⁸ Karagündüz demir eserlerinin metalürjik analizleri Melbourne Üniversitesi tarafından yapılmıştır. Bu analizler için Prof.Dr. A. Sagona'ya teşekkür borçluyum.

43/133). Karagündüz'dekilerden (K2) biri, iç yüzden çekiçlenerek bombelendirilmiştir (Sevin, Kavaklı 1996b: res. 22/10).

Sık rastlanan demir eşyalardan bir başkası da süs iğneleridir. Dövülerek yassılaştırılmış üst kısımlarına birer delik açılmış bulunan iğneler genel olarak üç grupta incelenebilir. Bunlardan ilki ters konik başlılardır (Sevin, Kavaklı 1996a: res. 21, 3. ve 4. sıra). İkinci gruptakiler küçük küresel başlıdır. Bu grubun K2 mezarından gelen bir temsilcisinde baş kornalindendir (Sevin, Kavaklı 1996a: res. 20; 1996b: res. 22/5; Sevin 2003a: res. 9.18). Üçüncü grup iğneler dörtgen prizmatik başlıdır (Sevin, Kavaklı 1996a: res. 21). Bunlardan her üçüne de, Van yakınlarında, Erek Dağı eteklerindeki Yoncatepe'de (Belli, Konyar 2001: res. 36); ters konik başlı bir örneğe de Dilkaya nekropolünde rastlanmıştır. Karagündüz örnekleri, dromossuz mezar türlerinde daha çok olmakla birlikte, görece dengeli bir dağılıma sahiptirler.

Karagündüz demir eserlerinin ilginç bir grubu da törensel silahlardır. Bunlar hançer, mızrak ucu ve asa (topuz) başı olmak üzere üç türdedir. Ele geçirilen 3 hançerden biri K2, ikisi de K10 mezarındandır. 0.20 m. kadar uzunluğundaki namluları omurgalı olan hançerler, Ernis-Evditepe'dekinin aksine daima sapsızdır. Yuvarlatılmış geniş omuzları üzerinde ahşap kabzanın namluya perçinlenmesine yarayan iki delik bulunmaktadır (Sevin, Kavaklı 1996a: res. 23) (Res. 5/1). Kabza donanımı olmayan bu basit hançer türünün tunçtan benzerleri Kuzey İran'da Hazar Denizi'nin güneybatı kıyılarındaki Gilan bölgesinin EDÇ mezarlarında (Härinck 1988: res. 61/9), Doğu Gürcistan'daki STÇ/EDÇ nekropollerinde (Schäffer 1948: 503, res. 281; Picchelaury 1997: 22, lev. 62/978), Ermenistan'da (Eseyan 1976: Tablo 128/1-7) ve son olarak Orta Anadolu'da Alacahöyük'ün Hitit tabakalarında görülebilir¹⁹. K2 mezarında bulunan ünik bir örnekte ise namluya iki perçinle birleştirilmiş olan ahşap kabza alttan ve üstten demirden iki konveks plaka ile kaplanmıştır (Res. 5/2). Kabzanın tepesine hilal biçimi verilme çabı yapılmıştır. Kesiti baklava dilimine benzeyen namlunun ucu kırık (Sevin, Kavaklı 1996a: res. 22; Sevin 2003a: res. 9.20).

¹⁹ Alacahöyük'ün Hitit Çağı tabakalarında bulunan bu türde tunç hançerler için bkz. H.Z.Koşay, *Alacahöyük Kazısı*, Ankara 1966: lev. 47/h192, 133; H. Erkanal, *Die Äxte und Beile des 2. Jahrtausends in Zentralanatolien*, Prähistorische Bronzefunde IX/8, München 1977: 29, lev. 10/6, 11/14.

Van bölgesinde Urartu Krallığı öncesinde kabza başı hilal biçiminde, namlusu omurgalı demir hançerlerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yoncatepe'de bulunmuş bir örnek (Belli,Konyar 2001: res. 35) dışında, Van Müzesi'ne hibe yoluyla girmiş, çıkış yeri bilinmeyen bir hançer, tek parça halindeki kabza ve namlusuyla dikkat çekicidir (Res. 5/4). Namlu ve kabzanın bir boğumla birleştirildiği bu hançer 27 cm. uzunluğundadır. Kabza dövülerek düz bir levha haline sokulmuş, başa geniş bir hilal biçimi verilmiştir. Tepe kısmı hafifçe zihlandırılarak üzeri çentiklenmiştir. İzleri hâlâ görülebilen ahşap kaplama, kabzaya demir perçinlerle tutturulmuştur. Bu, gerek Ernis-Evditepe'nin basit saplı, gerekse Karagündüz'ün perçin delikli hançerlerinden daha gelişmiş farklı bir türdür. Geniş hilal biçimli kabza başıyla EDC I Dönemi'nin tunç Marlık örneklerini andıran (Negahban 1996: no. 683-703) bu türde demir hançerler, biraz daha gelişip farklılaşarak Urartu Krallığı Dönemi'nde de yaygın olarak kullanılmıştır²⁰. Biz, namlunun kabzaya iki perçinle monte edildiği basit hançerlerin, kabza ve namlusu tek parça halinde yapılmış olanlardan daha erken olduğunu düşünmekteyiz.

Karagündüz nekropolünde, kimileri sap-demirli, kimileriye perçin delikli, tek ya da çift yüzlü 10 kadar bıçak bulunmuştur (Sevin, Kavaklı 1996a: res. 24; 1996b: res. 21/5, 22/7). Bunlardan, dromoslu K3 mezarında ele geçirilen biri Hasanlu IV'ten (Lamberg-Karlovsky 1965: 298, lev. I/1-3) ve sonra da Urartu Krallığı Dönemi'nden iyi tanınan türde hilal biçimlidir. Namlusunun üst kısmı kavisli, kısa sap-demirli, ucu kırık bir başka örnek de Hasanlu IV'tekin hemen hemen aynıdır (Lamberg-Karlovsky 1965: 300, lev. II/3-4). Namlusunun ucu kalkık sap-demirli bir diğer bıçak da paralelini yine Hasanlu IV'te bulmaktadır (Lamberg-Karlovsky 1965: 302, lev. III/3).

Demir silahlardan bir diğeri K2 mezarında bulunmuş, 17.5 cm uzunluğundaki, sap-demirli, boğumlu ve düz namlulu mızrak ucudur (Sevin, Kavaklı 1996a: res. 25; 1996b: res. 21/6; Sevin 2003: res. 9.19). Namlusu hafifçe omurgalı olan bu tür ilkel bir mızrak ucunun EDC'da hâlâ kullanılıyor olmasını, demir madencilikteki deneme aşamasıyla açıklamak olasıdır.

Törenselsilahlardan asa başları yalnızca 1 örnekle temsil olunur. K1 mezarında bulunan bu asa başı oldukça korozyona uğramıştır. Bu yüzden

²⁰ Van-Aluntepe Nekropolü, Karmir-Blur ve Traskafkasya'da bulunmuş bu türde demirden hançerler için bkz. V.Sevin, A.Özfirat, E.Kavaklı, 21. Kazı Sonuçları Toplantısı 1, 1999: çizim 7/11; R.D. Barnett, *Iraq* 14, 1952: res. 11; Pleiner 1967: res. 2/10, 3/6.

ahşap sapa nasıl bağlandığı anlaşılamamaktadır. Disk biçimli bir gövdeden alt ve üste doğru çıkan iki çıkıntıdan oluşan başın altında bir sap deliğinin varlığı düşünülebilir (Muscarella 1998: no. 71).

Karagündüz'deki Urartu dönemindekilere yakın özellikler gösteren geç evrenin dromoslu mezarlarında tunç eserler sayıca artmakla birlikte, demirin zinet ve törensel eşya olarak kullanımı hâlâ yoğun olarak sürmektedir. Görece en sık rastlanan tunç nesnelere, toplam sayısı 6'yı bulan, döküm tekniğinde yapılmış süs iğneleridir. Boncuk ve amüetli sallanuların bağlanabilmesi için baş kısımlarının altında birer delik bulunan iğneler, yalnızca yuvarlak kesitli ince bir çubuğun orta kısmının delik açılmak üzere çekiçle yasılaştırılması sonucu yapılmış en basit türden başlayarak, daima bir torus'a oturan baş kısmında sırt sırta vermiş bir çift horoz (Res. 5/9) ya da bir haşhaş kapsülü (Res. 5/10) ya da başı 5 küçük küre ile taçlandırılmış (Res. 5/8) farklı tiplere sahiptir (Sevin, Kavaklı 1996a: res. 26). Bunlardan K9 toprak mezarında ele geçen sonuncusu Ermenistan'daki Metsamor, Artik, Şiravakan ve Lchashasen ile Nahçıvan'daki Kızılvan'ın STÇ/EDÇ nekropollerinde bulunanlarla benzer (Khanzadiyan 1995: 23 vd., lev. III/1, 11/1; Khatchatrijan 1979: lev. 192, 317; Bahçaliyev, Seidov 1995: Şek. 13/17; Bahçaliyev 1997: lev. VIII/2-3). Demir Çağı'nın başlarında bu türde süs iğnelerinin Kuzey Kafkasya'ya değin geniş bir alana yayıldığı anlaşılmaktadır (Kozenkova 1982: res.6). Buna karşılık tunçtan süs iğnesi başlarının bir torus üzerine oturtulması çevre kültürlerde rastlanmayan Urartular'a özgü bir özelliktir. Böylelikle Ernis-Evditepe Nekropolü'nde de kullanılmış olabilecek (bkz. not 8) sırt sırta vermiş çift horozlu ve haşhaş kapsüllü tiplerin sanıldığından çok daha eskiye uzanan bir geçmişi olduğu anlaşılmaktadır (krş. Yıldırım 1989).

Birkaç örnekle temsil edilen diğer bir tunç eser grubu halka-yüzüklerdir. Basit ya da yumrucuklu olmak üzere iki farklı türü olan bu yüzüklerden sonuncularına Hasanlu IV (Ghirshman 1939: lev. C/18; Muscarella 1988: no. 22), Khurvin (vanden Berghe 1964: lev. XL/287) ve İran Talişi'nde (Schäffer 1948: res. 232/18) rastlanır.

Tunç eserlerden dönemi için tipik olarak nitelendirilebilecek bir grup da dövülerek yasılaştırılmış ince tellerin mekik biçiminde sarılmasıyla oluşturulmuş boncuklardır. K8 mezarında bulunan bu türde tel sargı boncuklar Hakkari M1 mezarında da vardır. İran Azerbaycanı'nda Hasanlu IV (Muscarella 1974: no. 31), Haftavantepe (Burney 1970: lev. IVd), Marlık

(Negahban 1996: lev. 60/218, 68/267, 78/332), İran Taliş'i (Schäffer 1948: Lev.LIX, LXI, res. 217/19), Ermenistan'da Artık (Khatchatrijan 1979: lev. 395), Kuzey Kafkasya'da Terese Nekropolü (Kozenkova 1982: res. 6, 9), Nahçıvan'daki EDÇ mezarları (Bahşaliyev 1998: res. 12/15-16) vb. tanınan bu boncuk türü yalnızca STÇ-EDÇ'larına özgü bir özellik görünümündedir. Bunun yanında yuvarlak kesitli ince tel sargı ve fiçı biçimli tunç boncuklar da bulunmuştur.

K8 mezarından frit taşlı bir küpe yine tunçtan bir halka ile montürlenmiştir (Res. 5/11). Küpenin halkası ile küre biçimli frit taş birbirine, ortasından geçirilen yuvarlak bir mil ve alt ve üstteki yarı küresel kapakçıklarla bağlanmıştır. Milin halkadan taşta uzanan uzun boynu ince tel sarılıp kısmen granüle edilerek kamufle edilmiştir. Bu, Urartu Krallığı zamanının klasik küpe anlayışından çok farklı bir uygulamanın ürünüdür. Buna karşılık K2 mezarından ele geçirilmiş akik taşlı altın küpe ise biçimsel yönden Urartu Krallığı Dönemi'nin yaygın anlayışının proto-tipi sayılabilecek özelliktedir (Sevin-Kavaklı 1996a: res. 28). Burada kenarları kerketli yuvarlak ve yassı kornalin küpe altın halkaya, ortasına açılan bir delik yardımıyla geçirilmiştir. Taş, Urartu'nun sabit boğumlu küpelerinin aksine hareketlidir.

Antimon Karagündüz mezarlarında kullanılan madenlerden bir diğeri- dir. K2 ve K6-7 mezarlarında bulunmuş olan bu madenden daima boncuk yapımında yararlanılmıştır. Mercimek en sevilen biçimdir. STÇ-EDÇ'da Traskafkasya'da çok yaygın görünen antimon boncuklar (Khanzadiyan 1979: 169, lev. XXVIII, XXX) Urartu Krallığı Dönemi'nde tümüyle unutulmuştur.

İçlerinde ele geçirilen küçük çanak çömlek ve küçük buluntulardan da anlaşılacağı gibi Karagündüz'deki iki oda-mezar grubundan dromossuz, basit türler (K2,4,6/7) daha erken özelliklere sahiptir. Gerçekten de, yukarıda belirtilmiş olduğu üzere, K1 ve K3 mezarlarının inşaaı sırasında K2 ve K4 odalarının tahrip edilmiş oluşu stratigrafik yönden açık bir görel kronoloji sağlamaktadır. Bunun yanında, daha sonra Urartu uygarlığının en karakteristik özelliklerinden biri olarak ortaya çıkacak olan kırmızı cilalı ve omuzlarının üzeri silmeli çanak çömlekler ile yonca ağızlı testilere K2, K4 ve K6-7 mezarlarında hiç rastlanmaması iki grup arasında kronolojik yönden bir fark olduğuna işaret etmektedir. Bir diğer nokta ise, önlerinde özel bir giriş (dromos) bulunan mezarlarda (K1, 3, 5, 8, 10), demirin yanında ilk gruba kıyasla tunç eserlerin sayıca artmış oluşudur. Özellikle baş kısmında sırt sırta vermiş iki horoz ya da bir haşhaş kapsülü bulunan gözlü süs iğneleri, bu

gruptaki mezarların, ilkinde kıyasla daha geç bir gelişimin sonucu olabileceklerinin kanıtlarından bir diğeri sayılabilir. Nitekim ilk gruba giren mezarlardan ikisinin (No. 4, 6/7) giriş yönleri bile tümüyle farklıdır. Anlaşılacağı üzere, Urartu Krallığı Çağı'nın klasikleşmiş özellikleri dromoslu mezarlarda daha göz alıcı biçimde ortaya çıkmaya başlamıştır.

Tam anlamıyla güvenilebilir değilse de benzer durum Ernis (Evditepe)'teki mezarlar için de geçerli olmalıdır. Yani önde özel bir giriş kuyusu bulunan ve klasik Urartu oda-mezarlarının proto-tipi sayılabilecek mezarlar Van Gölü havzasında daha geç bir zamanda ortaya çıkmış gibidir. Bununla birlikte her iki grup mezar arasında ölü gömme biçimi, kimi çanak çömlekler, yuvarlak kesitli demir bilezik, yüzük ve süs iğnesi kullanımı açısından bir devamlılığın olduğu da açıktır (Bkz. Tablo 1)

Aliler Kalesi ve Mezarlığı

Erken Demir Çağı'na ilişkin bir diğer alan, 1997 yılında Van'ın 54 km. kuzeyinde, Karaağaç ve Tutumlu (eski Mülksatan) köyleri arasında saptamış olduğumuz Aliler Kalesi ve eteklerindeki mezarlıktır²¹. Gölden 1.5 km. kadar doğuda yer alan kale 1800 m. kadar yüksekliğindeki andezit bir kayalık ile bunun batı etekleri üzerinde kuruludur (Harita 1). Yüzey buluntularına göre kalıntılar yaklaşık olarak 4 hektarlık bir alana yayılır. Kısmen surlarla çevrili sitadel ise yalnızca 0.3 hektar kadardır (Res. 13, 15). ETr. Dönemi'nden beri yerleşmelere sahne olmuş konik bir kayalık üzerinde yer alan sitadel güneyden ve doğudan bir dere yatağı ile kuşatılmıştır, batı etekteki, üzerinde yerleşme yeri kurulu düzlükten 30 m. kadar yüksektedir (Sevin 2003b).

Aliler Kalesi sitadelinin koyu renkli andezitten yapılmış olan güney surları günümüze oldukça iyi durumda gelmiştir (Res. 14-15). Doğu-batı doğrultusunda uzanan surun uzunluğu 40 m.ye yaklaşır; yükseklik yer yer 1.30 m.ye ulaşır, kalınlık ise 2.00 m.dir. Büyük boyutlu poligonal ve dikdörtgen bloklardan örülmüştür. Bu ağır bloklar, olasılıkla ana kaya üzerine yatay bir biçimde yerleştirilmiş prizmatik andezit levhalardan bir yatak üzerine oturtulmuştur. Bu tür bir temel sistemi Urartu mimarlığına yabancısıdır. Bununla birlikte cephedeki taş blok işçiliği ve kenet sistemleri ise Urartu surlarına benzer. Sur üzerinde, düzensiz aralıklarla bedenden dışarı doğru 0.50-

²¹ Bu kale ve eteklerindeki kalıntıların keşfine ilişkin ilk gözlemlerimiz 1998 yılında Tarsus'ta toplanan. XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı'na bir bildiri halinde sunulmuştur. Ayrıca bkz. Sevin 2003b.

0.60 m.lik çıkıntılar yapan üç payandaya yer verilmiştir. Bu türde destek çıkıntularına Evditepe kalesi surları ile Güney Kafkasya'daki STÇ/EDÇ kalelerinde rastlanır (Burney 1957: res. 9; Smith, Kafadarian 1996: 24; Kohl 2001: 324). Olasılıkla sitadelin diğer yanlarına güçlü bir sur çekilmesine gerek duyulmamıştır. Gayet küçük olan sitadelin içinde mimari bir ize rastlanmaz. İçteki büyük kaya çıkıntıları da işlenmeden bırakılmıştır.

Aşağı kent sitadelin özellikle batı etekleri üzerindeki düzlükte kurulmuş gibidir; ancak toprak üzerinde günümüze ulaşan hiçbir mimarlık kalıntısı görülmez (Res. 15). Buna karşılık güneybatı etekdeki düzlükte iyi durumda büyük bir mimari kompleksin kalıntıları vardır. 1.50 m. kalınlığında taştan duvarlara sahip olan bu kompleks kuzey ve güneydeki iki kanattan oluşur (Sevin 2003b). Duvarlarda kullanılmış olan düzgün dikdörtgen taş işçiliği, bir evden çok, resmi karakterli bir yapı, sitadelden daha sonraki tarihte yapılmış bir köşk olabileceğine işaret eder. Nitekim defincilerce güney kanattaki büyük odada ortaya çıkartılmış 0.85 m. kadar çapındaki yuvarlak direk althğının yan yüzü üzerinde, 3.5 cm. yüksekliğindeki iki satır halinde çivi yazısı ile kaleme alınmış "Me-i-nu-a" adı rahatlıkla okunabilmektedir. Bu yapı, hemen yakınındaki yağmalanmış mezarlardan anlaşılacağı üzere, EDÇ ilişkin bir nekropolün üzerine kurulmuş olmalıdır. Bu durum da kompleksin daha geç tarihte yapılmış olabileceğine işaret etmektedir.

Aliler Kalesi'nin batı ve kuzeybatı eteklerinde büyük çoğunluğu yağmalanmış bir mezarlık bulunmaktadır. 9 tanesi oda türündeki mezarlar yöresel olarak ya "Ahlat Taşı" denen yumuşak tüflere oyulmuş ya da taştan örülmüştür. Odalar kabaca dikdörtgen planlıdır; ancak yıkım görmüş olduklarından boyutları tam olarak ölçülememiştir. Tüfe oyulmuş olanların genişlikleri 3.10, 2.60 ve 2.05 m., ölçülebilen yükseklikleri ise 1.70, 1.30 ve 1.10 m. kadardır. Kuzey-güney yönündeki odaların girişi kuzeye bakmaktadır. Önde bir geçidin (dromos) varlığına ilişkin izlere rastlanamamıştır. Buna karşılık çoğunun kısa güney duvarları üzerinde nişlere yer verilmiştir (Sevin 2003b). Bunlar kimi zaman 1.50X1.80X1.20 m. (no. 1) ve 1.75X1.50X1.20 m. (no. 4) gibi büyük boyutludur. Klasik erken Urartu mezarlarını andıran kaya odalarının önünde birer giriş mekanı olması gerekir. Taş örgü tekniğiyle yapılmış olan bir mezar (no. 5) 1.10 m. genişliğindedir; ölçülebilen uzunluğu 2.05 m. kadardır (Res. 16). Duvarları sahte kemer tekniği kullanılarak örülmüş bulunan odanın yüksekliği 1.10 m. den biraz fazladır. Kuzey kısa yüzde olduğu anlaşılan giriş tahrip edilmiştir. Girişin tam karşısına rastlayan güney

kısa duvarının ortasına bir niş açılmıştır. Tabandan daha yüksekteki nişin boyutları 0.45 X 0.40 X 0.50 m.dir.

Taşın örgülü mezarlar daha çok batı etekte yoğunlaşmıştır. Buradaki 3 mezar da doğu-batı ya da kuzeydoğu-güneybatı yönlerindedir. Bunlardan ikisinde duvarlar sözde-kemer tekniğinde yani bindirmeli ve üzerleri de ağır kapak taşları ile örtülüdür. Birinin (no. 8) tabanında boyutlar 3.80X1.45 m. kadardır; yükseklik ise 1.10 m.yi bulmaktadır. Mezarın üzerini örten ve in-situ durumunu koruyan kapak taşlarından biri kemerli bir görünüm arz eder (Res. 17). Cesetler mezara ancak üstteki kapak taşlarından biri kaldırılarak yerleştirilebilmiştir. Aynı durumdaki ikinci mezar 3.83 m. boyunda ve yanlarda 1.30, 1.60 m., ortada ise 1.80 m. enindedir; yükseklik yine 1.10 m. kadardır (Res. 18). 2.10 X 0.95 m. boyutlarındaki bir taş-sandık mezar ise dikine yerleştirilmiş andezit bloklarla inşa edilmiştir. Ortalama 0.80-0.90 m. yüksekliğindeki mezar soyulmuştur. Taş örgülü ve doğu-batı yönündeki bu mezarlardan ele geçirilen çanak çömlekler teknik, mal ve biçim yönünden EDÇ türündedir (Res. 19/ 9).

Anlaşılabileceği üzere, Aliler Kalesi nekropolünde iki tür mezar söz konusudur. Bunlardan biri kuzey-güney yönlü kaya oyma ve taş örgülü oda-mezarlar; diğeri de doğu-batı/kuzeydoğu-güneybatı yönlü, ancak üstten girilebilen geçitsiz mezarlardır. Bunlardan ikinci gruptakiler kayaya oyulmuş olanlara kıyasla daha erken (EDÇ) özelliklere sahiptir. Nitekim, yukarıda da belirtildiği üzere, güneybatı etekteki soyulmuş mezarlarda bulunan çanak çömlekler de EDÇ'in karakteristik biçim ve tekniğine sahiptir. Bu EDÇ nekropolünün üzerine, yukarıda da belirtildiği üzere, Urartu kralı Minua döneminde büyük bir inşaat (konak ?) yapılmıştır.

Çanak Çömlek

Aliler Kalesi sitadeli ile eteğindeki yapı ve soyulmuş mezarlardan -2003'teki yeni gezimizdekilerle birlikte- toplanan çanak çömleklerin sayısı 185 civarındadır²². Bunların %51'i sitadelden, %37'si eteklerden ve %12'si de mezarlardan gelmektedir. Sitadel ve batı etekten toplanan çanak çömleklerden %12'si ETr. Dönemi'ne ait, dış yüzü siyah, iç yüzü ise kırmızı renkli ve açkılı veyahut da kahverenkli parçalardır. Gövde parçalarından biri üze-

²² 2003 yılında yaptığımız ikinci inceleme gezisi sırasında sitadel ve eteklerinden 85 yeni parça daha toplanmış, tüm malzeme eskilerle birlikte yeniden sayılarak değerlendirilmiştir: Krş. Sevin 2003b.

rinde hamur yaşken parmakla yapılmış bir çukurluk (dimple) birinde de derin bir yatay oluk görülür. Geri kalanların %81'i kırmızımsı-pembemsi renklerde. Hamurunun renginde astarlanmış olan bu parçaların hafifçe açkılı dış yüzleri genellikle fırın ısısının iyi ayarlanmamış olması nedeniyle alacalıdır. Nemliyen düzeltilmiş olan yüzde zaman zaman kazıma bezeme (Res. 19/15) ve küçük memeciklere rastlanır. Benzerleri daha çok Ernis-Evditepe ve daha az olarak da Karagündüz mezarlarında görülen diagonal kazıma bezemeli 2 tutamak vardır. Ağız kenarlarının altında derin yatay yivler bulunan düz dipli çanaklar sevilerek kullanılmıştır (Res. 19/1-3,9). Bazı çömleklerin ağız kenarlarının içinde EDÇ için tipik denilebilecek bir oluğa yer verilmiştir. Kimi çanakların ağız kısımlarının iç ve dış yüzlerine bant halinde kahverenkli bir boya astar sürülmüş ve böylelikle bir tür boya bezeme hissi uyandırılmıştır (Res. 19/7). Yukarıda belirtildiği üzere bu, Karagündüz'ün K8 ve K1 no'lu mezarları ile Yoncatepe M3 Mezarı'nda rastlanan bir özelliktir. Biainili türünde parlak kırmızı açkılı malların daha mat görünlü olanları azınlıktadır (%7). Ancak batı yamaçta bulunan küçük bir gövde ve halka-dipli bir çanağın dip parçasıyla (Res. 19/17) bir testi kulpu (Res. 19/14), parlak kırmızı cilaları ile tipik Urartu özelliklerine sahiptir. Bunlardan testi kulpunun üzerinde kazınarak yapılmış bir hiyeroglif, yanda ise X işareti bulunmaktadır. Hiyeroglif, üstte üçgen biçimli bir kap ile bunun altındaki 5 noktadan oluşur. Yukarıda belirttiğimiz Minua yazıtlı direk altlığının bulunduğu büyük yapı civarında ele geçen bu testi parçası Urartu Krallığı'nın erken dönemlerine ait olmalıdır. Aksi takdirde, Urartu hiyerogliflerinin kökeni sorununa yepyeni bakış açıları getirebilecek bir durumla karşı karşıya gelinmiş olacaktır²³. Genel olarak bakıldığında Aliler Kalesi çanak çömleklerinin %85'i EDÇ içlerine, geri kalan %12'si de ETr. Dönemi'ne aittir. Klasik Urartu türü mallar ancak birkaç parçayla sınırlıdır.

Değerlendirme

Van havzasından yukarıda tanıttığımız üç merkez gerek mezar mimarisi gerek çanak çömlek ve gerekse metalürji yönünden çağdaş ve ortak bir kültürün temsilcisi görünümündedir. Bunlardan Ernis-Evditepe ve Aliler Kalesi, geçmiş ETr. Dönemi'ne uzanan bir sitadel ile eteklerindeki mezarlık ve

²³ Urartu hiyeroglif yazısı ve kökeni için bkz. S.Kroll, "Gefässmarken in urartäischer Hieroglyphenschrift und Keilschrift aus Bastam", *Bastam I* (yay.hâz. W.Kleiss), Berlin 1979: 165-173; M. Payne, *Hiyeroglif ve Çivi Yazılı Bulgular Işığında Urartular'da Kullanılan Hacim Ölçüleri*, İstanbul Üniversitesi, 2001 (yayınlanmamış doktora tezi)

olasılıkla yerleşme yerinden, Karagündüz ise ETr. Dönemin'den beri iskan görmüş höyük üzerindeki küçük bir yerleşme yeri ile bunun 1.5 km. doğusunda, alüvyal düzlük üzerindeki bir mezarlıktan ibarettir.

Sitadeller küçük, sivri kayalıkların tepesine ve yalnızca, görece zayıf bulunan bir yanına sur çekilerek inşa olunmuştur. Aliler Kalesi'nde olduğu gibi surlar bazen oldukça iyi işlenmiş ve birbirine kenetlenmiş andezit bloklardan, daha çok da, Evditepe'deki gibi kiklopik ve yarı-kiklopik taşlardan örülmüştür. Aliler Kalesi ve Evditepe'de duvarlar üzerinde, düzgün aralıklarla olmasa da, destek çıkıntularına yer verilmiştir. Sitadellerden toplanan çanak çömlek parçaları ile mezarlıklarda bulunanlar birbirinden pek farklı değildir. Aynı durum Karagündüz Höyüğü'nün 5. yapı katı ile nekropolü için de geçerlidir. Böylelikle yerleşme yerleri ile mezarlıkların çağdaş olduğu anlaşılmaktadır. Ancak Urartu Krallığı Dönemi'ndekilerden farklı özelliklere sahip korunmalı sitadellerin ilk kez ne zaman inşa edildiklerine ilişkin sağlıklı veriler şimdilik yoktur.

Her üç merkezdeki mezarlıklarda da dromossuz ve dromoslu olarak iki farklı mezar türünün varlığı belirlenmiştir. Bunlardan ilk türün daha erken olduğuna işaret eden stratigrafik kanıtlar Karagündüz nekropolünden sağlanmıştır. Bunun yanında dromoslu mezar-odalarında Urartu Krallığı Dönemi'ndekilere benzer özellikler kendini belli etmektedir. Sözelimi odaların yüksekliği giderek artmış, duvarlarda geniş nişlere yer verilmeye başlamıştır.

Kimilerine tepeden kapak taşları kaldırılarak, "U" planlı kimilerinde de öndeki açıklıktan girilebilen dromossuz mezarlar daha erken bir geleneğin temsilcisidir. Demirden tören ve süs eşyalarının çok yoğun olarak kullanıldığı bu türde erken mezar odalarında, Urartu Krallığı Dönemi'nin çok sevilen kırmızı cilalı (Biainili) mallarına hiç rastlanmaz. Yüzeyleri alacalı pembe-devetüyü mallar her dönemde egemen tür durumundadır. Buna karşılık dromoslu mezar odalarında, önce kırmızı renkli bir astar bezeme, sonra kırmızı cilalı mallar ve nihayet ağız kenarları dışı kalınlaştırılmış çanak profilleri ortaya çıkar; tunç kullanımı gelişmeye yüz tutar. Urartu Krallığı Dönemi'nden tanınan kültürel özellikler kendilerini iyiden iyiye hissettirmeye başlamıştır.

Çanak çömlekler arasındaki teknik ve tipolojik ilişkiler, yukarıda da değindiğimiz üzere, Ernis-Evditepe, Karagündüz ve Aliler Kalesi'nin çağdaş ol-

duğuna işaret eder. Çanak çömlek analizleri, özellikle çoğunluğu oluşturan pembe-deve tüyü renkli mallar bu üç merkezin Hasanlu V'in geç evreleri, özellikle IV ve Dinkatepe II ile çağdaş olduğunu düşündürür²⁴. Bunu demirden ziynet eşyaları da desteklemektedir. Nitekim K6-7 mezarından kalibre edilmiş bir C14 tarihi de (sigma 1 confidence ile) M.Ö. 1250-1120 yıllarını vermiştir²⁵. Anlaşılabileceği üzere, Van bölgesindeki dromossuz oda-mezarlar, en azından M.Ö. II. binyılın son çeyreğine değin geri gitmektedir.

Van havzasının ODC öncesi yerleşme yerleri ve mezarlıkları üzerinde yaptığımız bu etüd EDC'nın EDC I ve EDC II olarak iki evreye ayrılması gerektiğine işaret etmektedir. Bunlardan ilki olan EDC I'in başlangıcı, şimdilik en çok M.Ö. 13. yüzyılın ortalarına uzanır. Bunu izleyen EDC II'nin başlangıcı hakkında herhangi bir kanıt yoktur. Şimdilik kabaca M.Ö. 1000 yılları ile Urartu Devleti'nin başkent Tuşpa olarak kurulduğu M.Ö. 850/800 yılları arasına yerleştirilebilir. Karagündüz'deki erken mezar grubu (no. 2,4, 6/7) EDC I, geç mezar grubu (no. 1,3,5,8,10) ise EDC II dönemine ait olmalıdır (Tablo 1)²⁶. 1 no.lo oda-mezar Karagündüz'ün en son ve ODC en yakın örneğidir.

Van Gölü havzasında OTÇ'dan STÇ/EDÇ'na geçişte kültürde yine önemli değişiklikler olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin bir yandan pastoralizm hâlâ yaygın bir geçim tarzı olarak önemini korurken (Özfirat 1999: 3) bir yandan da yerleşik yaşama doğru adımlar atılmaya başlamış; yeni mezar türleri, gömme biçimleri ve yeni bir monokrom çanak çömlek stili belirmiştir.

²⁴ Hasanlu IV'ün C14 analizlerine göre düzenlenmiş yeni başlangıç tarihi yaklaşık olarak M.Ö. II. binyılın son çeyreği ve hatta bir iki yüzyıl öncesini vermektedir. Bkz. R.H. Dyson, O.W. Muscarella, *Iran XXVII*, 1989: Table 1.

²⁵ Radyokarbon analizi, Australian Institute of Nuclear Science and Engineering (AINSE) Physics Divison (ANSTO) tarafından yapılmıştır. Code no: OZE 597.

²⁶ Doğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Kuzeydoğu Anadolu'da EDC'nın başlangıç tarihi farklıdır. Dyson (1965: 211) bazı demir buluntulardan yola çıkarak "Iron I" olarak adlandırdığı bu başlangıcı M.Ö. 1450 yıllarına değin indirmektedir. Buna karşılık Sagona (2000: 349) Erzurum yakınındaki Sos Höyük'ten sağladığı verilerle EDC'nın başlangıcını yaklaşık M.Ö. 1000 yıllarına yerleştirir. Van Gölü havzasında Batu İran için bile tartışma götürüren (V.C.Piggot, *The Coming of the Iron Age of Iran*, New Haven 1980: 417 vd.; Lippert 1979: 134 vd.; Sevin 2003a) Demir I Dönemi'ne ilişkin hemen hiçbir kanıt yoktur. Ancak Karagündüz ve Ernis-Ünseli nekropollerinde demirin M.Ö. XIII. yüzyılın ortalarına doğru birden bire, bol sayıda örnekle ortaya çıkışı, demir teknolojisinin gelişiminde ilk adımların atılmış olabileceği daha erken bir evrenin varlığını da akla getirmektedir. Bunun yanında, Van Gölü yöresinde Kafkasya ve Kuzeydoğu Anadolu'dakine benzer bir STÇ kültür sürecinin yaşanmamış ve büyük olasılıkla OTÇ'dan EDC'na geçilmiş olduğu söylenebilir. Bkz. Tablo 2.

Demirin yaygın biçimde ortaya çıkışı en belirgin özelliklerden biridir. Tahkimli kaleler gelişimin son halkalarıdır. Yaylaklar ve kışlaklar arasındaki uzaklığın fazla olmadığı anlaşılan bu dönemde zenginlik arttıkça sabit ve korunmalı bir noktaya olan gereksinim de giderek artmış olmalıdır. ETr. Dönemi'nin sonlarında ortaya çıkan tarıma elverişli iskan alanlarındaki ıssızlaşma, yerini yeni bir yerleşme biçimine bırakmaya başlamıştır. Henüz eskiye kıyasla sayıca artıp artmadığını tam anlamıyla saptayamamış olmakla birlikte bu türde yerleşme yerlerinin Hakkari-Yüksekova (2000 m.) gibi izole bölgelerde bile varlığı anlaşılmaktadır.

Urartu Devleti'nin kuruluşuyla sonuçlanan bütün bu süreç M.Ö. II. bin yılın son yüzyılları ile I. binyılın başları arasındaki birkaç yüzyıl içinde tamamlanmış görünür; ancak bu sosyal ve kültürel gelişme süreçlerinin EDÇ I ve II dönemleri içindeki yerlerini tam olarak belirleyebilmek de şimdilik kolay değildir. Örneğin Asur kralı I. Şulmanu-aşerid'in (M.Ö. 1274-1245) daha hükümdarlığının ilk yılında sözünü ettiği, Uruatri ülkesindeki "güçlü bir biçimde tahkim edilmiş dağ kaleleri"nin (D. Luckenbill, *Ancient Records I*, 114) Ernis-Evditepe'dekine benzeyen kiklopik surlu kaleleri de kapsamı içine alıp almadığının saptanabilmesi şimdilik oldukça zordur. Bununla birlikte duvarları ODÇ'dakileri andıran, düzgün işçilikli taş bloklardan örülme ve payanda çıkıntılı Aliler gibi sitadellerin EDÇ II'de ortaya çıkmış olması çok mümkündür. Bu türde destek çıkıntılı surların III. Şulmanu-aşerid'in (M.Ö. 858-824) Balawat Kapısı Kabartmaları üzerinde resmedilmiş olması da bu görüşü desteklemektedir (Gunter 1982: 108). Dromossuz mezarlarla, pembe-devetüyü renkli, kısmen kazı bezemeli çanak çömleklerin ve nihayet demirden ziynet ve törensel silahların EDÇ I Dönemi'nin ortaya koyduğu yenilikler olduğu anlaşılmaktadır. Dromoslu mezar-odası, demirin yanında tunçtan süs eşyası ve olasılıkla kremasyon adeti ise EDÇ II Dönemi'ndeki gelişmeler arasındadır. Basit saplı ve perçin delikli hançerler EDÇ I, kabza ve namlusu tek parça olanlar da EDÇ II dönemlerinin özellikleri arasında sayılabilir.

Anlaşılabileceği üzere iki farklı evreye ait olsalar da Karagündüz mezarları arasında belirgin bir kültür sürekliliği ve birliktelik söz konusudur. Aynı durumun Ernis-Evditepe ve hatta Aliler Kalesi için de geçerli olduğu söylenebilir. Böylelikle EDÇ I ve II evreleri arasında arkeolojik yönden gelişimin yanında bir sürekliliğin varlığı da izlenebilmektedir (Tablo 3). Arkeolojik veriler EDÇ'nın başlarından itibaren Karagündüz'ün yer aldığı Erçek yöresi ile

Aliler Kalesi ve Ernis bölgelerinin ortak bir kültür bölgesi içine sokulabileceğini gösterir. Hatta bu bölgenin güneyde Van Ovası'nı içine alacak şekilde genişlediği de anlaşılmaktadır.

Söz konusu kültür bölgesi içinde iki ayrı çanak çömlek geleneği yer alır. Bunlardan pembe-devetüyü renkli, ağızlarının altında genellikle yatay oluklar ve ip-delikli tutamaklar bulunan çanaklarla öne çıkan mallar EDÇ I evresinin ortaya koyduğu özelliklerdendir. Demir Çağı'nda bu gelenek batıda Fırat havzasından, git gide yoğunlaşarak doğuda Urmiye Gölü civarı, kuzeyde Erzurum ve Ermenistan'dan güneyde Toroslar hatta Dicle kıyılarına değin yayılmış ve M.Ö. VIII. yüzyıl içlerine dek sürüp gitmiş görünür (Sevin 1996a; 1996b; Boehmer 1989) (Harita 2). Van bölgesinin özellikle doğu ve kuzeydoğusunda çok yaygın olan bu türde EDÇ malları Özalp'in doğusuna, modern İran sınırı yakınlarına doğru uzanan pek çok merkezde temsil edilmektedir (Res. 20).

Parlak kırmızı astarlı-açıklı mallarla karakterlenen ikinci gelenek EDÇ II evresinde ortaya çıkmış olup yalnızca Van Gölü havzasının kuzey ve özellikle de doğusunda yaygındır (Harita 2). Gölün batı kıyılarından itibaren giderek solgunlaşıp kaybolan bu geleneğin doğudaki yayılım sınırı şimdilik açık değildir; ancak güneydoğuda Hakkari yöresine ulaşamadığı belirlenmiştir (Sevin, Özfırat, Kavaklı 2001). Anlaşıyor ki bu gelenek daha çok Van Gölü'nün doğu kıyıları civarında filizlenmiş gibidir. Daha sonraki parlak kırmızı cilalı lüks Urartu (Biainili) mallarının atası sayılabilecek bu yeni modanın kökeni açık değildir. Biz yukarıda bu anlayışın EDÇ II evresinin başlarına doğru pembemsi-devetüyü renkli EDÇ I mallarından gelişmiş olabileceğine işaret etmiştik. Böyle olduğu takdirde Urartu Devleti'ne zemin hazırlayan dinamiklerin, gücünü büyük çapta Van Gölü havzasının yerli geleneklerinden aldığı sonucuna varılabilir.

SONUÇ

EDÇ verileri şimdilik Urartu Devleti'nin kökeni sorununu tam anlamıyla açıklayabilecek durumda değildir. Bununla birlikte EDÇ II'de beliren ve olasılıkla yerli bir gelenek olan kırmızı astarlı mallar dışında, dromoslu odamezar, kremasyon ve belki de kale gibi bölgeye yabancı, yeni özellikler dikkat çekicidir. Bu ve buna benzer gelişmelerin nedenini bir göçe bağlamak

-henüz erken olmakla birlikte- tabii ki olasıdır²⁷. Böyle bir göç olmuşsa biz bunun güneyden kuzeye doğru yapılmış olduğunu düşünmekteyiz. Çünkü dromoslu oda-mezarlar yanında²⁸ klasik Urartu Devleti ve uygarlığının gelişmiş yerleşik karakteri ancak bu konuda çok daha köklü geleneklere sahip olan güneyli etkilerle açıklanabilir.

Anadolu'nun büyük uygarlıklarından Urartu'nun gizemi aydınlanmaya başlıyor artık....

KAYNAKÇA

- ASLANOV, G., S. KAŞKAY 1991. "Burials of Munjuklu-Tepe Necropolis", *Sovietskaya Archaeologii* (3):22-1232 (Rusça).
- AVETİSYAN, P., R. BADALYAN, A.T. SMITH 2000. "Preliminary Report on the 1998 Archaeological Investigations of Project Aragats in the Tsakahovit Plain, Armenia", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 42/1: 19-59.
- BADALYAN, R., A. SMITH, P. AVETİSYAN 2003. "The Emergence of Socio-Political Complexity in Southern Caucasia", *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond* (Yay.haz. A. Smith, K. Rubinson), California: 144-166.
- BAHÇALİYEYEV, V. 1997. *Nahçıvan Arkeolojisi*, İstanbul.
- _____, 1998. "Nahçıvan'da Bir Erken Demir Çağ Nekropolü Kolanı", *Belleten* 233: 1-13.
- BAHÇALİYEYEV, V., A. SEİDOV 1995. *Nahçıvan'ın Kadim Tarihi*, Bakü.

²⁷ M.Ö. 1350 yıllarından sonra Van Gölü havzasına Transkafkasya'dan Hurri kökenli kimi grupların göçmüş olabileceğini öne süren A. Çilingiroğlu (2001: 378, 380) boya bezemeli polikrom OTÇ malları ile çizi bezemeli monokrom EDÇ çanak çömlekleri arasında biçimsel yönden süreklilik olduğuna inanırsa da böyle bir sürekliliğin kanıtlarını açıklıkla sunmaz. Kanımızca OTÇ ile STÇ/EDÇ çanak çömlekleri arasında mal, teknik, biçim ve bezeme anlayışı açısından büyük farklılıklar vardır, devamlılıktan söz edilmesi olası değildir.

²⁸ Dromoslu oda-mezarlar ve benzer ölü gömme anlayışının en erken örnekleri İTÇ'nin sonlarından beri Güneydoğu Anadolu ve Suriye'den bilinmektedir: bkz. W. Orthmann, "Burial Customs of the 3rd Millennium B.C. in the Euphrates Valley", *Le Moyen Euphrat: Zone de Contacts et d'ECHANGES, Actes du Colloque de Strasbourg, 10-12 Mars 1977* (yay.haz. J. Margueron), Leiden 1977: 97 vdd.; G. Algaze, P. Goldberg *et al.* "Titrish Höyük. A Small EBA Urban Center in SE Anatolia", *Anatolica* XXI, 1995: 26 vdd., res. 23-25,29.

- BARTL, K. 2001. "Eastern Anatolia in the Early Iron Age", *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder- und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend* (yay.haz. R. Eichmann ve H. Parzinger), Bonn: 383-410.
- BELLİ, O. 1996. "Çekiç Başlı Urartu Demir Baltaları", *Anadolu Araştırmaları XIV*, Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan: 161-182.
- _____, 2001. "An Early Iron Age Cemetery in the Van Region: Ernis-Evditepe", *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey* (yay.haz.O.Belli), İstanbul:145-149.
- BELLİ, D., E. KONYAR 2001. "Excavations at Van-Yoncatepe Fortress and Necropolis", *Tel Aviv* 28/2: 169-212.
- BOEHMER, R.M. 1989. "Rillenverzierte Keramik vom Zendan-ı Suleiman", *Archaeologia Iranica et Orientalis. Miscellanea in Honorem Louis Vanden Berghe I* (yay.haz. L. De Meyer, E. Haerincq), Gent: 335-347.
- BURNEY, C.A. 1957. "Urartian Fortresses and Towns in the Van Region", *Anatolian Studies* 7: 37-53.
- _____, 1970. "Excavations at Haftavan Tepe, 1968", *Iran* VIII: 157-171.
- _____, 1972. "Excavations at Haftavan Tepe, 1969" *Iran* X: 127-142.
- ÇİLİNGİROĞLU, A. 1985. "Van Dilkaya Höyüğü 1984 Kazıları", *Kazı Sonuçları Toplantısı* 7: 151-162.
- _____, 1991. "The Iron Age at Dilkaya", *Anatolian Iron Ages II* (yay.haz. A. Çilingiroğlu, D. French), Oxford:29-38.
- _____, 2001. "Migration in the Lake Van Basin", *Migration und Kulturtransfer* (yay.haz. R. Eichmann, H. Parzinger), Bonn: 371-381.
- DYSON, R.H.Jr. 1965. "Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu", *Journal of Near Eastern Studies* 24: 193-217.
- EDENS, C. 1995. "Transcaucasia at the End of the Early Bronze Age", *BASOR* 299/300: 53-64.
- ESEYAN, C.A. 1976. *Drevnei Cultura Plemen Cvero-Vostocion Armenii*, Erevan (Rusça).
- GHIRSHMAN, R. 1939. *Fouilles de Sialk II*, Paris.
- HÄRINCK, E. 1988. "The Iron Age in Gilan-Proposal for a Chronology", *Bronzeworking Centers of Western Asia c.1000-539 B.C.* (yay.haz. J.Curtis), London: 63-78.

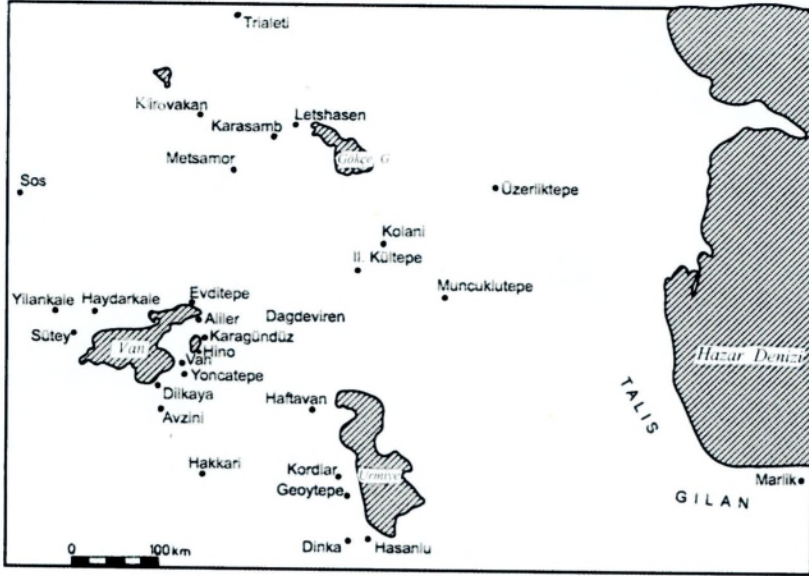

- KHANZADIYAN, E. 1973. *Metsamor*, Erevan.
- _____, 1979. *Elar-Darani*, Erevan (Ermenice, Almanca özetli).
- _____, 1995. *Metsamor 2. La Necropole*. Vol. 1, Les Tombes du Bronze Moyen et Recent, Neuchatel, Paris.
- KHATCHATRIJAN, T.S. 1979. *Artıkskij Nekropol*, Erevan (Rusça).
- KLEISS, W., S.KROLL, 1980. "Die Burgen von Libliuni (Seqindel)", *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 13: 21-61.
- KOHL, P.L. 2001. "Migrations and Cultural Diffusions in the Later Prehistory of the Caucasus", *Migration und Kulturtransfer. Der Wandel vorder-und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend* (yay.haz. R. Eichmann, H. Parzinger), Bonn: 313-327.
- KOZENKOVA, V.I. 1982. "Origin of the Cremation Burial Rites of the Koban Tribes in the Caucasus", *Sovietskaya Archaeologii* (3): 14-34 (Rusça).
- KUŞNAREVA, K. 1997. *The Southern Caucasus in Prehistory. Stages of Cultural and Socioeconomic Development from the Eighth to Second Millennium B.C.* (ing. çev. H.N.Michael), Philadelphia.
- LAMBERG-KARLOVSKY, C.C. 1965. *Development of a Metallurgical Technology, Documented Early Finds of Metals in the Near East and the Evidence from Hasanlu, Iran*, University Microfilms, Ann Arbor, Michigan.
- LIPPERT, A. 1979. "Die österreichischen Ausgrabungen am Kordlar Tepe in Persisch-Westaserbaidşchan (1971-78)", *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 12: 103-153.
- MARTIROSYAN, A.A. 1964. *Armeniya v Epokhu Bronzy: Rannego Zheleza*, Erevan (Rusça).
- MUSCARELLA, O.W. 1974. "The Iron Age at Dinkha Tepe", *Metropolitan Museum Journal* 9: 35-90.
- _____, 1988. *Bronze and Iron. Ancient Near Eastern Artifacts in the Metropolitan Museum of Art*, New York.
- NEGAHBAN, E. 1996. *Marlık. The Complete Excavation Report*, Philadelphia.

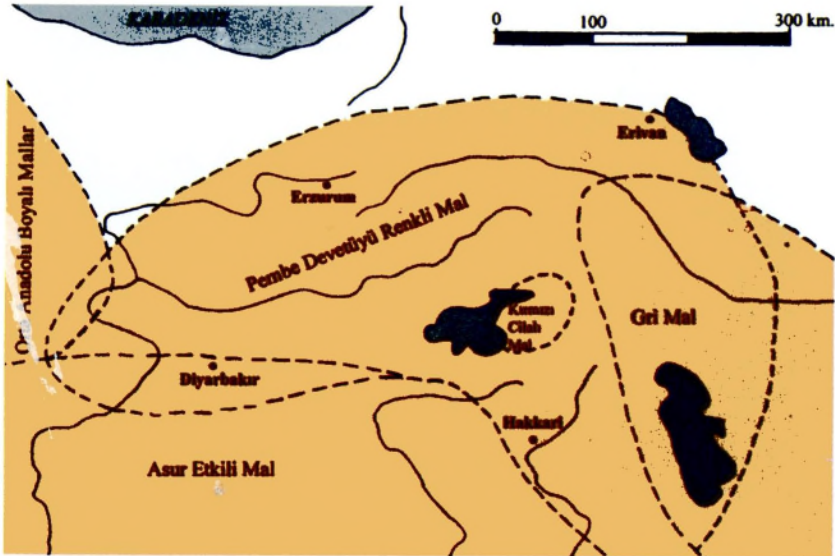
- OGANESIAN, V.E. 1992. "A Silver Goblet from Karashamb", *Recent Discoveries in Transcaucasia* (yay. haz. P.L. Kohl), *Soviet Anthropology and Archaeology* 30/4: 84-102.
- ÖZFIRAT, A.1993. "M.Ö. II. Binyıl Doğu Anadolu Boyalı Seramik Kültürleri Üzerine Araştırmalar", *XI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 359-377.
- _____, 1999. "1997 Yılı Bitlis-Muş Yüzey Araştırması: Tunç ve Demir Çağları", *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı II*, Ankara: 1-22.
- _____, 2000. "1998 Yılı Bitlis-Muş İlleri Yüzey Araştırması Tunç ve Demir Çağları", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı 2*, Ankara: 193-210
- _____, 2001a. *Doğu Anadolu Yayla Kültürleri*, İstanbul.
- _____, 2001b. "Erste Betrachtungen zum ostanatolischen Hochland im 2. Jt. v. Chr.", *İstanbul Mitteilungen* 51: 2-60.
- _____, 2001c. "Research on the Cultures of East Anatolia in the Second Millennium B.C.", *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey* (yay.haz.O.Belli), İstanbul: 326-330.
- _____, 2002a. "Doğu Anadolu Yüksek Yaylasından M.Ö. 2. Binyıl Kurganları", *Belleten* 246: 343-356.
- _____, 2002b. "Van-Urmiye Painted Pottery from Hakkari", *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan* 34: 209-228.
- PICCHELAURI, K. 1997. *Waffen der Bronzezeit aus Ost-Georgien*. Archäologie in Eurasien 4, Berlin.
- PILIPOSSIAN, A.P., J. SANTROT,1996."Gobelet à Scènes de Chasse et de Guerre", *Armenie.Trésor de l'Arménie ancienne des origines au IVe siècle*, (yay.haz.J.Santrot), Paris: 65-66.
- PLEINER, R. 1967. "The Beginnings of the Iron Age in Ancient Persia", *Annals of the Naprstek Museum* 6: 9-70.
- SAGONA, A.G. 1984. *The Caucasian Region in the Early Bronze Age*, BAR Int.Ser. 214(i), Oxford.
- SCHÄFFER,C.F.A. 1948. *Stratigraphie Comparée et Chronologie de l'Asie Occidentale (IIIe et IIe millénaires)*, London.
- SEVİN, V. 1987. "Urartu Oda-Mezar Mimarisinin Kökeni Üzerine Bazı Gözlemler", *Anadolu Demir Çağları I* (yay.haz. A.Çilingiroğlu), İzmir: 35-55.

- _____, 1996a. "Van/Ernis (Ünseli) Nekropolü Erken Demir Çağı Çanak Çömlekleri", *Anadolu Araştırmaları*. XIV. Prof. Dr. Afif Erzen'e Armağan: 439-467.
- _____, 1996b. "La céramique de l'âge du Fer ancien dans la région de Van (Turquie de l'est)", *Orient Express* 3:89-90
- _____, 1999. "The Origins of the Urartians in the light of the Van/Karagündüz excavations", *Anatolian Studies* 49: 159-164.
- _____, 2000. "Mystery Stelae", *Archaeology* 53/4: 47-51.
- _____, 2001. "Hakkari Stelleri: Zap Irmağı Kıyısında Bozkır Göçebeleri", *TÜBA-AR, Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi* 4 : 79-88.
- _____, 2003a. "The Early Iron Age in the Van Region", *Archaeology in the Borderlands: Investigations in Caucasia and Beyond* : (yay.haz. A. Smith, K. Rubinson), California: 185-196.
- _____, 2003b. "Pastoral Tribes and Early Settlements of the Van Region, Eastern Anatolia", Ch.A. Burney's Festschrift (baskıda)
- SEVİN, V., A. ÖZFIRAT, 2001a. "Van/Karagündüz Excavations", *Istanbul University's Contributions to Archaeology in Turkey* (yay.haz. O.Belli), İstanbul:140-144.
- _____, 2001b. "Die Stelen aus Hakkari: Steppennomaden in Vorderasien", *Istanbul Mitteilungen* 51: 9-24.
- _____, 2002. "Hakkari Stelleri: Doğu Anadolu'da Savaşçı Çobanlar İlk Not", *Belleten* 243,: 501-518.
- SEVİN, V., A. ÖZFIRAT, E. KAVAKLI, 1999. "Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları)", *Belleten* 238: 847-867.
- _____, 2001. "1997-1999 Hakkari Kazıları", 22. *Kazı Sonuçları Toplantısı* 1, Ankara: 355-368.
- SEVİN, V., E. KAVAKLI 1996a. *Van/Karagündüz. Bir Erken Demir Çağ Nekropolü/An Early Iron Age Cemetery. Van/Karagündüz*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- _____, 1996b. "Van/Karagündüz Erken Demir Çağı Nekropolü", *Belleten* 227:1-20.
- SEVİN, V., E. KAVAKLI, A. ÖZFIRAT, 1997. "Karagündüz Höyüğü ve Nekropolü 1995-1996 Yılı Kurtarma Kazıları", XIX. *Kazı Sonuçları Toplantısı* I, Ankara: 571-589.

- SMITH, A. 1999. "The Making of an Urartian Landscape in Southern Transcaucasia: A Study of Political Architectonics", *American Journal of Archaeology* 103: 45-71.
- SMITH, A., K. KAFADARIAN, 1996. "New Plans of Early Iron Age and Urartian Fortresses in Armenia", *Iran* 34: 23-37.
- Van den BERGHE, L. 1964. *La Necropole de Khurvin, İstanbul*.
- _____, 1968. "Het Archeologisch Onderzoek naar de War Kabud" (1965 en 1966), Brussels.
- _____, 1973. "Recherches Archéologiques dans le Luristan. Sixième Campagne, 1970", *Iranica Antiqua* 10: 1-79.
- YILDIRIM, R. 1989. *Urartu İğneleri*, Ankara.

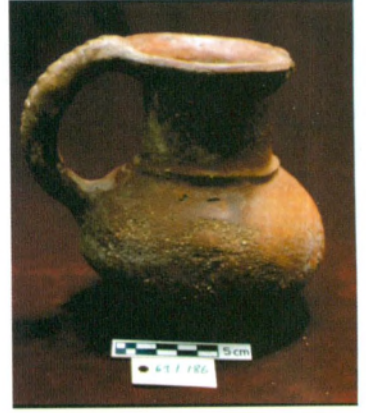
Harita 1- Metinde adı geçen yerler

Harita 2- Demir çağı çanak-çömlek kültürleri dağılım haritası

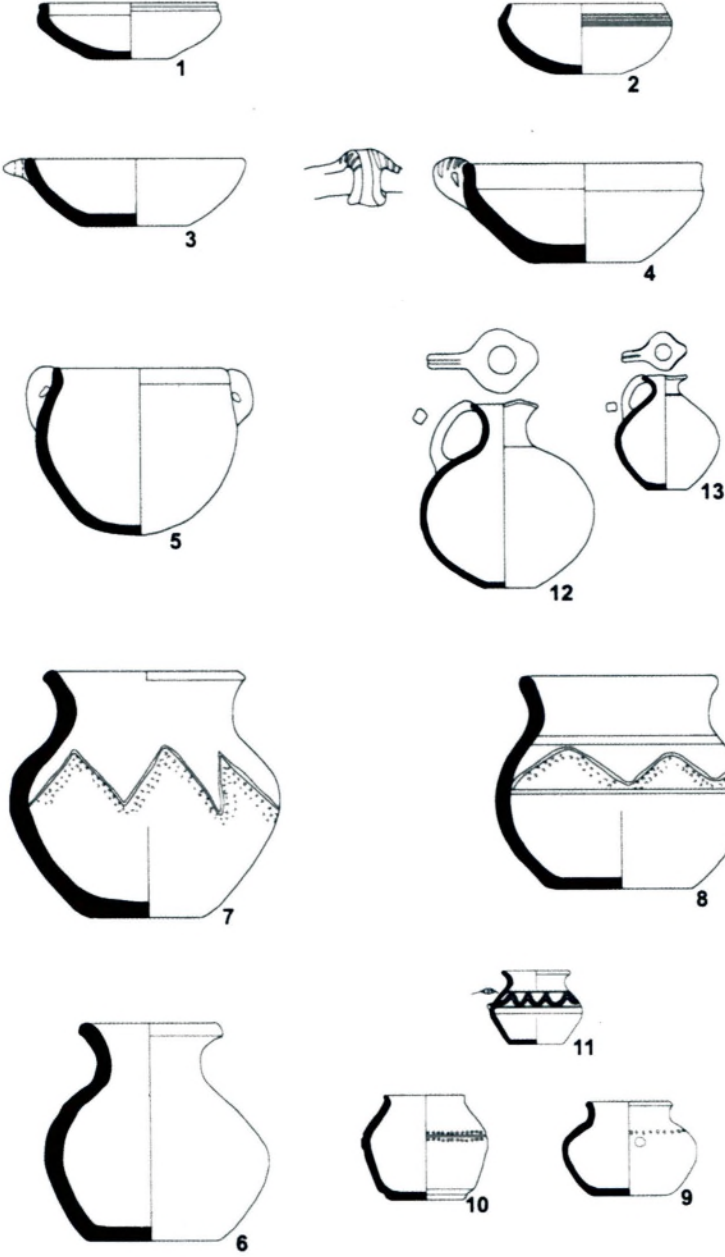
Resim 1-Evditepe EDÇ Mezarı

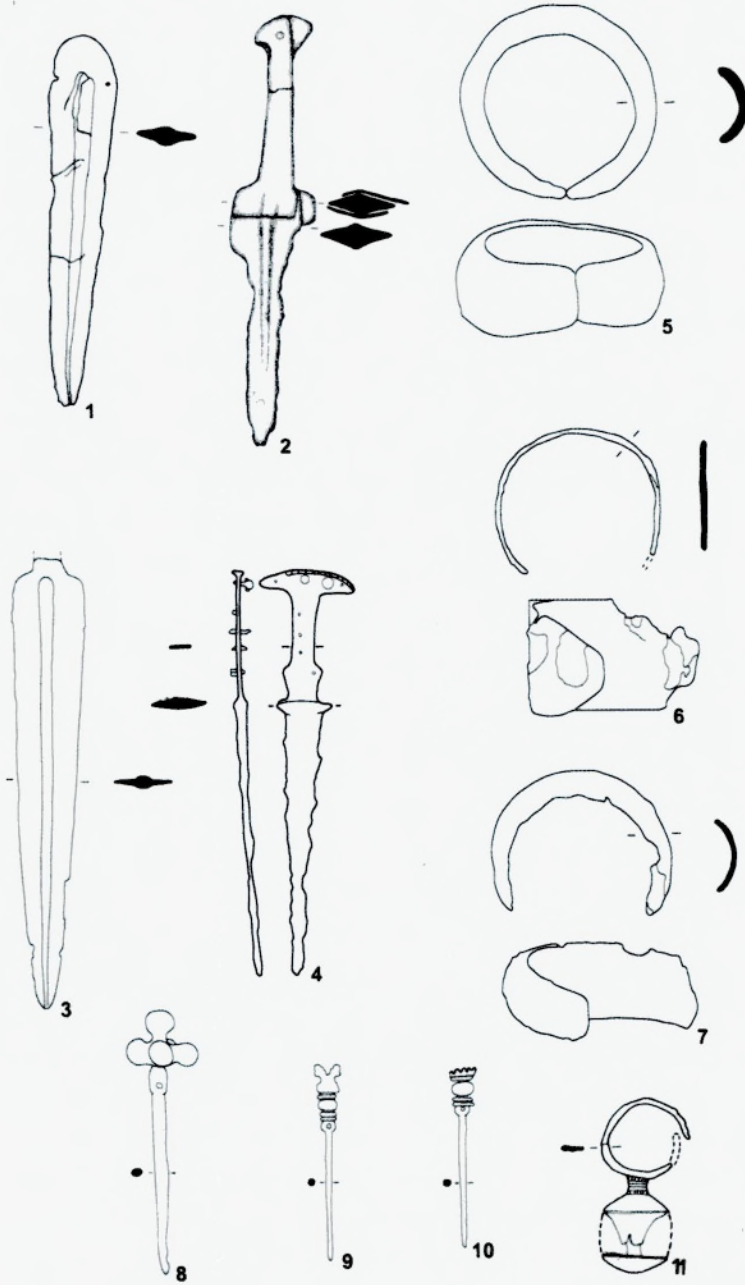
Resim 2-Evditepe kırmızı ağıklı testi

Resim 3-Evditepe demir eserleri

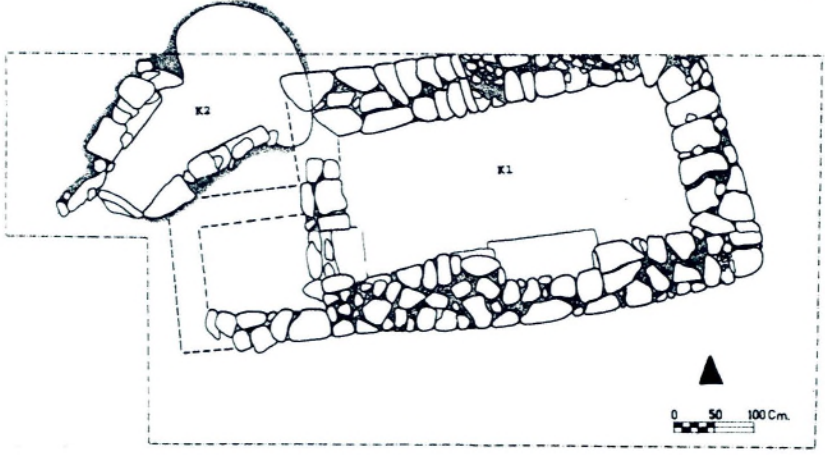

Resim 4- Evditepe (1-11) ve Karagündüz (12-13) çanak-çömlek ölçeksiz

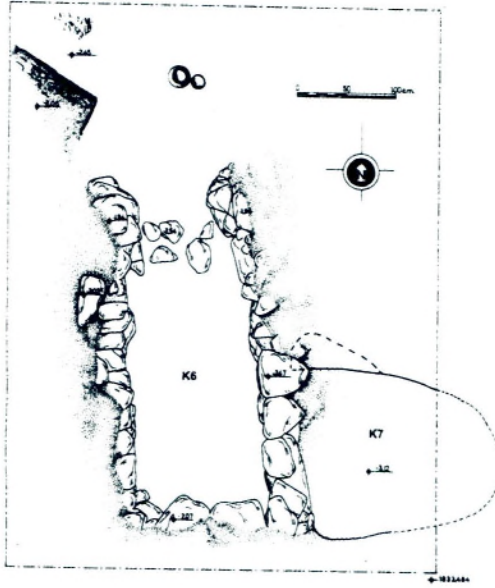

Resim 5- Karagündüz (1-2,8-11) , Eviditepe (3) ve Van Müzesi'nden (4-7) maden eserler ölçeksiz

Resim 6 - Karagündüz K1-K2 mezarları planı

Resim 7- Karagündüz K6-7 mezar planı

Resim 8 - Karagündüz K3 (sol) ve K4 (sağ) mezarları, batıdan

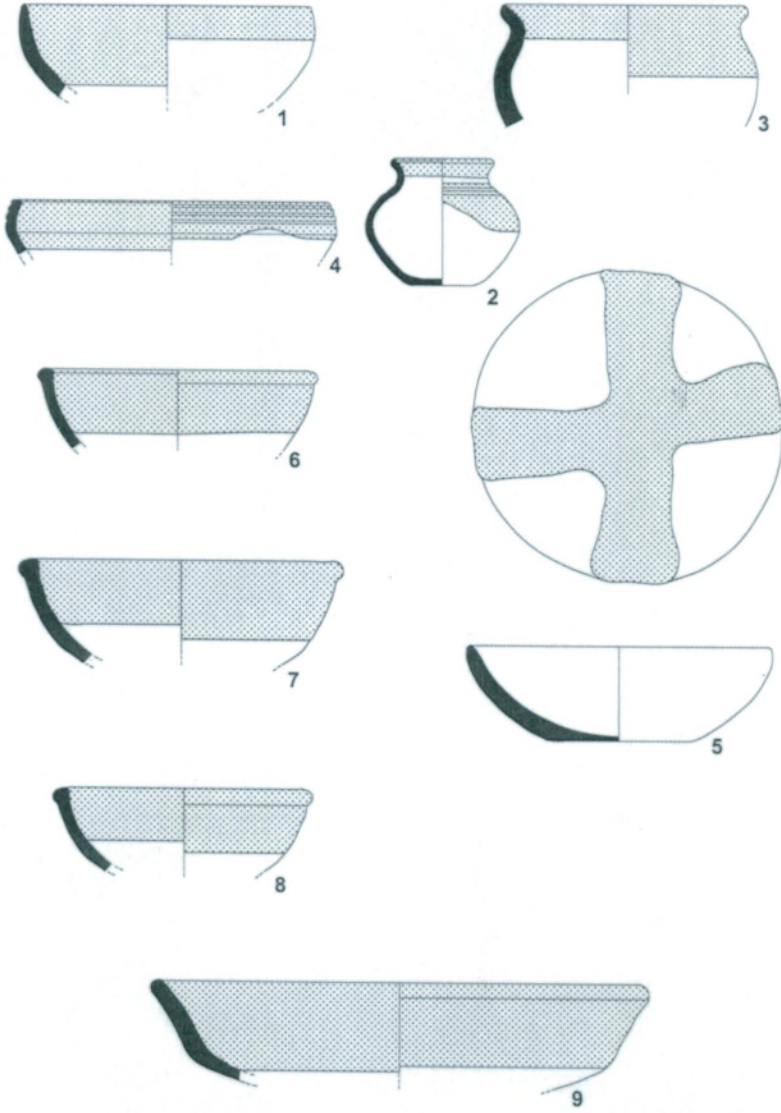
Resim 9 - Karagündüz K1 mezarı, batıdan

Resim 10- Karagündüz K5 mezarı, güneyden

Resim 11- Karagündüz çanak çömlek

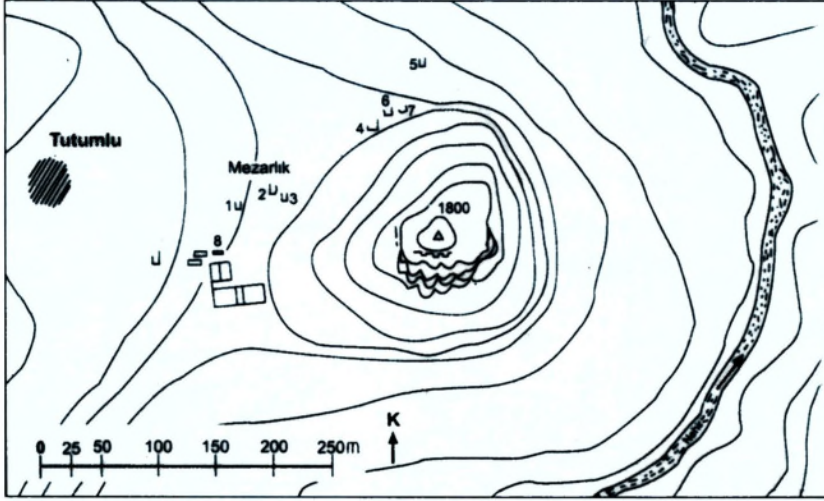
Resim 12 - Karagündüz boya astarlı mallar

Resim 13 - Aliler Kalesi sitadeli, güneyden

Resim 14- Aliler Kalesi sitadel surları

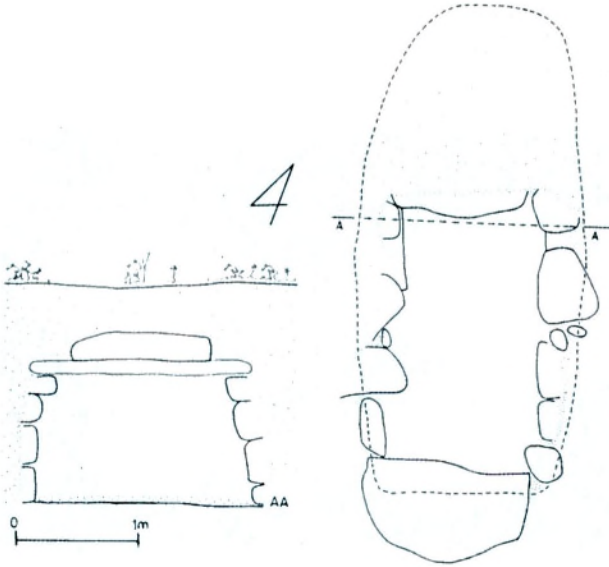
Resim 15 - Aliler Kalesi, plan

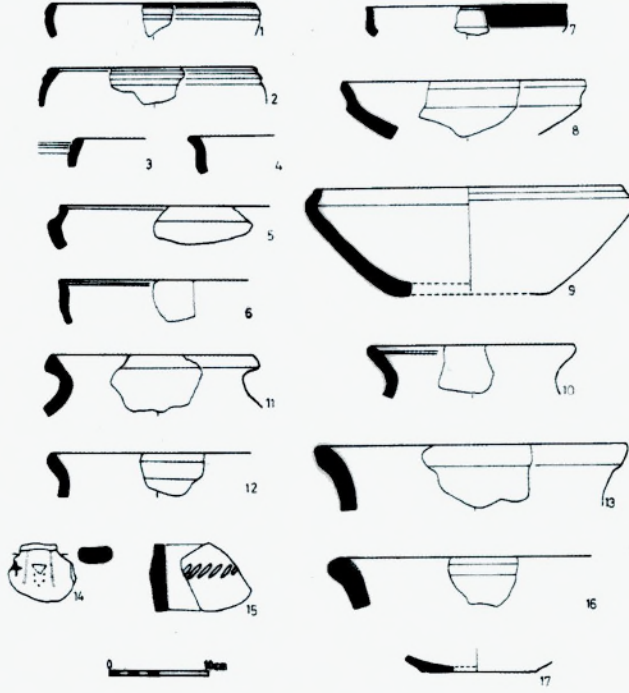
Resim 16 - Aliler Kalesi 5 no'lu oda-mezar

Resim 17- Aliler Kalesi, 8 no'lu mezar

Resim 18- Aliler Kalesi, EDÇ mezarı , plan ve kesit

Resim 19- Aliler Kalesi çanak çömlekleri

Resim 20- Özalp/Dağdeviren EDÇ çanak çömlekleri

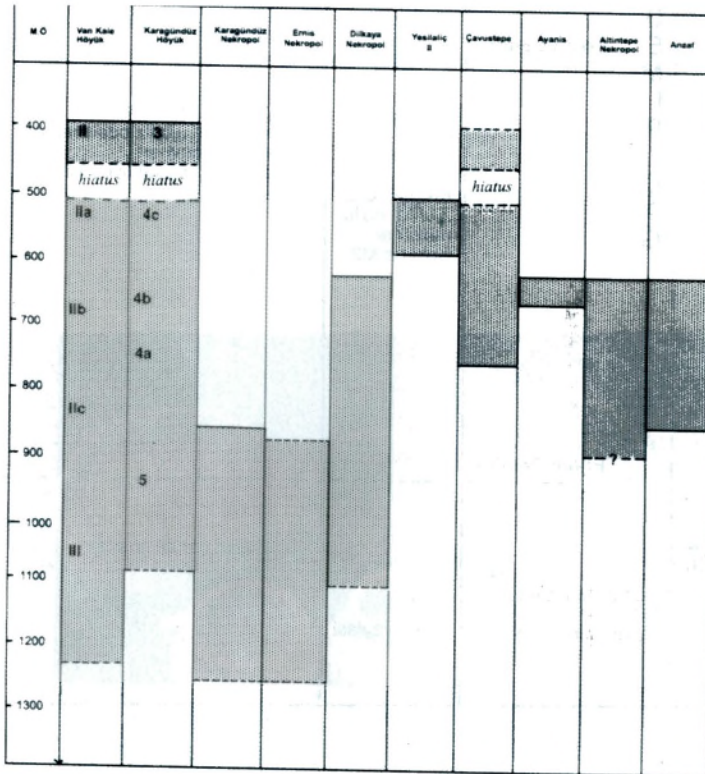

M.Ö.	Kronoloji ve dönemler	Anahtar merkezler	Arkeolojik özellikler
800	Orta Demir Çağ <i>Urartu</i>	Van kale Anzaf, Körzüt, Patnos	İnhumasyon, urneli kremasyon; anitsal kaleler ve oda-mezarlar; demir silahlar; Bianili keramigi
900	E R K E N D E M İ R Ç A Ğ	Dilkaya oda- mezar 1-2 Yoncatepe M1, M3 mezari Ernis geç evre Karagündüz 1,3,5,8,10 no'lu mezarlar	İnhumasyon, urnesiz kremasyon; dromoslu oda-mezar; demir ziynet; kirmizi açkili mal; pembemsi portakal renkli mal
1000			
1100		Erken Demir II	
1200		Dilkaya mezar 1 Ernis erken evre Karagündüz 2,6/7,4 no'lu mezarlar Hakkari M2	Basit inhumasyon, dromos ve nişsiz oda-mezar; demir mücevher; pembemsi portakal renkli mal
1300		Erken Demir I	
1400	Geç Tunç Çağ Orta Tunç Çağ	Sütey yaylasi	Boyalı çanak çömlek

Tablo 1- Demir Çağı'nda Van Gölü havzasının arkeolojik kronolojisi

M.Ö.	DYSON K-B İnan	SAGONA K-D Anadolu	AVETİSYAN G. Kafkasya	SEVİN Van bölgesi
400	Demir IIIA			GDÇ
500	hiatus	GDÇ		Post-Urartu
600	Demir IIIB	Sos IIb		
700	hiatus		Urartu	ODÇ Urartu
800		EDÇ	Demir II	
900	Demir II	Sos IIa		EDÇ II
1000	Hasanlı IV		Demir I	
1100			STÇ III	
1200	Demir I	STÇ		EDÇ I
1300	Hasanlı V	Sos III	STÇ II	
1400				
1500	Hasanlı VI		STÇ I	

Tablo 2- Doğu Anadolu, kuzeybatı İnan ve Güney Kafkasya STÇ / EDÇ kronolojileri

Tablo 3- Demir çağı'nda Van bölgesindeki arkeolojik merkezlerin görel (Relatif) kronolojisi

SAMSUN (AMİSOS) BÖLGESİ'NİN KÜLTÜREL GELİŞİMİ PROJESİ

ÖNDER BİLGİ* - SÜMER ATASOY* - ŞEVKET DÖNMEZ*
LATİFE SUMMERER*

Projenin Amacı

Samsun (antik Amisos) ile yakın çevresinin tarih öncesinden günümüze kadar olan zaman dilimine ait olup daha önceki araştırmalarda saptanmış bulunan önemli merkezlerin son durumlarını incelemek ve ayrıca gözden kaçmış olabilecek diğer arkeolojik maddi kültür varlıklarını da belgeleyerek bu bölgede yaşamış insan topluluklarının özellikle Demir Çağı ile takip eden Helenistik Çağ'daki kentleşme sürecindeki sosyo-ekonomik yaşamlarına dayanan kültürel gelişimini aydınlatacak verileri toplamak amacıyla İstanbul Üniversitesi adına bir temel proje çerçevesinde¹ geliştirilen yüzey araştırmalarını 18 - 27 Temmuz 2000 tarihleri arasında Prof.Dr. Önder Bilgi başkanlığında Doç.Dr. Sümer Atasoy, Dr. Latife Summerer, Dr. Şevket Dönmez, Arkeolog Burhan Gülkan ve İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi stajyer öğrencisi Murat Türkteki'den oluşan bir heyet gerçekleştirdi².

Bölgedeki Araştırmaların Tarihçesi

Samsun ili sınırları içindeki en önemli ilk arkeolojik araştırmayı 1906 yılında Akalan'da yapılmış olan kazı oluşturur³. Bu tarihten sonra bir süre duraklamış olan bilimsel ağırlıklı incelemeleri 1940 yılında merhum İ.K. Kökten başlatmış ve Samsun yakınındaki Fındıcak Vadisi içinde yer alan Tekeköy'de⁴ yoğunlaştırdığı yüzey araştırmaları sonucunda Paleolitik ve Mezolitik çağlara ait birçok mağara ile küçüküklü büyüklü kaya sığınakları saptamıştır.

* Prof. Dr. Önder Bilgi ve Yrd. Doç. Dr. Şevket Dönmez, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Protohistorya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı. Doç. Dr. Sümer Atasoy, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı. Dr. Latife Summerer, Münih Üniversitesi Klasik Arkeoloji Enstitüsü.

¹ Bu proje İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonu'nca desteklenmiştir. Proje No. 1416/05052000.

² Araştırmanın Kültür Bakanlığı temsilciliğini Tokat Müzesi uzmanı Ekrem Anaç yerine getirdi.

³ Macridy 1907: 167-175.

⁴ Tekkeköy olarak da bilinmektedir.

Bunların bazılarında da küçük çaplı sondajlar gerçekleştirmiştir⁵. 1940 ve 1941 yıllarında bölgenin önemli yerleşmelerinden olan ve Öksürük Tepe olarak da adlandırılan Dündartepe ile Tekeköy ve Kaledoruğu'nda Türk Tarih Kurumu adına kısa dönemli ilk sistemli kazıları yapmış⁶ olan İ. K. Kökten, N. Özgüç ve T. Özgüç'ten oluşan heyet, ayrıca, İkiztepe, Şirlek Tepe ve Sivri Tepe gibi bölgenin diğer önemli yerleşmelerinin bilim dünyasına tanıtılmasını sağlayan Bafra-Alaçam yöreleri yüzey araştırmalarını da geliştirmiştir⁷. 1946 yılında merhum A. İnan, İ. K. Kökten ve F. Kınal ile N. Özgüç'ten oluşan bir heyet yine Türk Tarih Kurumu adına Tekeköy, Dündartepe, İkiztepe, Şirlek Tepe ve Sivri Tepe'de bilimsel incelemelerde bulunmuştur⁸. 1950'li yılların başlarında Kastamonu Müzesi Müdürü merhum A. Gökoğlu Kastamonu ve Sinop illeri sınırları içinde geliştirdiği yüzey araştırmaları sırasında Bafra'ya da uğramış, İkiztepe ve Şirlek Tepe'nin⁹ yanı sıra Asarkale ve civarındaki kaya mezarlarını da incelemiştir¹⁰. 1955 yılında Tokat, Samsun ve Sinop illerinde yüzey araştırmaları yapan C. Burney özellikle İkiztepe ve Şirlek Tepe'de yaptığı incelemelerde bu yerleşmelerin Orta Anadolu merkezleri ile ilişkileri üzerinde durmuştur¹¹. 1970 yılında ise J. A. Dengate de Sinop ve Samsun il sınırları içinde yüzey araştırmaları geliştirmiş ve Sivri Tepe, Bengü, Oymaağaç ile Şeyhsafi gibi önemli yerleşmeleri inceleyerek topladığı dikkat çekici bazı buluntuları yayınlamıştır¹².

1971 yılından 1977 yılına kadar merhum U. B. Alkım başkanlığındaki bir heyet Türk Tarih Kurumu adına İstanbul Üniversitesi'nin de işbirliği ile Samsun ili sınırları içinde çok geniş kapsamlı bir proje çerçevesinde yüzey araştırmaları yapmıştır¹³. Bu araştırmalar yürütülürken de bu projenin bir parçası olarak 1974 yılında aynı heyet Bafra ilçesinin 7 km. kadar kuzeybatısında yer alan İkiztepe'de sistemli kazılara başlamıştır¹⁴. Alkım'ın 1981 yı-

⁵ Kökten 1941: 121-124.

⁶ Kökten/Özgüç/Özgüç 1945: 361-400; Özgüç 1948: 393-419.

⁷ Kökten/Özgüç/Özgüç 1945: 394-396.

⁸ İnan 1947: 124-125.

⁹ Gökoğlu 1952: 40-41.

¹⁰ Gökoğlu 1952: 117-119, 128-129.

¹¹ Burney 1956: 179-203.

¹² Dengate 1978: 245-258.

¹³ Alkım 1972: 422-426; Alkım 1973: 435-438; Alkım 1974a: 5-16; Alkım 1974b: 553-556; Alkım 1975a: 23-28; Alkım 1975b: 5-12; Alkım 1976: 717-719; Alkım 1978: 542-547; Kızıltan 1992: 213-241.

¹⁴ Alkım/Alkım/Bilgi 1988.

lında vefat etmesinden sonra başkanlığı devralan Ö. Bilgi¹⁵, kazı çalışmalarının yanı sıra İkiztepe'de özellikle İlk Tunç Çağı mezarlığında ortaya çıkan çok sayıdaki arsenikli bakır eserin¹⁶ imalatında kullanılmış olan bakır ve arsenik metalleri cevher yataklarını saptamak amacıyla ilk önce 1987 ile 1988 yıllarında¹⁷, daha sonra da İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonu desteğindeki birbirini izleyen üç proje çerçevesinde, yani 1997 ile 1999 yıllarında¹⁸ Bafra, Havza ve Vezirköprü ilçe sınırları içinde araştırmalar gerçekleştirmiştir. M. Özsait tarafından 1986 yılında başlatılmış olup halen devam etmekte bulunan Orta Karadeniz Bölgesi yüzey araştırmalarında da Samsun ilinin Ladik¹⁹, Havza ve kısmen de Vezirköprü ilçelerinin bazı yöreleri incelenmiştir²⁰. 1990-1994 yılları arasındaki doktora çalışmalarına yönelik olarak S. Atasoy günümüzde Türk Silahlı Kuvvetlerine bağlı Sahra Sıhhiye Okulu ve Eğitim Merkez Komutanlığı yerleşim alanı içinde yer alan ve Kara Samsun olarak bilinen Amisos antik kentinde incelemelerde bulunmuştur²¹. Yine Amisos'ta ilk önce 1991 yılında²² Baruthane deresinde kurtarma çalışmaları, daha sonra 1996 yılında Samsun Müzesi Müdürlüğü ile Trakya Üniversitesi'nin işbirliğinde ve S. Atasoy'un bilimsel danışmanlığında Kültür Bakanlığı adına bir kurtarma kazısı²³ gerçekleştirilmiştir. Diğer taraftan, 1995 yılında Amisos antik kenti içinde yer alan bugünkü Cedit mahallesindeki yol genişletme çalışmaları sırasında kaya oyma bir mezarda çok zengin altın, cam, mermer ve pişmiş toprak eserler bulunmuş ve burada Müze Müdürlüğü tarafından bir kurtarma kazısı yapılmıştır²⁴. 1997 ile 1999 yılları arasında ise "İlk Tunç Çağı II Öncesi Orta Karadeniz Bölgesi'nin Kültürel Gelişimi" konulu doktora tezi ile ilgili olarak²⁵ Ş. Dönmez, Samsun'un Merkez ilçe ile Bafra, Alaçam, 19

¹⁵ Bilgi 2000b: 111-117.

¹⁶ Bilgi 1984: 32-96; Bilgi 1990c: 119-219.

¹⁷ Bilgi 1989: 202-206; Bilgi 1990a: 211-220; Bilgi 1990b: 26-27.

¹⁸ "Orta Karadeniz Bölgesi Protohistorik Çağ Maden Sanatının Kökeni ve Gelişimi I-III" başlıklı bu projeler İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonu'nca desteklenmiştir. Proje No. 935/090597, 1083/010598, 1250/050599. Bu projelerle ilgili yayınlar; Bilgi 1999a: 491-492; Bilgi 2000a: 381-396; Bilgi 2001a: 315-326; Bilgi 2001b: 1-35; Özbal/Adriaens/Earl/Gedik 2000: 47-54; Özbal/Pehlivan/Earl 2001: 29-40.

¹⁹ Özsait 1988: 239-256; Özsait 1999: 35-40; Özsait 2000: 335-341.

²⁰ Özsait/Özsait 1998: 457.

²¹ Atasoy 1997.

²² Akkaya 1993: 207-218.

²³ Akkaya 1998: 43-51; Ertuğrul/Atasoy 1998: 523-530.

²⁴ Akkaya 1997.

²⁵ *İlk Tunç Çağı II Öncesi Orta Karadeniz Bölgesi'nin Kültürel Gelişimi (İkiztepe Çanak-Çömleği ile Küçük Eserleri Işığında)* başlıklı bu proje İstanbul Üniversitesi Araştırma Fonu'nca desteklenmiştir. Proje No. T-369/190397.

Mayıs, Tekeköy, Çarşamba, Terme, Asarcık, Ayvacık, Vezirköprü, Havza ve Kavak ilçeleri sınırları içinde yüzey araştırmaları geliştirmiştir²⁶.

Projenin Gelişimi

Bu araştırmalarda saptanmış bulunan arkeolojik kültürel varlıkları günümüz bilgileri ışığında değerlendirmek ve projenin amacına ulaşması için 7 aşamalı bir program izlendi.

Birinci Aşama

Bu aşamada Kızılırmak (Halys) Nehri'nin oluşturduğu vadi, 1980'li yıllarda inşa edilmiş olan Altunkaya Barajı'nın yer aldığı noktaya kadar incelendi. Bu güzergah üzerindeki Kapıkaya ve Asarkale ile civarındaki kaya oyma mezarlar ve Martı Kale araştırıldı (bkz. Harita).

Kızılırmak Nehri'nin doğu yakasında, çok dik ve yüksek bir kayalığın tepesinde görülen ve adımı kapı şeklindeki bir boşluktan alan Kapıkaya'daki oluşumun insan eliyle mi yapıldığı sorusuna, yakınına kadar ulaşamadığı için yanıt verilemedi. Bu soruyu yanıtlıyabilmek için de ayrıntılı bir incelemenin gelecek dönemlerde dağcılık malzemeleri kullanılarak gerçekleştirileceği kanısına varıldı.

Antik Paflagonya Bölgesinin doğu sınırını oluşturan Kızılırmak Nehri'nin batı yakasında ve Kolay Beldesi Asar Köyü yakınında yer alan müstahkem Asarkale²⁷ adı verilen örenyeri görünüşe göre Karadeniz kıyısı Bafra yöresinden Anadolu'nun iç kesimlerine bağlayan doğal bir yol niteliğindeki nehir vadisini kontrol etmek için kurulmuş kale tipi bir yerleşmedir (Res.1-2).

Hâlâ ayakta kalmış ve kayalara oturtulmuş bulunan savunma duvarları (Res.3) ile köşeli ve yuvarlak planlı kulelerin alt sıra taşlarının işçiliğinin (Res.4), Asarkale'nin ilk defa Helenistik Çağ'da iskân edilmiş olduğuna işaret ettiği bir kez daha gözlemlendi. Sur duvarlarının üst sıra taş örgüsü arasında görülen tuğla dizileri de bu iskânın kesintisiz olarak Orta Çağ (Bizans Dönemi) sonlarına kadar devam etmiş olduğunu açıkça göstermektedir.

Oldukça dik bir kayalık üzerine kurulmuş olan Asarkale'ye nehir seviyesinden batıya doğru gittikçe dikleşen bir yamacı takip ederek ulaşılabildiği ve bu yamacın sonunda yer alan sur üzerindeki, şimdi oldukça tahrip olmuş

²⁶ Dönmez 1999: 513-536; Dönmez 2000a: 324-342; Dönmez 2000b: 330-334.

²⁷ Bilgi 1999b: figs.31 ve 32.

kapıdan girildiği, ahşap kapı kanadını taşıyan buradaki bir kayaya oyulmuş söve yatağından anlaşıldı (Res.5). Asarkale üzerinde, ayrıca, su depolamak amacıyla kayaya oyulmuş derin bir sarnıç (Res.6) ile savaş/muhasara zamanlarında olasılıkla ihtiyaç duyulmuş olan bu sarnıca Kızılırmak'tan su depolamak için yine kayalara oyularak açılmış basamaklı bir yer altı geçiti²⁸ tekrar incelendi (Res.7). Nehir seviyesindeki ağzı Altunkaya Barajı inşaatı sırasındaki yol açma çalışmaları sırasında tahrip edilerek ortaya çıkmış olan bu geçitin olasılıkla doğu yamaçta görülen en alt seviyedeki bir terastan başlayıp nehir kenarına kadar inmiş olduğu anlaşıldı.

Bugüne kadar ayrıntılı bir incelenmesi yapılmamış bulunan Asarkale'nin hava fotoğraflarının alınması, topografik planının çıkarılması ve mevcut mimari kalıntılarının planlarının çizilmesi ile ilgili çalışmaların önümüzdeki dönemlerde biran önce gerçekleştirilerek yayınlanması yörenin tarihsel ve kültürel gelişimine ışık tutması açısından planlandı.

Bölgedeki üç kaya oyma mezardan birincisi Asarkale'nin batı dik yamaçındaki kayalığın üzerinde ve mevcut yol seviyesinden oldukça yüksekte yer alır. Bu mezar²⁹ üçgen alınlığı ve 5 sütunlu fasadı (Res.8) ile Pontus-Paphlagonia kaya mezarlarının çok tipik örneklerinden biridir.

İkinci kaya oyma mezar, Kızılırmak Nehri'nin doğu yakasındaki dik kayalık üzerindedir (Res.9). Şimdi oldukça aşınmış bulunan üçgen alınlıklı ve 4 sütunlu fasadı olan bu mezar³⁰, Asarkale'nin tam karşısındadır.

Yine bugünkü yol seviyesine göre oldukça yüksekte bulunan ve ilk iki mezar gibi üçgen alınlığa sahip üçüncü kaya oyma mezar³¹, 4 sütunlu olup Asarkale'nin doğusundaki kayalığın üzerindedir.

Sonraki dönemlerde, olasılıkla çobanlar tarafından bir barınak olarak kullanılmış oldukları sütunlar arasında yer yer ayakta kalmış bulunan basit taş örgülü duvar kalıntularından anlaşılan bu 3 mezarın mevcut zeminden çok yüksekte yer almaları nedeniyle yakından incelenmeleri mümkün olma-

²⁸ Gököğlu 1952: 128-129; von Gall 1967: 513.

²⁹ Gököğlu 1952: 118, res.53; von Gall 1966: 98 taf.12/3-4 abb.21; von Gall 1967: 513; Bilgi 1999b: 38 fig.33.

³⁰ Gököğlu 1952: 117-118 res.52; von Gall 1966: 97 taf.12/1 abb.19; Bilgi 1999b: 38 fig.34.

³¹ Gököğlu 1952: 118-119, res.54; von Gall 1966: 98, taf.12/2, abb.20; Bilgi 1999b: 38, fig.35.

diğından mezarların daha önce yapılmış bulunan plan ve kesit çizimlerini bu aşamada kontrol edilemedi.

Asarkale ve kaya oyma mezarlardaki incelemelerden sonra Kızılırmak Nehri'nin doğu yakasına geçilerek Doğanakaya (eski adı Martu Kale) köyü yakınında yer alan kale tipi antik bir yerleşmeye gelindi. Bafra Ovası sulama kanalının yapımı sırasında açılan makinalı geniş hafriyat yüzünden doğuda yer alan ana yükselti ile irtibatı kesilmiş bulunan Martu Kale olarak bilinen örenyerinde Asarkale'de görülen geçite benzeyen kayaya oyulmuş bir tünel ile mermer bir lahit kapağı parçası görüldü (Res.10). Olasılıkla Geç Helenistik - Erken Roma dönemine ait olduğu düşünülen lahit kapağının yanındaki bir taş blok üzerinde gözlenen yanık izlerinden buranın bir metal dökmüm yeri olduğu anlaşıldı. Kalenin yüzeyinde yer alan dağınık durumdaki işlenmiş iri taşlardan ve yerleşmenin Kızılırmak Nehri'ne bakan kesitinde izlenen moloz taş örgü duvar kalıntılarından burada anıtsal bir yapının yer aldığı görüşüne varıldı.

İkinci Aşama

İkinci aşamada Kızılırmak Nehri'nin doğu yakasında ve Sarıkaya köyü sırtlarındaki düzlükte yer alan Külcüler Tümülüsü'ne gidildi (bkz. Harita). Yüksekliği 12 m ve taban çapı 80 m kadar olan tümülüste (Res.11) görünüşe göre birçok kez kaçak kazıların yapılmış olduğu gözlemlendi. 1998 yılında Samsun Müzesi Müdürlüğü tarafından Ö. Bilgi danışmanlığında gerçekleştirilmiş bir araştırma kazısında da tümülüsün mezar yapısı bulunamamıştır.

Külcüler Tümülüsü'nden sonra 19 Mayıs ilçesine bağlı Dağ Köyü yakınında yer alan Kışla Tümülüsü incelendi (bkz. Harita). 6 yıl kadar önce kaçak kazılar sonucu mezar odası kısmen açığa çıkartılarak soyulmuş bulunan tümülüsün 20 m çapında olup erozyon ve tarımsal faaliyetler nedeniyle orijinal yüksekliğinin aşınmış olduğu gözlemlendi. İşlenmiş taşlardan yapılmış olan, fakat planı anlaşılamayan mezar yapısı, görenlerin ifadesine göre İkiztepe'de ortaya çıkartılmış bulunan dromoslu mezarın³² bir benzeridir. Bu mezarın daha fazla tahribata uğramadan kısa zamanda bir kurtarma kazısı ile incelemek planının alınmasının yörenin kültürel değerinin anlaşılması bakımından yerinde olacağı kanısına varıldı.

³² Alkım/Alkım/Bilgi 1988: lev.LXXXVIII/135-140, LXXXIX/141-146, XC/147-149, Plan XIX; -Bilgi 1999b: fig.16.

Diğer taraftan, Kışla Tümülsü'nün batısında yer alan ve Dökme Tepe olarak adlandırılan alan da araştırıldı. Buradaki araştırmada Dökme Tepe'nin doğu yamacının yeni bir taş ocağı olarak işletilmekte olduğu görüldü. Dökme Tepe'nin kuzeybatısındaki düzlükte yapılan incelemede ise Geç Antik Çağ'a ait olabileceği düşünülen çanak-çömlek ve kiremit parçaları toplandı.

Üçüncü Aşama

Üçüncü aşamada Samsun'un 18 km kadar güneybatısındaki Çatmaoluk köyü yakınlarında yer alan ve Akalan³³ adıyla bilinen kale tipi yerleşme incelendi (bkz. Harita). Bir Demir Çağı kalesi olduğu bilinen Akalan (Res.12 ve 13) ve çevresindeki ayrıntılı araştırmada son zamanlara kadar ayakta kaldığı bilinen savunma sistemi duvarları ve ana giriş kapılarının son günlerde çok sayıda yapılmış olduğu anlaşılan yasa dışı kazılar sonucunda duvarların kısmen ve girişlerin ise tamamen yıkılmış olduğu (Res.14, 15 ve 16) ve ayrıca savunma sistemi içinde kalan alanda derin çukurlar açılmış bulunduğu gözlemlendi. Akalan'da hâlâ ayakta kalmış olan mimari kalıntıların acilen bilimsel çalışmalarla ele alınıp belgelendirilmesine ve ayrıca bölgenin Demir Çağ kültürünün temsilcisi olması bakımından da bir an önce kapsamlı bir proje çerçevesinde sistematik olarak kazılarak restore edilmesinin gerekliliğine karar verildi.

Dördüncü Aşama

Dördüncü aşamada Samsun'un güneybatısında yer alan Kavak ilçesi yakınındaki Emirli köyü sınırları içinde bulunan eski adları Çirişli Tepesi ve Çamurlu Tepe³⁴ olan Kale Tepe araştırıldı (bkz. Harita). Ormanla kaplı olan tepenin düzleştirilmiş zirvesinde yerel halkın bir yatır olarak kabul ettiği işlenmemiş taşlarla oluşturulmuş basit bir yapılaşma görüldü (Res.19). Bu yapılaşma ortasındaki kurumuş bir su çukurunu çevreleyen, içteki 6.00 x 3.60 m boyutunda ve 0.70 m kalınlığında, dıştaki ise 12.80 x 9.70 m boyutunda ve 1.20 ile 2.20 m arasında değişen kalınlıklardaki oval biçimli 2 sıra taş örgüden ibarettir (Çiz.1). Dış taş örgü üzerinde yer yer ziyaretçiler tarafından adak olarak bırakılmış kağıt ve madeni paralar vardı. Ayrıca, yapılaşmanın

³³ Akalan Kalesi için bkz. Macridy 1907: 167-175; von der Osten 1929: 31-32; von der Osten/Schmidt 1930: 7-8 fig.4; Cummer 1976: 31-39; Alkım 1975a: 25; Kızıltan 1992: 226; Atasoy 1997: 38-40; Bilgi 1999b: 38 fig.36; Dönmez 1999: 517.

³⁴ Cumont 1906: 122; Bailey 1975: 79; Olshausen/Biller 1984: 184.

içinde yer alan ağaçların dallarında yine adak olarak bağlanmış yemenilerin bulunduğu gözlemlendi.

Daha sonra Kavak ilçe merkezinde yer alan höyük tipi bir yerleşme olan Kaledoruğu incelendi (bkz. Harita). Höyüğün olasılıkla tepe kesimini çevreleyen ve Demir Çağı'na ait olduğu düşünülen taş örgü bir duvara ait moloz taşların etek kısmına düşmüş olduğu görüldü. Höyük üzerinde yer alan son dönem yapılaşmanın yerleşmeye vermekte olduğu tahribatı önlemek için biran önce kaldırılmasını sağlamak üzere ilgililere bilgi verilmesi kararlaştırıldı.

Bu aşamada, ayrıca, Kavak-Samsun karayolu üzerinde yer alan Çakallı köyü (bkz. Harita) sınırları içindeki değişik dönemlere ait mimari kalıntılar da incelendi. 13. yüzyıla ait olduğu bilinen ve Taşhan olarak adlandırılan kervansarayın çok kötü durumda olduğu görüldü. Kervansarayın hemen yanında yer alan tahminen 1880 tarihinde ahşaptan inşa edilmiş bir camii de incelendi. Döneminin tipik bir örneğini temsil eden bu camiinin bir an önce korunma altına alınmasının yerinde olacağı düşünüldü. Camiinin hemen yanında ise halen kullanılmakta olan 2 kemerli taş bir köprünün yapısal özelliğinden Roma Dönemi'ne ait olduğu anlaşıldı.

Beşinci Aşama

Beşinci aşamada Orta Karadeniz Bölgesi'nin kara kesiminde yer alan Vezirköprü ve civarının incelenmesi için Bekdiğin beldesine bağlı Karameşe köyü, Kaleköy, Beyköy gibi yerleşme birimleri ile eski adı Lerdüğe olan Çam Yatağı köyüne (bkz. Harita) araştırıldı. Köyün güneyinde yer alan ve daha önce kazısı tamamlanmış bulunan tümülüs³⁵ incelendi (Res.20). Taş örgü tümülüs mezar yapısının tamamen yıkılarak tahrip edilmiş bulunduğu ve şimdi sadece solmuş kırmızı boya izleri taşıyan bir kesme taş örgü duvarın ayakta kalmış olduğu görüldü.

Çamyatağı köyünden sonra Vezirköprü'de (bkz. Harita) ilçe merkezinde yer alan 17. yüzyılın tipik Osmanlı mimarisinin örnekleri olan ve halen ticari amaçla kullanılan bedesten ile kütüphane olarak hizmet veren Fazıl Ahmet Paşa Medresesi'nin son durumları incelendi. Daha sonra Vezirköprü'nün batısındaki Durağan yöresi araştırıldı. İlçenin doğusunda ve Kızılırmak Nehri'nin doğu yakasındaki Gökdoğan köyü sınırları içinde yer alan Çayağzı veya Ağu Boğazı olarak adlandırılan mevkiideki arsenik cevheri yatakları tek-

³⁵ Akok 1948: 835-854.

rar incelendi³⁶ (bkz. Harita). Kırmızı ve turuncu renklerdeki orpiment ve realgar filizlerinden analiz yaptırılmak için örnekler alındı. Büyük olasılıkla antik kaynaklarda *terra Sinope (miltos)*³⁷ olarak adı geçen ve metalik boya yapımında kullanılmış olan bu filizlerin dövülmesi elde edilmiş albenili renklerdeki tozların Sinop'a taşındıktan sonra deniz yoluyla Ege ve Akdeniz Dünyası'na götürülmüş olduğu kanısına varıldı.

Altıncı Aşama

Altıncı aşamada Amisos antik kenti (Res.21) ile Samsun'un doğu kesimlerinde araştırmalar yapıldı (bkz.Harita). Antik kentin batı sınırını oluşturan Baruthane deresi vadisinin doğu ve batı dik yamaçları araştırıldı. Derenin batı yamacında 1999 yılında yapılan yol çalışmaları sırasında ortaya çıkmış bulunan basit kaya oyma üç oda mezar incelendi (Res.22). Konglemera bir oluşum gösteren kayalığa oyulmuş bu mezarların planları çizilip (Çiz.2-4), fotoğrafları çekildi. Bu mezarların civarında yapılan gözlemlerde de burada hâlâ açılmamış birçok mezarın bulunabileceği kanısına varıldı. Burada inşa edilmiş bulunan yapılardaki incelemelerde de bunların birçoğunun bodrumunda bu tip mezarların var olduğu görüldü³⁸.

Amisos'un bu kesiminde yer alan ve Baruthane tümülüsleri olarak anılan 2 mezar da ayrıca incelendi ve bunların yasadışı kazılarla gittikçe tahrip edilmekte olduğu gözlemlendi. Antik çağlarda soyulmuş olduğu düşünülen ve henüz açığa çıkartılmamış mezar odalarının bir an önce bilimsel çalışmalarla belgelendirilmesi için girişimlerde bulunulmasının yerinde olacağına karar verildi.

Amisos'un güney kesiminde yer alan Toraman Tepe'nin doğu yamaçlarında da ayrıca incelemeler yapıldı. Buradaki Kuşçular köyü sınırları içindeki İkiztepe adı ile anılan 2 tümülüs araştırıldı. Doğudaki birinci tümülüsün defineciler tarafından kazılmış olduğu ve batıdaki ikinci tümülüs üzerinde ise 0.50 m çapında ve 15 m kadar derinlikte yeni kazılmış bir çukur görüldü. Çukurun hemen yakınında kazı işlerinde kullanılmakta olan kazma, kürek, kova gibi aletlerden kazının devam ettirilmediği anlaşıldı ve bu durum Samsun Müzesi Müdürlüğü'ne iletildi.

³⁶ Bilgi 2001a: 319; Özbal/Pehlivan/Earl 2001: 29-40.

³⁷ Weimert 1984: 129-133; Plinius *Historia: naturalis* bahsi Kitap 35 Bölüm 31.

³⁸ Bu mezarların belgelendirilmelerine yapı sahipleri tarafından izin verilmedi.

Diğer taraftan, Samsun'un doğu kesiminde yer alan ve bugün yoğun iskân nedeniyle tahrip edilmiş bulunan Tekeköy yöresi (bkz. Harita) araştırıldı. Yoğun iskân sonucunda buradaki düz yerleşmenin tamamen yok edilmiş olduğu görüldü. Ancak, burada Fındıcak deresi vadisinin iki yamacında daha önceki araştırmalarda saptanmış bulunan mağara ve kaya sığınakları gezilerek son durumları incelendi. Buralarda diğer yerlere oranla fazla bir tahribat olmadığı memnuniyetle gözlemlendi.

Yedinci Aşama

Ayrıntılı incelemeler yapmak üzere Akalan'a tekrar gidildi. İlk önce yerleşme alanının sınırlarını belirlemek için halen ayakta duran taş duvar örgü izleri takip edildi (Res.17 ve 18). Daha sonra yerleşmenin civarındaki tarlalarda mimari ile ilgili kalıntılar arandı, ancak sadece çanak-çömlek parçalarına rastlandı. Bu tarlalarda mimari izlere rastlanmaması, bölgede Geç Kalkolitik Çağ'dan beri kullanıldığı bilinen geleneksel ahşap mimari ile ilgili kalıntı ve izlerin günümüze kadar gelememiş olmasına bağlandı³⁹. Yerleşmenin kayalardan oluşan güneydoğusunda yer alan ve Karadere'ye kadar uzanan dik yamacı da araştırıldı. Yerel halk tarafından bu kesimde yer aldığı ileri sürülen mezarların izlerine rastlanamadı. Diğer taraftan, Akalan'a kale görüntüsü veren iri kütleli taşlardan oluşturulmuş ve özgün örgü gösteren kuzey sur duvarı bitki örtüsünün elverdiği ölçüde incelendi ve bunların örnek çizimleri yapıldı (Çiz.5).

Diğer taraftan, Samsun Müzesi'ne bağlı özel koleksiyonlarda da incelemelerde bulunuldu ve bölgeden çıkmış eserler çalışılarak bilimsel değerleri belgelendirildi.

Değerlendirme

Bu proje çerçevesinde geliştirilen 2000 yılı yüzey araştırmaları sonucunda 6 yerleşme yerinde (*Asarkale, Martı Kale, Akalan, Amisos, Kaledoruğu ve Tekeköy*) incelemelerde bulunuldu. Bunlardan biri Mezolitik, Tunç ve

³⁹ Th. Macridy tarafından yapılan kazılarda yapıların büyük bölümünün ahşaptan yapılmış oldukları açık olarak kazı raporunda belirtilmese de büyük yangın izlerinden bahsedilmesi ve ayrıca kazı sırasında yapıların planlarının alınamamış olmasından anlaşılmaktadır. Bu kazılar sırasında ele geçmiş bulunan ve kale içinde önemli bir ahşap yapının varlığına işaret eden ve boya ile de bezenmiş kabartma kompozisyonlu pt mimari cephe kaplama levhaları bu varsayımımızı desteklemektedir. Bkz. Macridy 1907: 67-75.

Demir çağlarına (*Tekeköy*), biri Tunç ve Demir Çağına (*Kaledoruğu*), ikisi Demir, Helenistik, Roma çağlarına (*Akalan ve Amisos*), diğer ikisi ise Helenistik, Roma ve Bizans çağlarına (*Martı Kale ve Asarkale*) ait oldukları bir kez daha doğrulandı. Araştırma sırasında incelenen 7 tümülüsün hepsinin (*Külcüler, Kışlatepe, Lerdüğe, Baruthane -2 adet- ve Kuşçular -2 adet*) Helenistik-Roma çağlarına tarihlenmelerinin doğru olacağı kanısına varıldı. Açık hava kült alanının (*Kale Tepe*) Roma Çağına ve Çakallı köyündeki kervansarayın (*Taşhan*) Selçuklu, ahşap camii Osmanlı ve taş köprüünün de Roma çağlarına ait olduğu bir kere daha doğrulandı. Amisos'ta yeni bulunan basit kaya oyma 3 mezarın da Asarkale yakınındaki kaya oyma anıtsal 3 mezar gibi Helenistik Çağa ait olduğu saptandı. Durağan yakınındaki arsenik cevheri yataklarının (*Ağu Boğazı mevki*) hiç olmazsa İlk Tunç Çağı başlarından itibaren kullanılmış olduğunu, bir zamanlar Kızılırmak Nehri'nin Karadeniz'e döküldüğü kıyıda yer alan ve dikkat çekici sayıda arsenik ağırlıklı bakır alaşımından yapılmış eserlerin ele geçtiği İkiztepe kazıları ortaya koymuştur.

Yüzey araştırmaları sırasında toplanan çanak-çömlek üzerine yapılan değerlendirilme sonucunda bunların büyük kısmını mutfak kaplarının oluşturduğu görüldü. Daha gelişkin gündelik kullanım kaplarına ait parçaların sadece Amisos ve civarına ait olduğu anlaşıldı. Genel teknik yapıları bu Amisos kaplarının Helenistik-Roma döneminde yapılmış olduklarını gösterdi. Akalan'da toplanan parçalar arasında görülen az sayıdaki boya bezekli örneklerin de Geç Demir Çağı'na ait oldukları belirlendi.

Bu yüzey araştırması sırasında dikkati çeken en önemli bulgular bir Demir Çağ yerleşmesi olan Samsun ili Atakum ilçesi Çatmaoluk ile Kulacadağ köyleri arasında yer alan Akalan Kalesi ile bir Helenistik Çağ yerleşmesi olan Bafra ilçesi Kolay beldesi Asar Köyü sınırları içinde bulunan Asarkale'de gitikçe artan boyutlardaki tahribatın saptanmasıdır. Kale niteliğindeki söz konusu bu 2 yerleşmede hâlâ günümüze kadar ayakta kalmış bulunan özellikle savunma sistemi ile ilgili mimari kalıntılar gerek doğa, gerekse bölge insanları tarafından daha fazla tahrip edilmeden bilimsel olarak belgelendirilmelidir. Bu nedenle de bu kalelerin bir an önce topografik planlarının çıkarılması ve bu planlar üzerine de ayakta kalmış mimari buluntuların işlenmesi yerinde olacaktır. Bu çalışmaların yapılması da özellikle Demir Çağ ve takip eden Helenistik Çağ kentleşme sürecinde yörenin kültürel gelişimi ile sosyo-ekonomik yaşamını aydınlatacak veriler ortaya koyacaktır.

KAYNAKÇA

Akkaya

- 1993 M. Akkaya. "Amisos Antik Kenti Kurtarma Kazısı". *III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara: 207-218.
- 1997 M. Akkaya. *Amisos Hazinesi / Amisos Treasure*, Samsun.
- 1998 M. Akkaya. "Amisos Antik Kenti Kurtarma Kazısı ve Mozaik Kaldırma Çalışmaları". *VIII. Müze Kurtarma Kazıları Semineri*, Ankara: 43-51.

Akok

- 1948 M. Akok. "Samsun İli Havza İlçesi Lerdüğe Köyünde Bulunan Tümülüsler / *Les tumuli du village de Lerdüğe (Vilayet de Samsun)*". *Bellekten XII/48*, Ankara: 835-834.

Alkım

- 1972 U. B. Alkım. "İslahiye ve Samsun Bölgesinde 1971 Çalışmaları". *Bellekten XXXVI/143*, Ankara: 422-426.
- 1973 U. B. Alkım. "İslahiye ve Samsun Bölgesinde 1972 Dönemi Çalışmaları". *Bellekten XXXVII/147*, Ankara: 435-438.
- 1974a U. B. Alkım. "Tilmen Höyük ve Samsun Bölgesi Araştırmaları (1971)". *Türk Arkeoloji Dergisi XX-2*, Ankara: 5-16.
- 1974b U. B. Alkım. "Samsun Bölgesinde 1973 Çalışmaları". *Bellekten XXXVIII/151*, Ankara: 553-556.
- 1975a U.B. Alkım. "Tilmen Höyük Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları (1972)". *Türk Arkeoloji Dergisi XXI-2*, Ankara: 23-28.
- 1975b U.B. Alkım. "Samsun Bölgesi Çalışmaları (1973)". *Türk Arkeoloji Dergisi XXII-1*, Ankara: 5-12.
- 1976 U.B. Alkım. "Samsun Bölgesi Araştırmaları ve İkiztepe Kazısı". *Bellekten XL/160*, Ankara: 717-719.
- 1978 U.B. Alkım. "1977 Dönemi İkiztepe Kazısı ve Samsun Bölgesi Araştırmaları". *Bellekten XLII/167*, Ankara: 542-547.

Alkım/Alkım/Bilgi

- 1988 U.B. Alkım, H. Alkım ve Ö. Bilgi. *İkiztepe I*, Ankara Birinci ve İkinci Dönem Kazıları / *The First and Second Seasons' Excavations (1974-1975)* TTKY.

- Atasoy
1997 S. Atasoy. *Amisos. Antik Çağda Bir Karadeniz Kenti*, Samsun.
- Bailey
1975 D. M. Bailey. *A Catalogue of the Lamps in the British Museum*, London.
- Bilgi
1984 Ö. Bilgi. "Metal Objects from İkiztepe-Turkey". *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 6*, Bonn: 32-96.
- 1989 Ö. Bilgi. "İkiztepe Kazılarının 1987 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları". *X.Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara: 201-210.
- 1990a Ö. Bilgi. "İkiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları". *XI.Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara: 211-220.
- 1990b Ö. Bilgi. "İkiztepe Kazılarının 1988 Dönemi Sonuçları ve Çevre Araştırmaları". *Höyük I*, Ankara: 26-27.
- 1990c Ö. Bilgi. "Metal Objects from İkiztepe-Turkey". *Beiträge zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie 9-10*, Bonn: 119-219.
- 1999a Ö. Bilgi. "İkiztepe Kazılarının 1997 Dönemi Sonuçları". *XX. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara: 485-505.
- 1999b Ö. Bilgi. "İkiztepe in the Late Iron Age". *Anatolian Studies 49*: London: 27-54 (Fourth International Iron Age Symposium, Mersin 1997).
- 2000a Ö. Bilgi. "İkiztepe Kazılarının 1998 Dönemi Sonuçları". *21. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara: 381-396.
- 2000b Ö. Bilgi. "İkiztepe Kazıları". *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara: 111-117 (Ed. O. Belli).
- 2001a Ö. Bilgi. "İkiztepe Kazılarının 1999 Dönemi Sonuçları". *22. Kazı Sonuçları Toplantısı-I*, Ankara: 315-326.
- 2001b Ö. Bilgi. "Orta Karadeniz Bölgesi Protohistorik Çağ Maden Sanatının Kökeni ve Gelişimi". *Bulleten*, Ankara: 1-35.
- Burney
1956 C. Burney. "Northern Anatolia Before Classical Times". *Anatolia Studies VI*, London: 179-203.

Cummer

1976 W.Cummer. "Iron Age Pottery from Akalan". *Istanbul Mitteilungen* 26, Berlin: 31-39.

Cumont

1906 E. Cumont. *Studia Pontica II*, Bruxelles.

Dengate

1978 J.A. Dengate. "A Site Survey Along the Southern Shore of Black Sea". *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology*, Cilt I, Ankara: 245-258.

Dönmez

1999 Ş. Dönmez. "Sinop-Samsun-Amasya İlleri Yüzey Araştırması, 1997". *XVI. Araştırma Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara: 513-536.

2000a Ş. Dönmez. "Sinop-Samsun-Amasya İlleri 1998 Yüzey Araştırması". *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*, Ankara: 324-342.

2000b Ş. Dönmez. "Orta Karadeniz Bölgesi Yüzey Araştırması". *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara: 330-334 (Ed. O. Belli).

Ertuğrul/Atasoy

1998 Ö. Ertuğrul ve S. Atasoy. "1996 Amisos Kazısı". *XIX. Kazı Sonuçları Toplantısı-II*, Ankara: 523-530.

Gökoğlu

1952 A. Gökoğlu. *Paphlagonia. Gayrimenkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*, Kastamonu Cilt I.

İnan

1947 A. İnan. "Ankara-Samsun Arasında Tarih Gezisi". *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi V-1*, Ankara: 119-132.

Kızıltan

1992 Z. Kızıltan. "Samsun Bölgesi Yüzey Araştırmaları". *Bulleten LVI/215*, Ankara: 213-241.

Kökten

1941 K. Kökten. "Samsun Vilayeti Tekeköy Civarında Prehistorik Araştırmalar". *Ülkü XVII/98*, Ankara: 21-124.

Kökten/Özgüç/Özgüç

- 1945 K. Kökten, N. Özgüç ve T. Özgüç. "1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Araştırmaları Hakkında İlk Kısa Rapor". *Bulleten IX/35*, Ankara: 361-400.

Macridy

- 1907 Th. Macridy. "Une Citadelle archaïque du Pont". *Mitteilungen der Vorderasiatischen Gesellschaft 12*, Berlin: 67-75.

Olshausen/Biller

- 1984 E. Olshausen ve J. Biller. *Historisch-geographische Aspekte der Geschichte des Pontischen und Armenischen Reiches. Teil I. Untersuchungen zur historischen Gedgraphie von Pontos unter den Mithridatien*. Wiesbaden.

Özbal/Adriaens/Earl/Gedik

- 2000 H. Özbal, A. Adriaens, B. Earl ve B. Gedik. "Samsun-Amasya-Tokat İlleri Yüzev Araştırması". *15. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 47-54.

Özbal/Pehlivan/Earl

- 2001 H. Özbal, N. Pehlivan ve B. Earl. "Durağan ve Bakırçay Arsenik Cevherleşmelerinin Jeolojik, Minerolojik ve Kimyasal İncelenmesi". *16. Arkeometri Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 29-40.

Özgüç

- 1948 T. Özgüç. "Samsun Hafriyatının 1941-1942 Yılı Neticeleri". *III. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: 393-419.

Özsait

- 1988 M. Özsait. "1986 Yılı Amasya-Ladik Çevresi Tarihöncesi Araştırmaları". *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı-2*, Ankara: 239-256.
- 1999 M. Özsait. "1986-1993 Yılları Arasında Samsun-Ladik Çevresi Yüzev Araştırmaları". *XII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara Cilt I: 35-40.
- 2000 M. Özsait. "Orta Karadeniz Bölgesi Yüzev Araştırmaları". *Türkiye Arkeolojisi ve İstanbul Üniversitesi*, Ankara: 335-341 (Ed. O. Belli).

Özsait/Özsait

- 1998 M. Özsait ve N. Özsait. "Amasya'da M.Ö. II. Binyılı Yerleşmeleri". *III. Uluslararası Hitütoloji Kongresi*, Ankara: 457-468.

von Gall

- 1966 H. von Gall. *Die paphlogonischen Felsgraber. Istanbuler Mitteilungen*, Tübingen Beiheft 1.
- 1967 H. von Gall. "Zu den kleinasiatischen Treppentenneln". *Archaeologischer Anzeiger* 82, Berlin: 504-527.

von der Osten

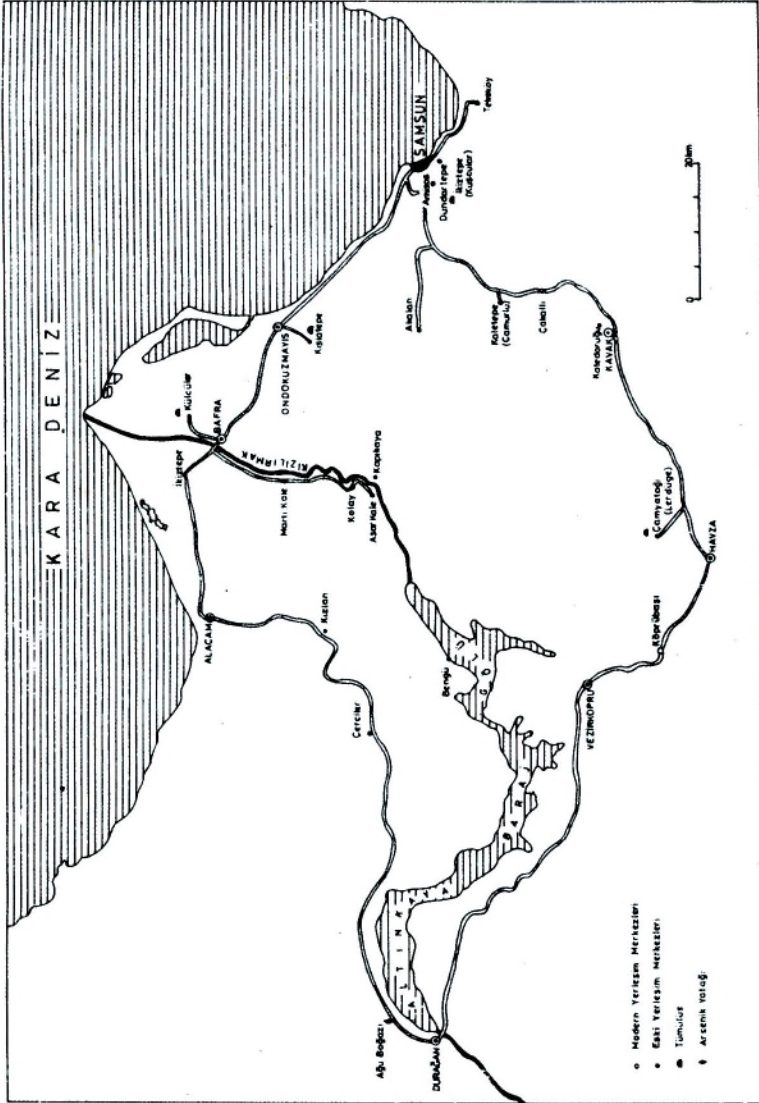
- 1929 H. H. von der Osten. *Explorations in Central Anatolia. Season of 1926*, Chicago (OIP V).

von der Osten/Schmidt

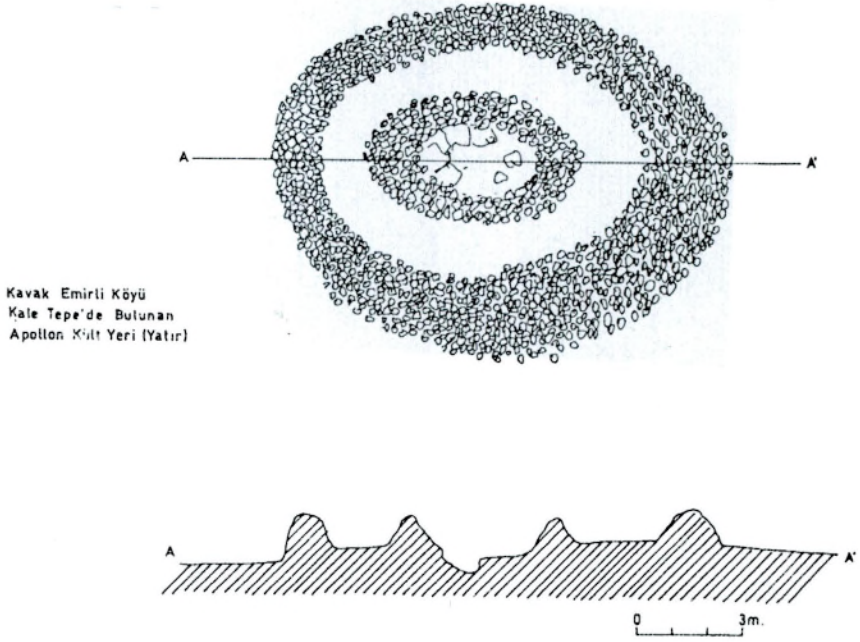
- 1930 H. H. von der Osten ve E. Schmidt. *The Alishar Hüyük Season of 1927*, Chicago Part I (OIP VI).

Weimert

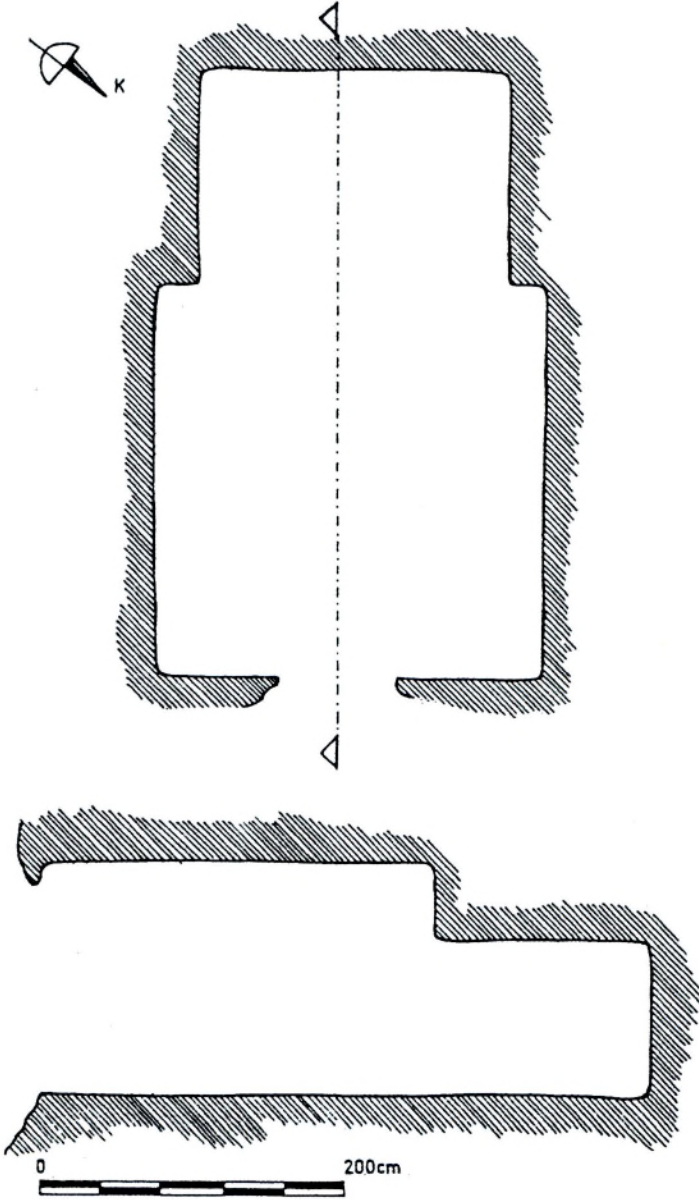
- 1984 H. Weimert. *Wirtschaft als landschaftsgebundenes Phaenomen. Die antike Landschaft Pontos. Eine Fallstudie*, Frankfurt.

Ö. Bilgi-S. Atasoy-Ş.Dönmez-L. Summerer

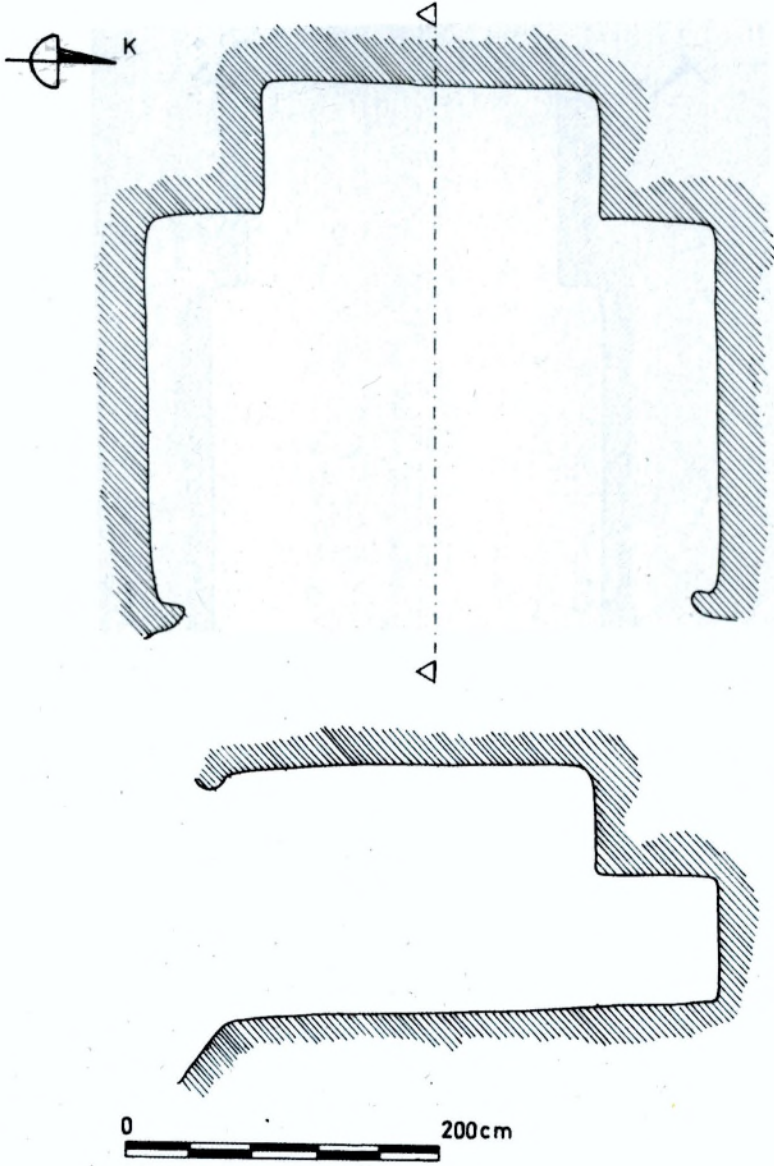
Çiz.1- Oval biçimli içiçe moloz taş 2 örgüden oluşmuş kült alanı plan ve kesiti, Kale Tepe
(Çamurlu Tepe / Çirişli Tepesi)

Kalkanca Kaya Mezarı - I Plan-Kesiti

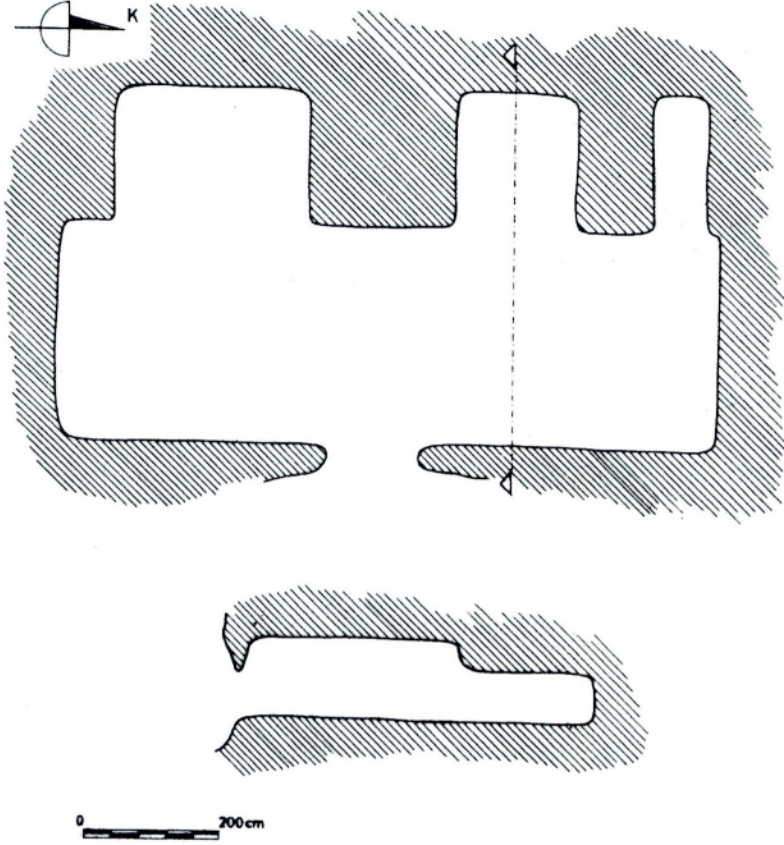
Çiz.2- Kalkanca birinci kaya oyma mezarının plan ve kesiti, Amisos

Ö. Bilgi-S. Atasoy-Ş.Dönmez-L. Summerer

Kalkanca Kaya Mezarı - II Plan - Kesiti

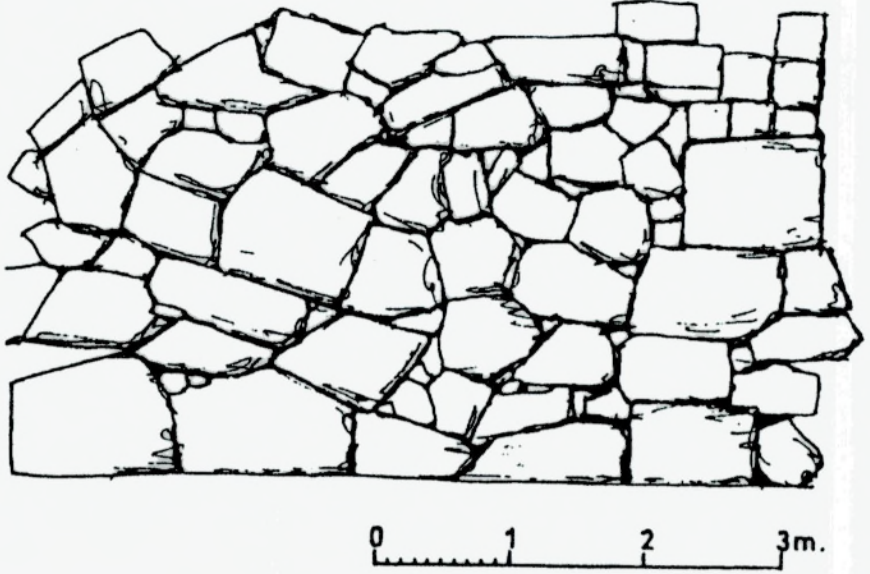
Çiz.3- Kalkanca ikinci kaya oyma mezarının plan ve kesiti, Amisos

Kalkanca Kaya Mezarı - III Plan - Kesiti

Çiz.4- Kalkanca üçüncü kaya oyma mezarının plan ve kesiti, Amisos

Ö. Bilgi-S. Atasoy-Ş.Dönmez-L. Summerer

Akalan Kalesi Kuzey Sur Duvarından Ayrıntı

26.7.2000

Çiz.5 - Sur duvarı, Akalan Kalesi

Res.1 - Kuzeydoğudan Asarkale

Res.2 - Güneydoğudan Asarkale

Res.3 - Kayalara oturtulmuş sur duvar kalıntıları, Asarkale.

Res.4 - Sur duvarı kalıntıları, Asarkale.

Res.5 - Ahşap kapı kanadını taşıyan kayaya oyulmuş söve yatağı, Asarkale

Res.6 - Kaya oyma su sarnıcı, Asarkale

Res.8 - Asarkale'nin batı dik yamaçta yer alan kaya oyma mezar.

Res.7 - Kaya oyma sarmıca Kızılırmak'tan su sağlamak için kayalara oyularak açılmış basamaklı geçit, Asarkale

Res.9 - Asarkale'nin karşısında ve Kızılırmak Nehrinin doğu yakasındaki kaya oyma mezar.

Res.10 - Mermer lahit kapağı parçası, Martı Kale

Res.11 - Külcüler Tümlüsü, Bafra

Res.12 - Kuzeydoğudan Akalan Kalesi

Res.13 - Güneydoğudan Akalan Kalesi

Res.14 - Kaçak kazılar sonucunda sur girişinde yapılmış tahribat, Akalan Kalesi

Res.15 - Kaçak kazılar sonucunda sur duvarında yapılmış tahribat, Akalan Kalesi

Res.16 - Kaçak kazılar sonucunda sur duvarında yapılmış tahribat, Akalan Kalesi

Res.18 - Sur duvarı detayı, Akalan Kalesi

Res.17 - Sur duvar detayı, Akalan Kalesi

Res.19 - Oval biçimli içiçe moloztaş 2 örgüden oluşmuş kült alanı, Kale Tepe
(Çamurlu Tepe - Çirişli Tepesi)

Res.20 - Lerdüğe (Çamyatağı) Tümülüsü, Havza

Res.21 - Doğudan Amisos

Res.22 -Batı Yamacı, Amisos

KÖL TİĞİN YAZITININ ÇİNCE YÜZÜ HAKKINDA

AHMET TAŞAĞIL

Moğolistan'daki Türk Anıtları Projesi çerçevesinde 2002 yılının 16 Temmuz-17 Ağustos tarihleri arasında Koşo Çaydam Gölü yakınında bulunan Orhun Yazıtlarının Çince metinleri üzerinde incelemeler yaptım¹. Daha önce Gök-Türk tarihi ile ilgili Çin kaynaklarındaki orijinal bilgiler üzerinde çalıştığım için ve bu konularda iki kitap yayınladığım², iki kitabı da yayınlamak³ üzere olduğumdan konuya çok aşina idim. Fakat, yine de Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarını görmenin, orijinal metnin üzerinde çalışmanın beni heyecanlandırdığını söylemem gerekir.

Bahsettiğim tarihler arasında önce Köl Tigin Yazıtının Çince yüzü, daha sonra Bilge Kagan Yazıtının Çince yüzü üzerlerinde çalıştım. Köl Tigin Yazıtının Çince metninin satırlarını kendi kompozisyonuna göre sağdan sola doğru sondaki tarihle ilgili ifade dahil numaralandırdım. Her bir satırdaki karakterleri (Çince terminolojiye uygun olarak kelime yerine karakter sözü kullanılacaktır) kodlamak suretiyle inceleme fırsatı buldum. Neticede mevcut karakterlerin hepsini kopyaladım. Maalesef satırların alt taraflarına doğru gelen yerlerinde kopmalar olmuştur. Bu durum metni anlamlandırmayı zorlaştırmaktadır. Daha önce yazıtın bu metnini tercüme eden yabancı ilim adamları kopmaların bazılarını Çince kompozisyonun üslubuna uygun doldurmaya çalışmışlardır. Eski Çin imparatorlarının bu ifadelerinin ve mektuplarının tarzı bellidir. Dolayısıyla doldurmaların gerçeğe yakın yapıldığını söylemek mümkündür. Ancak, metnin içinde geçen bazı Türkçe unvan ve şahıs isimlerinin tam anlayamadığımı, yine metnin yazılış tarzının Çin düşüncesine göre olduğunu, fakat yorumlarken, objektif gözle bakılmadığını fark ettim. Bunun yanında çok sayıda karakter metnin kopyalarına göre

¹ 2002 yılı Araştırma Proje Başkanı Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyesi sayın Prof.Dr.İlhami Durmuş'a şahsımı projeye davet etmelerinden dolayı teşekkür ederim.

² *Gök-Türkler I*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1995(2003 ikinci baskı); *Gök-Türkler II*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1999.

³ *Gök-Türkler III ve Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.

okunduğu için farklı değerlendirilmiştir. Yazıları taşın üzerinde incelemenin büyük faydası oldu ve çok sayıda daha önce yayınlananlardan farklı karakterler tesbit ettim. Bu suretle tercüme de farklı ortaya çıktı.

Kendim Gök-Türk döneminin resmî hanedan tarihleri olan Chou Shu, Swei Shu, Chiou T'ang Shu ve Hsin T'ang Shu gibi kaynaklarda kayıtlı belgeler üzerine çalıştığım için metne yabancı değildim. Söz konusu kaynaklarda kayıtlı imparator mektupları da incelediğim için metni anlamlandırmayı bunlara uygun yaptım. Dolayısıyla metnin yazılış tarzı, mantığı ve düşüncesi beni fazla zorlamadı. Ancak, bazı karakterlerin bozulmuş olması ve kopuklukların anlamlandırmayı güçleştirdiğini söylemem gerekir. Metnin muhtevasını, yazılış maksadını ve son durumu hakkındaki bilgileri aşağıda değerlendirdim.

Köl Tigin Yazıtına göre çok daha harap durumdaki Bilge Kagan Yazıtının Çince yüzünde çok daha fazla yeni karakter tesbit etme imkanım oldu. Ancak, bunları silinmeler dolayısıyla anlamlandırmak, hayli zordur. Yine de Bilge Kagan Yazıtının Çince metni üzerinde bir makale yayınlamayı düşünüyorum.

Köl Tigin'in Kimliği

Ünlü kumandan ve devlet adamı Köl Tigin, II.Gök-Türk Devleti'ni 716-734 yılları arasında idare eden Bilge Kagan'ın kardeşidir. Babaları Kutlug Kagan(682-691) öldüğünde Köl Tigin yedi yaşında, ağabeyi Bilge ise sekiz yaşında olduğu için, amcaları Kapgan(692-716) tahta geçmişti. Hükümdarlığının ilk yıllarında devletini güçlendirme anlamında çok önemli işler yapan Kapgan, Çin'deki esir Türkleri kurtarmış, kuzeyde Kırgızları doğudaki Türk ve Moğol boylarını, başta Türğişler olmak üzere Batı Türkistan'ı da devlete bağlamayı başardı(702'e kadar). Onun bu faaliyetleri sürerken 15-16 yaşlarına Bilge ve Köl Tigin kardeşler devlet kademelerinde görev almaya başladılar. Aşağıda açıklamaya çalıştığımız Köl Tigin'in, ağabeyi Bilge'nin kendi ağzından anlattığı başarıları kazanırken şöhreti de günden güne artıyordu.

Ancak, 708 yılından itibaren Gök-Türk ülkesini tamamen boy isyanları kaplayınca Bilge ve Köl Tigin'e büyük iş düşmüştü. 716 yılında Kapgan Kagan'ın Bayırkular tarafından öldürülmesine kadar adeta savaştan savaşa koşarak, devletin dağılmasını önlediler. Ama bunca kahramanlıklarına rağmen amcaları Kapgan'ın oğlu İnel'in (İni İl?) hiç layık olmadığı halde tahta oturmasına sessiz kalmaları beklenemezdi. Çünkü millet İnel Kagan'ı istemi-

yordu. Nitekim Köl Tigin yaptığı bir darbe ile onu tahttan indirdi. Yerine ağabeyi Bilge'nin kagan olmasını sağladı. Babası zamanından beri devlete hizmet etmiş olan ünlü vezir Tonyukuk da millet tarafından çok sevildiği için eski görevine getirildi. Tonyukuk bir stratejist, Köl Tigin askeri işlerin kumandanı olarak Bilge'nin yardımcısı oldu. Hep birlikte birkaç sene içinde devleti derleyip toparladılar. Devlet eski gücüne kavuşmuş, ülke içinde huzur sağlanmış, komşu Çin, Gök-Türklerin gücünü kabul edip barış yapmak zoruunda kalmıştı.

731 yılına gelindiğinde Bilge ve II.Gök-Türk Devleti böyle büyük bir kahramanını kaybediyordu. Dolayısıyla onun ölümü ağabeyi Bilge'yi çok üzmüştü. Çinliler başta olmak üzere bütün komşularından yoğ (cenaze) törenine katılım oldu. Ağabeyi kardeşinin adının ölümsüzleştirilmesi için bir yazıt dikilmesini istedi. Çin imparatoru, onun yoğ törenine katılması için elçiler gönderdiği gibi barkının yapılması, hayatında kazandığı başarıların dört duvarına resmedilmesi ve nihayet yazıtın bir yüzüne kendi ifadesini yazılması için bu konularda altı usta göndermişti. Yazıt ve bark yani külliye tamamlandıktan sonra Bilge Kagan hem hayranlığını, hem üzüntüsünü gizlemiyordu. Gök-Türk ülkesinde böyle bir eser daha önce yapılmamıştı. Buna hayran olan Bilge, kardeşinin savaş sahnelerinin resimlerini duvarlarda görünce kederleniyor, gözleri doluyordu.

Çince Metnin Muhtevası:

Çin imparatoru Hsüan-tsung, Köl Tigin'in yazıtına yazılması için gönderdiği mektubunda, kendi devlet anlayışına kozmolojisine uygun düşünce tarzını yansıtmıştır. Önce evrenin ve dünyanın yaratılışından başlamış, sonra yeryüzündeki insanlığa gelmiştir. Bu noktada Çin'in efsanevi ilk imparatorundan devamla, eski Çin felsefesinin izlerini katmıştır. Özellikle M.Ö. III. asırdan önceki dönemlerde yazılan felsefi ve lirik şiir kitaplarından alıntılar yapmıştır. Özellikle İmparatorun, Konfüçyus öğretileri doğrultusunda yazılan She-ching adlı eserden etkilendiği ve alıntılar yaptığı anlaşılmaktadır.

1890'lı yıllarda daha önceki tercüme yapıldığı sıralarda Gök-Türk tarihine ait birçok problem henüz çözülememişti. Bundan dolayı Türkçe unvanlar, şahıs ve kabile isimlerin anlaşılmasında hem transkripsiyon hem de anlama problemlerinin yaşandığı görülmektedir.

Daha sonra bilinen tarihe gelen imparator, Büyük Hun İmparatorluğu'nun parlak dönemlerine değinmemiş, ancak, M.Ö. 58-52 arasına temas et-

miştir. Çünkü, bu dönemde ülkesi içinde taht kavgalarından dolayı çaresiz kalan hükümdar (Şan-yü) Ho-han-ye'nin, Çin'in siyasi üstünlüğünü kabul edişini örnek göstererek, tarihî Türk-Çin dostluğunu vurgulamaktadır. Bunda maksat Gök-Türklerin Çin'in siyasi üstünlüğünü kabul ettikleri takdirde aralarında daima barış olacağına işaret etmektir.

Arkasından İmparator Hsüan-tsung'un da mensup olduğu T'ang hanedanının kuruluşu ve gelişmesi açıklanmaktadır. 618'de kurulan T'ang hanedanı 626'da tahta geçen ikinci imparator T'ai-tsung'la hızla büyümüş, Asya'nın en büyük devleti olmuştu. T'ai-tsung'a 630'dan sonra Doğu ve Batı Gök-Türk Devletleri bağlandığı gibi Orta Asya'nın diğer şehir devletleri de Çin hakimiyetini tanımak zorunda kalmıştı. Bu tarihi süreç yani 630-682 arasındaki fetret devri üzerinde de durulmaktadır. Söz konusu durumu Hsüan-tsung, yine Çin devlet anlayışına uygun olarak açıklamaktadır. Çin'de kurulan hanedanların en çok korktukları kuzeyden Çin'e saldırılar olduğu için, bunların durmasının kendileri için önemi anlatılmaktadır.

Akabinde Köl Tigin'in kimliği, askeri başarıları ve Bilge Kagan'ın kardeşi olmasının ayrıcalığı açıklanmaktadır. Dolayısıyla onun vefatından duyulan üzüntü ifade edilmektedir. Nihayet , Bilge Kagan'ın Orta Asya ve Çin için taşıdığı öneme değinilmekte, dostluğun böylece süreceği söylenmektedir. Neticede dostluğun ve barışın uzak Kuzey Asya bozkırlarında bilinmesi için yazıtın dikildiği yazılmaktadır.

Köl Tigin'in Faaliyetleri Hakkında:

684 yılında doğan Köl Tigin'in savaş alanlarındaki bilinen ilk başarısı 700 tarihinde yapılan Kansu seferi sırasında Çin ordusu kumandanı Wei Yüan-chung'un yeğenini canlı yakalayıp eliyle amcası Kapgan Kagan'a sunmasıdır⁴. Ancak, bundan önce de Köl Tigin'in katıldığı askeri faaliyetler olabilir düşüncesindeyiz. Belki göze çarpan belirgin bir hareketi görülmediği için kaynaklarca zikredilmemiş olabilir. Ayrıca Bilge kendi yazıtında bu hadiseyi 701 ile tarihlemektedir. Dolayısıyla söz konusu başarının Köl Tigin tarafından 700-701 yıllarında gerçekleştirildiği sonucuna varmamız mümkündür. Altı Çub Soğdaklarına yapılan Kapgan idaresindeki Köl Tigin ve Bilge'nin de katıldığı hücumda önce onlar bozguna uğratılmıştı. Arkasından Çinli Ong Tutuk, yani Wei Yüan-chung elli bin kişilik ordu ile üzerine geldi. Her halde

⁴ Köl Tigin Yazıtı Doğu yüzü (bundan sonra kısaca KT, D olarak gösterilecektir), 31, 32.

atı çarpışmalar esnasında öldü ki, yaya olarak atılıp, hücum etti ve yakaladığı Çinli kumandanın yeğenini kaganına götürdü. Neticede Çin ordusu orada imha edildi⁵.

Köl Tigin 705 yılında Çinli general Sha-t'o Chung-i ile yapılan savaşa katıldı. Çarpışmalar sırasında önce Tadık Çor'un boz atına, arkasından İşbara Yamtar'ın boz atına, sonra Yiğen Siliğ Bey'in giyimli don atına binerek hücum etmiş, ancak atların hepsi ölmüştü. Hatta Köl Tigin'i zırhından ve kaptanından yüzden fazla okla vurmuşlar, ama yüzüne ve başına değmemişti. Neticede adı geçen Çinli kumandanın 80 bin kişilik ordusu da mağlup edilmişti⁶. Bu hadiseden sonra 710 yılından önce Türgi Yargın Gölü'nün kenarında Yır Bayırku'ların Uluğ Erkin'i ile yapılan savaşta Köl Tigin büyük yararlılıklar göstermiş, mağlup Uluğ Erkin az sayıdaki askerleriyle kaçıp gitmişti⁷. Bilge'nin 710 yılındaki Kırgız seferinin arkasından Türgişler üzerine yapılan hücumlara Köl Tigin bizzat kaularak çok sayıda başarı elde etmiştir.

Hatta, Az'ların valisini eliyle yakalamak gibi üstün bir başarı daha gösterdi. Mağlup Türgişlerin arta kalanları öldürüldü ve Tabar'da yerleştirildiler. Bundan sonra Demir Kapı'ya yapılan seferin akabinde Türgişler yine düşman olmuşlar ve Maveräünnehr'e doğru gitmişlerdi. Köl Tigin az sayıda askerle onların peşinden gönderildi. Gücünün azlığına rağmen Köl Tigin büyük bir savaş yapmış, Alp Salcı Kır atına binerek çarpışmalara katılmış, neticede Türgişler yine bozguna uğramışlardı⁸.

Bundan sonra Koşu Totok(Tutuk)la savaşan ve onun çok sayıda askerini öldüren Köl Tigin, 711 yılında patlak veren Karluk isyanlarının bastırılması işlerinde de baş rol oynadı. Karluklarla Tamag Iduk Baş'ta savaştı(714). Onlar yenildikten sonra Azlar üzerine yüründü; çünkü onlar da düşman olmuştu. Kara Göl'de Azlarla savaşmış; Alp Salcı Kır atına binen, Köl Tigin, Azların reisi İlteberi canlı yakalamış, boy halkını da ağır bozguna uğratmıştı. Boy isyanları neticesinde II.Gök-Türk Devleti ülkesi tamamen karıştığında Dokuz Oğuz Boyları da baş kaldırmışlardı. İzgiller mağlup edilmiş, ancak Alp Salcı Kır Atı çarpışmalar esnasında ölmüştü. Dokuz Oğuzları oluşturan boylarla bir yılda tam beş kez önce Togu Balık'ta, ikinci kez Koşulgak'ta

⁵ KT D, 32; Bu konuda ayrıca Bk. A.Taşagül, "Kapgan Kagan", *Bellekten*, sayı 218, s.63.

⁶ KT D, 33,34; Konuyla ilgili Çince bilgiler için Bk. *Chiou T'ang Shu* 194A, s.5170; *Hsin T'ang Shu* 215A, s.6945; ayrıca Taşagül, *aynı makale*, s.64-65.

⁷ KT D, 34-40.

⁸ KT D,34-40.

Edizlerle, üçüncü Bolçu'da Oğuzlarla, dördüncü Çuş Başu'nda savaşılmıştı. Bu iç mücadeleler esnasında Gök-Türk Devleti yöneticileri ve orduları çok zor durumlarda kalmışlardı. Tongra'lardan bir grup bizzat Köl Tigin tarafından dağıtılmıştı. Beşinci savaş yine Oğuzlarla Ezgenti Kadız'da yapılmış; bu da galibiyetle sonuçlanmıştı. Ancak, Oğuzlarla yapılan savaşlar daha uzun süre devam etmişti. Oğuzların karargahı basmaları sırasında onun olağüstü gayreti neticesinde düşman geri püskürtülebilmışti. Neticede Köl Tigin'in Öksüz Kır Atına binip hücum etmesi, dokuz eri mızraklaması sayesinde karargah kurtarılmış, annelerin ablaların, prenseslerin diğer hayatta kalanların cariye olması önlenmişti. Bilge Kagan'ın ifadesine göre eğer Köl Tigin olmasa onların hepsi ölecekti⁹.

Bütün bunlar bize Köl Tigin hakkında Çin kaynaklarının verdiği "olağüstü asker, savaşmayı iyi bilir, böyle işlerde mükemmeldir" şeklindeki karakter tahliliyle tamamen uyumaktadır¹⁰.

Köl Tigin'in Ölümü ve Yazıtının Dikilmesi :

Köl Tigin, Koyun yılının birinci ayının 17. Günü (27 şubat 731) ölmüştü. Aynı yılın dokuzuncu ayının 27 günü cenaze (yog) töreni yapılmıştı. Barkının, bedizinin ve yazıtının ise bir sonraki yıl olan Maymun yılının yedinci ayının 27. Günü yani 21 Ağustos 732'de tamamlandığı bilinmektedir¹¹.

Köl Tigin Koyun yılında, on yedinci günde vefat etti. Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yas (yog) törenini tamamladık. Türbesini, resimlerini heykellerini ve kitabe taşını Maymun yılında, yedinci ayın yirmi yedisinde hep bitirdik. Köl Tigin kendisi kırk yedi yaşında idi. Taş, türbe ustalarını, bunca ressam ve heykeltıraşı Tuygun İlteber getirdi¹².

Çin kaynaklarına göre Köl Tigin, K'ai-yüan saltanat devresinin 19 yılında yani 731 yılında ölmüştü. İmparator Hsüan-tsung, Muhafız kıtasının generali olan Chang Ch'ü-i'yi ve Adalet Bakanlığının mahkumlar dairesi başkanı Lü

⁹ KT K 1-10.

¹⁰ *Chiou T'ang Shu* 194A,s.5173; *Hsin T'ang Shu* 215B, s.6051.

¹¹ Köl Tigin Yazıtı, kuzey yüzü, 10,11,12. satırlar ve de kuzey-doğu yüzü; ayrıca Bk. R.Giraud, *L'Empire de Turc Celestés*, s.76,120; L.Bazin, *Les Systemes Chronologiques dans le Monde Turc Anciens*, Budapest 1991, s.142 ; İ.Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1987, s.119; O.F.Sertkaya, *Gök-Türk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1995,s.94-95; O.Sertkaya, " Köl Tigin Yazıtı Ne Zaman Yazıldı ve Dikildi?", *Orkun*, sayı 57, kasım 2002, s.18-21. T.Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, s.22-25.

¹² Köl Tigin Yazıtı, kuzey-doğu yüzü; Tekin, *aynı eser*, s.24.

Hsiang'ı baş sağlığı dileyen bir mektup vermek, cenaze törenine katılmak ve kurban sunmak üzere Bilge Kagan'a göndermişti. İmparator Hsüan-tsung ayrıca duygularının mezar taşına oyularak yazılması için, bunun yanında bir heykel yapılması ve dört duvarına Köl Tigin'in savaş sahnelerinin resmedilecek olduğu türbe tesisi için altı tanınmış eli becerikli adam yollamıştı. Onlar o kadar ustaca güzel yazdılar ki, Türkler daha önce böyle bir şeyi görmemişlerdi. Mo-chih-lien (Bilge Kagan), bunlara baktığı zaman daima kederleniyordu¹³.

十	九	年	闕	特	勒	死	使	金	五	將	軍	張
去	逸	都	官	郎	中	呂	向	奉	靈	詔	弔	祭
帝	爲	刻	辭	于	碑	仍	立	廟	像	四	坦	圖
戰	陣	狀	詔	高	手	工	六	人	往	繪	寫	精
肖	其	國	以	爲	未	嘗	有	默	棘	連	視	之
必	悲	榎										

Çince Metnin Durumu

Yazıtın yukarıdaki ana başlık metninin genişliği 31 cm , yüksekliği 41 cm'dir. Müteveffa Köl Tigin'in Yazıtı anlamına gelen altı Çince karakter mevcuttur.

Esas metne baktığımızda aşağıdaki değerlendirmeleri yapmamız mümkündür:

¹³ Hsin T'ang Shu 215B, s.6053-6054. Bu konuda ayrıca Bk. Liu Mau-tsai, *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe)*, Wiesbaden 1958, s.228-229. Chiou T'ang Shu 194A, s.5177'de ise

二	十	年	闕	特	勤	死	詔	金	五	將	軍	張
去	逸	都	官	郎	中	呂	向	齋	書	入	蕃	弔
祭	并	爲	立	碑	上	自	爲	碑	文	仍	立	祠
刻	石	爲	像	四	壁	畫	其	戰	陣	狀		

"Yirminci yılda Köl Tigin öldü. İmparator, Muhafız ordusu generali Chang Ch'ü-i'yi ve Adalet bakanlığı mahkumlar dairesi başkanı Lü Hsiang'ı mektupla yabancıların içine girip kurban sunması, ayrıca yazıtının dikilmesini emretti. İmparator, kendi sözlerini yazıtı yazılması, yine türbesini dikilmesi, taş heykelinin oyulması, dört duvarına onun Köl Tigin'in savaş tasvirlerinin yapılması için adamlar gönderdi" şeklinde kaydedilen ifadeler vardır.

Başlığın yüksekliği 26 cm olup beş karakter bulunmaktadır. Metnin en sonundaki tarihin yazıldığı sütun dahil bütün satırlar sağdan sola doğru istiflenmiştir. Bu yönde başlıktan sonra her bir satırı numaralandırdığımızda şu satır uzunlukları söz konusudur: 1-171; 2-178; 3-171; 4-164; 5-160; 6-166; 7-176; 8-178; 9-182; 10-160; 11-194; 12-165; 13-111 cm.dir. Sadece 10.satırda herhangi bir kopma olmadığı tarafımızdan tesbit edilmiştir. Satırların en büyükleri dikkate alınarak kopmalar dahil en fazla 200 cm. olabileceği anlaşılmıştır. Diğer yandan gövde metnin genişliği 78 cm. dir.

Ana metindeki karakterlerin boyutları değişmekle birlikte yükseklikleri karakterine göre ortalama 3- 3,5 cm arasındadır. Genişlikleri de karakterlerine göre değişmekte olup 4-4,5 cm dir.

Tesbitlerimize göre ana metinde mevcut sağlam karakter sayısı 385'tir. Normalde olması gereken karakterlerin toplam rakamı 422'dir. Şu halde 37 karakter çeşitli etkenler sebebiyle bir şekilde kopmuş ya da silinmiştir. Satırlar itibarıyla mevcut karakter sayıları:1-31;2-31;3-31; 4-30; 5-30(1 tanesi yarım); 6-30; 7-32(1 tanesi yarım); 8-34(2 tanesi silik); 9-33(1 tanesi); 10-29; 11-35; 12-12;13-20'dir.

Ashında yazılı alanın tamamı karakter boyutları ve satır aralıkları ile yükseklikleri dikkate alınarak hesaplandığında metinde 504 karakter yer alabilir. Ancak, Çince metnin kompozisyonu 422 karakter üzerine kurulmuştur. Daha önce metin üzerinde çalışan sinologlar, mevcut 385 karakterin sayısını çeşitli doldurmalarla 394'e çıkarmışlardır.

Yazıtın Bulunuşu ve Çince Metnin Üzerinde Çalışmalar:

1889 yılında Rus coğrafya Cemiyeti adına Moğolistan'da araştırmalar yapmaya gönderilen Nikolay Mihayloviç Yadrintsev(1842-1894) Urga(Ulan Bator)'ya 400 km. mesafede Karakorum ve Karabalgasun'a yaklaşık 50 km. kadar uzakta, Orhon Irmağının kıyısı ile Koço-Tsaydam Gölü civarında Köl Tigin ve Bilge Kagan anıtlarını buldu¹⁴. Otto Donner(1835-1909) ile J.R.Aspelin, 1890 yılının Ocak-Şubat aylarında Moskova'da toplanan VIII. arkeoloji kongresinde Yadrintsev'den Moğolistan'da iki yeni anıtın bulunduğunu öğrendiler. Bunun üzerine Fin-Ugor Cemiyeti, Alex Olai Heikel(1851-1924) başkanlığında bir heyeti, 1890'da Koço Tsaydam bölgesine gönderdi.

¹⁴ "Predvaritel'nyy otčet o poezdke arheologičeskiyu i etnofičeskiyu i tsel'yu v severniyu Mongoliyu i verhşim Orhona", *İzvestiya Vosto.Sib.Otd. i.R.G.O.* XX/4. 1889, s.1-13.

Heikel, 16 Ağustos'tan itibaren Köl Tigin ve Bilge Kagan yazıtlarının kopyalarını aldı ve İrkutsk, Tomsk üzerinden 1891 Haziran'ında Helsinki'ye döndü. Bu arada Urga(Ulan Bator)'da Heikel'den yazıtın Çince metin kopyalarını alan M.Popoff, derhal Rusça'ya tercüme edip yayınlamıştır. Bunun üzerine Georg von Gabelentz(1840-1893), Köl Tigin Yazıtının Çince metninin, Gabriel Daveria(1844-1899) da Bilge Kagan Yazıtının Çince metin tercümelerini yaptı. 1892'de Köl Tigin ve Bilge Kagan Yazıtlarının kopyaları ve resimlerinin albümü yayınlandı.

1891'de Petersburg İlimler Akademisi, Radloff'un başkanlığında bir heyeti bölgeye gönderdi. Elde edilen bilgileri Radloff iki seri halinde yayınladı: 1-Trudi Orhonskoy Ekspeditsy, 2- Sbornik Orhonskoy Ekspeditsy. Atlas ilk seride Fin-Ugor Cemiyeti ile aynı yılda yayınlanmıştı (1892)¹⁵. Söz konusu Atlasın diğer fasikülleri 1893(2.fasikül), 1896(3.fasikül) yıllarında basılmıştır.

Vilhelm Ludvig Peter Thomsen(1842-1927) yazıtların Türkçelerini çözdü ve 15 Aralık 1893'teki Danimarka İlimler Akademisinin toplantısında okuduktan sonra derhal yayınlandı¹⁶. Bunu Radloff'un yayını takip etti¹⁷.

Bu arada E.H.Parker, Orhon yazıtlarıyla ilgili geniş bir değerlendirmesini yayınladı¹⁸. 1892'de Gustav Schlegel, Köl Tigin Yazıtının Çince metnini tercüme etti¹⁹. Bundan yedi yıl sonra Tokyo'da Kurakichi Shiratori, yine aynı metni Almancaya tercüme etti²⁰.

Ülkemizde ise Hüseyin Namık Orkun hazırladığı Eski Türk Yazıtları adlı eserinde Köl Tigin'in Çince metninin Parker tarafından yapılan İngilizce tercümesini Gazi Terbiye Enstitüsü öğretmenlerinden Hadiye Erturkan'a Türkçeye çevirterek yayınlamıştır²¹.

¹⁵ Atlas Drevnostey Mongolii, İzdanniy po poruçeniyu imperatorskoy Akademii Nauk V.V.Radlovim Trudi Orhonskoy Ekspeditsiy vıp.1, SPb.1892.

¹⁶ "Dechifrément des Inscriptions de L'orkhon et de L'ienisei Notice preliminaire", *Bulletin de L'Academie Royale des Sciences et des Letter de Danemark, 1893*, Copenhagen 1894, s.285-299.

¹⁷ Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei(XI-460 s.), Petersburg.

¹⁸ "Inscription de L'Orkhon", *Journal of the China Branch of the Royal Asiatic Society*, XXX/1(1896-97) Shang-hai 1899,1-38.

¹⁹ La Stéle Funeraire du Teghin Giogh et ses copistes et traducteurs chinois, russes allemands, *Memoire de la Societé Finno-Ougrienne*, III, Helsingissa 1892, 45-56.

²⁰ *Die chinesische Inschrift auf dem Gedenkstein des K'üe T'e-kin am orkhon*, Tokio, august 1899, s.2-24.

²¹ Eski Türk Yazıtları I, İstanbul 1936, s.81-84(2.baskı Ankara 1986).

Çince Metnin Tercümesi:

Müteveffa²² Köl Tigin'in Yazıtı

故 關 特 勤 之 碑

Müteveffa Köl Tigin Yazıtı:

故 關 特 勤 碑

1.satır

彼 蒼 者 天 网 不 覆 燾 天 人 相 合 寰
 寓 大 同 以 其 氣 隔 陰 陽 是 用 別 爲
 君 長 者 本 夏 后 氏

Şu Mavi Gökler²³ ki, kainatta örtmediği(korumadığı) yoktur. Gökyüzü²⁴ ve insanlar karşılıklı uyum sağladıklarında dünyada (yer yüzünde) büyük bir ahenk olur. Onun havası, evrende ve yeryüzündeki her şey karanlık ve aydınlığa (yin-yang)²⁵ ayrıldığı için hali hazırda (uygulamada) her birinin reisleri vardır (her biri idarecileri tarafından idare edilir). Aslında (Hsiao-hou'nun) sonraki

²² Müteveffa anlamına gelen Ku karakterinin aynı zamanda eski, yaşlı, arzu, niyet, bundan dolayı, sebep ve benzeri karşılıkları da vardır. Bu durum göz önüne alındığında Müteveffa Köl Tigin'in haurasına gibi anlam da verilebilir. Bk. Liang Shih-ch'iou, *Chinese-English Dictionary*, Tai-pei 1986, s.441.

²³ Gök, Mavi Gök, 蒼者天 Çin kozmolojisinde çok önemli yer tutmaktadır. Aynı zamanda cennet anlamına da gelmektedir. Yeryüzüyle bir bütün oluşturur. Gök eril karşılığında olduğuna yeryüzü ise dişliliği temsil ettiğine inanılmaktadır. Bu konuda Bk. W.Eberhard, *Çin Simgeleri Sözlüğü* (çev. A.Kazancıgil-A.Bereket), İstanbul 2000, s.74.

²⁴ T'ien (Gök, Gökyüzü) 天 ayrıca Tanrı anlamındadır. Onun karşılığı yeryüzündeki insanlardır. İnsanlar, Göğe yani Tanrı'ya karşı saygılı davranırlarsa bir ahenk olur. Dünyaya böylece huzur gelmesine işaret edilmektedir. Ayrıca Bk. Liang Shih-ch'iou, *Chinese-English Dictionary*, Taipei 1986, s.198.

²⁵ Yin-yang : 陰陽 karanlık ve aydınlık, Çin felsefesinin ikili (dualist) prensibidir. Milattan önceki çağlarda evrensellik felsefesi içinde gelişmiştir. Ayrıca burada Yin kelimesiyle kuzeyin soğuk bölgelerini, Yang karakteri ile de güneyin sıcak topraklarını kasetmiş olabilir. Bk. J.J.M.De Groot, *Universimus*, Berlin 1918; O.Franke, *Geschichte des chinesischen Reiches*, I, s.119,127 vd, 146,303., 411; W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara 1942, s.17,33. Ayrıca Bk. Mathews, *Chinese-English Dictionary*, T'ai-pei 1985, s.1115.

2.satır

裔也首自中國雄飛北荒來朝甘
 泉願保光祿則恩好之深舊矣洎
 。 。 我高祖之肇興皇業

nesilleridir²⁶.....

Önce Çin'in mücadelesi vahşi çöllere yayıldığında (arttuğunda²⁷) Kan-ch'üan'deki²⁸ saraya gelip Kuang-lu'nun²⁹ korumasını rica ettiler. O halde bu dostluğun eskiliğini gösteriyor (derinliği eskiliği mevcuttur). Bizim imparatorluğun kurucusu Kao-tsu³⁰ kurup yükselttiği imparatorluğu

²⁶ Hsiao 夏 hanedanının M.Ö. 2205-1818 yılları arasında hüküm sürdüğü ve Çin tarihinin bilinen ilk hanedanı olduğu kabul edilmektedir. Adı geçen hanedanın kuruluşunda kuzeyli kavimler yani Mançular, Moğollar ve Hunların atalarıyla bağlantısı olduğu anlaşılmaktadır. Yani bildirildiğine göre Çinlilerin nazarında bütün bu milletler, Hsiao-hou'nun soyundan gelmektedir. Bu konunun en iyi tarihi kayıtları Çin kaynaklarından *Shih Chi* 1, s.7; *Shih Chi* 110, s.2879; *Han Shu* 94A, s.3743; *Chin Shu* 97, s.2548'de anlatılmaktadır.

²⁷ Büyük Hun İmparatorluğu, M.Ö. 209'da Mao-tun'un başa geçmesiyle birlikte kuvvetlendi. Orta Asya'nın tamamını kontrol altına aldı. Ancak, M.Ö.II. asrın sonlarına doğru Çin'deki Han hanedanı Büyük Hun İmparatorluğu'nun zayıflaması üzerine hakimiyet alanını Batı Türkistan ve Moğolistan'a doğru genişletti. Hunların önemli bir kısmı Çin'e bağlandı. Bk.De Groot, *aynı eser*, s.214-222; W.McGovern, *Early Empires of Central Asia*, North Carolina 1939, 185-194; B. Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, II, Ankara 1981, s.1-148.

²⁸ Kan-ch'üan 甘泉 : Günümüzde Shen-hsi'de bir yerdir. Ayrıca taze bahar anlamına gelmektedir. Bk. Liang Shih-ch'iou, *Han-ying ts'e-tien*, T'ai-pei 1986, s.702. Hun hükümdarı Hou-han-ye, M.Ö.53 yılında oğlu Chu-lou-ch'ü-t'ang'ı Çin sarayına gönderdi. Aynı hükümdar (Hou-han-ye Ch'an-yü) bizzat gidince, M.Ö. 51 yılında Çin'deki Han hanedanı imparatoru Hsüan, Kan Lu saltanat devresinde onu Kan-ch'üan'deki sarayı Ch'ih-yang'da kabul etmiştir. Bu konuyu destekleyen tarihi bilgi *Tsu-chih T'ung-chien* 27, s.882, 887'de kayıtlıdır.

²⁹ Kuang-lu 光祿 : Parlak mutluluk anlamına gelmektedir. Bir diğer anlamı Tahkim Edilmiş Konaklama Yeri'dir. Burada Hou-han-ye'nin Çin'e bağlandığı için kendi merkezi kasdedilmiş olmalıdır. Aslında o merkezini kendini daha güvende hissettiği Çin sınırına taşımıştır. Çin'e bağlandıktan sonra Hou-han-ye merkezini Çin sınırlarına yakın bir yer olan Kuang-lu'ya nakletmek istemiştir. Burada Han hanedanı tarafından ülkesi içindeki rakiplerine karşı çok daha iyi korunabilirdi.

³⁰ Köl Tigin Yazıtına yazılması için metni gönderen İmparator Hsüan Tsung'un mensup olduğu T'ang hanedanının kuruluşu 618 yılıdır. 907 yılına kadar süren bu imparatorluk kısa zamanda Orta Asya'nında önemli bir kısmını içine alacak kadar büyümüştür. Kurucunun asıl adı Li Yüan'dir. İmparator olduktan sonra Kao-tsu (Yüksek Ata / imparatorluğun kurucusu) unvanıyla anılmıştır. Bk.Eberhard, *Çin Tarihi*, s.197.

3.satr

太 宗 之 遂 荒 帝 載 文 教 施 於 八 方
 武 功 成 於 一 德 彼 蒼 變 故 相 革 榮
 號 迭 稱 終 能 休 澤 。 。 。

T'ai-tsung³¹ devam ettirdi. Sekiz bölgede(tarafta) kültür(Çin kültürü) öğretildi. Askeri başarılar(kültürel başarılarla) bir lütüfta oldu³². Bu Mavi(Göklerin Mavisi) değiştiği için beraberinde unvanları, şerefleri neticede nesilden nesile ulaşır.....

4.satr

修 邊 貢 爰 逮 睽 躬 結 爲 父 子 使 寇
 虜 不 作 弓 矢 載 橐 爾 無 我 虞 我 無
 爾 詐 邊 鄙 之 不 擾 亂 遠 此 之

Sınır vergileri geliyordu³³. Sonra birbirimize baba oğul olarak bağlıydık³⁴. Akınların tacizlerin yapılmadığı yayların okların kınlarına sokuldu-

³¹ Asıl adı Li Shih-min olan bu imparator, hükümdar olduktan sonra T'ai-tsung olarak anılmıştır. 627-650 yılları arasında tahunda kaldığı imparatorluğu kuvvetinin zirvesine çıkarmıştır. Doğu ve Batı Gök-Türk Devletleri onun zamanında zayıflayıp Çin'e bağlanmışlardır.

³² Doğu Gök-Türk Devleti 630 yılının başında yıkılınca halkının önemli bir kısmı Çin'e gitmişti. Çin'deki T'ang hanedanı onları Kuzey Çin'deki eyaletlere dağıtarak yerleştirdiler. 648 yılında Orhun bölgesindeki Sir Tarduşların güçlerinin dağılmasından sonra Çinliler tarafından Doğu Gök-Türk ülkesindeki boylar eyaletlere bölündü. Neticede Orta Asya'nın çok önemli bir kısmı T'ang imparatorluğunun hakimiyetine girmişti. Burada söz konusu duruma işaret edilmektedir. Konuyla ilgili Çin kaynakları *Chiou T'ang Shu* 194A, s.5166; *T'ung Tien* 198, 1073a; *Hsin T'ang Shu* 215A,s.6042; *Tsu-chih T'ung-chien* 201. Bu olayların tafsilatı için Bk.A.Taşagıl, *Gök-Türkler II*, Ankara 1999, s.13-50; Lin En-hsien, *T'u-chüe Yen-chiou*, T'ai-pei 1987, s.6 vd; Wang Yün-wu, *T'ang-tai I-ti pien-cheng-shih-lü*, Tai-pei 1979, s.29.

³³ Gök-Türk ülkesinden Çin'e bağlananlar vergi vermeye başlamışlardı.

³⁴ Çinli prenseslerle evlenen Türk hükümdarları Çin imparatorlarınının damadı olduktan sonra Çinliler tarafından imparatorun oğlu şeklinde düşünülmüşlerdir. Aslında böylece Orta Asya'daki devletlerle Çin'deki hanedanlar arasında evlilik yoluyla barış ittifakı gerçekleşiyordu. Bilge Kagan'ının bir Çin prensesi ile evlenme teklifi İmparator Hsüan-tung tarafından kabul edilmişti. Dolayısıyla Bilge'yi damadı yani oğlu olarak görmektedir. Bu konuda daha fazla bilgi

ğunu gördük³⁵. Siz bizi üzmediğiniz takdirde biz sözümüzden dönmeyeceğiz (kandırmayacağız)³⁶. Bu da sınırlarımızın yeniden taciz edilmeyeceğinin (karşılıklı savaşmayacağımızın) garantisi olacaktır³⁷.

5.satır

賴 歟 君 諱 闕 特 勤 骨 咄 祿 可 汗 之
次 子 苾 伽 可 汗 之 令 弟 也 孝 友 聞
於 遠 方 威 德 於 。 。 殊 俗

Değil mi?

Merhum prens Köl Tigin, Kutlug Kagan'ın ikinci oğludur. Şimdiki Bilge Kagan'ın küçük kardeşidir. Onun sadakati ve dostluğu uzak ülkelerde duyulmuştur. (İki karakter eksik) Ona saygı duyan yabancılar kayboldular³⁸.

6.satır

斯 豈 由 曾 祖 伊 地 米 施 匄 積 厚 德
於 上 而 身 克 終 之 祖 骨 咄 祿 頡 斤
行 深 仁 於 下 而 子 孫 述 之

Onun büyük babası İ-ti-mi-shih Fu³⁹, imparatorun nezdinde büyük hizmet ve şeref kazanması nasıl oldu? Sonra kendisi devam ettirebilir. Atası Kut-

için Bk.S.Jahid, Trade, Peace and War Between the Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese, *Pien-cheng Yen-chiou-suo Nien-pao*, sayı 1, Tai-pei 1970.

³⁵ 650 yılından sonra Gök-Türk ülkesinden yaklaşık yirmi yıl Çin'e karşı herhangi bir akın yapılmamıştı. Yani Gök-Türkler Çin'e bağlanınca T'ang hanedanı bir dönem rahat bir dönem geçirmiştir. Bu dönem sevindirici bir durum olarak kaynaklarda ifade edilmiştir. Ayrıca 723 yılından sonra gelişen Türk-Çin dostluğuna da işaret edilmiştir.

³⁶ Eğer kuzeyden saldırı gelmezse kendilerinin de anlaşmalara sadık kalacağını ifade etmek istemiştir.

³⁷ Eğer anlaşmaya uyulursa her iki tarafın sınırları korunacaktır.

³⁸ Köl Tigin kazandığı askeri başarılarla düşmanlarını sindirdi şeklinde yorumlana bilir.

³⁹ Çin kaynaklarında Köl Tigin'in babası Kutlug'un soyu hakkında fazla detaylı bilgi yoktur. Sadece Doğu Gök-Türk Devleti'nin son hükümdarı İl (İllig) Kagan'ın(621-630 arasında ka-

lug Erkin⁴⁰ tebası altındaki insanlarına çok insancıl yönetim gösteriyordu. Ve oğlu ve torunlarına devam ettirmesi nasıl

7.satır

不 然 何 以 生 此 賢 也 故 能 承 順 友
愛 輔 成 規 略 北 變 眩 雷? 之 境 西 鄰
處 月 之 郊 尊 屠 梨 之 皇 命

mümkün olmazdı? Böyle bir insanın bilgeliği doğuşundan geliyor⁴¹.

Bu nedenle dostluk duyguları korumakta yardımcı olabiliyordu. Kuzeyde Hsien-lui⁴² sınırlarını kontrol altına alabiliyor, batı komşusu Ch'u-yüe⁴³lerin alanlarına karışabiliyordu. İmparatorun emrine saygı duyuyordu.

ganlık yapmıştır)ailesinden geldiği babasının 648'den sonra Çin'in kuzeyinde kurulan Ch'an-yü Genel Askeri valiliğinde Tudun Çorluk yaptığı bildirilmiştir. Burada söz konusu edilen İ-ti-mi-shih Fu(Bey?)'nin İl Kagan olması muhtemeldir. Köl Tigin'in babası Kutlug'un soyu hakkındaki bilgiler için Bk. *Chiou T'ang Shu* 194A, s.5167; *Hsin T'ang Shu* 215A; *T'ung Tien* 198/1073b; *Wen-hsien T'ung-k'ao* 343/2691b, ayrıca A.Taşagıl, "Kutlug Kagan ve II.Gök-Türk Devletinin Kuruluşu", *Bir Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, sayı 4, s.232,240.

⁴⁰ Yukarıdaki notta bahsettiğimize bilgilere göre Kutlug Erkin(Ku-tou Hsie-chin) 648-681 yılları arasında bir dönem Tudun Çorluk yapan Kutlug Kaganın babası olmalıdır. Dolayısıyla Bilge ve Köl Tigin kardeşlerin atalarına işaret edilmektedir.

⁴¹ T'ang İmparatorluğu için sürekli yaptıkları savaşlarla son derece tehlikeli olan Kutlug Kagan(682-691) ve Kapgan Kagan(692-716) dönemlerinden bahsedilmemekte, onun öncesinde Çin'e teslim olan ya da onların hakimiyetinde bulunan kişiler övülmek suretiyle Bilge ile yakınlaşmaya çalışılmaktadır.

⁴² Burada yine İmparator Hsüan-tsung, Büyük Hun İmparatorluğu dönemine atıfta bulunulmaktadır. Çin tarihinin ilk önemli kaynağı *Shih-chi* (Ssu Ma-ch'ien tarafından M.Ö.115-86 yılları arasında yazılmıştır)'nin 110.bölümünde(s.2913) Hsien-luei'lerin adı geçmektedir. Yine de kimlikleri tam açık değildir. Bence Sibiryâ bölgesinde yaşayan kuzey kabileler kastedilmektedir.

⁴³ Ch'u-yüe'ler 處月 : Batı Gök-Türk ülkesi içinden çıkan bir boydur. Tanrı Dağlarının kuzey eteklerinde yaşıyorlardı. 633 yılında Batı Gök-Türk ülkesinde tam karışıklıklar sürdüğü sırada bağlı oldukları Batı Gök-Türk beyi Li-pi-tuo-lu'nun zalimce idaresine katlanamayıp, yine Gök-Türk hanedanından gelen A-shih-na Mi-she Bey'i kagan seçmek istemişlerdir. Ancak, o rakiplerinden korktuğundan kagan olmaya cesaret edemediği için Ch'u-yüe'leri alıp Doğu Türkistan'ın Turfan bölgesinin kuzey taraflarına doğru gitti. Bugünkü Barköl'ün doğusundaki kumluk sahada yerleştikleri için Kum Yığını anlamına gelen Sha-t'o adıyla anılmaya başladılar. Daha sonra Sha-t'o Gök-Türkleri adını aldılar. Zamanla Uygur Kaganlığına(745-840) ve Çin'deki T'ang hanedanına bağlandılar. Bu hanedanın zayıflaması üzerine Çin siyasetinde önem kazanmaya başladılar. Hatta 923 yılından sonra bağımsız devlet kurdular. Bu devlet 950'ye kadar varlığını sürdürdü. Hsin T'ang Shu 218, s.6153-6155 ve Wen-hsien T'ung-k'ao 2723, a,b,c/2724a.

8.satır

受 屠 耆 之 寵 任 以 親 我 有 唐 也 我
 是 用 嘉 爾 誠 績 大 開 思 信 而 遙 圖
 不 騫 促 景 俄 盡 永 言 悼 惜

T'u-ch'i'nin mazhar olduğu dostluğu aldı⁴⁴. Biz T'ang'la akrabalığı var olduğu için. Bu nedenle seni övdüm saygı ve başarı ile. Büyük güven ve inanç gösterdim. Planımız (anlaşmamız) bölünmediğinde (bozulmadığında) güneşin alaca karanlığı kayboldu (Tegin vefat etti).

9.satır

疾 于 睽 心 且 特 勤 可 汗 之 令 弟 也
 可 汗 猶 睽 之 子 也 父 子 之 義 既 在
 敦 崇 兄 弟 之 親 得 無 連 類 俱

Ayrıca Bk. Wu Hsing-tung, *Beş Sülale Çağında Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Etkileri*, Tai-pei 1979, s.191-194; Eberhard, *Çin Tarihi*, s.230-231.

⁴⁴ M.Ö.60 yılında Büyük Hun İmparatorluğu tahuna Wu-yen-chü-te geçmiş; fakat, ülke içindeki huzursuzluk sona ermemişti. Zalim olan bu hükümdarın katliamlarından kaçan hanedan üyesi prensler sağa sola dağıldılar. Az sonra ölümü üzerine kardeşi Hou-han-ye tahta çıkarılmıştır. Buna rağmen yine ülkeye huzur ve asayiş sağlanamamış, ülkenin değişik bölgelerindeki prensler bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Bunlardan biri de Hunların batı kanadını idare eden T'u-ch'i idi. T'u-ch'i hükümdar (ch'an-yü) olduktan sonra Hou-han-ye'nin üzerine doğuya onbinlerce askerle yürümüş ve Hou-han-ye'yi ağır bir bozguna uğratmıştı. Mağlup Hou-han-ye kaçtı. Geri dönen T'u-ch'i, büyük oğlu Tu-t'u-wu-hsi'yi Sol Ku-li Prenslğine, küçük oğlu Kumou-lou-t'ou'yu Sağ Ku-li Prenslğine tayin etti. Bu arada M.Ö. canını kurtarmak için Çin'e sığınmış olan Je-chu'nun kardeşi Wu-chie boyunun yaşadığı bölgenin idarecisi olmuştu. M.Ö. 57 yılına gelindiğinde Hun ülkesinde beş ayrı bölgede beş bağımsız hükümdar vardı. Bağımsız hareket eden güçlü kişiliğe sahip olduğu belirtilen T'u-ch'i, bir iftûraya kanarak yanlış işler yapınca çevresini dağıtmıştı. Ülkenin doğusunda bağımsızlıklarını ilan eden T'u-ch'i doğuya doğru ordu sevk etti. Aslında önce batıdaki Chü-li'yi 40 bin süvariyle yenmişti. Arkasından dört Hun taht iddîcacısı ortadan kalkınca Hou-han-ye ile T'u-ch'i tek başlarına kalmışlardı. Önce Hou-han-ye küçük kardeşini batıya gönderip 10 binden fazla T'u-ch'i'nin askerini öldürdü. Bunun üzerine 60 bin kişilik ordu ile Hou-han-ye üzerine yürüyen T'u-ch'i yenilince kendini öldürdü. Oğlu ve yakınları gidip Çin'e sığındılar. Böylece Hou-han-ye tek başına kaldı (M.Ö.56). T'u-ch'i ayrıca Büyük Hun İmparatorluğu'nda kullanılan bir unvandır. Han Shu,94A,s.3795-3796;Tsu-chih T'ung-chien 27, s.865-869.

Kalbimde çok acı hissediyorum.

Ayrıca (çünkü) Tegin, kaganın küçük kardeşidir. Kagan (bizim) oğlumuz gibidir⁴⁵. Böyle kabul edildiğine göre Baba oğul birbirlerine karşı saygılı olduklarında ağabey kardeş yakınlığı akrabalığı farklı olmadıklarını göstermez mi? İkiniz de gerçekte

10.satır

爲子焉再感深情是用故製作豐
碑發揮遐荒使千古之下休光日
新詞曰

oğlumsunuz. Halen de Size karşı derin duygular hissediyorum. Bu sebeple (bunu göstermek için) zengin yazıtı diktirdim. Böylece uzaklara ve yakınlarla yayılacak , çok ama çok uzun zamanlarda dinlensinler güneşin parlayan ışıklarıyla yeniden duysunlar konuşsunlar diye

11.satır

沙塞之國丁零之鄉雄武鬱起于
爾先王爾君克長載赫殊方爾道
克順謀親我唐孰謂若人

Çölün sınırındaki Ting-ling'lerin⁴⁶ topraklarında gerçek kahramanlar bulunuyordu. Sen Birinci prens olarak görevlisin. Sen farklı geniş bölgeleri idare

⁴⁵ Bilge Kagan'ın bir Çin prensesiyle evlenme teklifi uzun görüşmelerden sonra İmparator Hsüan-tsung tarafından kabul edilmişti. Ancak, bu evlilik gerçekleşmeden Bilge Kagan bir bakanı (Buyruk Çor) tarafından zehirlenerek öldürülmüştü.

⁴⁶ Ting-ling'ler 丁零: Büyük Hun İmparatorluğunu en kuvvetli hale getiren Mao-tun'un (M.Ö.209-174) hükümdarlığı döneminde geniş Kazakistan bozkırları ağırlıkta olmak üzere Kuzey-batu Hun sahasında yaşayan boylar grubudur. M.S.ki asırlarda ortaya çıkan Ogurların atalarıdır. Batu grubu İrtiş Irmağı civarına yayılırken, güney grubu Gobi Çölü taraflarına yayılmıştır. Her ne kadar önemli tarihi roller oynasalar da haklarında bilgiler çok azdır. Ancak, sonraki asırlarda aynı coğrafyada görülen Kao-ch'e (Yüksek Arabalı) ve Töles, Oğuz gibi boy gruplarının onların devamı olduğu söylenebilir. Doğu sınırları Sibiry'a dan Baykal Gölü'ne kadar uzandığı bil-

ediyorsun. Sen biz T'ang ile dostluk kurdun. Kim der böyle bir insan uzun süre

12.satır

网保延長高碑山立蚩?裕無疆

koruyamaz diye Yüksek yazıt dağa dikildi. Yerini aldı zengin (uygun) bir şekilde, sınırsız yerlerde duyulması için

13.satır (dikiliş tarihi)

大唐開元廿年歲次壬申十二月
幸丑朔七日丁未建

Büyük T'ang'ın⁴⁷ K'ai-yüan⁴⁸ saltanat devresinin yirminci yılında takvim sırasına göre⁴⁹ jen-shen'da on ikinci ayda hsin-ch'ou vaktinde shuo gününde yedinci günde, ting-wei zamanında (öğleden sonra 2 ile 4 saatleri arası) dikildi⁵⁰.

dirilir. M.Ö. 201 yılından önce Büyük Hun İmparatorluğu'nun hükümdarı (Ch'an-yü) Mao-tu-n'a bağlandılar. M.Ö. 101 yılından sonra Hun idaresi zayıflayınca Ting-ling'ler başkaldırmaya başlamışlardır. M.Ö.71'de Hunlara ağır bir darbe indirdiler, M.Ö.63'te düzenledikleri bir akınla büyük bir yağma daha yaptılar. Kaynaklardan anlaşıldığına göre M.Ö.75-71 yılları arası bağımsız yaşadılar. M.Ö. 49'da bağımsızlık düşkünü Batı Hun hükümdarı Chih-chi onları ağır bir bozguna uğrattı. M.S.85'te Hunlara bir daha saldırdılar. M.S.III.asrın başında Hsien-pi'ler Ting-ling'leri eski topraklarına sürdüler. M.S.447 yılına kadar kısa kısa da olsa onlar hakkında bazı bilgiler vardır. Bu tarihten sonra onların topraklarında Kao-ch'e'lar görülmektedir. Ting-ling'ler hakkında daha fazla bilgi için Bk.*Shih Chi* 110,s.2893; *Han Shu* 94A, s.3753; *Wei Shu* 4, 74,81,102; B.Ögel, İlk Töles Boyları, *Belleten* 48, s.375 vd.; Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara 1942,s.70,71; K.Czegledy, *Turan Kavimlerinin Göçü (terc.G.Karaağaç)*, İstanbul 1999, s.19, W.M.McGovern *The Early Empires of Central Asia*, North Carolina 1939, s.118-120; Tuan Lien-ch'en, "Siung-nu Memleketi Tusındaki Dinglingder", *Tanım Tarmaqtarı*, Almatı 1998, s.12 vd.; Maenchen-Helfen, "The Ting-ling", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 1939.

⁴⁷ T'ang 唐 hanedanı (618-907) yılları arasında hüküm sürmüştür.

⁴⁸ K'ai-yüan, 開元 : 713-756 yılları arasında hüküm süren T'ang imparatoru Hsüan-tung'un birinci saltanat devresinin yani 713-742 yıllarındaki dönemin adıdır.

⁴⁹ Suci-tse: 歲次 ; ayrıca Bk. Mathews, *Chinese-English Dictionary*, s.762.

⁵⁰ Bu tarih 733 yılının 28 Ocak tarihine karşılık gelmektedir. Ancak, L.Bazin, Eski Çin takvimleriyle de mukayese ederek Köl Tigin Yazıtı'nın 1 Ağustos 732 tarihinde dikildiğini tesbit etmiştir.Bk. L.Bazin, *Les Systemes Chronologiques dans le Monde Turc Anciens*, Budapest 1991, 142; O.Sertkaya, "Köl Tigin Yazıtı Ne Zaman Yazıldı ve Dikildi?", *Orkun*, sayı 57, Kasım 2002, s.18-21; Aynı müel., *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Ankara 1995, s.94-95.

Köl Tigin Yazıtına yapılan Çince ilaveler:

1-Batı Yüzüne Yapılan İlave

Köl Tigin Yazıtının Çince metnine bir satır ilave yapılmıştır. Söz konusu ilave 35 cm uzunluğunda olup, 15 karakterden meydana gelmiştir. Farklı bir tarzda yazıldığı açıkça görülmektedir. Bu metin üzerinde yaptığımız incelemelerde Hsüan-t'ung saltanat devresinin 3. yılında, batı takvimine göre 1910 yılında Çin'deki Mançu hanedanının K'u-lun, yani Ulan Bator elçisi tarafından yazıldığını tesbit ettik. Elçi bölgeyi ziyareti dolayısıyla yaptırdığı koruma binasından duyulan şeref yazılmıştır.

Metnin tercümesi:

Hsüan-t'ung saltanat devresinin üçüncü yılında K'u-lun (Ulan Bator) elçisi Huo (Wa?)-san-to-pen (Türkçe okunuşu Huo-sen-do-bin), ziyaret etti, yüksek koruma inşa etti.

宣 統 三 年 庫 倫 瓦 三 多 笨 觀 建 高
護 心

2-Doğu Yüzüne Yapılan İlave:

Yazıtın doğu yüzündeki tepelikte yer alan dağ keçisi damgasının burun kısmına da bir cümle ilave edilmiştir⁵¹. Bu defa diğerinden farklı olarak yazılan ay dahi belirtilmiştir. Yani 1910 yılının Eylül ayında (muhtemelen) yazıldığı belirtilmektedir.

Metnin tam tercümesi:

Hsüan-t'ung saltanat devresinin 3. yılının 8. ayında Huan-p'o'lu Ch'in burada özel görevle seyahat ederken buradan geçti, oydurmak suretiyle yazıyı yazdırdı.

宣 統 三 年 八 月 黃 陂 陳 旅 秦 踉 過
此 拓 灑

⁵¹ Dağ Keçisi damgasının önündeki bu Çince yazıların fotoğraflarını Sayın Cengiz Alyılmaz lutfedip vermişlerdir. Kendilerine teşekkürlerimi sunarım. Alyılmaz, *Köl Tigin Yazıtına Yapılan Eklmeler Üzerine* adlı bir makale de yayınlamıştır, Bk. *Orkun*, sayı 59, Ocak 2003, s.24-27.

故 闕 特 勤 之 碑

故 闕 特 勤 碑

彼寓君裔泉。太武號修處爾賴次於斯於行不愛處受是不疚可敦爲碑新沙爾克网	蒼大長也願。宗功迭邊不詐歟子遠豈上深然輔月屠用騫于汗崇子發詞塞先順保	者同者首保我之成稱貢作邊君茲方由而仁何成之耆嘉促睽猶兄焉揮曰之王謀延	天以本自光高遂於終爰弓鄙諱伽威曾身於以規郊之爾景心睽弟再遐	网其夏中祿祖荒一能逮矢之闕可德祖克下生略尊寵誠俄且之之感荒	不氣后國則之帝德休睽載不特汗於伊終而此北屠任績盡特子親深使	覆隔氏雄恩筆載彼澤躬靈擾勤之。地之子賢變梨以大永勤也得情千	燾陰 飛好與文蒼。結爾亂骨令。米祖孫也眩之親開言可父無是古	天陽 北之皇教變。爲無遠咄弟殊施骨述故雷皇我思悼汗子連用之	人是 荒深業施故。父我此祿也俗匄咄之能之命有信惜之之類故下	相用 來舊 於相 子虞之可孝 積祿 承境 唐而 令義俱製休	合別 朝矣 八革 使我 汗友 厚韻 順西 也逸 弟既 作光	寰爲 甘洎 方榮 寇無 之聞 德斤 友鄰 我圖 也在 豐日 于道
大幸	唐丑	開朔	元七	廿日	年丁	歲未	次建	壬申	十	二	月	

THE NATURE OF TURKO-BYZANTINE RELATIONS IN THE SIXTH CENTURY AD

HATİCE ERDEMİR

Sources

As far as we know, the Romans and the Turks knew about each other but they did not have contact before the time of Justinus II, or even if they did have contact, there is no evidence to suggest the level of their relationship.

Greek and Roman notions of central Asia were very fanciful- and Herodotus is good evidence for this. Herodotus does provide us with information on central Asia, but there is nothing obviously relevant to the Turks. Although the word 'Turks' did not exist at this time, this does not entail that the Turkish nation as such was not in existence¹. The reason for this was that the name "Turk" and the "Turks" had appeared in the sixth century in the north of Persia as one of the strong adversaries of the Persians.

Therefore the emphasis of this paper will be mainly on the nature of the Turko-Byzantine relations and also the effect of these relations on the Byzantine Empire in the second half of the sixth century.

Here not having sufficient Turkish sources² devoted to this subject, naturally makes it difficult to know to what extent the Turks knew about the Romans. The Orkhon inscriptions alone enlighten the period of the Göktürk State (552-734). But, even these inscriptions do not give us clear and direct information about Byzantium. When Bilge Khagan describes his great grandfather Bumin and Istemi (Sizabul) Khagan's actions and the

¹ Sinor, *Early Inner Asia*, 285.. The name 'Turk' and Turkish language has not been traced with absolute certainty by scholars before the sixth century AD. In Tabari (*Noldeke*, 53). according to translator the name "Turk" and the "Turks" had appeared in the sixth century in the north of Persia as one of the strong adversaries of the Persians.

² Historical and archeological research is still continuing in the region of Orkhon and there are some more small inscriptions which still have not been read. New research in this area may provide sufficient information for the historiographers but this is unclear.

border of the Turkish State, he often mentions that the Turks went westward³ as far as Demirkapı⁴ and it therefore seems that this was the edge of the Turkish State in the west, a natural border for the triangle of Persia, the Byzantine Empire and the Göktürk State. In any case since these inscriptions do not mention Turko-Byzantine relationship in depth one can say that the Turks were affected less by the Romans than they had been in the east by China and other tribes.

During the time of Justinianus, although Procopius' *Wars* mention China, India, and the geography of the trade roads and also the Hephthalites who were the neighbours of the Turks in the east at that time, no mention of the Turks and central Asia is made at all. It is clear that the Byzantine Empire's interest was not in the heart of Asia, as they were more concerned with the west in that period and they had enough problem with Persia in the east. Also the Hephthalites were the eastern nation relevant to Persia.

The information provided by Menandros fills the gap left by the lack of further inscriptions. He explains that when between 569 and 571 the Byzantine envoy was returning from Turkish territory to Byzantium with a Turkish embassy, the leader of some Turkish tribes begged Khagan Sizabul to send some of their own people to see the Romans⁵. This information is of value in that either the Turks had limited data regarding Byzantium and its people or the Turks had heard something about them from their neighbour states and other tribes and they were very curious to know about this Empire and its people.

However, the Turks and their customs, traditions, moral values, and some characteristics were beginning to be observed and mentioned in Menandros' *Protector* (558-582). Theophlactus Simocattes continued to observe the Turks and wrote something about them in his *History*. This information was later supplemented by Emperor Maurice's *Strategicon*.

³ Orhun Abideleri, Bilge, Dogu 8.

⁴ In the west of the Göktürk State, there was a range of mountain which was very difficult to pass through. According to rumour, the Iron Gate was built by Alexander the Great's soldiers from iron and brass to make easier to pass through this huge and long chain of mountain and to prevent the barbaric Gog and Magog from coming in. Anderson, *Iron Gate*, 1932, 21-23.

⁵ Menandros, X. 4, 1-7.

According to Menandros, we know that there were 106 Turks in residence at Constantinople⁶ in 575-576, after the first diplomatic contacts a decade earlier than Tardu⁷ and there was probably a regular interchange in the early 570's as well. But unfortunately a lack of sources means we are unaware of the Turkish attitude towards the Byzantine Empire. From Menandros we are informed that the Turks discovered the location of their so-called slaves, the Varchonites or Avars, and that Turkic groups were now campaigning as far west as the Crimean peninsula. The Turks also know something about the geography of the Byzantine Empire, since Tardu could discuss the different means of access⁸.

According to Sinor⁹ it was after the establishment of the Turkish State in the east in 552 that the Byzantine Empire would have heard of the Turks and soon afterwards Byzantium initiated a diplomatic policy towards the Turks. I am agree in that the Orkhon inscription, mentions that there was a Byzantine envoy in the funeral of Turkish Kagan Bumin in 553. This meant that, the Romans met with the Turks in their homeland in Inner Asia right after the establishment of Göktürk State¹⁰. The Turks also became relevant to the Romans after the destruction of the Hephthalite Kingdom. It was after this incident that "Justinus II would show great interest in knowing more about the peoples conquered by the Turks, among them the Hephthalites and more particularly the Avars, with whom he had more than his due share of trouble". Hence the Turks appeared in Byzantine history.

We might consider that some of the tribes who lived to the north of the Black-Sea, could be the bearers of information between the Turks and Byzantium. But these tribes such as the Huns, the Utigurs, the Qutrigurs and the Avars were rather a block before the rise of the Turks as a power in the east in 552. The Turks and Byzantines were not interested in each other

⁶ Menandros, XIX. 1, 5-7.

⁷ Menandros, XIX. 1, Although Menandros does not provide any name for Turxanthus, Haussig proves that the word 'Turxanthus' was a title of Turkish rulers under the supreme Khagan. The real name of Turkish ruler whom Valentinus met was 'Tardu', Haussig, "*Exkurs*", 369, 374-75, 418.

⁸ Menandros, XIX. 1, 70-80.

⁹ Sinor, "*Early Inner Asia*", 303.

¹⁰ Orhun Abideleri, Kültigin, Doğru 3-5. For technical reading and interpretation of the word Rum (*Apurim, Porom, Purim*) in the Orkhon inscription see, Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 1986, 97, especially fn. 282. See also, Sertkaya, "*Türk Kültürü*", Ankara 1995, 134-152.

because of these nomadic groups demanded their immediate concern. These tribes might also have filtered distorted information.

A good example of the role Hephthalites as the centre of information was that in 568 the Sogdian leader Maniakh could suggest to Sizabul that he approach the Romans to sell silk to the Byzantine Empire. This shows the importance of the Hephthalites in carrying information between the Turks and Byzantium. The Hephthalites did not only carry information, they actually showed the Turks how they contact the Byzantine Empire which they already knew.

The Romans knew about the Hephthalites and vice-versa because Roman envoys had been in Bactria at the time of the Persian king Peroz's campaign against the Hephthalites. The territory of the Hephthalites lay "immediately to the north of Persia",¹¹ but that was before the rise of the Turks.

Probably the first known Turko-Byzantine contact provided the beginning of reliable information. We will accept the Turkish envoy in 568-569¹² as the beginning of accurate information between these two nations.

The First Contacts Between the Turks and Byzantium and the Reasons for These

As far as we can understand from Menandros, direct diplomatic contacts between Byzantium and the Turks had begun with a request from the Turkish Khagan at the beginning of the fourth year of Justinus' reign in 568. The power of the Turks had increased in Middle Asia at that time and they dominated the Sogdians, who had earlier been subjects of the Hephthalites, and in this way they extended their border to Persia. The Sogdians, who needed to find a silk market for their product had to obtain Turkish permission, to sell it to the Persians. The Turkish Khagan Sizabul,¹³ in agreement with the Hephthalite leader Maniakh, had sent an envoy to the Persian king desiring him to allow the Sogdian merchants to sell their silk to the Persians. As the master of the Sogdians, the Turkish interest was to meet

¹¹ Procopius, *Wars*, I, iii., 1-3.

¹² Manandros, X, 1, 1-2.

¹³ Dizabul or İstemi in Turkish sources or Sinjibu in Arabic sources. This Turkish ruler could be the person who was mentioned as "İstemi" at that time in Orkhon inscriptions. For detailed information see; Haussig, "Exkurs", 332; Sinor, *Early Inner Asia*, 290.

the Sogdians' needs on this matter and consequently the Turks had prepared an embassy to send to the Persians.

At the first negotiations, the Persians reacted bitterly against the Turkish embassy by burning the silk in front of their eyes¹⁴. The second Turkish envoy was also badly received and poisoned by the Persians, who gave the cause of the death of some of the envoys stifling because of the dryness of Persian weather. However, the Turkish Khagan Sizabul recognised this as a trick of the Persians¹⁵.

In spite of the Turks wanting to have a friendly relations with the Persians, no respect was shown to the Turkish embassies and they were in discomfort sent back. The Persians were not alone in treating the Turks badly, since the Hephthalite Katulph was the Persian mentor. Katulph had been trying to get revenge for the capturing of his land and the raping of his wife by the Hephthalite King who was the subject of the Turks and Katulph had then betrayed his country to the Turks. For this reason he had allied with the Persians and given advice to Khosro not to allow the Turks to carry out their aims¹⁶. The Göktürk State had already expanded to become the major power of central Asia:¹⁷ its subjugation of the Hephthalite had brought it into direct contact with the Persians, and its interest in the Avars would ensure that its attention was also drawn westwards, towards the Byzantium. The universalist aspiration of the Khagan on revealed in the preface to the letter to the emperor Maurice, quoted in Theophylact "To the king of the Romans, the Chagan, the great lord of seven races and master of seven zones of the world."¹⁸ In addition, control of the Silk Road would increase the economic power of the Turks. Naturally, Persia would not close its eyes to this significant expansion of the Turks and also would not like to

¹⁴ Menandros, X. 1, 5-20, Moravcsik, " *Byzantinoturcica*", 254-257.

¹⁵ Menandros, X. 1, 25-45.

¹⁶ Menandros, X. 1, 15-20.

¹⁷ Bilge Khagan gives the extreme point of the state border adding that in the east he arrived at Shantug Plato, very close to the sea [this would be the Pacific Ocean]; they were very close to Tibet in the south, in the west they had passed over the river İnci [Pearl] arriving at Demirkaptı, and in the north they reached Yır Bayurkı. Orhun Abideleri, Kuzey 3; Theophylact Simocatta, VII. 7. 4-11, tells how the Turks influenced the east, how they conquered the Hephthalites in 558 and became neighbours of the Persians, and after that how they came near to the Byzantine Empire by capturing the Avar territory.

¹⁸ Theophylact Simocatta, VII.7.8.

see any other rival nation acting as middleman between the east and the west.

These unsuccessful contacts between the Turks and the Persians were the turning point for the beginning of the diplomatic contacts between the Turks and Byzantium. Apparently, the Turks had wanted to be allies of the Persians. The reason for this was the possibility of taxing the caravan trade in Sogdian silk, but they had failed to carry out their aims. Now, the Turks and Byzantium, these entirely different nations from different continents and climates, would become allies against the same enemy, namely the Persians. The journey was long, unfamiliar and dangerous. Although the Turks had some vague information about Byzantium they were not familiar with the route which runs around the north of the Black-Sea. For the Turks, even after the Caucasus passes there were many obstacles to their arriving in Byzantium. In fact there were three possible means of access from the eastern edge of the Black-Sea to Byzantium. According to Menandros, by the time Turkish embassy reached Byzantium they had "travelled very many roads and traversed very many lands, over huge mountains reaching near the clouds, through plains and woods, over marshes and rivers. Then they crossed the Caucasus and finally came to Byzantium."¹⁹ Quite apart from the distance this road was not secure for the Turks, because the Turks lived as various individual tribes under a chief ruler²⁰ and the relationships of tribes with each other were not always very good.

Maniakh the leader of the Sogdians knew the Romans and suggested to the Turkish Khagan Sizabul that friendship with the Romans would be an advantage and they could then sell their silk directly to the Romans. After this advice Sizabul sent Maniakh to the Byzantine Empire with his embassy taking valuable gifts and a letter from him (568-569). Justinus II accepted the Turkish embassy, showing his esteem for them, and he also asked Maniakh some questions. Justinus seemed to want to identify their common enemies. At the same time the Turkish envoy asked Justinus II for peace and an offensive alliance between the Turks and the Romans.

¹⁹ Menandros, X. 1, 55-65.

²⁰ Menandros, XIX. 1, 27-30. The fact that individual tribes within the Göktürk State were constantly rebelling and fighting among themselves made this route difficult.

Justinus accepted this because he was more anxious about his western frontier²¹. In particular after the 450's the Byzantine Empire had been squeezed from both the east and the west. Therefore, the Empire had to construct different policies for these enemies, those in the west and its traditional adversary in the east. So the Byzantine Empire tried to follow a kind of 'equilibrium policy' amid these disturbances. When the Byzantine Empire was 'making peace treaties in its international and inter-state relations'²² in the east, it followed a defensive²³ policy in the west in the Balkans for the security and continuity of the Empire. In this problematic situation the proposed alliance with the Turks would provide Justinus with a good opportunity for to realise his aims.

BIBLIOGRAPHY

- Anderson, A. Runni, *Alexander's Gate, Gog and Magog, and the Inclosed Nations's*, Massachusetts 1982.
- Chrysos, E., "Byzantine Diplomacy, AD. 300-800: means and ends", *In Byzantine Diplomacy*, edited by Jonathan Shephard and Simon Franklin, Hampshire 1992.
- Corripus, *In Laudem Iustini*, translated by Averil Cameron, London 1976.
- H. W. Haussig, "Theophylakts Exkurs über die Skythischen Volkes", *Byzantion*, 23 (1953), 275-462.
- Herodotus, *The Historia*, translated by George Rawlinson, London 1936.
- Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Boğaziçi yayınları, dördüncü baskı (İstanbul) 1986.
- Maurice, *Strategicon*, translated by George T. Dennis, Philadelphia 1984.

²¹ "Father Justinianus, light of the city and the world are you leaving your beloved palace? Are you abandoning your relatives, your servants and so many subjects? Do you think nothing of your lands? Have you no thought for the weary world? See, the Avars, and the harsh Franks, and the Gepids and the Goths, and so many other races are raising their standards all around and preparing for war. With what force shall we subdue such great enemies when you are lying dead, strength of Rome?" Corripus, "Justini", I, 250-57. These words are enough to reveal Justinus' anxiety about the Empire's enemies as well as his love for his "father" when Justinianus died.

²² Chrysos, "Diplomacy", 25-41.

²³ Ostrogorsky, "History", 82.

- Menandros, *The History of Menandros the Guardsman*, edited & translated by R.C. Blockley, Liverpool 1985.
- Orhun Abideleri, translated by Muharrem Ergin, Istanbul 1984.
- Ostrogorsky, J., *History of the Byzantine State*, translated by Joan Hussey, Oxford 1968.
- Procopius, *The Secret History*, translated by G. A. Williamson, Penguin Series, London 1988.
- _____, *Wars*, translated by H. B. Dewing, Loeb Series, Vol I and VIII, Norwich 1979.
- Sertkaya, Osman Fikri, Göktürk Tarihinin Meseleleri, Probleme der köktürkischen Geschichte: Der Name "Gross (=Byzanz)" in den köktürkischen Inschriften, *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü* yayınları seri IV, sayı A 40, Ankara 1995, 134-152 (aynı makale *Central Asiatic Journal*, 26/1-2, 1982, s. 122-130'de basılmıştır).
- Theophylactus Simocattes, *The History of Theophylactus Simocatta*, translated by Michael and Mary Whitby, Oxford 1986.

17. YÜZYILIN İKİNCİ YARISINDA
ANTAKYA KAZASINDA İSKÂN VE NÜFUS
(1678/1089 Tarihli Avâriz-Hâne Defterine Göre)

ENVER ÇAKAR*

Giriş

Osmanlı tarihinin temel kaynaklarının büyük çoğunluğunu vergi verebilecek nüfusun tespitini sağlayan ve sayım sonuçlarını içeren *Tahrir Defterleri* oluşturmaktadır¹. 15. ve 16. yüzyıllarda hazırlanmış olan, fakat 17. yüzyılda da bazı örneklerini gördüğümüz bu defterler, Osmanlı Devleti'nde tımar sisteminin uygulandığı topraklardaki vergilendirilebilir ekonomik faaliyetlerin ve insan kaynaklarının yerinde tespit ve kaydını içermesi açısından bizlere istatistiksel analize uygun en zengin sayısal verileri sunmaktadırlar. Klasik tahrir geleneğinin bir uzantısı olarak 17. yüzyıldan itibaren düzenlenmiş olan avâriz-hâne ve cizye defterleri de dönemin demografi tarihi açısından oldukça önemli kaynaklardır².

Avâriz-hâne ve cizye defterlerini kaynak almak suretiyle yapılan çalışmaların son zamanlarda büyük bir ivme kazanmış olması tarihçiliğimiz açısından oldukça sevindiricidir. Bunların bir bölümü avâriz vergisi ile avâriz-hâne

* Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi/Elazığ.

¹ Tahrir ve tahrir defterleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Halil İnalçık, *Hicri 835 Tarihli Süret-i Defter-i Sancak-i Arvanid*, Ankara, 1987; Ö. Lütfi Barkan, "Tahrir Defterlerinin İstatistik Verimleri Hakkında Bir Araştırma", *IV. Türk Tarih Kongresi, Ankara 10-14 Kasım 1948*, Ankara, 1952, s. 290-294; Aynı yazar, "Tarihî Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X, (1951-1953), s. 1-24; Aynı yazar, "Türkiye'de İmparatorluk Devirlerinin Büyük Nüfus ve Arazi Tahrirleri ve Hâkana Mahsus İstatistik Defterleri (I)", *İÜİFM*, II/1 (1940), s. 20-59; Feridun M. Emecen, "Sosyal Tarih Kaynağı Olarak Osmanlı Tahrir Defterleri", *Tarih ve Sosyoloji Semineri*, 28-29 Mayıs 1990, *Bildiriler*, İstanbul, 1991, s. 143-156; Mehmet Öz, "Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler", *Vakıflar Dergisi*, XXII (1991), s. 429-439; Aynı yazar, "Tahrir Defterlerindeki Sayısal Veriler", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (derleyenler: Halil İnalçık, Şevket Pamuk), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 16-27; Kemal Çiçek, "Osmanlı Tahrir Defterlerinin Kullanımında Görülen Bazı Problemler ve Metod Arayışları", *Türk Dünyası Araştırmaları*, 97 (Ağustos 1995), s. 93-111; Margaret L. Venzke, "The Ottoman Tahrir Defterleri and Agricultural Productivity", *Osmanlı Araştırmaları*, XVII (1997), s. 1-61.

² Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, (der. Halil İnalçık, Şevket Pamuk), T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 35.

ve cizye defterlerinin önem ve güvenilirliği hususundaki tartışmaları içerirken³, bir bölümü de muayyen bir bölgeyi esas alan çalışmalardır⁴.

Avâriz, Osmanlı İmparatorluğu'nda, Tanzimat'ın ilanına kadar, fevkalâde hallerde ve bilhassa savaş masraflarını karşılamak üzere, hükümdarın emri ile, halkın doğrudan doğruya devlete vermeye mecbur tutulduğu her türlü hizmet, eşya ve para şeklindeki vergilere verilen isimdir⁵. *Avâriz-ı divâniye* ve *tekâlif-i örfiye* olarak da adlandırılan bu çeşit vergiler, 15. ve 16. yüzyıllarda ihtiyaç halinde halktan toplanmakla birlikte, bunun için tahrir defterlerinden müstakil olarak ayrı defterler düzenlenmemiştir. 17. yüzyıla gelindiğinde Celalî isyanları ve timar sisteminin bozulması gibi sebeplerle artık önemini yitirmiş olan ve o devrin şartlarında gerçekleştirilmesi pek güç olan klasik tahrirler yerine avâriz ve cizye tahrirlerinin yapılması daha uygun görülmüştür⁶.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 17. yüzyıldan itibaren memleketin yetişkin erkek nüfusu fert fert tahrir edildikten sonra avâriz vergisine esas olmak üzere bir takım vergi birliklerine ayrılırdı. Genellikle her eyaletteki kazalara

³ Ömer Lütfi Barkan, "Avâriz" mad., *İslam Ansiklopedisi*, II, s. 13-19; Halil Sahillioğlu, "Avâriz", *TDV İslam Ansiklopedisi*, IV s. 108-109; Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Leiden, 1996; Aynı yazar, "Avarız Tahriri: Seventeenth and Eighteenth Century Survey Registers", *Turkish Studies Association Bulletin*, 10 (1986), s. 23-26; Avdo Sućeska, "Die Entwicklung des Besteuerung durch die 'Avariz-i divâniye und die Tekâlif-i örfiye' im Osmanischen Reich während des 17th und 18th Jahrhunderts", *Südost Forschungen*, 27 (1968), s. 89-130; Rifat Özdemir, "Avâriz ve Gerçek-Hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler", *X. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 22-26 Eylül 1986, Kongreye Sunulan Bildiriler*, IV, Ankara, 1993, s. 1581-1613; Bruce McGowan, "Osmanlı Avarız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830", *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976*, c. II, Ankara, 1981, s. 1327-1332; Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri", s. 35-50; Aynı yazar, "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak: Mufassal Avâriz Defterleri", *XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 12-16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler*, III, Ankara, 1999, s. 735-743.

⁴ Feridun M. Emecen, "Kayacık Kazasının Avâriz Defteri", *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981), s. 159-170; Mehmet Ali Ünal, "1056/1646 Tarihli Avâriz Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", *Belleken*, LI/199 (1987), s. 119-129; Mustafa Öztürk, "1616 Tarihli Halep Avâriz-hâne Defteri", *OTAM*, 8 (1997), s. 249-293; Münir Aktepe, "XVII. Asra Ait İstanbul Kazası Avâriz Defteri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, III (1957), s. 109-137; Haim Gerber, *Economy and Society in an Ottoman City: Bursa, 1600-1700*, Jerusalem, 1988; Turan Gökçe, *XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Lâzıkıyye (Denizli) Kazası*, Ankara, 2000; Mehmet Öz, "Bozok Sancağı'nda İskân ve Nüfus (1539-1642)", *XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 12-16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler*, III, Ankara, 1999, s. 787-794.

⁵ Ö. Lütfi Barkan, "Avâriz" mad., s. 13.

⁶ Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy...*, s. 81-82.

göre tespit edilmiş olan bu vergi birliklerine "avâriz-hânesi" denirdi. 15. ve 16. yüzyıllarda bir avâriz-hânesi bir gerçek hâneye tekabül ederken⁷, 17. yüzyılda birden fazla gerçek hâneyi yani aileyi ifade etmeye başlamıştır⁸. Bu hâneler tespit edilirken, mıntukanın zenginliği, halkın şehirli, köylü, göçebe ve muhacir olup olmadığı, dükkân, ev ve tarla miktarı gibi bir takım kriterler de göz önünde bulundurulurdu⁹.

Devlet, herhangi bir sebepten dolayı ihtiyaç duyulan para ya da malların yekûnunu tespit ettikten sonra, bu yekûnu memleketin umum avâriz-hânesi adedine taksim eder ve her mıntukanın kadısına hükümler göndererek, o mıntukadaki avâriz-hânelerine göre hesaplanmış miktarlarda avâriz-ı divâniyenin toplanmasını emrederdi. Neticede, bu suretle üzerine para, arpa, saman veya herhangi bir hizmet salınmış olan köy veya mahalle halkı toplanır ve aralarında her birinin iktidar ve haline göre vergiye iştirak hissesini tayin ederlerdi. Halk, gücü nispetinde *âlâ*, *evsat* ve *ednâ* olarak, muhtelif derecelerde teklife iştirak ettirilir ve iktidarı olmayanların hissesi de zenginler tarafından temin edilirdi¹⁰. Öyle ki, fakir halkı bu vergi yükünden kurtarmak maksadıyla bazı hayır sahipleri tarafından avâriz vakıfları dahi kurulmuştu¹¹. Esasen, avâriz vergisi fevkalâde durumlarda alınan vergiler olmasına rağmen, ardarda yapılan savaşlar zamanla onu da normal vergiler haline getirmiştir¹². IV. Murad devrinin sonuna doğru yıllık nakdî vergi şeklini almaya başlamış olan avâriz vergisi, daimî olmakla kalmayıp üstelik daha da ağırlaşmıştır¹³.

Sefer zamanlarında devletin külliyetli miktarda paraya ihtiyaç duyması halinde bir bölgedeki avâriz-hânelerinin sayısı artırılabilirdiği gibi, malî yönden rahatladığı zamanlarda ise, bölge halkının feryat ve istekleri de dikkate

⁷ Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, Ankara, 1989, s. 123-24, not: 43; Oktay Özel, "Avâriz ve Cizye Defterleri", s. 37.

⁸ Ö. Lütfi Barkan, avâriz-hânesini 3-15 evden oluşan bir vergi ünitesi olarak ifade etmektedir ("Avâriz" mad. s. 13). Bursa örneğinde de görüleceği üzere, 17. yüzyılın başlarında 2,2 gerçek hâne bir avâriz-hânesine karşılık gelirken bu oran tedrici olarak artırılarak ayı yüzyılın sonlarında 8,6 aileye kadar çıkarılmıştır (H. Gerber, *Aynı eser*, s. 8-9). Dolayısıyla, bir bölgenin toplam avâriz-hâne sayısı sürekli olarak sabit kalmayıp, zamana ve şartlara göre değişebildiğinden avâriz-hânesi tayininde kullanılan rakamlar da genelleştirilemez (Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazası*, göst. yer).

⁹ Ö. Lütfi Barkan, "Avâriz" mad., s. 13.

¹⁰ Barkan, "Avâriz" mad., s. 15.

¹¹ Halil Sahillioğlu, "Avâriz" mad., s. 109.

¹² Nitekim 828 milyon akçelik 1692 yılı bütçesinin 188 milyon akçesini avâriz vergisi teşkil ediyordu (Sahillioğlu, "Avâriz" mad., göst. yer.).

¹³ Bruce McGowan, "Osmanlı Avâriz-Nüzûl Teşekkülü 1600-1830", s. 1327-1328.

alınarak, yeniden tenziller yapıldı¹⁴. Diğer taraftan, halkın tamamı avâız vergisini ödemeye mecbur olmayıp, askerî sınıflarla ilmi ve dinî bazı mansıpların sahipleri, derbendci, tuzcu, çeltükçü, köprücü, madenci, menzilci, ortakçı, katrancı ve doğancılar ile bazı vakıfların reâyâsı bu çeşit vergilerden muaf tutulmuşlardı¹⁵.

Avâız-hâne defterleri *mufassal* ve *icmal* olmak üzere iki çeşittir¹⁶. Mufassal avâız defterlerinde imparatorluk topraklarında hem kırsal alanda hem de kentlerde yaşayan bütün reâyâ ve askerî sınıfa mensup olanlar, "hâne" ve "mücerred" esasına ve ekonomik güçlerine göre derecelendirilerek defterlere kaydedilmişlerdir¹⁷. Kadıların nezaretinde yapılan mufassal tahririn gönderilmesiyle, merkezde yapılan hesaplamalar neticesinde belirlenen hâne sayıları ve vergi oranları yeni hazırlanan *icmâl deftere* de kaydedilirdi¹⁸. İcmal defterlerde, mahalle ve köylerin isimleri tek tek belirtilip toplam avâız-hâneleri karşılarında verilirdi. Fakat, imparatorluk geneline mahsus olan icmal defterlerde, eyaletlerin kasaba ve köylerine hiç değinilmeden, sadece kazalarının avâız-hânesi toplamına yer verildiği görülmektedir¹⁹.

Mufassal avâız-hâne tahrir defteri mevcut olmayan yerler için, sadece icmâl avâız-hâne defterlerini kullanarak nüfus tahminlerinde bulunmak pek mümkün görünmemektedir. Çünkü, avâız-hânesi, yukarıda da bahsettiğimiz gibi, birkaç evden oluşan bir vergi ünitesini göstermekte ve zamanın icaplarına göre artmakta ya da azalmaktadır. Bundan dolayı, bir bölgenin gerçek nüfusunu bulmak için, avâız defterinde bazı sağlam veriler aranmalıdır. Bu cümleden hareketle, kaç evin bir avâız-hânesi olduğunun bilinmesi gerektiği gibi, avâız-hânelerinden kaç tanesinin bazı hizmetlerinden dolayı bu mükellefiyette muaf tutulduklarının da bilinmesi gerekir. Bu bakımdan,

¹⁴ Harput ve Ankara örnekleri için bkz. Rifat Özdemir, "Avâız ve Gerçek-Hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler", s. 1581-1613. Ayrıca, halkın perakende ve perişan olmasından dolayı ağırlaşan avâız vergisinin yeniden tayin ve tespitine dair Denizli örneği için bkz. Turan Gökçe, *Aynı eser*, s. 14.

¹⁵ Ö. Lütfi Barkan, "Avâız" mad., s. 15; Linda T. Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy...*, s. 27, 88-89.

¹⁶ Oktay Özel, "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak...", s. 738; Bruce McGowan, "Osmanlı Avâız-Nüzül Teşekkülü 1600-1830", s. 1330; Turan Gökçe, *Aynı eser*, s. 13.

¹⁷ Oktay Özel, "17. Yüzyıl Osmanlı Demografi ve İskân Tarihi İçin Önemli Bir Kaynak...", s. 739.

¹⁸ Turan Gökçe, *Aynı eser*, s. 13.

¹⁹ Bu çeşit defterlere iki ayrı örnek için bkz. *Başbakanlık Arşivi (=BA), Maliyeden Müdevver (=MAD), nr. 3847; BA, MAD, nr. 2989.*

incelememize konu olan 1678 tarihli Haleb eyaleti avâriz-hâne defteri oldukça zengin bilgileri ihtiva etmektedir. Meselâ, Antakya şehrinin gerçek hâne sayısı bu zamanda 1.614 olup, bunun 1.356'sı avâriz-zâdegân, 258'i de avârizdan muaftır. Avâriza dahil olan 1.356 gerçek hânenin her 5 tanesi bir vergi ünitesi (avâriz-hânesi) olarak alındığından avâriz-hânesi toplamı 271 olarak tespit edilmiştir. Fakat, avâriz-hânelerinin 200'ü Antakya menzilcileri²⁰ olduğundan ve bunlar da avârizdan muaf tutulduklarından dolayı neticede Antakya şehrinin avâriz-hânesi toplamı 71'e inmiştir²¹. Şayet, bu teferruat bilinmeden, sadece 71 rakamı esas alınarak ve bazı katsayılar kullanarak tahminî nüfus hesaplamaları yapılacak olunur ise elde edilecek sonuçlar da tabii olarak hatalı ve yanıltıcı olacaktır.

Avâriz-hâne defterlerinin tedkiki, Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki şehir ve kırsal alanların iskân ve nüfusunun tespiti açısından büyük ehemmiyet arz etmektedir. Bu konunun öneminden hareketle, yaptığımız bu çalışmada, "1678/1089 tarihli Haleb eyaleti mufassal avâriz-hâne defteri"nde yer alan bilgiler ışığında Antakya kazasının 17. yüzyılın ikinci yarısındaki mahalle ve köyleri ile bu yerlerin nüfusu tespit edilemeye çalışılmıştır. Ayrıca, bir mukayese yapabilmek maksadıyla, Antakya kazasının avâriz-hâne kayıtlarının yer aldığı başka defterler de bu çalışmada yeri geldikçe kullanılmıştır.

1. 1678/1089 Tarihli Avâriz-Hâne Defteri

Bahis konusu defter, *Başbakanlık Arşivi Maliyeden Müdevver Defterler Tasnifi*'nde 678 numarada kayıtlıdır. Ayrıca, bu defterin, yine aynı arşivde *Kâmil Kepeci Mevkufat defterleri* tasnifinde 2684 numarada kayıtlı bir icmâl defteri de vardır. Mufassal defterin tamamı 556 sayfa olup, Antakya kazası, defterin 2-147. sayfalarında yer almaktadır. 1678/1089 tarihli olmakla birlikte, bu iki defter (mufassal ve icmâl), 1698-99/1110 yılına kadar yapılan değişiklikleri de ihtiva etmektedirler.

²⁰ Osmanlı İmparatorluğu'nda vergilerin vaktinde toplanması, asker sevki ve benzeri bütün sorunların çözümünü çoğu kez merkezden gönderilen emirlerle yapılmaktaydı. İşte bu emir ve fermanların istenilen yere zamanında ulaştırılması için ana yolların geçtiği şehir ve kasabalarda uygun aralıklarla "Menzilhane" denilen durak evleri yapılmış olup (Musa Çadircı, "Posta Teşkilâtı Kurulmadan Önce Osmanlı İmparatorluğu'nda Menzilhâne ve Kiracıbaşılık", *VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 11-15 Ekim 1976*, Ankara, 1981, s. 1359), bu hizmetle görevlendirilenlere de "Menzilci" denilmektedir.

²¹ BA, MAD, nr. 678, s. 45; BA, Kepeci, Mevkufat, nr. 2684, vrk. 19^b.

Mufassal avâriz-hâne tahrir defterinde, mahalle ya da köyün ismi belirtildikten sonra, o yerin vergi nüfusunu meydana getiren *re'âyâ*, *askerî* (yeniçeri, sipahi ve cebeci), *seyyid*, *imam*, *çavuş*, *tîmâr* ve *zeâmet erbabı* gibi sosyal grupların her biri ayrı başlıklar altında ve ismen zikredildiği gibi²², bu sosyal grupların her birinin toplam sayısı ile mahalle ve köylerin toplam nüfusu da ayrı ayrı belirtilmiştir. Antakya şehri nüfusu gösterilirken “*beyt*” (=ev) ile muhtelif sayılarda ev, oda ve kulübelerden oluşan ve ortak kullanım alanlarına sahip olan “*kaysarlık*” ve “*havş*” esas alınmış; bunların kimlere ait olduğu ve evlerde kimlerin sâkin olduğu ayrı ayrı gösterildiği gibi²³, harap durumda olan evlerin sahipleri de ifade edilmiştir. Köylerde ise; sosyal gruplar ayrı başlıklar altında, fakat bu defa “*nefer*” olarak ismen kaydedildikten ve her isim listesinin sonunda nüfusu teşkil eden zümrelerin toplamaları verildikten sonra, köy vergi nüfusunun genel toplamı da zikredilmiştir.

Avâriz-hâneleri belirlenirken, Antakya şehrinde muayyen bir metod kullanılmış ve şehirdeki “her 5 ev” bir avâriz-hânesi itibar edilmiştir²⁴. Fakat, köylerde yaşayan reâyâ için farklı bir uygulama yapılmış, kaç neferin bir avâriz-hânesi olduğu belirtilmemiştir. Nitekim, yaptığımız hesaplamada her bölge (nahiye) için farklı rakamlar ortaya çıkmaktadır. Mesela, Kuseyr nahiyesinde her 11,81 aile bir avâriz-hânesine tekabül ederken, Altun-Özü nahiyesinde 11,98, Cebel-i Akra' nahiyesinde 11,79 ve Süveyde nahiyesinde de 12,20 aile bir avâriz-hânesi olmaktadır. Dolayısıyla, kırsal alanlarda avâriz-hâneleri tespit edilirken, ekonomik yönden bölgeler arasındaki gelişmişlik derecesinin de göz önünde bulundurulduğunu söyleyebiliriz.

Mufassal avâriz-hâne tahrir defterinde yer alan isim listelerinde, her hâne sahibinin vergi gücü, isminin hemen üstünde muayyen bir harfle zikredilmiştir. Bunun için; *a'lâ* yani iyi durumda olanlar kısaca “*ع*” harfiyle, *evsat* yani orta durumda olanlar “*ط*” harfiyle, *ednâ* yani fakir sayılabilecek durumda olanlar ise “*و*” harfiyle işaret edilmişlerdir. Her mahalle kaydının

²² İcmal defterde, mufassal defterden farklı olarak, şahıs isimlerine yer verilmeden köy ve mahallelerdeki nüfusun toplamı ve hangi unsurlardan meydana geldiği belirtilmiştir.

²³ 1678 tarihinde Antakya şehrinde yer alan evlerin büyük bölümünde sahipleri oturmaktadır. Avâriz-hâne tahrir defterinde bu çeşit evlerin sahipleri tarafından kullanıldığını ifade etmek için, oturan şahsın adı yazıldıktan sonra yanına “sâkin-i hod”, ücret karşılığında kiraya verilmiş olan evleri ifade etmek için ise “*ecir*” notu düşülmüştür. Ayrıca, birçok evin mülkiyeti müşterek olup, bunları göstermek için de sahipleri adları yanına “*ber vech-i iştirâk*” notu düşülmüştür.

²⁴ “*beher 5 buyût fi 1 hâne*”, BA, *Kepeci*, *Mevkufat*, nr. 2684, vrk. 19^b.

sonunda, bunların toplamları ayrıca verilmiş ve genel toplamları da yazılmıştır.

Söz konusu defterde, mahalle ve köylerde bulunan hânelerin toplam sayısı zikredildikten sonra, avâریza esas olanlar (*berây-ı avâریz*) ve avâریzdan hariç tutulanlar (*berây-ı hâric ez avâریz*) ayrı başlıklar altında ifade edilmiştir. Avâریza esas olan sosyal zümrelerin toplamları tek tek verildikten sonra, bunların kaç avâریz-hânesine tekabül ettiği de ayrıca zikredilmiştir. Mesela, Antakya şehrinin *Gabdur* adlı mahallesinde bulunan evlerin yekûnu 64 olup, bunun 59'u avâریza esas alınmış, 5 tanesi de avâریzdan hariç yani muaf tutulmuştur. Avâریza esas olan evlerin 58'i re'âyâ, 1 tanesi de çavuş evidir. Bunların toplam avâریz-hânesi ise 11,5 ve 1 rub' (1 rub'=0,25) olarak belirlenmiştir. Avâریz haricinde tutulan 5 tane eve gelince; bunların 3 tanesi yeniçeri ve sipahilere, 2 tanesi de za'im yani zeâmet sahibi olanlara aittir²⁵.

Antakya kazasında yer alan mahalle ve köylerde oturanlar ismen kaydedildikten sonra, kaydın sonunda, kazanın merkezi olan Antakya şehri ile nahiyelerinde tespit edilmiş olan avâریz-hâneleri toplamı, her birinin ismi karşısında zikredildikten sonra, bunların genel toplamı (*cem'an*) da yazılmıştır. Buna göre, 1678 tarihinde Antakya kazasının avâریz-hânesi toplamı 339,5'tur²⁶. Daha sonraları, 1682-1699 (H. 1093-1110) yılları arasında, bazı mahalle ve köylerin avâریz-hânelerinde padişah fermanıyla indirimler yapılmıştır ki, bunlar da mufassal ve icmal defterlerde tek tek tarihleriyle birlikte işaret edilmişlerdir.

2. Antakya Kazasında Avâریz Vergisinden Muaf Olanlar

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda, devletin belirlediği bazı hizmetleri yapanlar avâریz vergisinden muaf tutulmuşlardır. Bu çeşit muafiyetlikleri 17. yüzyılda Antakya kazasında da görmekteyiz. Nitekim, kaza merkezi olan Antakya şehrinde 200 avâریz-hânesi menzilci olduklarından avâریzdan muaf idiler. Bundan dolayı, 1678 yılında 1.614 evden (bunların bir bölümü havş ve kaysarlıktır) ibaret olan Antakya şehrinin avâریz-hânesi toplamı 71 olarak tespit edilmiştir²⁷. 1684 yılında menzilcilik hizmetine 35 hâne daha tayin edildiği için, Antakya'daki menzilci sayısı toplamı 235'e yükselmiş, buna karşın avâریz-hânesi toplamı da 36 olmuştur²⁸. Antakya

²⁵ BA, MAD, nr. 678, s. 14.

²⁶ BA, Aynı defter, s. 147.

²⁷ BA, Aynı defter, s. 45.

²⁸ BA, Kepeci, Mevkufat, nr.2684, vrk. 19^b.

şehri menzilcilerinden başka, Cebel-i Akra' nahiyesinin *Ordu* adlı köyü halkının tamamı menzilci olduklarından bunlar da avârizdan muaf idiler²⁹.

Diğer taraftan, bazı köyler de vakıf olmalarından dolayı halkı avârizdan muaf tutulmuşlardır. Meselâ, Cebel-i Akra' nahiyesinin *Çaksuniye* adlı köyü Şuğur evkafından, Altun-Özü nahiyesinin *Ak-Curûn* adlı köyü Sultan Gavri evkafından, *Tabebiyeye* adlı köyü Harameyn evkafından, Süveyde nahiyesinin *Üç-Tut* adlı köyü de yine Şuğur evkafından oldukları için reâyâları avârizdan muâf idiler.

Menzilciler ve vakıf köyler reâyâsından başka, Antakya kazasında, askerîler (yeniçeri, cebeci ve sipahiler³⁰), gönüllüler, çavuşlar, imam ve hatipler, Hazret-i Habîbü'n-Neccâr hademeleri, seyidler, vakıf görevlileri, fakirler, saray ve şer'î mahkeme görevlileri ile zeâmet ve timâr erbabı olanlar da avârizdan muaf sayılmışlardır.

3. Antakya Şehrinin Mahalleleri

Aynı mescitte ibadet eden cemaatin aileleri ile birlikte ikamet ettikleri şehir kesimi olarak tanımlanan *mahalle*³¹, birbirini tanıyan, bir ölçüde birbirinin davranışlarından sorumlu ve sosyal dayanışma içinde olan kişilerden oluşmuş bir topluluğun yaşadığı yer olarak da tanımlanmaktadır³². *Mahall* ile aynı kökten türetilmiş olan bu kelime, başlangıçta "konaklanan yer" mânâsında kullanılmış ise de daha sonraları hususi olarak şehrin bölümlerini (semterini) ifade etmek için kullanılmıştır³³.

Osmanlı şehrinde vergi yükümlüsü reâyâ tahrir defterlerine ve diğer vergi kayıtlarına buldukları mahallelere göre ismen yazılmışlardır. Kanun nazarında mahalle sâkinleri birbirine müteselsilen kefieldir. Yani faili meçhul bir olayın aydınlatılması için toptan sorumlu tutulmuşlardır. Böylece, vergi mükelleflerinin hakkıyla tespiti ve vergilerin eksiksiz toplanmasının sağlanması ile merkezî otoritenin ve genel dirlik düzenin lâynkıyla kurulması amaç

²⁹ BA, *Aynı defter*, vrk. 22^a.

³⁰ Esasen, "askeri" tabiri, Osmanlı İmparatorluğu'nda devlet memurlarına verilen genel ad olup, bu tabir askerler ve idarecilerle ilmiye mensuplarını da kapsamaktadır (Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi*, II, İstanbul, 1995, s. 81-83; Halil Sahillioğlu, "Askerî" mad., *TDV İslam Ansiklopedisi*, III, s. 488-489).

³¹ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerinde Bazı Düşünceler", *VIII. Türk Tarih Kongresi Ankara 11-15 Ekim 1976*, c. II, Ankara, 1981, s. 1270.

³² Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara, 1995, s. 145.

³³ J. H. Kramers, "Mahalle" mad., *İslam Ansiklopedisi*, VII, s. 144.

edinilmiştir³⁴. Bu bakımdan, her mahallede halkı devlet nezdinde temsil eden bir “kethüda” bulunmakta³⁵ ve bunlar, mahalle halkı ile devlet arasındaki münasebetlerin düzenlenmesinde önemli rol oynamaktaydılar³⁶.

16. ve 17. yüzyıllarda, Osmanlı şehirlerinin genel karakteristik yapısına uygun olarak, Antakya³⁷ şehrinin de mahallelere taksim edilmiş olduğunu görmekteyiz. 1616 ve 1657 yıllarında şehrin 22 tane mahallesi vardı. 1678’de ise mahalle sayısı 24’e yükselmiş olup, bunlar, *Câmi-i Kebîr*, *Debbûs*, *Dört Ayak*, *Gabdûr* (غبدور), *Günlük* (كوتلك) (nam-ı diğer *Rimmât*), *Hallâbü’n-Nemle* (nam-ı diğer *Uncılar*), *Havâre*, *Hazret-i Habîbü’n-Neccâr*, *İmrân*, *Kanavât*, *Kantara* (nam-ı diğer *Paşa*), *Kastel*, *Mahzen*, *Meydân*, *Mukbile*, *Sâha*, *Sarı Mahmud*, *Sekkâkin*, *Sofular*, *Şenbek*, *Şeyh ‘Ali*, *Şirince*, *Tâbi-i Sofular* ve *Tut* adlı mahallelerdir.

Daha gerilere baktığımızda ise, Antakya şehrinin 16. yüzyılın ilk yarısında 22³⁸, aynı yüzyılın sonlarına doğru da 24 mahallesinin olduğunu görmekteyiz³⁹. *Tâbi-i Cullâhân*, *Zeytun oğlu* ve *Debbûs* adlı üç mahalle 16. yüzyılın ilk yarısında mevcut olmayıp sonradan kurulmuştur. Diğer taraftan, 16. yüzyıldaki mahalle adları ile 17. yüzyıldaki mahalle adları arasında bazı farklılıklar da vardır. Bunlardan *Mukbil-oğlu-Mukbile*, *Şenbek-oğlu-Şenbek*, *İmran-oğlu-İmran*, *Güllük-Günlük*, *Süveyka İbn-i Hümmâre-Havâre*⁴⁰, *Şirince-Pınar-Şirince*, *Keşkek-oğlu-Habîbü’n-Neccâr*, *Paşa-oğlu-Kantara* (nam-ı diğer *Paşa*), *Mahsen-Mahzen* ve *Mescid-i Şeyh Hamza tâbi-i Sofular-Tâbi-i Sofular* şekline dönüşürken, 16. yüzyılda mevcut olan *Harami Beyler*, *Şeyh Kasım Camii* (*el-ma‘rûf Sofiyan-ı Erdebili*) ve *Cullahân* adlı mahallelere ise artık tesadüf edilmemektedir. 16. yüzyılda mevcut olmayan *Gabdûr*, *Sekkâkin* ve

³⁴ Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 147.

³⁵ Meselâ, 1678 tarihinde Antakya şehrinin *Hallâbü’n-Nemle* adlı mahallesinin kethüdası Ahmed oğlu Ramazan (*BA, MAD, nr. 678*, s. 15), yine aynı tarihte *Tut* adlı mahallesinin kethüdası da Ali oğlu Hüseyin idi (*BA, Aynı defter*, s. 29).

³⁶ Tuncer Baykara, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I-Anadolu’nun İdarî Taksimatı*, Ankara, 1988, s. 39.

³⁷ Antakya’nın tarihi geçmişi hakkında bkz. Streck, “Antakya” mad., *İslam Ansiklopedisi*, I, s. 456-459; Halil Sahillioğlu, “Antakya” mad., *TDV İslam Ansiklopedisi*, III, s. 228-232.

³⁸ Antakya şehrinin 16. yüzyılın ilk yarısındaki mahalleleri ve nüfusu hakkında bkz. Enver Çakar, *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*, Fırat Üniversitesi Orta-Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2003, s. 51-52; M. Öztürk, “Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya”, *Fırat Üniversitesi Sosyol Bilimler Dergisi*, VIII/2 (Elazığ, 1996), s. 329.

³⁹ *BA, Tapu-Tahrir Defteri (=TD)*, nr. 610, s. 610-624.

⁴⁰ Bu mahalle, 1616 ve 1657 tarihli defterlerde “Hümmâre”, 1678 tarihli defterde ise “Havâre” adıyla zikredilmiştir.

Tut adlı mahallelerin de 17. yüzyılda teşkil olundukları veya isim değişikliğine uğradıkları anlaşılmaktadır. Zira, *Cullâhan* 16. yüzyılda Antakya'nın en kalabalık mahallelerinden biri olmasına rağmen, 17. yüzyıl kayıtlarında yer almadığı gibi, 18. ve 19. yüzyıllarda da bu mahallenin adına rastlanmamaktadır⁴¹. Bundan dolayı, daha önceki defterlerde adı geçmeyen *Tut* adlı mahallenin *Cullahân* olması kuvvetle muhtemeldir.

1678 yılında Antakya'nın nüfus bakımından en büyük mahalleleri 225 ev ile *Tut* ve 190 ev ile *Habib'ün-Neccâr* adlı mahalleler idi. 132 ev, 2 havş ile *Sofular*, 104 ev, 2 havş ve 1 kaysarlık ile *Mahzen* ve 103 ev, 1 havş ile *Tâbi-i Sofular* adlı mahallelerin de şehrin diğer büyük mahalleleri olduğu anlaşılmaktadır. *Sekkâkîn*, *Sâha*, *Mukbile* ve *Şirince*⁴² adlı mahaller ise Antakya şehrinin nüfus bakımından en küçük iskân yerleriydi (bkz. *Tablo-I*).

17. yüzyılda Antakya şehrinde herhangi bir gayr-i müslim mahallesi mevcut olmamakla birlikte⁴³, 1678 tarihinde şehrin muhtelif mahallelerinde sadece 11 zımmî evinin mevcut olduğunu tespit edebilmekteyiz. Bunların 4'ü *Tut* adlı mahallede yer alırken, *Kantara*, *Sofular* ve *Şirince*'de 2'şer, *Mahzen*'de de 1 tane zımmî evi yer almaktaydı. Daha sonraki dönemlerde ise Antakya'da gayr-i müslim nüfusunun arttuğunu ve Yahudilerin de şehre yerleştiklerini görmekteyiz⁴⁴.

⁴¹ Rifat Özdemir, "Osmanlı Döneminde Antakya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı 1709-1860", *Belleten*, LVIII/221 (Ankara, 1994), s. 119-157; Aynı yazar, "Osmanlı Döneminde Antakya Sancağının İdarî Taksimatı (1700-1867)", *XII. Türk Tarih Kongresi, Ankara, 12-16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler*, III, Ankara, 1999, s. 807-847.

⁴² 1678 tarihli avârız-hâne defterinde yer alan, 1616-26 ve 1657 tarihli defterlerde ise adından hiç bahsedilmeyen *Şirince* adlı mahallenin 16. yüzyılda da mevcut olması (M. Öztürk, "Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılın İlk Yarısında Antakya", göst. yer), bu mahallenin 1616 ve 1657 tarihleri arasında tamamen terk edildiğini, 17. yüzyılın son çeyreğinde ise yeniden iskân olduğunu göstermektedir.

⁴³ Bu husus, 16. yüzyıla ait olan bir tahrir defterinde de açık olarak görülmekte ve bu defterde Antakya şehrinde gayr-i müslimlerin daimî olarak oturmadıkları ifade edilmektedir (*BA, TD, nr. 454*, s. 565).

⁴⁴ R. Özdemir, "Osmanlı Döneminde Antakya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı 1709-1860", s. 134.

Tablo-I Antakya Şehrindeki Ev, Kaysarlık ve Havşların Mahallelere Dağılımı (1678)

<i>Mahalleler</i>	<i>Ev Sayısı</i>	<i>Kaysarlık ve Havş Sayısı</i>
Câmi'-i Kebir	45	-
Debbûs	28	-
Dört Ayak	80	7
Gabdûr	63	1
Günlük nam-ı diğer Rimmât	32	-
Hallâbü'n-Nemle nam-ı diğer Uncılar	53	2
Havâre	41	5
Hazret-i Habîbü'n-Neccâr	190	-
İmrân	43	1
Kanavât	60	-
Kantara nam-ı diğer Paşa	83	-
Kastel	48	2
Mahzen	104	3
Meydân	31	5
Mukbile	28	-
Sâha	25	-
Sarı Mahmud	41	-
Sekkâkîn	14	1
Sofular	132	2
Şenbek	38	-
Şeyh 'Ali	48	-
Şirince	29	-
Tâbi-i Sofular	103	1
Tut	225	-
<i>Toplam</i>	1584	30

4. Antakya Kazasının Nahiye ve Köyleri

16. yüzyılda Antakya kazasının *Antakya, Kuseyr, Cebel-i Akra'*, *Süveyde* (=Süveydiye), *Şuğur* ve *Altun-Özü* olmak üzere 6 tane nahiyesi vardı. 1526'da Antakya'da 27, Altun-Özü'de 54, Süveyde'de 12, Kuseyr'de 88, Şuğur'da 54 ve Cebel-i Akra'da da 51 olmak üzere, Antakya kazasında toplam olarak 286 köy yer almaktaydı. 1550'de ise kazadaki toplam köy sayısı 297 idi⁴⁵.

17. yüzyıla gelindiğinde, *Antakya* adlı nahiyenin kaldırılarak buna tabi olan çoğu köylerin çevresindeki *Süveyde* nahiyesine dahil edildiği görülmektedir. Nitekim, 1616 yılında Antakya kazası, kaza merkezi olan *Antakya şehri* ile *Kuseyr, Altun-Özü, Cebel-i Akra'* ve *Süveyde* nahiyelerinden müteşekkildir⁴⁶. Fakat, bu tarihten sonra, daha önce *Deyrgüş* (=Dergüş) kazasına tabi olduğu anlaşılan⁴⁷ *Şuğur* nahiyesi de Antakya'ya ilhak olunduğundan⁴⁸ kazadaki nahiye sayısı 5'e yükselmiştir.

1616 yılında Kuseyr nahiyesinin 36, Cebel-i Akra' nahiyesinin 21, Altun-Özü ve Süveyde nahiyelerinin her birinin de 26 olmak üzere, Antakya kazasında toplam olarak 108 tane köy yer alıyordu⁴⁹.

Tablo-II Meskûn Köylerin Nahiyelere Göre Dağılımı (1616-1678)

Nahiyeler	1616	1657	1678
Kuseyr nahiyesi	36	36	37
Altun-Özü nahiyesi	25	25	27
C. Akra' nahiyesi	21	21	32
Süveyde nahiyesi	26	26	31
<i>Toplam</i>	108	108	127

⁴⁵ E. Çakar, *Aynı eser*, s. 37-38.

⁴⁶ BA, MAD, nr. 3400, s. 98-100.

⁴⁷ BA, Aynı defter, s. 101.

⁴⁸ BA, Aynı defter, s. 100, 101.

⁴⁹ Antakya kazasına sonradan dahil edildiğini söylediğimiz *Şuğur* nahiyesinin köylerinden 1616-26 ve 1657 tarihli defterlerde bahsedilmediği ve sadece bu nahiyedeki avarız-hânesi toplamı verildiği için bu nahiyeyi değerlendirmeye dahil etmedik. 1678 tarihinde ise *Şuğur*'u artık Halep eyâletine tabi müstakil bir kaza olarak görmekteyiz (BA, MAD, nr. 678, s. 374-413; BA, *Kepeci, Mevkufat*, nr. 2684, vrk. 32^a-33^a).

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki genel gidişata paralel olarak, 17. yüzyılda Antakya kazası köylerinde de büyük sarsıntuların yaşandığı ve bunun neticesinde köylerin yarısından fazlasının harap duruma düştüğü görülmektedir. Bu tablonun ortaya çıkışında en önemli etken hiç şüphesiz vergilerin ağırlaşması karşısında gittikçe fakirleşen halkın artık vergilerini ödeyemez bir duruma gelmesidir. Bir taraftan uzun süren savaşlar, diğer taraftan devleti meşgul eden iç isyanlar⁵⁰ köylerin iktisadî ve sosyal yapısını büyük ölçüde zarara uğratmıştır⁵¹.

1657 yılı kayıtlarında Antakya kazası nahiye ve köylerinde hiçbir değişikliğin olmadığı görülmektedir. Bu zamanda da, Kuseyr'de 36, Altun-Özü'de 25, Cebel-i Akra'da 21 ve Süveyde'de 26 olmak üzere, kazadaki toplam köy sayısı 108 idi⁵².

1678'e gelindiğinde, kazayı teşkil eden nahiyelerin köy sayılarında önemli oranda artışların meydana geldiği müşahede olunmaktadır. Bu zamanda Kuseyr nahiyesinde 37, Altun-Özü nahiyesinde 27, Cebel-i Akra' nahiyesinde 32 ve Süveyde nahiyesinde de 31 olmak üzere, Antakya kazasında toplam olarak 127 meskûn köy bulunmaktaydı. Ayrıca, Kuseyr'de 9, Altun-Özü'de 5, Cebel-i Akra' ve Süveyde'de de 6'şar olmak üzere, kaza genelinde toplam olarak 26 tane köy de harap yani terk edilmiş durumdaydı⁵³.

Yukarıda da bahsettiğimiz üzere, uzun süren savaşlar ve içeride meydana gelen Celalî isyanlarına⁵⁴ bağlı olarak, 17. yüzyılın başlarında birçok köy boş ve harap duruma gelmiştir. Fakat, 17. yüzyılın sonlarında, devletin aldığı bazı tedbirler sayesinde (vergi muafiyetliklerinin sağlanması gibi) onlarca köyün yeniden iskânı temin edilmiştir⁵⁵. Nitekim, Kuseyr nahiyesindeki 'Ayn-San-

⁵⁰ 17. yüzyılda Haleb ve çevresinde meydana gelen en önemli iç isyanlar 1605-1607 yılları arasında yaşanan *Canbolatoğlu Ali Paşa* isyanı ile aynı yüzyılın ortalarında meydana gelen *Abaza Hasan Paşa* isyanı olup, bu isyanlar hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/1, Ankara, 1983, s. 104-107, 386-394; Cl. Huart, "Âbâza Hasan" mad., *İslam Ansiklopedisi*, s. 5-6; Mücteba İlgürel, "Abaza Hasan" mad., *TDV İslam Ansiklopedisi*, I, s. 10-11; Aynı yazar, "Canbolatoğulları" mad., *TDV İslam Ansiklopedisi*, VII, s. 144-145.

⁵¹ Bu hazin manzara imparatorluğun diğer bölgelerinde de söz konusuydu. Nitekim, Harput'ta vergilerini ödemekte güçlük çeken halkın önemli bir bölümü köylerini terk ederek başka yerlere göç etmek zorunda kalmışlardır (M. Ali Ünal, *Aynı makale*, s. 121).

⁵² BA, *Kepeci, Mevkufat*, nr. 2626, vrk. 8^b-11^b.

⁵³ 1678 tarihinde Antakya kazasında yer alan meskûn ve meskûn olmayan köylerin adları ve nahiyelere dağılımları için bkz. *Tablo-X-XIII*.

⁵⁴ Celalî isyanlarının mahiyeti, sebep ve sonuçları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası-Celalî İsyânları*, İstanbul, 1995.

⁵⁵ 1616 ve 1657 tarihli defterlerde yer almayan, fakat 1678 yılında isimleri geçen köylerin çoğu aslında 16. yüzyılda mevcut olan ve meskûn durumda bulunan köylerdir (bkz. Enver Çakar, *Aynı eser*, s. 340-347).

cak, Bezâdîn, Fâtikiye, Fırfırî, Kabab, Kozya, Mezraa-i Mağdeletü'l-Bân, Mezraa-i Râdûf, Mezraa-i Türkman, Nâmtûr, Nasırıye, Sâlihiye, Seferiye ve Zu adlı 14 köy; Altun-Özü nahiyesindeki Ak-Curûn, Bedîta, Bûhşîn, Mansuriye, Mezraa-i Kürd, Mısmışan, Sabuhiye, Tababiye ve Tell-Habeş adlı 9 köy, Cebel-i Akra' nahiyesindeki Ala-Taş, Arpalu, Bağdadiye, Beberzî, Bezkiye, Çandır, Çaksuniye, Çakşak, Çardakiye, Dermaşta, Düveyr, Hânsuma, Karaca-Ahmedli, Sofular, Sunkur, Şeyh ve Yeni-Köy adlı 17 köy ve Süveyde nahiyesindeki Alaeddinli, Avcılu, Barbarun, Çağini, Deyr-i Sa'dân, Dişerce, Güzel Burc, Kilisacık, Mefkad-ı Harbî, Menküliye, Sonbariye, Tüleyl-i Çiftlik ve Üç-Tut adlı 13 köy (toplam olarak 53 köy), 1616 ve 1657 tarihli avâırz-hâne defterlerinde mevcut olmayan, fakat 17. yüzyılın son çeyreğinde yeniden meskûn hale gelmiş olan köylerdir.

Diğer taraftan, Antakya kazasındaki 26 köy, 1616 ve 1657 tarihli avâırz-hâne defterlerinde meskûn görünmelerine rağmen, 1678 tarihinde harap durumdadırlar. Bu köyler ise; Kuseyr nahiyesine tabi olan Bâberna, Deyr-i Beşe (=Derbeşe), Karbeyaz, Hâlisiye, Kayacık, Menâdîn, Selika ve Zâviye adlı 8 köy; Altun-Özü nahiyesine tabi olan Asyâ, Budak-Burc, Kozluca, Küçük-Seferiye ve Terliyân adlı 5 köy; Cebel-i Akra' nahiyesine tabi olan Bakdîn, Harbiye, Helkîn, Kasbûl en-Nasara, Mülk ve Sinânî adlı 6 köy ile Süveyde nahiyesine tabi olan Ak-Bayır, Karamanlı, Medîne⁵⁶, Orhanlı, Sultaniye, Tat-Kuyucuğu ve Türkman-Kuyucuğu adlı 7 köydür.

Antakya kazası köylerine bakıldığında, 1678'de 127 meskûn köyün 117'si (meskûn köylerin % 92'si) Müslüman, 3'ü gayr-i müslim ve 7'si de Müslüman ve gayr-i müslimlerin birlikte yaşadıkları köylerdir. Kaza dahilindeki toplam köy ise harap durumdadır (bkz. Tablo-III).

Tablo-III 1678'de Müslim ve Gayr-i Müslim Köylerin Nahiyelere Dağılımı

Nahiyeler	Müslim	G. Müslim	Karışık	Harap	Toplam
Kuseyr nahiyesi	35	-	2	9	46
Altun-Özü nahiyesi	26	-	1	5	32
C. Akra' nahiyesi	30	-	2	6	38
Süveyde nahiyesi	26	3	2	6	37
Toplam	117	3	7	26	153

⁵⁶ 1616 ve 1657 tarihli defterlerde yer almasına rağmen, 1678 tarihli defterde sadece adından bahsedilen bu köyün "nâ-mevcûd" olduğu ifade edilmiştir (BA, MAD, nr. 678, s. 147).

Kuseyr nahiyesi köylerinden *Cünte*'de 21, *Kabab*'da 1; Altun-Özü nahiyesi köylerinden *Sûriyye*'de 70; Cebel-i Akra' nahiyesi köylerinden *Keseb*'de 23, *Ordu*'da 14; Süveyde nahiyesi köylerinden ise *Hacı-Cübeylü*'de 20 ve *Zey-tûniye*'de de 21 nefer gayr-i müslim Müslümanlarla birlikte oturuyorlardı. Ayrıca, Süveyde nahiyesi köylerinden olan *Kâbusiye*'de 27, *Surğa*'da 10 ve *Yoğun-Oluk*'ta da 29 gayr-i müslim yaşıyordu. Diğer köylerin tamamı ise Müslüman köyleri idi.

1678 yılında Antakya kazası köylerinin gelirleri padişah, beylerbeyi ve nişancı hasları ile zeâmet, timâr ve vakıflara tahsis edilmişti. *Kuseyr* nahiyesi köylerinden 22'si padişah hası (bunların 7'si haraptır), 5'i zeâmet, 8'i timâr, 7'si vakıf (bunlardan 1'i haraptır) ve 4'ü malikâne-divânî⁵⁷; *Altun-Özü* nahiyesi köylerinden 13'ü padişah hası (3'ü harap), 1'i beylerbeyi hası, 2'si nişancı hası, 2'si zeâmet, 8'i timâr (1'i harap) ve 6'sı vakıf (1'i harap); *Cebel-i Akra*' nahiyesi köylerinden 12'si padişah hası (4'ü harap), 1'i nişancı hası, 3'ü zeâmet, 13'ü timâr (1'i harap) ve 9'u vakıf (1'i harap); *Süveyde* nahiyesi köylerinden 21'i padişah hası (2'si harap), 1'i beylerbeyi hası, 3'ü zeâmet, 7'si timar (4'ü harap) ve 5'i de vakıf idi. Buna göre, Antakya kazası köylerinden 68'i padişah hası, 2'si beylerbeyi hası, 3'ü nişancı hası, 13'ü zeâmet, 36'sı timâr, 27'si vakıf ve 4'ü de malikâne-divânî köyleriydi. Yani köylerin % 45'i padişah haslarına, % 32'si zeâmet ve timârlara, % 20'si vakıflara (malikânelerle birlikte), kalan % 3'hük kısım da beylerbeyi ve nişancı haslarına tahsis edilmiştir.

Vakıf köylere gelince; 8'i *Sultan Süleyman Tekkesi*'ne, 3'ü *Habibü'n-Neccâr Camii*'ne, 2'si *Şeyh Halil Samed*'e, 2'si *Cisr-i Şuğur*'a (Şuğur köprüsü'ne), 2'si zürriyeye (evlatlık vakıflara)⁵⁸, diğer 10 köy de *Ulu Camii-An-*

⁵⁷ Malikâne-divânî demek; bir köy gelirinin devlet ya da onun temsilcisi ile vakıf ya da mülk arasında bölüşülmesidir. Bu tür paylaşımında, devlet köyün örfi rûsûmunu almak suretiyle gelire ortak olduğu gibi, köyün gelirinden bir hisse almak şeklinde de gelire ortak olabilmektedir (bu hususta daha fazla bilgi için bkz. Ö. Lütfi Barkan; "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller Malikâne-Divânî Sistemi", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, İstanbul, 1980, s. 151-208; Margaret L. Venzke, "Aleppo's Mâlikâne-Divânî System", *Journal of the American Oriental Society*, vol. 106/3 (1986), s. 451-469; Tayyib Gökbilgin, 15 ve 16. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *Vakıflar Dergisi*, VI (1965), s. 51-61).

⁵⁸ Sahibi olduğu toprakların birkaç nesil sonra parçalanıp yok olmasını önlemek isteyen bir mülk sahibi, topraklarını ailesi adına vakfederek, ölümünden sonra da bunun akrabaları tarafından satılıp elden çıkarılmasını, borç için veya diyet olarak haczini ve bir dereceye kadar, devlet tarafından müsaderesi ile cihaz olarak kadınlara verilmesini önlemek istemektedir. Bu düşünce ile kurulan vakıflara *evlâtlık vakıf* denilmektedir. Evlâtlık vakıf haline sokulmuş aile

takya, *Serûnî Camii-Haleb*, *Şeyh Ali*, *Harameynü'ş-Şerifeyn*, *Şeyh Ahmed Ku-seyrî Tekkesi*, *Hazret-i İbrahim Edhem*, *Şehid Merhum Mehmed Paşa*, *Hazret-i İbrahim*, *Hüsrev Paşa Camii-Haleb* ve *Sultan Gavri* vakıflarına tahsis edilmiştir. *Malikâne-divânî* olan, yani divânîsi ya da malikânesinin bir hissesi devlete verilmiş olan köylerden ise 3'ü zürriyeye (evlatlık vakıflara), 1 tanesi de *Zeyniye Camii* vakfına ait bulunmaktaydı.

5. Antakya Kazasının Demografik Yapısı

1678 yılında Antakya kazasının merkezi olan Antakya şehrinde, askeriler ve timar erbabı dışında, 1.329 reâyâ evi⁵⁹ ile 20 seyyid, 3 çavuş ve gönüllü, 6 hademe, 47 vakıf ve 59 tane de imam, hatip ve müderris evi yer alıyordu. Ayrıca, şehirdeki kaysarlık ve havşlarda da 141 ev bulunmaktaydı. Daha gerilere baktığımızda ise; Antakya şehrinde, 1526'da 1.002 hâne, 1536'da 1.165 hâne ve 30 imam, 1550 yılında da 1.064 hâne ve 24 imamdan oluşan yetişkin erkek nüfusunun olduğunu görmekteyiz⁶⁰. Dolayısıyla, "hâne"- "ev" karşılaştırmasından hareketle⁶¹, şehir nüfusunun 1550-1678 yılları arasında takriben 517 hâne civarında arttığını söyleyebiliriz⁶².

mülkleri, mirasçılar arasında parçalanıp ufalanmadan, vâkıfın tayin edeceği şartlar dahilinde, daima ailenin ancak bazı mümessilinin istifade edebileceği bir şekilde, nesiller halinde bütün kalabilmektedir. Bu çeşit vakıflarda vakfın geliri ancak uzak bir istikbalde, genellikle soy tükenince, bir hayırlı maksada vaat ve tahsis edilmiş bulunmaktadır (Ö. Lütfi Barkan, "Türk-İslâm Toprak Hukuku Tatbikatının Osmanlı İmparatorluğu'nda Aldığı Şekiller Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar", *Türkiye'de Toprak Meselesi, Toplu Eserler 1*, İstanbul, 1980, s. 209-230).

⁵⁹ Antakya şehrindeki 1.329 reâyâ evinden 139'unun mülkiyeti kadınlara ait olup, bu hatun evleri şehrin hemen her mahallesinde görülmektedir.

⁶⁰ E. Çakar, *Aynı eser*, s. 152.

⁶¹ Esasen 16. yüzyıl tahrir defterlerindeki "hane"yi 1678 tarihli avâriz-hâne defterinde yer alan "beyt" yani "ev" ile bire bir karşılaştırmak pek mümkün görünmemektedir. Çünkü, 16. yüzyıl tahrirlerinde "hane" deyimi ile aslında vergi ünitesi olan aile kastedilmektedir. Halbuki, avâriz-hâne defterindeki "beyt" tabiri mülk olan evi ifade etmekte ve bazen bir evde iki aile birlikte oturabilmektedir. Meselâ, 1678 tarihinde *Sofular* mahallesinde Yusuf'un oğulları olan Süleyman ve Hâyır adlı iki kardeş aynı evi paylaşırlarken (*BA, MAD, nr. 638*, s. 10), *Dört-Ayak* mahallesinde de Hacı Ahmed'in oğulları olan Hacı Osman ve Ali adlı iki kardeş birlikte aynı evi paylaşmaktadırlar (*BA, Aynı defter*, s. 4). Durum böyle olmakla birlikte, yaklaşık bir sonuç elde etmek açısından, farklı dönemlerle ilgili bir karşılaştırma yapmak yine de faydalı olacaktır.

⁶² Mustafa Öztürk, Türkler tarafından fethinden itibaren Antakya'da Türk nüfusunun sürekli olarak arttığını söylemekte, bunun temel sebeplerini de şehrin hac yolu üzerinde bulunması ve ulaşım imkânlarının çok müsait oluşu ile iklim şartlarına bağlamaktadır ("XVIII. Yüzyılda Antakya ve Çevresinde Eşkiyalık Olayları", *Belleten*, LIV/211 (1991), s. 967-968).

Antakya şehrinde 16. ve 17. yüzyıllarda görülen bu nüfus artışına rağmen, kırsal alanlarda tamamen bunun tersi bir durumun söz konusu olduğu izlenmektedir. Nitekim, 1550 yılında Antakya nahiyesinde 739, Süveyde'de 530, Altun-Özü'de 1.271, Kuseyr'de 3.524 ve Cebel-i Akra'da da 1.122 hâne olmak üzere, Antakya kazası kırsal alanlarında toplam olarak 7.186 hâne mevcut bulunmaktaydı⁶³. 1678'de ise nahiyelerdeki reâyâ nüfusu, Kuseyr nahiyesinde 1.327, Altun-Özü nahiyesinde 806, Cebel-i Akra' nahiyesinde 675 ve Süveyde nahiyesinde de 704 "nefer" olmak üzere, 3.222 neferden ibaretti.

Bu rakamlar bize, kır nüfusunda 17. yüzyılın ikinci yarısına gelinceye kadar geçen süre zarfında, çok önemli oranda bir düşüşün meydana geldiğini göstermektedir. Öyle ise, Antakya şehri nüfusunun 17. yüzyılda artmış olması, sadece nüfusun tabii artışı değil, aynı zamanda kırsal alanlardaki bir kısım nüfusun da buraya kaymış olmasının bir sonucu olmalıdır. Zira, imparatorluk geneline hakim olan ve Antakya kazası kırsal alanlarında da görülen olumsuz gelişmelerden Antakya şehrinin hiç etkilenmemiş olması pek mümkün görünmemektedir. Netice itibarıyla, 1678'de Antakya kazası nüfusunun % 31'i kazanın merkezi olan Antakya şehrinde, % 69 oranındaki kesim ise köylerinde oturmaktaydı.

Tablo-IV 1678 Yılında Antakya Kazasında Nüfusun İskân Alanlarına Göre Dağılımı

<i>İskân Alanları</i>	Müslüman Reaya	G. Müslim Reaya	Askerî	Seyyid	İmam, Haüip ve Müderris	Zeâmet ve Timar Erbabı	Gönüllü er ve Çavuşlar	Havş ve Kaysarlıklar	Diğerleri(*)	Toplam
Antakya Şehri	1318	11	78	20	59	32	3	30	63	1614
Kuseyr	1277	22	10	7	8	-	2	-	1	1327
Altun-Özü	719	70	8	1	7	-	-	-	1	806
Cebel-i Akra'	636	37	-	-	2	-	-	-	-	675
Süveyde	590	107	-	1	6	-	-	-	-	704
<i>Toplam</i>	4520	247	96	29	82	32	5	30	65	5126

(*) Harap: 8, evkâf: 47, Habibü'n-Neccâr hademeleri: 6, kuloğlu: 2

⁶³ E. Çakar, *Aynı eser*, s. 154-155.

17. yüzyılda Antakya kazası nüfusunun asıl önemli bölümünü *reâyâ* yani herhangi bir resmi görevi bulunmayan halk teşkil ediyordu. Öyle ki, *reâyâ*-nın toplam hâne sayısı (beyt ve nefer olarak) 4.787 olup, bu miktar kaza nüfusunun % 94'ü demektir. *Reâyânın* asıl önemli bölümü ise Müslümanlardan meydana geliyordu ve Antakya kazasında yaşayan Müslüman *reâyânın* hâne sayısı 4.540, toplam nüfusa oranı da % 89 idi.

Reâyâdan sonra, Antakya kazasında nüfus bakımından kalabalık olan zümreyi *askerîler* meydana getiriyordu ve bu sınıf mensupları imparatorluk genelinde her türlü emlak vergisinden muâf tutulmuşlardı⁶⁴. Yeniçeri, cebeci ve sipahilerden oluşan askerîlerin Antakya kazasındaki toplam hâne sayısı 1678 yılında 96 (toplam nüfusa oranı % 1,88) olup, bunların 78'i Antakya şehrinde, 10'u Kuseyr nahiyesi köylerinde ve 8'i de Altun-Özü nahiyesi köylerinde oturuyorlardı. İncelediğimiz avârız-hâne defterinde, askerîler zümresinden olan cebeciler ve yeniçerilerin "Beşe", sipahilerin ise "Ağa", "Çelebi" ve "Bey" unvanlarına sahip olduklarını görmekteyiz.

Tablo-V Antakya Şehrindeki Evlerin Sosyal Gruplara Göre Dağılımı (1678)

<i>Sosyal Gruplar</i>	<i>Ev Sayısı</i>
Re'âyâ	1.329
Askerî (yeniçeri, cebeci ve sipahi)	78
Seyyid	20
İmam, Hatib, Şeyh ve Müezzin	59
Hüddâm	6
Zu'amâ ve erbâb-ı timâr	32
Gönüllüler ve Haleb Çavuşları	3
Vakıflar	47
Mehmed Ağa Sarayı	1
Şer'î Mahkeme	1
Harap	8
<i>Toplam</i>	1.584

⁶⁴ H. Gerber, *Aynı eser*, s. 10.

1678'de Antakya kazasında imam, hatip, vâiz ve müderris gibi din ve eğitim işleriyle uğraşanlar nüfusun üçüncü önemli bölümünü meydana getiriyorlardı. Bu kategoride yer alanların toplam hâne sayısı 82 (toplam nüfusun % 1,61'i) olup, bunun 59'u Antakya şehrinde, 8'i Kuseyr nahiyesi köylerinde, 7'si Altun-Özü nahiyesi köylerinde, 6'sı Süveyde nahiyesi köylerinde ve 2'si de Cebel-i Akra' nahiyesi köylerinde yer alıyorlardı. Ayrıca, kaza genelinde seyyidlerin varlığına da tesadüf edilmektedir. Hz. Muhammed'in soyundan olan ve imparatorluk dahilinde özel statüleri bulunan seyyidlerin toplam sayısı 29 (toplam nüfusun % 0,57'si) idi ve bunun 20'si yani büyük çoğunluğu Antakya şehrinde, 7'si Kuseyr nahiyesi köylerinde, diğer ikisi de Altun-Özü ve Süveyde nahiyesi köylerinde oturuyorlardı.

Tablo-VI Kırsal Nüfusun Sosyal Gruplara Göre Dağılımı (1678)

<i>Sosyal Gruplar</i>	<i>Kuseyr</i>	<i>Altun-Özü</i>	<i>C. Akra'</i>	<i>Süveyde</i>	<i>Toplam</i>
Müslim Reâyâ	1277	719	636	590	3.222
Hıristiyan Reâyâ	22	70	37	107	236
Askerî	10	8	-	-	18
Seyyid	7	1	-	1	9
İmam ve Hatip	8	7	2	6	23
Gönüllüler	2	-	-	-	2
Kuloğlu	1	1	-	-	2
<i>Toplam</i>	1.327	806	675	704	3.512

Antakya kazasında 32 zeâmet ve timâr erbabı ile 5 evden oluşan (Antakya şehrinde 3, Kuseyr nahiyesinde 2) gönüllüler ve çavuşlar da bulunuyordu ve bunlar da avâriz vergisinden muâftı. Ayrıca, Kuseyr ve Altun-Özü nahiyelerinde yaşayan ve avârize dahil olan 2 kuloğlu⁶⁵ vardı (*bkz. Tablo-IV*). Bunlardan zeâmet ve timâr erbabı olanlar incelediğimiz avâriz-hâne defterinde "Ağa" ve "Bey" unvanlarıyla zikredilmişlerdir.

⁶⁵ Kuloğlu, kapıkulu efradından herhangi birisinin ocaklarda babaları gibi askerlik eden oğullarına denir (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, I, Ankara, 1984, s. 31; M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul, 1983, s. 320.

Antakya şehrinde vakıf adı altında kayıtlı olan evlerin de önemli bir yekûn tuttuğu görülmektedir. Bu kategoride yer alan evlerin toplam sayısı 1678'de 47 olup, cami ve mescidlere ait olan bu evlerde imam, vâiz ve müezzin gibi din görevlileri oturuyorlardı. Ayrıca, Habîbü'n-Neccâr'da hademelerin oturduğu 6 ev daha vardı.

Diğer taraftan, Antakya şehrinde 30 tane *havş* ve *kaysarlık* vardı. Bunlardan kaysarlık (kaysariye ya da kısariyye) dışarıdan gelen tüccarların ikâmetleri süresince dükkân ve oda kiraladıkları hanlar olmakla birlikte, yoksul yabancıların, Arapların ve Bedevilerin kaldıkları yerlere de *kaysariye* deniyordu⁶⁶. *Havş* ise yarı kır hayatı yaşayan fakir halkın oturdukları küçük evlerin yer aldığı geniş alanları ifade ediyordu⁶⁷. Antakya şehrindeki *kaysarlık* ve *havşlar*, mülk ve vakıf olmak üzere, iki çeşitti. Bunlardan mülk olanlar avârıza dahil edilmiş, vakıf olanlar ise avârizdan muaf tutulmuşlardır. Gerek *havşlar* ve gerekse *kaysarlıklar*, *kethüda*, *sipahi*, *yenîçeri* ve *müftü* gibi, şehrin ileri gelenlerine ait olup, bazılarının birden fazla sahibi yani ortağı vardı. *Kaysarlıklar*, muhtelif sayılardaki ev ya da odalardan, *havşlar* ise yine ev ve odalar ile kulübelerden müteşekkildi. Dolayısıyla, bu *havş* ve *kaysarlıklarda* da toplam olarak 141 ev (109'u *kaysarlıklarda*, 32'si de *havşlarda*) ve 128 oda (95'i *kaysarlıklarda* ve 33'ü de *havşlarda*) ile 66 tane kulübe yer almaktaydı (bkz. *Tablo-VII-VIII*).

⁶⁶ André Raymond, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, (çev. Ali Berktaş), İstanbul, 1995, s. 228.

⁶⁷ A. Raymond, *Aynı eser*, s. 230-231.

Tablo-VII Antakya Şehrindeki Havşlar (1678)

<i>Havş Sahipleri</i>	<i>Kapasitesi</i>	<i>Mahallesi</i>
Ahmed Çelebi kızı Kaya Hatun	9 ev	Meydan
Ali kızı Emine Hatun	8 ev	Meydan
Bayezid Ağa oğlu İsmail Ağa	54 kulübe	Mahzen
Derviş Ağa	3 oda	Dört Ayak
Derviş oğlu Haydar	6 oda	Sofular
Ebubekir oğlu Hacı Mustafa	7 oda	Gabdur
Halid oğlu Mustafa	5 ev	Meydân
Hamza Ağa	12 kulübe	Mahzen
Hamza Ağa (Antakya kethüdası)	6 oda	Dört Ayak
Haydar oğlu Ahmed ve Aişe Hatun (Müşterek)	4 oda	Havâre
Kürd Ali Bey'in zevcesi Fatma Hatun	7 oda	Sofular
Mehmed Efendi (Eski Müftü) ve Mustafa Efendi (İmam), (Müşterek)	8 ev	Meydan
Mehmed oğlu İbrahim	-	Kastel
Mehmed oğlu Şeyh Hamza	5 oda	Sekkâkîn
Mustafa Ağa (Eski Antakya Kethüdası)	10 oda	Meydan
Süleyman Ağa oğlu Ali	-	Hallâbü'n-Nemle
Şehid Mehmed Paşa vakfı	36 oda	Havâre
Türkmen Ali oğlu Hacı Derviş	2 ev	Tâbi-i Sofular

Tablo-VIII Antakya Şehrindeki Kaysarlıklar (1678)

<i>Kaysarlık Sahipleri</i>	<i>Kapasitesi</i>	<i>Mahallesi</i>
Ahmed Bey oğlu Ali Çelebi (Sipahi oğlu)	20 ev	Dört Ayak
Ahmed oğlu Hacı Mehmed	20 oda	Havâre
Ahmed oğlu Mehmed Bey	3 oda	Dört Ayak
Bekir Ağa oğlu Hasan Ağa	47 ev	Kastel
Çerkes oğlu Mehmed Ağa	8 oda	'İmrân
Dedeme oğlu Camii vakfı	3 oda	Havâre
Ebubekir Ağa oğlu Mehmed Ağa (Sipahi)	42 ev	Dört Ayak
Hacı Mustafa Efendi ve Hamza Ağa, (Müşterek)	7 oda	Havâre
Kameriye Camii vakfı	8 oda	Dört Ayak
Mehmed Efendi (Sabık müftü)	20 oda	Mahzen
Mustafa Ağa	21 oda	Hallâbü'n-Nemle
Yahya Beşe (Yeniçeri)	5 oda	Dört Ayak

Gayr-i müslimlere gelince; 17. yüzyılda Antakya şehrinde oturan gayr-i müslimler 11 evden ibaretti. Yine, köylerde oturan gayr-i müslimlerin (Hıristiyanların) sayısının da çok fazla olmadığı görülmektedir (*bkz. Tablo-X-XIII*). Toplam sayısı 247 olan (toplam nüfusun yaklaşık % 5'i) Hıristiyanların, 107'si Süveyde nahiyesi köylerinde, 70'i Altun-Özü nahiyesi köylerinde, 37'si Cebel-i Akra' nahiyesi köylerinde ve 22'si de Kuseyr nahiyesi köylerinde oturuyorlardı. Fakat, bu nüfusun hangi mezhep ya da etnik unsurlardan meydana geldiği avâriz defterlerinde zikredilmediği için, bu hususta kesin bir şey söylemek de mümkün değildir.

6. Antakya Kazasının Tahminî Nüfusu

"Ev" ve "nefer" olarak belirtilen sayısal verilerden hareketle Antakya kazasının 17. yüzyılın ikinci yarısındaki tahminî nüfusunu tespit etmek mümkündür⁶⁸. Rifat Özdemir kadı sicillerindeki verilerden hareketle Antakya'da bir gerçek hânenin, anne, baba ve 4 çocuk olmak üzere, ortalama 6 nüfuslu olduğu sonucuna varmıştır⁶⁹. Bu durumda, yani avâriz defterinde "ev" ve "nefer" olarak verilen rakamları "6 katsayısı" ile çarptığımızda, Antakya kazasının tahminî toplam nüfusu 31.374 kişiden ibaret olmaktadır. 10.302'si Antakya şehri mahallelerinde⁷⁰, 21.072'si de kırsal kesimde yani köylerde oturan bu tahminî kaza nüfusunun 29.892'si (toplam nüfusun % 95'i) Müslüman, 1.482'si (toplam nüfusun % 5'i) de Hıristiyanlardan meydana gelmektedir (*bkz. Tablo-IX*).

⁶⁸ Tahminî nüfus hesaplamalarında genellikle Ö. Lütfi Barkan'ın tavsiye ettiği 5 katsayısı (anne, baba ve üç çocuk) kullanılmakla birlikte (Ö. Lütfi Barkan, "Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi", *Türkiyat Mecmuası*, X (1951-1953), s. 1-24), muayyen bir katsayının kullanılması hususu günümüzde pek çok araştırmacı tarafından artık kabul görmemektedir (bu husustaki görüşler için bkz. Nejat Göyünç, "Hâne Deyimi Hakkında", *Tarih Dergisi*, 32 (1979), s. 331-348).

⁶⁹ R. Özdemir, "Osmanlı Döneminde Antakya'nın Fiziki ve Demografik Yapısı 1709-1860", s. 137; Aynı yazar, Osmanlı Döneminde Antakya Sancağı'nın İdari Taksimatı (1700-1867)", XII. *Türk Tarih Kongresi, Ankara, 12-16 Eylül 1994, Kongreye Sunulan Bildiriler*, c. III, Ankara, 1999, s. 820. Özdemir, başka bir çalışmada ise Antakya, Antalya, Afyon ve Manisa şehirlerinde bir ailenin ortalama olarak 3-5 çocuklu olduğundan bahsetmektedir ki ("Antakya, Antalya, Afyon ve Manisa Şehirlerinde Ailenin Sosyo-Ekonomik Yapısı Üzerine Bazı Bilgiler (1500-1919)", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VII/1-2 (1995), s.193), bu da bir aile için öngördüğü 6 katsayısını teyit eder niteliktedir.

⁷⁰ Tahminî nüfusa, kayırsızlık ve havşlardaki 141 ev dahil edilmiş, ancak, bekârların ya da misafirlerin oturduğunu zannettiğimiz oda ve kulübeler dahil edilmemiştir.

Tablo-IX Antakya Kazasının Tahminî Nüfusu (1678)

İskân Bölgeleri	Müslim	Oranı (%)	G. Müslim	Oranı (%)	Toplam
Antakya şehri	10.236 ⁷¹	99	66	1	10.302
Nahiyeler	19.656	93	1.416	7	21.072
Toplam	29.892	95	1.482	5	31.374

Rifat Özdemir, Antakya şehrinin 1709 tarihindeki tahminî nüfusunu bulmak için, "avâriz-hânelerini" 9, 10, 13, 15, 16, 53, 61,5 ve 62 katsayıları ile çarpmış ve 14.581 ila 94.558 arasında değişen ve arada çok büyük farklar bulunan tahminî rakamları elde etmiştir⁷². Bu vaziyette, 18. yüzyılın başlarında Antakya şehrinin tahminî nüfusunun 14 binden fazla olamayacağı gerçeği de ortaya çıkmaktadır.

Son olarak, kaza merkezi olan Antakya şehrinin nüfusunu, Osmanlı İmparatorluğu dahilindeki başka şehirlerle mukayese etmek de faydalı olacaktır. Bu bağlamda, Antakya'nın bağlı olduğu eyaletin merkezi olan *Haleb* şehrinde 1678 yılında 8.964'ü reâyâ evi olmak üzere 11.495 ev (seyyid, imam, hatip, kale erleri, gönüllüler, yeniçeri, sipahi, cebeci, zeâmet ve timar erbabı olanlar ile birlikte) yer alıyordu⁷³. Antakya'nın hemen kuzeyinde yer alan ve Doğu-Akdeniz'de önemli bir liman kenti olan *Trablusşam*'da 1.608 nefer (yetişkin reâyâ)⁷⁴, yine Antakya'ya yakın bir bölgede yer alan *Hama* şehrinde de 1645 yılında 936 nefer reâyâ nüfusu yer almaktaydı⁷⁵. Anadolu'daki bazı şehirlere baktığımızda ise; 1646 yılında *Harput* kazasında 371 askerî evi, 159 Müslüman evi, 152 gayr-i müslim evi, 22 müslim dul hatun evleri ve 15 zimmî dul hatun evleri olmak üzere toplam olarak 719 ev⁷⁶, Anadolu'nun batısında yer alan *Lâzikiyye* (=Denizli) kazasında da 1678'de 26 nefer askerî ile 392 neferden oluşan reâyâ ve muaf bulunmaktaydı⁷⁷.

⁷¹ Harap vaziyetteki 8 ev ile havş ve kaysarlıklar değerlendirmeye alınmamıştır.

⁷² R. Özdemir, "Osmanlı Döneminde Antakya'nın Fizikî ve Demografik Yapısı 1709-1860", s. 136.

⁷³ BA, *Kepeci, Mevkufat*, nr. 2684, vrk. 13^a.

⁷⁴ BA, *MAD*, nr. 842, vrk. 4-20.

⁷⁵ BA, *MAD*, nr. 516, s. 8-19.

⁷⁶ R. Özdemir, "Avâriz ve Gerçek-Hâne Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler", s. 1588. M. Ali Ünal ise aynı tarihte Harput'un nüfusunu 729 hâne olarak göstermiş ve bu rakamı 7 katsayısı ile çarparak şehrin tahminî nüfusunu 5 bin kişi olarak tespit etmiştir (*Aynı makale*, s. 123).

⁷⁷ T. Gökçe, *Aynı eser*, s. 95.

Netice itibariyle, Antakya şehrinin, Haleb şehrinden oldukça küçük, çevresinde yer alan Trablusşam ve Hama şehirleri ile Anadolu'da yer alan Denizli ve Harput şehirlerinden de büyük olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

Mufassal avâriz-hâne defterleri, klasik tahrir geleneğinin terk edilmesinden sonra Osmanlı Devleti sınırları dahilindeki iskân alanları ile bunların demografik vaziyetlerinin tespitinde son derecede önemli kaynaklardır. Bu defterlerin her bölge için ayrı ayrı incelenerek nüfus istatistiklerinin elde edilmesi, demografi ve iskân tarihinde ne çeşit değişikliklerin meydana geldiği ve bunların sebeplerinin neler olduğu hususunda daha sağlam verilerin elde edilmesine önemli katkıda bulunacaktır. Bu cümleden olarak, Antakya kazasının 17. yüzyıldaki iskân ve nüfusunun incelenmesi de ayrı bir önem taşımaktadır.

Haleb eyaletinin bir kazası olan Antakya, 1678'de, kaza merkezi olan şehir kesimi ile çok sayıda köyü bünyesinde barındıran 4 nahiyeden müteşekkildi.

Antakya şehrinin nüfusu, 16. yüzyıldan 17. yüzyıla gelinceye kadar, bazı dalgalanmalar olmakla birlikte, sürekli olarak artmıştır. Fakat, aynı şeyi kaza dahilinde yer alan köyler için söylemek mümkün değildir. Çünkü, Antakya kazası nahiyelerine tabi olan köylerin nüfusunda önemli oranda düşüşler meydana geldiği gibi, buna paralel olarak, meskûn köylerin sayısı da azalmıştır.

Esasen, ülkenin birçok bölgesinde görülen ve Antakya bölgesini de etkisi altına alan Celali olayları ve sık sık meydana gelen savaşların sebebiyet verdiği bu durumun, 17. yüzyılın sonlarına doğru kısmen düzeldiği müşahede olunmaktadır. Nitekim, imparatorluğun genelini etkileyen bu çeşit olayların bir müddet için durulması ve belki devletin aldığı bazı özendirici tedbirlerin (avâriz vergisinin hafifletilmesi ya da bazı vergi muâfiyetliklerin sağlanması gibi) de etkisiyle Antakya kazasında onlarca köy yeniden meskûn hale gelmiştir.

Tablo-X Kuseyr Nahiyesi Köylerinin Demografik Yapısı (1678)

Köyler	Zimmi Reâyâ	Müslim Reâyâ	Askerî	Seyyid	İmam	Diğer	Toplam
'Ayn-Sancak	-	8	-	-	-	-	8
Babatorun	-	22	-	-	-	-	22
Bâberna							Harap
Bâbire	-	21	-	-	-	-	21
Baksânûs	-	76	-	4	-	-	80
Bezâdîn	-	33	-	-	1	-	34
Bintiye							Harap
Com	-	49	1	-	1	-	51
Cünte	21	1	-	-	-	-	22
Deyr	-	44	-	-	-	-	44
Deyr-i Beşe							Harap
Fâtikiye	-	83	-	-	-	-	83
Feng	-	10	-	-	-	-	10
Ferzele	-	6	-	-	-	-	6
Fıfırî	-	6	-	-	-	-	6
Hâlisiye							Harap
Hanyo	-	31	-	-	2	-	33
Kabâb	1	15					16
Kal'a	-	43	-	-	-	-	43
Kalânûs	-	87	-	1	1	-	89
Kanbalît	-	20	-	2	-	-	22
Karbeyaz							Harap
Kayacık							Harap
Kişkinîd	-	39	1	-	-	-	40
Kefr 'Âid	-	52	-	-	-	-	52

Kızılca-Burc nam-ı diğ ^{er} Battalla	-	18	-	-	-	-	18
Kozya	-	42	-	-	-	-	42
Levbiye	-	8	-	-	-	-	8
Mağdeletü'l-Meşâyih	-	29	1	-	-	-	30
Marsu	-	14	-	-	1	-	15
Meğâbirûs	-	140	-	-	1	3 ⁷⁸	144
Mesâdîn							Harap
Mezraa-i Mağdeletü'l-Bân	-	4	-	-	-	-	4
Mezraa-i Râdûf	-	75	7	-	-	-	82
Mezraa-i Türkman	-	30	-	-	-	-	30
Müstecâb	-	62	-	-	-	-	62
Nâmtûr	-	16	-	-	-	-	16
Nasıriye	-	23	-	-	-	-	24
Sâlihiye	-	20	-	-	-	-	20
Seferiye	-	57	-	-	-	-	57
Selika (=Selkiye)							Harap
Tûliciye	-	15	-	-	-	-	15
Uskubad	-	14	-	-	-	-	14
Zâviye							Harap
Ziyâret nam-ı diğ ^{er} Batbûl	-	41	-	-	-	-	41
Zu	-	23	-	-	-	-	23
<i>Toplam</i>	22	1.277	10	7	8	3	1.327

⁷⁸ Kuloğlu: 1, Gönüllü: 2

Tablo-XI Altun-Özü Nahiyesi Köylerinin Demografik Yapısı (1678)

Köyler	Zimmi Reâyâ	Müslim Reâyâ	Askerî	Seyyid	İmam	Kuloğlu	Toplam
Ak-Curûn	-	18	-	-	-	-	18
Ala-Kend	-	32	-	-	-	-	32
Arahiya	-	8	-	-	-	-	8
'Asasiye	-	39	-	1	1	-	41
Asyâ							Harap
Bakarkaya	-	18	-	-	1	-	19
Bâslika	-	15	-	-	-	-	15
Bâverda nam-ı diğeri Toprak-Hissarı	-	31	3	-	-	1	35
Bedîta	-	39	-	-	1	-	40
Bolucu							Harap
Boz-Öyük	-	31	-	-	-	-	31
Budak-Burc							Harap
Bühşîn	-	53	-	-	-	-	53
Büyük-Burc maa Çiftlikhâ	-	34	-	-	-	-	34
Danişmendli	-	16	2	-	-	-	18
Ermenice	-	12	-	-	1	-	13
Kandamak	-	14	-	-	-	-	14
Karsu	-	80	-	-	1	-	81
Küçük-Seferiye							Harap
Mansuriye	-	9	-	-	-	-	9
Mezraa-i Kürd	-	41	-	-	-	-	41
Mışmışan	-	24	-	-	-	-	24
Mirâs	-	23	-	-	-	-	23
Narlıca	-	19	-	-	1	-	20
Sabuhiye	-	23	-	-	-	-	23
Sûriyye	70	17	3	-	-	-	90
Tababiye	-	17	-	-	-	-	17
Tâmûsa	-	9	-	-	-	-	9
Tell-Habeş	-	33	-	-	-	-	33
Terliyân							Harap
Tuleyl-i Şarkî	-	35	-	-	-	-	35
Zengiye	-	29	-	-	1	-	30
Toplam	70	719	8	1	7	1	806

Tablo-XII Cebel-i Akra' Nahiyesi Köylerinin Demografik Yapısı (1678)

Köyler	Zımmî Reâyâ	Müs. Reâyâ	İmam	Toplam
Ala-Taş nam-ı diğer Mehmûliye	-	8	-	8
Arpalu	-	7	-	7
Bağdadiye	-	12	-	12
Bakdîn				Harap
Bayındır	-	5	-	5
Beberzî	-	6	-	6
Bezkiye	-	13	-	13
Candır	-	9	-	9
Cânî	-	6	-	6
Çaksuniye	-	30	-	30
Çâksâk	-	5	-	5
Çardakiye	-	36	-	36
Çörekiye	-	6	-	6
Dermaşta	-	12	-	12
Dersuniye	-	36	-	36
Düveyr	-	60	-	60
Eğerci	-	17	-	17
Hânsuma	-	14	-	14
Harbiye				Harap
Helkîn				Harap
Hisârcık	-	14	-	14
Kalendûn	-	19	-	19
Karaca-Ahmedli	-	7	-	7
Karsbûl en-Nasara				Harap
Karye	-	24	-	24
Keseb	23	3	-	26
Kışlak	-	35	-	35
Kirekos	-	10	-	10
Mülk				Harap
Oğlakcı	-	3	-	3
Orduy	14	138	2	154
Sinânî				Harap
Sofular	-	22	-	22
Söğüd-Ovacığı	-	16	-	16
Sunkur	-	4	-	4
Şeyh nam-ı diğer Zermebû	-	37	-	37
Tûmâma	-	10	-	10
Yeni-Köy	-	12	-	12
Toplam	37	636	2	675

Tablo-XIII Süveyde Nahiyesi Köylerinin Demografik Yapısı (1678)

Köyler	Zımmî Reâyâ	Müslim Reâyâ	Seyyid	İmam	Toplam
'Âbidiye maa Mezraa-i Kawâsiye	-	33	-	-	33
Ak-Bayır				-	Harap
Alaeddinli maa Mezraa-i Bağçecik	-	15	-		15
Avçulu		5		-	5
Barbarun	-	32	-		32
Cağini	-	10	-	-	10
Cerrâriye	-	5	-	-	5
Cüdeyde	-	9	-	-	9
Deyr-i Sa'dân	-	5	-	-	5
Dikmece	-	5	-	-	5
Dişerce	-	12	-	-	12
Feysa nam-ı diğer Mağaracık	-	15	-	-	15
Güzel-Burc maa Çiftlik	-	10	-	-	10
Hacı-Cübevlü	-	15	-	-	35
Hüseyinli	-	24	-	-	24
Kâbusiye	-		-	-	27
Karamanlu				-	Harap
Karkasiye	-	35	-	1	36
Kilisacık		33		1	34
Makaberun	-	18	-	-	18
Mefkad-ı Harbî	-	2	-	-	2
Menkûliye	-	12	-	-	12
Mişrâkiye	-	12	-	-	12
Orhanlı					Harap
Sablıca	-	31	-	-	31
Saraycık	-	15	1	-	16
Seldârân	-	38	-	-	38
Sultaniye					Harap
Surğa	10	-	-	-	10
Süveydiye	-	34		1	35
Tat-Kuyucuğu					Harap
Tüleyli Çiftlik	-	15	-	-	15
Tüleyli Türkman	-	15	-	-	15
Türkman Kuyucuğu					Harap
Üç-Tut	-	44	-	1	45
Yoğun-Oluk	29	-	-		29
Zeytûniye	21	81	-	2	104
<i>Toplam</i>	107	590	1	6	704

OSMANLI-AMERİKAN İLİŞKİLERİNDE BİR KRİZ: HACI DAVID VAPUR KUMPANYASI BOYKOTU (1911)

OSMAN KÖSE*

GİRİŞ

Boykot şahsa, kuruluşa veya devlete karşı uygulanabilen, sosyal ve iktisadî ilişkileri kesmeye yönelik bir protesto şeklidir. Diğer bir ifadeyle bir devletin vatandaşlarının, düşmanca davranışları nedeniyle bir başka devletten gelen malları satın almamasıdır. Boykot, çoğu zaman halkın başlattığı bir eylem olmakla beraber zaman zaman hükümetlerin de bunu destekledikleri görülmüştür. Maksud, belli bir amacı gerçekleştirmek, karşı tarafı zorlamak ve ödün vermesini sağlamaktır. Boykotu düzenleyen ve buna taraftar olana boykotçu, boykot etmeye de boykotaj denir. Uygulanışı ve amaçları bakımından abluka, ambargo ve karalisteden farklıdır¹.

Boykot kelimesi, kişi, kuruluş veya devletleri protesto şekli olarak uluslararası siyasî literatüre XIX. yüzyılın sonlarında girmiştir. İrlandalı çiftçiler 1879'da, malikane kahyası olan Charles Cunningham Boycott'un sert tutumuna karşı hayvanların sakatlanması ve satışların engellenmesi gibi protesto şekilleri sergileyerek onu dışlamaya çalıştılar. Bu tarihten sonra yapılan benzer protesto şekilleri boykot olarak adlandırılmıştır. Boykot, işçi mücadelelerinde, ekonomik mücadelelerde, iç ve dış siyasî mücadelelerde metot olarak kullanılmaktadır².

Boykot, ezilen, mağdur olan ve zayıfın güçlü olana karşı kullandığı bir silahtır. Boykot edilen kişi, kuruluş veya devletlere karşı kin, öfke ve kızgınlık vardır. Amaç, ekonomik bağları kesmek suretiyle karşı tarafı kararından vazgeçirmek ve gasp edileni tekrar elde etmektir. Boykot, XIX. yüzyılın sonla-

* Yrd. Doç. Dr. Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen. Edeb. Fak. Tarih Bl. Öğr. Üyesi.

¹ *Abluka*, hedef devletin kıyılarına yanaşılmasını ve buradan dışarıya çıkılmasını önlemektir. *Ambargo*, bir devletin limanlarında bulunan gemilerin dışarı çıkmamaları veya belirli bir malı taşımamaları emrinin verilmesidir. *Karaliste* ise bir devlet tarafından ticari ilişkilere girişilmeyecek olan kişilerin ve firmaların isimlerinin açıklanmasıdır. Mehmet Gönlübol, *Uluslararası Politika İlkeler-Kavramlar-Kurumlar*, Ankara 1985, s. 150-152.

² Wilhelm Röpke, "Boykott", *Handwörterbuch der Staatwissenschaften*, III, Jena 1926, s. 2-4.

rından itibaren kullanılan bir terim olmasına rağmen, kelimenin ifade ettiği eylem türü, ilk insan topluluklarından beri görülmektedir. Bu yüzyıla kadar genelde kişi veya kuruluşlara yönelik boykotlara rastlanabilmektedir. Sonraki yüzyıllarda sıkça boy gösteren farklı bir devlet veya millete karşı boykot uygulanmasına bu zamana kadar rastlanmaz. Kapitalizmin doğuşu ve sömürgecilik hareketlerinin yaygınlaşmasıyla, ezilen kişiler ve toplulukların haklarını elde etme yöntemi olarak boykot, önceki zamanlara göre sık rastlanılan bir olgudur. Hakları gasp edilen ve haksızlığa uğrayan kişi, grup ve milletlerin son çare olarak müracaat ettikleri eylem türüdür. Boykotta, iyi örgütlenildiği takdirde sonuç alınabilmektedir.

1768-69'da İngiltere'ye karşı Kuzey Amerika, 1847'de Avusturya'ya karşı İtalyan, 1885'te Fransa'ya ve 1897'de de Almanya'ya karşı Yunan, 1905'te İngiltere'ye karşı Hint ve Amerika'ya karşı Çin, 1908'de Avusturya ve 1910'da Yunanistan'a karşı Osmanlı ve 1913'te Amerika'ya karşı Meksika boykotu uluslararası siyasî alanda ses getiren ve devletlere karşı yapılan eylemlerdir³. Son yüzyılda sıkça görülen bu eylem geri kalmış ve sanayileşmemiş ülkelerin veya milletlerin zengin ve sanayileşmiş ülkelere karşı kullandıkları siyasî bir silahtır⁴. Bunun yanında kişilere, kuruluşlara ve organizasyonlara karşı uygulanan boykotlar da vardır. Özellikle son yüzyılda etkin bir siyasî hak arama yöntemi olmuştur.

Bu makale üç bölümden oluşacaktır. Birinci bölümde Osmanlı-Amerikan ilişkilerinin kısa bir tarihinden, ikinci bölümde Osmanlı tarihindeki boykot hareketlerinden bahsedilecektir. Son bölümde de 1911 yılı boykotu incelenecektir.

A - Osmanlı-Amerikan İlişkileri

Amerika ile Osmanlı Devleti arasındaki resmî ilişkiler XIX. yüzyılın ilk yarılarında başlamış olmakla birlikte, koloniler döneminde Amerikan tüccarları İngiliz bayrağı altında Osmanlı Devleti'nde ticarî faaliyetlerde bulunuyorlardı. Dünya ticaretinin önemli yerlerinden olan Akdeniz'e büyük oranda Osmanlılar hakimdi. Bu nedenle 1783 yılında bağımsızlığını kazanan Amerikalılar, Osmanlı hakimiyetinde olan Kuzey Afrika'daki berberi beylikleri ile (Fas, Tunus, Cezayir, Trablusgarp) andlaşmalar yaparak ticarî ilişkilerini devam ettirdiler⁵.

³ Röpke, s. 4.

⁴ Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direnişi (1881-1908)*, Ankara 1987, s. 103.

⁵ Çağrı Erhan, *Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri*, Ankara 2001, s. 42-54.

Osmanlı Devleti'nin dış dünyaya açılan önemli liman şehirlerinden İzmir, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Amerikan gemilerinin uğrak yeri olmaya başladı. İki ülke arasındaki ticaret hacminin gittikçe artması üzerine Amerika, Osmanlı Devleti ile resmî ilişki kurabilmek için harekete geçti. Amerika, tüccarlarının yoğun olarak faaliyet gösterdiği İzmir'de konsolosluk açmak istiyordu. Osmanlı Devleti, diplomatik ilişkilerin tesis edilmediği gerekçesi ile Amerikan teşebbüsüne olumlu cevap vermedi⁶. Yüzyılın başlarından beri Osmanlı limanlarına gelen Amerikan gemileri, faaliyetlerini hala İngiliz bayrağı altında yürütüyorlardı. 1830 yılında imzalanan Ticaret Andlaşması ile Amerika ve Osmanlı Devleti arasında resmî ilişkiler tesis edilmiş oldu⁷.

Diplomatik ilişkilerin kurulması ile Osmanlı Devleti'nde Amerikan konsoloslukları açılmaya başlandı. Osmanlı Devleti de 1845 yılından itibaren Amerika'daki Osmanlı tüccarlarının işlerine bakmak üzere şebkenderler görevlendirdi. İki devlet arasındaki siyasî ilişkilerin yoğunlaşmaya başladığı sıralarda Osmanlı Devleti çöküş sürecine girmişti. Amerika ise içe kapanık olmakla beraber gittikçe güçlenen bir devletti. Bu amaçla Amerikan konsolosluklarının hızla yayılması ve buradaki görevlilerin gayr-ı müslim Osmanlı tebaasını isyana teşvik gibi siyasî faaliyetlerin içerisine girmesi, ilerideki tarihlere iki devlet arasında yeni sorunların ortaya çıkmasına zemin hazırladı⁸.

⁶ Nurdan Şafak, *Osmanlı-Amerikan İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 36-46; 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin en büyük ihracat limanı olan İzmir'de sınai kuruluşların imtiyaz sahipleri veya en büyük ortakları Rumlar veya gayr-ı müslimlerdi. Reşat Kasaba, "İzmir", *Doğu Akdeniz'de Liman Kentleri (1800-1914)*, İstanbul 1994, s. 17.

⁷ Fahir Armaoğlu, *Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri*, Ankara 1991, s. 5-6; Orhan F. Köprülü başta olmak üzere birçok tarihçi Osmanlı Devleti ile Amerika arasında kurulan resmî ilişkilerde talebin Osmanlı Devleti'nden geldiğini ileri sürmektedir. Sebep olarak da, Navarin'de donanması yanan Osmanlı Devleti'nin bir yeni müttefik aramak ihtiyacı gösterilmektedir. Orhan F. Köprülü, "Tarihte Türk Amerikan Münasebetleri", *Bellekten*, 200 (1987), s. 928. Fakat bu alanda en son çalışmayı yapan Nurdan Şafak, arşive dayalı araştırmasında bu konudaki talebin Amerika tarafından geldiğini ortaya koymaktadır. Şafak, s. 41.

⁸ Şafak, s.51-59; Amerika, 1830 Andlaşması ile resmîyet kazanan İzmir konsolosluğundan sonra, birkaç yıl içinde İstanbul, Selanik, İstanköy, Bozcaada, İskenderiye, Beyrut, Kudüs, Bursa ve Çanakkale gibi önemli yerlerde konsolosluklar açtı. Hasan Tahsin Fendoğlu, *Modernleşme Bağlamında Osmanlı-Amerika İlişkileri*, İstanbul 2002, s. 203; Rusya da 1774 Küçük Kaynarca Andlaşması ile Osmanlı topraklarında konsolosluk açma hakkı elde etmişti. Bu nedenle gelişmekte olan iki ülkenin siyasî faaliyetlerinde Osmanlı topraklarını hedef alması, Osmanlı'nın çöküşünü hızlandırmıştır. Osman Köse, "Balkanlarda Rus Konsolosluklarının Kurulması ve Faaliyetleri", *Birinci Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu (24-26 Haziran 2002)*, (sunulan tebliğ).

XIX. yüzyılda Osmanlı-Amerikan ilişkilerini olumsuz etkileyen diğer bir gelişme de Osmanlı topraklarında yürütülen Amerikan misyonerlik faaliyetleridir. 1810 yılında Boston'da kurulan "American Board of Commissioners for Missions (ABCFM)" örgütü destekli Amerikalı misyonerler Protestanlık mezhebini yaymak için faaliyete geçtiler. Protestan olmayan tüm milletler Amerikan misyonerlerinin hedefi olmakla beraber Ermeniler ve Bulgarlar onlar için ayrı bir önem arz ediyordu. Ermenilerin ve Bulgarların Osmanlı yönetimine başkaldırırlarında Amerikalı misyonerlerin etkileri büyük oldu⁹. Öyle ki kısa zamanda misyonerlik faaliyetleri konusunda Osmanlı Devleti, Asya'nın anahtarı konumuna geldi¹⁰. Amerikalı misyonerlerin faaliyetleri Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünü tehdit edecek hedefler güdüyordu. Onlara göre Türkler insan olarak ve toplumsal kurumları olarak ilkeldi. Neden olarak, ait olduğu ırk ve benimsediği islam dini gösteriliyordu. Bu sebeple Türklerin Hıristiyanlaştırılması ve kurumlarının batılılaştırılması öngörülüyordu¹¹. Misyonerler bu amaçla eğitime önem verdiler. 1830'larda başlayan misyoner okul ağı hızla genişledi ve yüzyılın sonlarında 400'ün üzerine çıktı¹². Bunlardan Robert, İstanbul, Harput ve Merzifon Amerikan kolejleri meşhurdur¹³.

XIX. yüzyılda Amerika, dünyadaki siyasî gelişmelere müdahil olmadan içe kapanık bir politika izlemesine rağmen 1830 yılında Osmanlı Devleti ile kurulan resmî ilişkiler gelişerek devam etti. 13 Şubat 1862'de Seyrisefain ve Ticaret Andlaşması, 11 Ağustos 1874'te Suçluların İadesi ve Tabiiyet andlaşmaları imzalandı¹⁴. Yüzyılın sonunda ticarî ilişkiler büyük ivme kazandı. Amerika'ya afyon, halı, kilim, boya maddeleri, yün, meyve, meyan kökü, deri, tütün, gümüş, şarap ve bakır gibi maddeler ihraç edilirken pamuklu, petrol, demir-çelik, et ve süt ürünleri, sınai ayakkabı, silah ve cephane ithal edili-

⁹ Fendoğlu, s. 235-241.

¹⁰ Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Amerikan Misyoner Okulları*, Ankara 2000, s. 23.

¹¹ Kocabaşoğlu, s. 53.

¹² Kocabaşoğlu, s. 122; Amerikan misyoner okulları ilk defa Ermenileri Protestanlığa kazandırmak için 1834 yılında İstanbul Beyoğlu'nda açılmıştır. İlknur Polat, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Açılan Amerikan Okulları Üzerine Bir İnceleme", *Bellekten*, 203 (1988), s. 634.

¹³ İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara 1990, s.127-147; Osmanlı Devleti'nde Fransız, İngiliz, İtalyan, Alman, Rus, Avusturya, İran ve Sırp gibi yabancıların yanında 19. yüzyılın sonlarında 6739 tane de gayrı-müslim okulları vardı. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayrı-Müslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul 1990, s.176-178.

¹⁴ Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara 1997, s. 7-18.

yordu¹⁵. Osmanlı Devleti'nin askerî islahatları çerçevesinde Amerika'dan silah alımı, iki ülke arasındaki ticarete önemli bir yer tutar. II. Abdülhamid döneminde bu ilişkiler artarak devam etti. Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Osmanlı Devleti ile Amerika arasında ithalat ve ihracat düzenli bir artış göstermekle birlikte, yine de İngiltere, Avusturya, Fransa, Almanya, İtalya ve Rusya'nın gerisindeydi¹⁶. II. Abdülhamid'in iktidarının ilk yıllarında Osmanlı-Amerikan ticarî faaliyetlerinde Amerika'nın ithalatı fazla iken, son dönemlerine doğru ihracat öne geçti¹⁷.

Amerika, Osmanlı Devleti ile özellikle ticarî alanda ilişkilerini tedrici bir surette geliştirirken, Bulgar ve Ermeniler arasında siyasî faaliyetlere giriştiği gibi, Girit isyanı ile de yakından ilgileniyordu. Amerika'nın gayesi, Akdeniz'de filoları için güvenli bir üs elde etmektir. Bunun için en elverişli yerler, gittikçe zayıflayan Osmanlı Devleti'nin Hıristiyanlarla meskun bölgeleriydi. Girit bu açıdan uygun bir yerdi ve aynı zamanda askerî, ticarî ve siyasî açıdan stratejik bir konumu vardı. Bu ilginin bir sonucu olarak Girit isyanları sırasında asilere yardım için Amerika'dan bağışlar toplanmıştır¹⁸.

Amerika, XX. yüzyılın başlarından itibaren artık dünyadaki gelişmelerle çok daha yakından ilgilenmeye başladı. Bunun sebebi, Amerika'nın hızla büyüyen gücü ve Avrupa'nın merkez olduğu uluslararası sistemin yavaş yavaş çöküşüydü¹⁹. Dünyadaki siyasî gelişmelerle daha yakından ilgilenmeye başlayan Amerika'nın ilgi alanını en çok çeken devletin ise geniş topraklara sahip ve çöküş sürecinde olan Osmanlı Devleti olacağından şüphe yoktu. 1901 yılında Amerika başkanı seçilen Theodor Roosevelt'in başkan seçilmeden önce 1898 yılında söylediği "*dünyada herkesten önce ezmek istediğim iki güç İspanya ve Türkiye'dir (Osmanlı İmparatorluğu)*" sözleri Amerika'yı yöneten bir politikacının nasıl bir düşünceye sahip olduğunu göstermesi bakımından önemlidir²⁰.

Amerika'nın konsoloslar ve misyonerler vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nde takip ettiği olumsuz politikaya rağmen, devleti ayakta tutma ve çağdaş ku-

¹⁵ Şafak, s. 97-115.

¹⁶ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1994, s.118-120.

¹⁷ Stanford J.Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, II, İstanbul 1983, s.159.

¹⁸ Erhan, s. 268-280.

¹⁹ Henry Kissinger, *Diplomasi*, İstanbul 1994, s. 21.

²⁰ Kocabaşoğlu, s. 20.

rumları tesis etme noktalarında bu devletten istifade etme gerektiği görüşünde olan II. Abdülhamid, Amerika ile ilişkilere ayrı bir önem verdi. Padişahın, Almanya'ya karşı takip ettiği yakınlaşma politikası gibi, Amerika'ya yönelik izlediği dostluk politikası da İngiltere ve Fransa gibi Avrupa devletlerinin saldırganlıklarını etkisiz kılmaya yönelikti. Fakat Amerika, II. Abdülhamid'in iktidardan düşüşünün başlangıcını teşkil eden II. Meşrutiyet'in ilanını büyük sevinçle karşıladı.

B - Osmanlı Tarihinde Boykot Hareketleri

Osmanlı Devleti'nde, XIX. yüzyıl sonlarına doğru genelde askerî kurumlarda çeşitli nedenlerle öğrencilerin veya birliklerdeki neferatın mevzii boykotlarına rastlanılmaktadır. Bu tür mevzii boykotlar, boykotçuların o an için kaybettikleri haklarını yemek yememek veya maaş almamak gibi eylemlerle geri almaya matuf olaylardır. Lağvedilişine kadar görülen yeniçerilerin ayaklanmaları ise, bir hak talebinden kaynaklansa veya boykot şeklinde gelişse bile birer isyan niteliğindedir. Boykot, pasif bir direniştir. Bu direniş şiddete dönüştüğü an boykot hüviyetini kaybeder. Bu anlamda Osmanlı askerlerinin zorla sadrazam veya padişah değişikliğine kadar giden ayaklanmaları boykot olarak nitelendirilemez²¹.

Dünyada uygulandığı şekliyle bir ülkeye karşı mücadele metodu olarak boykot olayı Osmanlı Devleti'nde XX. yüzyılın başlarında görülmektedir. Bundan önceki yüzyıllarda karşı bir devleti hedef alan geniş çaplı boykot hadiselerine rastlanmaz. Yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nde Avusturya ve Yunanistan'a karşı uygulanan boykotlar, uluslararası ilişkilerde ses getiren gelişmeler olmuştur. Geniş çaplı boykot hareketleri, Osmanlı Devleti'nin tarihindeki en buhranlı dönemlerine tesadüf etmektedir. Buhranlı dönemin etkin devlet adamı II. Abdülhamid, iktidarı döneminde uluslararası ilişkilerde uyguladığı denge siyaseti ile devleti idare ediyordu. Fakat 23 Temmuz

²¹ Osmanlı Devleti'nde özellikle XIX. yüzyılın sonlarına doğru küçük çapta da olsa boykot olayına rastlanılmaktadır. 1880 yılında okuldan atılmaları ile sonlanan Harbiye mektebi öğrencilerinin yemek boykotu, 1886 yılında Otuz İkinci Alay'da bir taburun bayram maaşlarını alamadıkları için yemek boykotu, 1903'te Üsküp'te terhis edilmedikleri gerekçesiyle Kalkandelen Redif taburunun yemek boykotu, yine aynı yıl maaşlarını alamayan Washington sefaretinde çalışan memurların iş boykotu ve 1904 yılında arkadaşlarının Divan-ı harbe verilmesinden dolayı Boğaz Topçu Merkez Karakolu çalışanlarının boykotu bu türden olaylardır. *BOA.Y.PRK.ASK. (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Yıldız Perakende Evrakı Askerî Maruzat)* 4-40, 01 Ekim 1880 (25.L.1297); 35/29, 22 Eylül 1886 (24.Z.1303); 190-1, 26 Ocak 1903 (27.L.1320); 222-92, 09 Ekim 1904 (29.B.1322; *Y.PRK.HR. (Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzatı)* 32-73, 24 Mart 1903 (25.Z.1320).

1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile bu tılsım bozulmuş oldu ve Osmanlı Devleti, Avrupa yakasında peş peşe büyük toprak parçalarını kaybetmeye başladı. 5 Ekim'de Bulgaristan Osmanlı Devleti'nden bağımsızlığını ilan etti. Aynı tarihte yine Avusturya-Macaristan Bosna-Hersek'i ilhak ederek topraklarına kattı. 6 Ekim'de de Girit meclisi Yunanistan'a katılma kararı aldı.

Bosna-Hersek, 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Andlaşması ile muhtar bir bölge haline getirilerek Osmanlı hakimiyetinde kalmak kaydıyla Avusturya idaresine bırakılmıştı. Avusturya'nın amacı bu bölgeyi ilk fırsatta kendi topraklarına katmaktı. Şayet bu gerçekleşirse Avusturya, Adriyatik sahillerine ulaşacaktı. Aynı bölgede Sırbistan'ın da emellerinin olması, iki ülkeyi alttan alta çatışma içine sürükledi. II. Meşrutiyet'in ilanı günlerinde İngiltere ve Avusturya Reval'de yaptıkları toplantıda Osmanlı Devleti'nin sona ermek üzere olduğu kanaatine vararak bu dağılımdan istifade edecekleri faydaları belirlemeye başladılar. İki devlet muhtemel paylaşımında Avusturya'ya da arzuladığı Bosna-Hersek ve Yenipazar sancağını ilhak etmeyi önerdiler. Bu görüşmeler henüz yazılı bir mutabakatla neticelenmeden 5 Ekim'de Avusturya, Bosna-Hersek'i ilhak etti. Yine aynı gün bağımsızlığını ilan eden Bulgaristan da Avusturya tarafından destek görüyordu²². Bosna-Hersek'inilhakı Osmanlı Devleti'nde çok şiddetli siyasî ve sosyal tepki gördü. Avusturya'ya karşı toplumsal tepki kısa zamanda çığ gibi büyüdü. Şiddetli tepkinin bir yansıması olarak 7 Ekimden itibaren Osmanlı Devleti'nde Avusturya mallarına karşı boykot başladı. Boykot özellikle İstanbul, İzmir, Trabzon ve Selanik gibi liman kentlerinde etkili oldu. Hamallar, Avusturya gemilerine yük taşıma ve boşaltma işlemi yapmıyorlardı. Tüccarlar Avusturya ile ticarî ilişkilerle girmiyorlar, Müslüman ve gayr-ı müslim halk da dükkanlardan bu ülke mallarını satın almıyorlardı. Osmanlı Devleti'nin, Avusturya'yı dize getirmek için siyasî ve askerî gücü olmadığından bu oldu bittiyi kabul etmekten başka seçeneği yoktu. 26 Şubat 1909'da Avusturya ile imzaladığı andlaşma ile ilhaki tanıdı ve 2 Mart'tan itibaren boykot sona erdi²³.

²² Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul 1995; Ali Cevad Bey, *II.Meşrutiyetin İlanı ve Otuzbir Mart Hâdisesi*, yay.haz. Faik Reşit Unat, Ankara 1991, s.7-29; Sina Akşin, *31 Mart Olayı*, Ankara 1970, s. 1-54; İsmail Hami Danismend, *İzahlı Osmanlı Kronolojisi*, IV, İstanbul 1972, s. 366-367; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, I/II, Ankara 1991, s. 101-112; Armaoğlu, s. 611-627; Mehmet Emin Elmacı, *Bosna-Hersek'in Avusturya Tarafından İlhakı ve Doğurduğu Sonuçlar*, Ege Üniversitesi, Basılmamış Y. Lisans Tezi, İzmir 1996.

²³ Quataert, s.105-121; Kudret Emiroğlu, "Trabzon'da Avusturya Boykotu 1908", *Toplumsal Tarih*, 2/8, İstanbul 1984, s.17-21; Mehmet Emin Elmacı, "1908 Avusturya Boykotunda Liman İşçileri", *Kebikeç İnsan Bilimleri İçin Kaynak Araştırmaları Dergisi*, 5, Ankara 1997, s. 155-

Avusturya'ya karşı uygulanan boykottan daha geniş katımlı ve şiddetli boykot, Girit meselesi yüzünden Yunanistan'a karşı yapılmıştır. Osmanlı Devleti zayıflamaya başlayınca, XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusya'nın kışkırtmalarıyla adada Rumlar tarafından etnik faaliyetler başlamıştı. Adada 1821 ve 1866 tarihlerinde büyük isyanlar çıktı ise de Osmanlı makamlarınca basırıldı. Berlin Andlaşması'ndan sonra 23 Ekim 1878 Halepa Sözleşmesi ile muhtar bir yönetime kavuştu. Yunanistan'ın da desteğini alan Giritli Rumlar 1885 ve 1897'de tekrar isyanlar çıkardılar. Amaçları adayı Yunanistan'a ilhak etmektir. 1908 yılında Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesi ve Bosna-Hersek'in Avusturya tarafından ilhakından cesaret alan Girit Rumları, 6 Ekim'de Yunanistan'a iltihak kararı aldılar. Bosna-Hersek ve Bulgaristan'ın kaybı ile zor günler yaşayan Osmanlı Devleti, bu karara şiddetle tepki gösterdi. Girit Milli Meclisi'nin 9 Mayıs 1910'da "*Helenlerin Kralı*" adına açılması ile, ülkenin her tarafında Yunanistan mallarına karşı boykot başladı. Avusturya'ya karşı yapılan boykot nedeniyle, belli bir tecrübeye sahip olan kitleler, boykotu organizeli bir şekilde her tarafa yaymaya çalıştılar. Avusturya'ya karşı uygulanan boykotta olduğu gibi İstanbul, İzmir, Trabzon, Samsun, Selanik ve Zonguldak gibi liman kentleri boykotun faal olarak uygulandığı yerlerdi. Liman işçileri boykotun motorize gücüdürler. Boykot nedeniyle iktisadî hayat büyük sekteye uğradı. Büyük devletlerin boykotun durdurulması yönünde Osmanlı Devleti'ne ve geri adım atması için de Yunanistan'a baskı yapmaları sonucu yıl sonuna doğru boykot etkisini kaybetmeye başladı²⁴.

Avusturya ve Yunanistan'a karşı uygulanan boykotlar, resmî bir mahiyet göstermiyordu. Tamamen halkın kendi aralarında örgütlenerek geliştirdikleri hareketlerdi. İttihat Terakki güdümündeki Osmanlı yönetimi, resmen boykot hadiselerini yönetmemekle beraber, el altından bu girişimlere destek veriyordu²⁵. Yunanistan'a karşı uygulanan boykotun etkisinin azaldığı aylarda, Avusturya ve Yunanistan'a karşı uyanan öfkenin atmosferinde 1911 Ocak ayında bu sefer Amerikan bandıralı Hacı David Vapur Kumpanyası'na karşı yeni bir boykot olayı yaşandı.

162; "Karikatürlerle Avusturya Boykotu", *Toplumsal Tarih*, 11/63, (Mart 1999), s. 48-53; Erdal Yavuz, "1908 Boykotu", *ODTÜ Gelişme Dergisi 1978 Özel Sayısı, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar*, s. 163-181; Şule Sevinç Kişi, "Avusturya ve Bulgaristan'a karşı İzmir'de 1908 Boykotu", *Tarih ve Toplum*, 26/152, 1996, s. 4-24; Mehmet Emin İlhan, "İzmir'de Avusturya Boykotu", *Tarih ve Toplum*, 161, (Mayıs 1967), s. 19-26.

²⁴ Ayşe Nükhet Adıyke, *Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)*, Ankara 2000; "Türk Basınında Girit'in Yunanistan'a Katılması (1908-1913)", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, I, İzmir 1991, s. 47-70.

²⁵ Quataert, s. 112-121.

C -Hacı David Vapur Kumpanyası'na Boykot

Boykot, 1911 yılı Ocak ayında İzmir merkezli ve Amerika bandırası ile Osmanlı karasularında yük ve yolcu taşıyan Hacı David Vapur Şirketi veya daha sonraki isim değişikliği ile Archipelago American Navigation Company (Adalar Denizi Amerikan Seyr u Sefain Kumpanyası) isimli Amerikan şirketine bağlı gemilere yönelik olarak başladı. İskenderun limanında başlayan boykot, kısa zamanda Akdeniz ve Ege sahillerindeki liman kentlerine yayıldı. Boykotun sebebi sıradan bir olaydı. Fakat bu sıralarda Bosna-Hersek ile Bulgaristan'ın kaybı ve Girit meselesi, kızgın ve teyakkuzda olan kitleleri harekete geçirmeye kafi geldi.

İstanbul-Beyrut hattında yolcu taşıyan Hacı David Vapur Kumpanyası'na bağlı Newjersey adlı gemi, 40-50 yolcusuyla Beyrut'tan İstanbul'a hareketinden sonra hava şartlarının da etkisiyle planlanan zamanlarda iskelelere varamadı. Gemi büyük küçük tüm iskelelere uğruyordu. Yolculuğun uzaması yolcular arasında hoşnutsuzluk ve huzursuzluklara sebep oldu. İskenderun limanında iki gün kalınmasına rağmen hala hareket edilmiyordu. Çoğunluğu tezkere almış askerler (*müstebdele*) olan yolcular seyahatin planlanan zamandan uzun sürmesi halinde ekonomik sorunlarla da karşılaşacakları endişesiyle Mülazım Ali Saib Bey'i gemi kaptanı İzmirli Vasilaki ile konuşmak üzere görevlendirdiler. Ali Saib Bey, yolcuların sıkıntısını aktararak, geminin İskenderun'dan direk Mersin limanına yönelmesini ve diğer küçük limanlarda zaman harcamamasını veya verdikleri ücretlerin iade edilerek başka bir gemi ile yollarına devam etmelerinin sağlanmasını önerdi. Kaptan bu talebi reddetti. Bu sırada Amerikan Viskonsolosluğu görevini de yürüten ve Amerikan vapurlarının İskenderun acentesi Priştinyani gemiye geldi. Gemi personeli yolcular arasında bulunan askerlerin hislerini incitecek sözlü saldırıya başladı. Yolculardan birisi Viskonsolosu göğsünden itince, büyük çoğunluğu birkaç yıl öncesine kadar Osmanlı tebaasına mensup Rumlar olan gemi mürettebatı yolculara saldırmaya başladı. İskenderun Mevki Kumandanı'nın müdahalesiyle olay yatıştırıldı ve yaralılar hastaneye kaldırıldı. Viskonsolosa göre gemi Amerikan bayrağını hamil olduğundan, Mülazım Ali Bey hapsedildi. Yargılanmak amacıyla İstanbul'a götürülerek Amerikan Sefaretü'ne teslim edilecekti²⁶.

²⁶ BOA.HR.H. (*Hariciye Nezareti hukuk kısmı*) 350/4, İzmir Vilayeti'nden Dahiliye Nezareti'ne telgraf (23 Ocak 1911); *İkdam*, 27 Ocak 1911, nr. 314

İskenderun'da 17 Ocak 1911'de cereyan eden bu olay, limanlarda boykotun başlamasına yetti. Çünkü bu sıralarda Bulgaristan ve Bosna-Hersek'in kaybı, Girit'in ise Yunanistan'a katılma senaryolarının etkileri Osmanlı kamuoyunda canlılığını koruyordu. Avusturya ve arkasından Yunanistan'a karşı uygulanan boykotlar, özellikle liman bölgelerinde ikamet eden halkta millî bilinci teyakkuzda tutuyordu. Giritli göçmenlerin yoğun olarak geldiği yerler Akdeniz sahil şeridindeki yerleşim birimleriydi. Liman kentlerinde halkın öfkesinin bütün canlılığı ile devam etmesinde halk arasına yayılan bu göçmenlerin de etkisi vardı²⁷. Girit meselesi yüzünden Yunanistan'a karşı genelde liman kentlerinde uygulanan boykot da henüz sona ermemişti. Boykotta sadece bir yavaşlama vardı. Boykotçular, aralıklarla devam eden boykotlar konusunda tecrübe kazanmışlar ve bunu daha organizeli yürütmek için cemiyetler kurmuşlardı. Bu organizasyonlar sayesinde İskenderun'da gelişen bir olaya uzak bir kentte anında tepki verilebiliyordu. Hacı David Vapur Kumpanyası ve çalışanlarının büyük çoğunluğu kaptan Vasilaki gibi Osmanlı tebaası Rumlardan oluşuyordu. Yunan tebaasından olanlar da vardı. Halkın Girit meselesinden dolayı öfke duydukları Rumlardan bazı kişilerin Osmanlı askerlerine tecavüzî hareketleri liman çalışanlarını ve tüccarları harekete geçirmeye yetti²⁸.

Boykotun hedefi olan Archipelago American Navigation Company adlı Amerikan bandıralı şirket aslında birkaç yıl öncesine kadar Osmanlı tabiiyetindeydi. Hacı David Ferkuh ile Fransız tebaasından Arisitidi Mişel'in, İzmir merkezli olarak kurdukları Hacı David Vapur Kumpanyası Beyrut-İstanbul arasındaki Osmanlı limanlarında insan ve yük taşımacılığı yapıyordu. Ortakların anlaşmazlığı sonucu şirket 1897 yılından beri mahkemelikti²⁹. Dava devam etmekle beraber, şirketin sekiz adet vapuru 1909 yılında İzmir'de ikamet eden Amerikan vatandaşı Charles Mesiri'ye satıldı ve daha sonra Adalar Denizi Amerikan Seyr i Sefain Kumpanyası adlı bir Amerikan şirketine devredildi³⁰. Aslına bakılırsa şirketin satışı, Osmanlı tabiiyetinden kurtulup Amerikan bandırası çekmek arzusunun kaynaklanmıştı. Kumpanya, uluslar-

²⁷ Yunanistan'a karşı uygulanan boykot sırasında Girit'ten gelen göçmenler Antalya'da olduğu gibi halkı boykota katılmaya teşvik etmişlerdi. Yerel idareler göçmenlerin bu faaliyetlerini kanuni müeyyidelerle önleme yoluna gitmişlerdi. *BOA. DH. MUİ. (Dahiliye Nezareti Muhaberatı Umumiye İdaresi Belgeleri)* 108/1-9, (26 Haziran 1910)

²⁸ *BOA.HR.H.350/4-5*, Harbiye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne (23 Şubat 1911)

²⁹ *BOA.HR.H. 440/7*, Adliye Nezareti'nden Hariciye Nezareti'ne (11 Mart 1911).

³⁰ *BOA.HR.HMŞ.İŞO. (Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası)* 27/7, Hukuk Müşavirliği'nden (19 Aralık 1909).

arası şirketlerle rekabet edebilme ve büyük bir devletin desteğini alabilmek için böyle bir yola başvurmuştu. Osmanlı karasularında gemiler sıkı denetime tabi tutulurken, büyük devletlerin bandırası altında faaliyet gösteren gemiler bu devletlerin sefaletlerinin de baskılarıyla denetimlerden kurtuluyorlardı. Bir kısım gemilerinin uzun mesafelerde seyredemeyecek kadar bağımsız olması ve seferden men edilme endişesi de Hacı David Kumpanyasını böyle bir karara zorladı³¹. Amerika'nın Osmanlı Devleti ile gittikçe gelişen ikili ilişkilerinde pürüzü olmayan bir devlet olması da, şirketin Amerikan bandırası çekmesine etkili oldu.

Hacı David Vapur Kumpanyası, Osmanlı kamuoyunca iyi tanınıyordu. Avusturya ve Yunanistan'a karşı 1908'den beri aralıklarla uygulanan bojkotlar şirket tarafından istismar edilerek halkın aleyhine kullanılmıştı. Bu devletlere karşı bojkotlar başladıktan sonra şirket, nakliye ücretlerini beş kat civarında artırmıştı. Devletin veya Müslüman tebaanın Beyrut-İstanbul arasında yük ve yolcu taşıyacak buna benzer gemi filoları olmadığı için, bu fiili durum mecburen sineye çekilmişti. Özellikle liman kentlerinde ikamet eden tüccarlar ve halk sıkıntılı zamanlarda Hacı David kumpanyasının bu istismarını yakından takip ediyorlardı. Yıllardır bu kumpanya ile yük taşıyan tüccarlar, zaman zaman limanlara uğrayan İngiliz veya diğer devlet gemilerine daha ucuz fiyatlarla eşyalarını yüklediklerinde, diğer zamanlarda şirketin fazla ücret alma cezası ile karşılaşılıyorlardı³². Şirketin bu şekildeki fevri hareketleri, tekel olma avantajını kullanma, Amerika himayesinde bulunma ve birkaç yıl öncesine kadar metbuu olduğu Osmanlı'ya karşı hasmane duygulardan kaynaklanıyordu. İskenderun'da olduğu gibi taşra temsilcilerinin bir kısmının aynı zamanda Amerikan konsolosu veya konsolos yardımcısı olması şirketin güvencesini haklı çıkaracak boyutlardaydı³³. Şirketle Amerikan diplomatik temsilcileri ekonomik bağ ile ilişkilerini canlı tutuyorlardı.

Tezkere almış askerlere gemide yapılan saldırılar ve yaralıların hastaneye kaldırılması kısa zamanda İskenderun'da bir tepkiye sebep verdi. Bu tepki bojkot cemiyetleri tarafından diğer şehirlere yayıldı. Gemi, Amerikan bandırası taşımasına rağmen, mürettebatının tamamına yakınının Rum

³¹ BOA.HR.HMŞ.İŞO. 103/1-7 (15 Ocak 1910); Osmanlı makamları bu tür geçişlere sıcak bakmıyordu. Bu yüzden Hacı David Kumpanyası'nın Amerika bandırası çekmesinden sonra bir dizi hukukî problemler yaşandı. 27/7-6, Bâb-ı âli Hukuk Müşavirliği'nden (25 Ocak 1910).

³² BOA. DH.İD. (Dahiliye Nezareti İdari Kısım Belgeleri) 130-1/2-3. Antalya Valisi Arif Bey'den Dahiliye Nezaretine telgraf (19 Ocak 1911).

³³ İkdâm, 27 Ocak 1911, nr. 314.

menşeli veya Yunanlı olması, Girit meselesi yüzünden Yunanistan'a karşı öfkeli olan halkı galeyana getirdi. Osmanlı karasularında Türk askerlerine kaba davranılması veya ona kurşun sıkılması millî hissiyatı rencide edecek türden bir gelişme olarak algılandı. Şirketin bu zamana kadar sergilediği hizmet anlayışının Osmanlı kamuoyunda tepki ile karşılaşmasının yanında, Amerikan bandırasına geçmesi de resmî makamlar ve halk tarafından hazmedilecek bir davranış değildi. Olayın duyulması ile İskenderun'daki mahalli boykotaj cemiyeti Hacı David Kumpanyası'na karşı boykot kararı aldı. Boykot komitesi kararın alındığı günlerden itibaren halkı bu konuda bilgilendirmek ve onların da desteğini almak için şehrin muhtelif yerlerine ilanlar yapıştırdılar³⁴.

İskenderun'da cereyan eden olay Antalya'da duyulduğunda mahalli boykotaj komitesi burada da boykot kararı aldı. Komitenin kararına göre limana gelen Amerikan bandıralı gemilerdeki mallar tahliye edilmeyecek veya yükleme yapılmayacaktı. Bu nedenle olayın geçtiği Newjersey adlı gemi limana geldiğinde kayıkçılar ve hamallar çalışmadılar³⁵. Hacı David Kumpanyası'nın fırsatçılık yaparak taşıma ücretlerini dört-beş misli arttırması da Antalya tüccarının öteden beri tepkisini çekiyordu. Bu açıdan limana gelen gemilere tüccarlar yüklerini vermek istemiyorlardı. Tüccarların tercihi İngiliz gemileri oluyordu. Gemi kaptanı, tüccarlar ve hamallar tarafından gemisine uygulanan boykotu protesto ederek bunun önlenmesi için Antalya mutasarrıfına başvurdu. Mutasarrıf, bu başvuruyu kabul etmedi. Çünkü tüccarlar eşyalarını istediği gemilere vermekte, hamallar ve kayıkçılar da gemileri yükleme veya boşaltma konusunda serbesttiler. Devletin bunları yönlendirmesi ve zorlaması düşünülemezdi. Bu saiklerle limana gelen kumpanyaya bağlı diğer Amerikan bandıralı gemiler de aynı muamele ile karşılaştılar³⁶.

Olay İzmir'de duyulduğunda halk büyük infiale kapıldı. Hacı David Kumpanyası'nın özellikle Amerikan bayrağını çektikten sonraki davranışları bu şehirde de gayet iyi biliniyordu. Olaya sebep olan gemi İzmir limanına yaklaştığında halk protesto için Kordonboyu'na akın etti. İzdihamın artması üzerine kalabalık zor kullanılmak suretiyle dağıtıldı. İzmir boykotaj komitesi boykot kararı aldı. Osmanlı makamları gemide mahpus tutulan Mülazım Ali

³⁴ BOA.DH.İD.130-1/30, Haleb Valisi Kazım Bey'den Dahiliye Nezareti'ne telgraf (11 Şubat 1911).

³⁵ BOA.DH.İD. 130-1/5, Sadarettin Dahiliye Nezareti'ne tezkere (19 Ocak 1911).

³⁶ BOA.DH.İD. 130-1/2, (19 Ocak 1911).

Saib Bey'i almak için teşebbüse geçtiler. Gemi kaptanı ve İzmir Amerikan konsolosu Ali Saib Bey'i vermek istemiyorlardı. Onlara göre Ali Bey, İskenderun'da Amerikan konsolosuna saldırmıştı. Gemi Amerikan bayrağını taşıdığı için suçlu Amerikan sefarethanesine teslim edilecek ve muhakemesi burada yapılacaktır³⁷. Amerikan konsolosu devletlerarası hukukun “*ticarî gemilerde veya açık denizlerde cereyan eden bir suçtan dolayı sanık, geminin mensup olduğu devletin mahkemesinde yargılanır*” maddesine göre Ali Saib Bey'in mutlaka sefarethaneye teslim edileceğini ve Osmanlı makamlarına ve-rilmeyeceğini ileri sürüyordu. Osmanlı makamları ise olayın Osmanlı karasuları içindeki İskenderun limanında cereyan ettiğini ileri sürerek gemiye müdahale ettiler ve Ali Bey'i oradan kurtardılar³⁸.

İskenderun'da başlayan boykot Selanik'e kadar olan tüm limanlarda uygulanmaya başladı. Selanik boykotaj komitesi gazetelere ilanlar vererek Hacı David Kumpanyası gemilerine karşı boykot uygulanması çağrısında bulundu³⁹. Bu sıralarda Kavala'ya gelen Newyork gemisi yüklerini boşaltmadan ve yük alamadan ayrıldı⁴⁰. Edremit'te boykotaj komitesi kararı olmadan hamallar ve kayıkçılar, Osmanlı askerlerine yapılan saldırıya öfkelenerek Hacı David vapurlarını boykot etmeye başladı. Bu yüzden Edremit'e gelen gemilere rağbet edilmedi⁴¹. Gelibolu boykotaj komitesi de boykot kararı aldıktan sonra liman çalışanları kumpanyaya bağlı gemiler geldiğinde limanı terk ederek tepkilerini ortaya koydular⁴². Kumpanyanın Edremit ve Gelibolu limanlarına gelen gemilerine, boykot komitesinden bağımsız olarak yükleme ve boşaltma işlemi yapmak isteyen bir kısım mavnacılar, boykotçular tarafından engellendiler⁴³.

Avusturya ve Yunan boykotlarında olduğu gibi boykotun öncüleri hamallar ve kayıkçılardan oluşan liman işçileriydi. Tüccarlar da ticarî mallarını Amerikan bandıralı gemiler yerine limana gelen diğer ülke gemilerine vererek boykota katkıda bulunuyorlardı. Halkın katılımı ise gönülden bu hareketleri destekleme şeklinde tezahür ediyordu. Devletin başkenti İstanbul da

³⁷ *İkdam*, 27 Ocak 1911, nr. 314.

³⁸ *İkdam*, 28 Ocak 1911, nr. 315.

³⁹ *İkdam*, 28 Ocak 1911, nr. 315.

⁴⁰ *BOA.DH.İD.* 130-1/22, Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne (6 Şubat 1911).

⁴¹ *BOA.DH.İD.*130-1/45, Karesi Mutasarrıfı Mümtaz Bey'den Dahiliye Nezareti'ne telgraf (7 Şubat 1911).

⁴² *BOA.DH.İD.*130-1/53, Edirne Valisi Muzaffer Bey'den Dahiliye Nezareti'ne telgraf (18 Şubat 1911).

⁴³ *BOA.DH.İD.*130-1/63, Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne (4 mart 1911).

boykotun faal olarak uygulandığı bir şehirdi. Olaydan bir hafta sonra İstanbul limanına gelen Newyork ve Kaliforniya gemilerindeki yolcuların tahliyesi limanda çalışan hamallar tarafından engellendi. Mavnacı ve sandalcılar yolcuların yanı sıra ticarî eşyaları da indirmediler. Yolcular hacdan geliyorlardı. Boykot kararı alınmadan gemilere binmiş olmaları ve dinî bir görevi ifa etmek amacıyla yolcu bulunmaları sebebiyle inmelerine izin verildi. İstanbul'da boykotu sona erdirmek için girişimlerde bulunulduğu sıralarda gemilerdeki görevlilerin bir kısmı, boykotçulara millî hislerini rencide edecek ve onları galeyana getirecek sözlü hakaretlerde bulundular. Gemi görevlileri ah-laka mugayir sataşmalarda bulanarak Rumca "*boykot ha! Türk, bu Amerikan bandırasıdır. İşte size böyle yolcu çıkartırız*" türünden hakaretlerde bulunuyorlardı. Giriş yüzünden zaten kalbi yaralı olan halkı bu tür sözler galeyana getirmeye yetti. Hakaretlerde bulunanlar da birkaç yıl öncesine kadar Osmanlı tabiiyetinde olan kimselerdi. İstanbul halkı kendilerine hakaret eden kişilerin Rum millî bilinci ile bunu yaptıklarını biliyorlardı. Devletin kalbinde bu tür aşağılanmalara maruz kalmak millî heyecanı tetikledi. Liman çalışanlarının boykotu devam ettirme konusundaki kararlılıklarını korudu. İstanbul limanında olan bu gelişmeler şehirde hemen yayıldı. Ertesi gün rıhtıma akın eden kitlelerin isyanı ve öfkesi boykotu kaldırma girişimlerini yardı bıraktı⁴⁴.

Boykotçular, Hüdavendigâr Vilayeti'ne bağlı Ayvalık'ta bulunan Singer Dikiş Makinesi Şirketi acentelerine de boykot uygulamaya başladılar. Bu şirket de Amerikan tabiiyetindeydi. Böylece boykot Amerika'ya karşı genelleşiyordu. Boykot yüzünden şirketin işleri ciddi olarak aksamaya başladı. Şirkette çalışanlar taciz ediliyor ve işler engelleniyordu. Singer şirketinde çalışanlar tepkilerden ve saldırılardan çekindikleri için bir yerden bir yere gitmekte zorluk çekiyorlardı. Halk arasına girdiklerinde sözlü saldırılara muhatap oluyorlardı. Singer yöneticilerinin en çok korktukları, boykotun uzaması halinde ekonomik sıkıntılarla baş başa kalma endişeleriydi⁴⁵.

İskenderun'da başlayan boykot bir ayını doldurduğunda Selanik'e kadar olan limanlarda uygulanıyordu. Boykotun hedefi Amerikan bandıralı Hacı David Kumpanyasıydı. Kayıtlarda boykotun uygulandığı süre içinde Osmanlı limanlarına geldiği yönünde başka Amerikan bandıralı gemilerden söz

⁴⁴ BOA. HR.SYS.56/8, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Dahiliye Nezaretü'ne (8 Şubat 1911).

⁴⁵ BOA.DH.İD.130-1/24, Amerika Sefareti'nden Hariciye Nezaretü'ne (13 Şubat 1911)

edilmemektedir. Şayet gelmiş olsaydı boykotçuların nasıl bir tavır sergileyecekleri merak konusu olurdu. Fakat Amerikan tabiiyetinde olan Singer şirketinin boykottan payını aldığı düşünülürse, muhtemel Amerikan bandıralı gemilerin de boykota tabi tutulacağını akla getirmektedir. Boykot Amerikan mallarına yönelik olarak yaygınlaşmadı. Akdeniz, Ege ve Marmara sahillerindeki liman kentleri boykotun uygulandığı yerleşim birimleriydi. Karadeniz sahil şehirlerinde böyle bir hareketlilik olmamıştır. Boykotun uygulandığı Ocak-Mart 1911 tarihleri arasında Amerikan bandıralı gemilerin Zonguldak, Samsun ve Trabzon gibi limanlara gelmesi halinde nasıl karşılanacağı bilinmemektedir. Girit meselesi yüzünden boykotun tüm limanlarda uygulandığı düşünülürse, Karadeniz'e gelebilecek Amerikan bandıralı gemilerin aynı akıbeti paylaşacağı rahatça söylenebilir. Arşiv kayıtlarında ve kaynaklarda bu bölgedeki liman çalışanlarının ve halkın Amerikan bandıralı gemilere bakış açılarını yansıtan bir bilgiye rastlanılmamaktadır.

Uluslararası ilişkilerde boykotun bir silah olarak kullanılması Osmanlı Devleti geleneğinde olmayan bir gelişmeydi. Dış gelişmelere karşı boykot uygulamasının mazisi birkaç yıla dayanıyordu. Bununla beraber, ilk defa olarak Amerika veya bu ülke bayrağının dalgalandığı bir hedefe yaygın ve örgütlü bir tepki yükseliyordu. 17 Ocak 1911'de İskenderun'da başlayan olayla boykotun başlaması ve kısa zamanda sahil boyundaki liman şehirlerine yayılması Amerika tarafından tepkiyle karşılandı. Amerika'nın İzmir konsolosu, liman şehirlerinde ülkelerinin bandıralarını taşıyan gemilere boykot uygulandığını İstanbul'daki sefarethaneye bildirdi. Amerikan elçiliği, boykotun durdurulması için Osmanlı makamları nezdinde teşebbüse geçti. Elçilik, boykotun hemen durdurulmasını istiyor ve doğacak olumsuz sonuçlardan Osmanlı hükümetinin sorumlu olduğunu iddia ediyordu. Osmanlı Devleti iç ve dışta oluşan gelişmelerden hoşnut değildi. Özellikle II. Meşrutiyetin ilanından itibaren dış gelişmelerle yüzlerce yıldır devletin bir parçası olan yerler elden çıkmıştı. Halk, ekonomik sıkıntuların yanında psikolojik olarak bu yıpranmanın ezikliği içindeydi. Avusturya ve Yunanistan'a karşı oluşan ulusal boykotlar, bu tepkinin ve çaresizliğin bir sonucuydu. Amerikan bandıralı gemilere karşı gelişen boykotlar da aynı çizgide değerlendiriliyordu. Farklı devletlere karşı da olsa boykotun aynı zaman diliminde aralıksız olarak devam etmesi, dış dünyada iyi bir imaj bırakmayacağı düşünülüyordu. Osmanlı makamlarına göre eğer Amerikan bandıralı gemilere karşı başlatılan boykota müdahale edilmezse, daha önceki boykotlara da resmî müdahalede bulunulmadığından, Osmanlı hükümetinin hamallar ve kaykçıların keyiflerine

göre hareket ettiği görüntüsü ortaya çıkacaktı. Dış dünyadaki böyle bir imaj Osmanlı Devleti için büyük zararları da beraberinde getirebilirdi⁴⁶.

Bununla beraber boykotun sona erdirilmesi konusunda boykotçulara baskı yapılması düşüncesi yoktu. Boykotla beraber halk hislerini ve duyularını açığa vuruyordu. Onların hislerini basurmak uygun olmazdı. Amerika'nın şikayetleri ise geçirilmeye çalışılıyordu⁴⁷. Fakat eylem kısa zamanda İstanbul ve Selanik'e kadar yayılınca, Amerikan sefiri diplomatik girişimlerini yoğunlaştırdı. Amerikan Sefareti Baş tercümanı, sadrazamı ziyaret ederek boykotun önlenmesini istedi. Sefire göre İskenderun'da tacize uğrayan kişi, şirket görevlisi olmanın yanında Amerikan diplomatıydı. Diplomata yapılan saldırı Amerika devletine yapılmış sayılıyordu. Bu sebeple dava Amerikan mahkemelerinde görülmeliydi⁴⁸. Osmanlı Devleti, olay Osmanlı karasularında vuku bulduğu için, mahkemenin İskenderun'da olması görüşündeydi. Hatta, bir Osmanlı zabitanın gayr-ı hukuki bir şekilde gemiye hapsedilerek İzmir'e kadar getirilmesi uluslararası hukuka aykırıydı. Bu sebeplerle Amerika'ya protesto notası verildi⁴⁹.

Amerika'nın baskıları karşısında Osmanlı hükümeti boykotun yayılmasını önleme ve sona erdirme için somut adımlar atmak zorunda kaldı. Çünkü Amerika, diplomatik ilişkilerin iyi olduğu bir ülkeydi. Bu çerçevede Selanik'te boykotun yönlendiricisi olarak görülen Kayıkçılar Kethüdası Kerim Ağa tutuklandı. Kerim Ağa, ilk önce ikaz edilmişti. Amerikan sefaretinin baskıları çoğalınca Selanik limanına gelen Olimpiya gemisinden eşya indirmeyi engellediği bir sırada tevkif edildi⁵⁰. Bazı şehirlerde boykota desteği ile kamuoyunda temayüz etmiş görevlilere işten el çektirildi⁵¹.

Avusturya'ya boykotun başladığı günlerde genelde liman kentlerinde oluşturulan boykot cemiyetleri bu olayda da faal olarak çalışıyordu. Cemiyetler, daha önceki boykotlarda olduğu gibi destek vermeleri konusunda tüccarlara veya toplumun diğer kesimlerine baskı yapmadılar⁵². Katılım ve des-

⁴⁶ BOA.DH.İD.130-1/6, Hariciye Nezareti'nden Sadarete (17 Ocak 1911)

⁴⁷ BOA.DH.İD.130-1/11, Dahiliye Nezareti'nden Aydın ve Konya vilayetlerine telgraf (30 Ocak 1911).

⁴⁸ İkdam, 29 Ocak 1911, nr. 316.

⁴⁹ İkdam, 30 Ocak 1911, nr. 317.

⁵⁰ BOA.DH.İD.130-1/14, Selanik Valisi İbrahim Bey'den Dahiliye Nezareti'ne şifre (30 Ocak 1911).

⁵¹ İkdam, 1 Şubat 1911, nr.319.

⁵² Quataert, s. 107.

tek gönüldendi. Boykot cemiyetlerinin faaliyetleri konsoloslar tarafından Amerikan elçiliğine rapor ediliyordu. Amerikan elçiliği boykotun durdurulması için Hariciye Nezareti'ne sürekli baskı yapıyordu. Bu baskıların bir sonucu olarak Şubat başlarından itibaren boykot cemiyetleri ikaz edilmeye başlandı⁵³. Elçi, boykotun durdurulması noktasında liman kentlerindeki yerel yöneticilerin hiçbir gayret sarf etmediğini iddia ediyordu. Ona göre Osmanlı yöneticileri boykotu durdurmaya ya muktedir değillerdi veya durdurmak istemiyorlardı. Halbuki iki ülke arasında yürürlükte olan andlaşmalara göre, Amerika bayrağını hedef alan bir gelişmeye izin verilmemeliydi. Bu girişimlere rağmen boykot durdurulmazsa, gelişmeleri ülkesine haber vermekle tehdit ediyordu⁵⁴. Ona göre devam eden boykot Amerika bayrağı kadar, Osmanlı Devleti'nin de haysiyetini incitiyordu⁵⁵. Amerikan sefiri Hariciye Nezareti nezdindeki girişimleriyle de kalmayarak, diplomatik nezaket sınırları dışında Emniyet-i Umumiye Müdürlüğü'ne baskın gibi bir ziyarette bulundu. Yabancı sefirler, ülkelerini ilgilendiren konularla ilgili görüşmelerini Hariciye Nezareti vasıtasıyla yürütürlerdi. Amerikan sefirinin bu davranışı diplomatik nezakete uyuşmuyordu. Beraberinde olan görevlilerin Emniyet mensuplarına “*sizler adam olmazsınız*” türünden sözler sarf etmeleri, patavatsızca Emniyet-i Umumiye müdürünün odasına girmesi ve burada müdürü sorgular ve emir verir tavırlar sergilemesi dost olarak bilinen Amerika'nın Osmanlı Devleti'ne bakış açısını göstermesi bakımından dikkate şayandır. Sefir, boykotun şimdiye kadar durdurulması yolundaki girişimlerinde Hariciye Nezareti'ne güvenmiyor olacak ki, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nin ne gibi girişimler yaptığını sordu⁵⁶.

Osmanlı Devleti, iç ve dışta gelişen olaylarla tarihinin en zor zamanlarını geçirdiği bir sıralarda, Amerika ile ilişkilerin bozulmasını istemiyordu. Amerikan bandıralı Hacı David gemilerinden sonra, Singer Dikiş Makinesi Şirketi'ne karşı da boykot başlatılması olayın sona erdirilmesi yerine gittikçe geliştiğini gösteriyordu. Amerika ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkiler sekteye uğramak üzereydi. Bu nedenle hükümet, sahil boylarındaki vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği emirlerle boykotun kesin olarak sonlandırılma-

⁵³ BOA.DH.İD.130-1/17, Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne (4 Şubat 1911).

⁵⁴ BOA.DH.İD.130-1/22, Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne (6 Şubat 1911).

⁵⁵ BOA.DH.İD.130-1/24, hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne (11 Şubat 1911).

⁵⁶ BOA.DH.İD.130-1/49, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden Dahiliye Nezareti'ne (8 Şubat 1911).

sını istedi⁵⁷. Hükümetin boykotun durdurulması yolunda yaptığı girişim, Ocak ayı sonunda cezalandırdığı bir kısım görevlilerden başka valiliklere ve mutasarrıflılara gönderdiği yazılardı. Avusturya ve Yunanistan'a karşı uygulanan boykotlar gibi bunda da olayın üzerine şiddetle gitmiyordu. Bir kere boykot, devlet ve halkın hissiyatını hedef alan gelişmelere bir tepki olarak hükümetin yönlendirmesi olmadan halk tarafından alınan bir karardı. Her ne kadar bir gemide Osmanlı askerlerine hakaret ve saldırı ile başlasa da olayın Girit meselesi ile yakından alakası vardı. Halkın tepkisi doğaldı. Halkın tepkisi, içinde bulunulan şartlar gereği tavrını ortaya koyamayan devletin acziyetinden kaynaklanıyordu. Şayet devlet, Amerikan baskısı ile boykotu şiddet kullanarak bastırmaya kalkırsa, bu iç huzursuzluğu beraberinde getirebilirdi. Bu nedenle hükümet, halkın hissiyatının zor kullanılarak bastırılmayacağı görüşünü taşıyordu⁵⁸. Yöneticilerdeki yaygın kanaat, boykotun zamanla kendiliğinden sona ereceği yönündeydi.

Boykot, Osmanlı askerlerine yapılan saldırı ile başlamasına rağmen Konya valisi İstanbul ile yazışmalarında ısrarla olayın, vapur şirketinin taşıma ücretlerini birkaç kat artırmasından kaynaklandığını ileri sürüyordu⁵⁹. Boykotun uygulandığı faal yerlerden olan Antalya mutasarrıflığı Konya valisinin sorumluluk alanındaydı. Vali, başlangıcından itibaren boykotun sorumluluğunu üzerinden atmaya çalışıyordu ve gelişmelere geçici olaylar olarak bakıyordu. Ona göre Amerikan bandıralı gemilere karşı boykot yoktu. Yalnız Antalya limanında ücret anlaşmazlığından doğan bir kargaşalık vardı. Vali, İskenderun'dan Selanik'e kadar tüm limanlarda yürürlükte olan boykotu görmezlikten geliyordu⁶⁰. Fakat Amerikan bandıralı gemileri hedef alan boykotun, zaman ilerlemesiyle Singer Dikiş Makinesini de kapsamı ve yayılma istidadı göstermesi valinin düşüncülerini doğrulamıyordu⁶¹. Boykot ile bir gerçek ortaya çıkmıştı. Osmanlı iç denizlerinde devlete veya Müslüman tebaaya mahsus taşımacılık yapacak deniz filosunun olmaması sosyal ve ekonomik sıkıntıları beraberinde getiriyordu. Deniz nakliyesi % 90 oranında ecnebi gemileriyle yapılıyordu. Yelkenli, taka, mavna ve salapurya türünden

⁵⁷ BOA.DH.İD.130-1/19, Aydın, Hudavendigar, Konya, Adana, Kastamonu, Trabzon, Halep, Beyrut, Basra, Trablusgarb, Cezair-i Bahr-i Sefid, Edirne, İskodra vilayetleriyle İzmir, Karesi, Bolu, Kala-i sultaniye, Canik ve Bingazi mutasarrıflıklarına telgraf (8 Şubat 1911).

⁵⁸ BOA.DH.İD.130-1/32, Halep Valisi Kazım Bey'den Dahiliye Nezaretü'ne (11 Şubat 1911).

⁵⁹ BOA.DH.İD.130-1/47, Konya Valiliğinden Dahiliye Nezaretü'ne telgrafı (8 Şubat 1911).

⁶⁰ BOA.DH.İD.130-1/39, Konya Valiliğinden Dahiliye Nezaretü'ne (6 Mart 1911)

⁶¹ BOA.DH.İD.130-1/20, Hariciye Nezaretü'ne tahrir (30 Ocak 1911).

Osmanlı gemileri çoktu. Fakat uzun mesafe gidecek buharlı gemilerin sayısı sınırlıydı⁶². Konya valisi, bu sıkıntıya bir çare olmak üzere 1910 yılında kurulan Osmanlı Seyr i Sefain Şirketine mensup gemilerin en az haftada iki kere Antalya hattında işletilmesini teklif etti⁶³.

Amerikan sefiri, boykot durdurulmadığı takdirde, durumu ülkesine bildireceği tehdidinde bulunuyordu. Halkın hissiyatına vakıf olan hükümet, boykotu sonlandırmak için harekete geçti. Alınan kararlara göre liman işçilikleri hamallar ve mavnacıların tekelinde ise zabıtlar bir boykot hareketine meydan vermeyeceklerdi. Şayet değilse, gemi sahipleri kendi çarelerine bakacaklardı. Bu durumda da güvenliği devlet sağlamak zorundaydı⁶⁴. Hükümetin boykotu sonlandırmak için aldığı bu kararlar boykot cemiyetlerince farklı tepkilerle karşılandı. Gelibolu boykot cemiyetinin ifade ettiği gibi hedef Amerikan devleti değildi. Osmanlı Devleti ve halk Amerika'yı dost bir devlet biliyordu. Fakat Amerika bayrağını taşıyan Hacı David Kumpanyası gemilerinde Yunanlıların istihdam edilmesi ve bunların fırsat buldukça tahrik edici davranışlarda bulunması kabul edilemiyordu. Gelibolu'ya gelen gemiler hükümetin emri hilafına limanlarda herhangi bir işlem yapmadan ayrıldılar⁶⁵. Tüccarlar da Amerikan bandıralı bu gemilere yük vermeme kararlılığında⁶⁶. İstanbul boykot cemiyeti boykotun sona erdirilmesini, olayların başlamasına sebebiyet veren gemilerdeki mürettebatın cezalandırılması şartına bağladı. Bu konuda hükümetin gerekli adımları atmasını istiyordu. Şayet hükümet, bu şartları yerine getirmek için harekete geçmezse boykotun şiddetinin artırılacağı tehdidinde bulundu⁶⁷.

Hükümetin, boykotun kaldırılması yönünde teşebbüse geçtiği sıralarda İskenderun'da duvarlara yapıştırılan ilanlarla boykotun devam ettirilmesi için liman işçileri teşvik ediliyordu. Amerika'nın Halep konsolosu, yeterli önlem almamakla itham ettiği yerel yöneticileri protesto etti. Konsolosa göre, serbest ticaret yapma girişimleri baltalanıyordu⁶⁸. Edremit'te de boykot cemiyeti limandaki yük bindirme ve boşaltma işlemini üzerine alarak, limana gelen gemilerin dışardan sandalacı ve hamallar getirmesini yasakladı. Böylece

⁶² Eldem, s.105-107.

⁶³ BOA.DH.İD.130-1/1, Konya Valiliğinden Bahriye Nezareti'ne telgraf (19 Ocak 1911).

⁶⁴ BOA.DH.İD.130-1/52, Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne (15 Şubat 1911).

⁶⁵ BOA.DH.İD.130-1/53, Edirne Valiliğinden Dahiliye Nezareti'ne (18 Şubat 1911).

⁶⁶ BOA.DH.İD.130-1/54, Edirne Valiliğinden Dahiliye Nezareti'ne (27 Şubat 1911).

⁶⁷ BOA.DH.İD.130-1/29, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti'nden takrir (19 Şubat 1911).

⁶⁸ BOA.DH.İD.130-1/60, Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne (20 Şubat 1911).

hükümetin boykotun durdurulması yönündeki emirleri boykotçular tarafından olumlu karşılanmamış oluyordu⁶⁹.

Fakat hükümet bunu durdurmada kararlıydı. Çünkü işin uzaması, iç gelişmelere devletin hakim olamadığı görüntüsünü verebilirdi. Bu kararlılığın bir göstergesi olarak İskenderun'da boykotun muharrirlerinden bilinen Doktor Tahsin Efendi hakkında soruşturma açıldı. Hükümet, boykotu sonlandırmayı devletin haysiyeti ile eş anlamlı görüyordu⁷⁰. Boykot üçüncü ayına girerken bu kararlılık etkisini gösterdi. İskenderun limanında yolcuların indirilmesine izin verildi. Yükleme ve boşaltma işlemi yine yapılmıyordu. Sandalci ve mavnacılar görevliler tarafından ikna edilmeye çalışıldı⁷¹. Boykotun uygulandığı tek yer olarak kalan İskenderun'a 18 Mart'ta gelen Virginia vapuru yüklerini boşaltmadan hareket etti⁷².

Mart sonlarından itibaren boykot sona erdi. Limanlara gelen Amerikan bandıralı gemiler diğer devletlere bağlı gemiler gibi işlemlerini yapmaya başladılar. Boykot sona ermekle beraber İskenderun'da cereyan eden olay hakkında hukuki bir işlem yapılmamıştı. Osmanlı Devleti, olaya sebebiyet veren Amerika'nın İskenderun Viskonsolosu Priştinyani'nin görevden azlını istiyordu⁷³. Amerikan sefirine göre diplomatlarının olayda bir kabahati yoktu. Viskonsolos gemiye acente temsilcisi olarak değil diplomat misyonu ile gelmişti. Sefir, Osmanlı makamlarının yönelttiği suçlamaları reddediyordu⁷⁴.

Amerika ile yaşanan bu meselenin neticelenememesinin bazı sebepleri vardı. Her şeyden evvel Amerika, olaya sebebiyet veren tarafın kendi tabasına mensup gemi görevlilerinin veya diplomatlarının olmadığına ısrar ediyordu. Bunu kabul ettiği takdirde tazminat ile ilgili hukuki süreç başlayacaktı. Balkan krizi ile yaşadığı sıkıntılar yüzünden zor durumda olan Osmanlı Devleti'nin Amerika ile ilişkileri sıradan bir olay sebebiyle bozmayacağını da biliyordu. Bu nedenle 1912 yılına gelindiğinde mesele hala sürünce mede devam ediyordu. Hem Amerikan güvencesi ve hem de Osmanlı Devleti'nin iç ve dışta yaşadığı sorunları iyi hesap eden kumpanya, Akdeniz'de rahat bir şekilde tütün kaçakçılığı bile yapabiliyordu⁷⁵.

⁶⁹ BOA.DH.İD.130-1/63, Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne (4 Mart 1911).

⁷⁰ BOA.DH.İD.130-1/66, Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne (9 Mart 1911).

⁷¹ BOA.DH.İD.130-1/75, İskenderun Kaymakamlığı'ndan Halep Vilayeti'ne 15 Mart 1911)

⁷² BOA.DH.İD.130-1/71, Hariciye Nezareti'nden Dahiliye Nezareti'ne (18 Mart 1911).

⁷³ BOA.HR.H.350/4-10, Hariciye Nezareti'ne (14 Ağustos 1911).

⁷⁴ BOA.HR.H.350/4, Amerikan sefaretinden Hariciye Nezareti'ne (24 Ağustos 1911)

⁷⁵ BOA.HMŞ.İŞO.103/1-7, Bâb-ı âli Hukuk Müşavirliği (1 Ocak 1912); Tütün kaçakçılığı,

Rejinin kurulmasından sonra bu tekele bir tepki olarak gelişmişti. Kaçakçılığa toplumun her kesiminden insanlar karışıyordu. Quataert, s. 27-32.

Hacı David Kumpanyası saldırgan tavırlarını bundan sonra da sürdürdü. 1912 yılı Mart'ında Gemi mürettebatı yine İskenderun'da yolcular arasında bulunan askerlere saldırılarda bulundu. Bir çok asker yaralandı. Olaya İstanbul Bidayet Müdde-i Umumiliği el koydu ve Amerikan sefreti nezdinde girişimlerde bulundu⁷⁶. Fakat henüz bir önceki yıl cereyan eden ve boykotlara sebebiyet veren olayların failleri cezalandırılmamıştı. Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Amerikan Dışişleri Bakanlığı nezdindeki girişimlerinden cevap alınamıyordu. Hükümet, vapur şirketinin Amerika'ya güvenerek saldırgan tavırlarını sürdürmesi durumunda Hacı David Vapurlarını seferden men etmeyi bile düşünüyordu⁷⁷.

Sonuç

Osmanlı limanlarında 17 Ocak 1911'de başlayan Amerikan bandıralı Hacı David Vapur Kumpanyası gemilerine boykot üç ay kadar sürdü. Boykotun uygulandığı yerler, şirkete bağlı gemilerin uğradığı limanlardı. Üç aylık süre içinde gemilerin uğrak yerleri olan İskenderun-İstanbul-Selanik arasındaki liman kentlerinde boykot uygulandı. Boykota katılanlar hamallar, kayıklar, mavnacılar ve tüccarlardı. Bunlar, kumpanyaya bağlı gemilerde yükleme ve boşaltma işlemi yapmıyorlardı. Boykot, liman kentleri ile sınırlı kaldı. Amerikan mallarına boykot şekline dönüşmedi. Bu nedenle boykota halkın aktif katılımı olmadı.

Boykotun uygulandığı üç aylık dönem içinde, Osmanlı limanlarına başka Amerikan bayraklı gemilerin geldiği yönünde bir kayıt yoktur. Amerikan patentli Singer Dikiş Makinesi Şirketi'ne de boykotun uygulandığı düşünülürse, boykotçuların hedefi Amerikan bayrağı çeken gemilerdi. Şayet Hacı David vapurlarından başka Amerikan bayraklı gemiler gelseydi, aynı muameleler ile karşılaşacakları kaçınılmaz görünüyordu.

Boykot Amerika ile ilişkilerde olumsuz anlamda izler bırakmadı. Bunda, Osmanlı Devleti'nin ilişkileri zedeleyecek tavrılardan kaçınmasının büyük etkisi vardır. Osmanlı Devleti, İngiltere, Fransa ve diğer Balkan ve Avrupa ülkelerinin olumsuz tavırlarını bildiği için Amerika ile ilişkilerin iyi tutulmasını önemsiyordu. Fakat boykot süresince Amerika'nın sergilediği rencide edici ve uzlaşmaz tavırlar, Osmanlı yöneticilerinde şaşkınlığa sebebiyet verdi. Amerika'nın misyonerler ve konsoloslar yoluyla Osmanlı Devleti'ne yönelik

⁷⁶ BOA.HR.H.350/4-29, Hariciye Nezareti'nden Harbiye Nezareti'ne (24 Mart 1912).

⁷⁷ BOA.HR.HMŞ.İŞO.27/7, Bâb-ı âli Hukuk Müşavirliği'nden (26 Mart 1912).

zararlı faaliyetleri biliniyorsa da resmî ilişkilere böyle tavırlar yeni yansiyordu. Fakat bu olumsuzluklara rağmen Birinci Dünya Savaşı arifesinde cereyan eden boykot olayı Osmanlı-Amerikan ilişkilerini zedeledi. Amerika, dost bir devlet olarak biliniyordu.

BALKAN SAVAŞLARINDA HİLÂL-İ AHMER CEMİYETİ'NİN OSMANLI ORDUSUNA YÖNELİK SAĞLIK HİZMETLERİ

ZEKERİYA TÜRKMEN*

Giriş

XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nin Balkanlar kesiminde başlayan isyan ve kargaşa ortamı, XX. yüzyılın başlarında içinden çıkılmaz bir hal almış; bu coğrafya, devletin en buhranlı ve kritik yerlerinden birisi haline gelmiştir. Bu duruma gelinmesinde Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsız, ya da yarı özerk konuma gelmiş bulunan Balkan devletlerinin bölge üzerinde emelleri olduğu kadar, sömürgeci büyük devletlerin çıkar hesapları ve buna dayalı kışkırtmaları da etkili olmuştur.

Şark Meselesi olarak bilinen ve Osmanlı Devleti'ni öncelikle Balkan coğrafyasından atmayı hedefleyen politika, Avrupa'nın sömürgeci büyük devletleri tarafından açık veya gizli olarak her zaman desteklendi ve Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinde daha hızlı bir şekilde uygulamaya konuldu. XX. yüzyıla geçerken Balkan coğrafyasında müzmin bir hal alan Makedonya Meselesi, Şark Meselesi'nin önemli bir parçası olarak siyasi gündemde yerini korudu. Her ne kadar kendi aleyhine bir gelişme olarak değerlendirse de, Osmanlı Devleti bu meseleden istifade yoluna gitti. Makedonya meselesinden kaynaklanan anlaşmazlıkları kendi politikası etrafında yönlendirerek Balkanlı milletlerin bir araya gelmelerini kısa süreli de olsa engelleyebilmişti.

a. Balkan Savaşı Öncesinde Ordunun Durumuna Genel Bir Bakış

Balkan Savaşı, II. Meşrutiyet'ten sonra ülkenin gerek iç, gerekse dış politikasında meydana gelen hataların bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı. Pan-slavist siyaset ile Balkanlara sahip olmak isteyen ve bu maksatla bölgedeki devletlere baskı uygulayan Rusya, Osmanlı Devleti aleyhine ittifak yapmalarını sağlayarak bölgedeki problemlerin kendi istekleri doğrultusunda çözümlenmesi yönünde girişimlerde bulundu. Nitekim, Rusya'nın bu baskıları kısa

* Genelkurmay ATASE Başkanlığı, TSK. Atatürk Araştırma ve Eğitim Merkezi (ATAREM) Gensek. Vek.

bir süre sonra etkisini gösterdi; 13 Mart 1912 tarihinde Bulgaristan-Sırbistan, 29 Mayıs 1912'de Bulgaristan-Yunanistan, (1912) Ağustos ayında da Bulgaristan-Karadağ ittifak ve dostluk antlaşmaları imzalandı¹.

Balkanlarda bu gelişmeler olurken, Osmanlı Devleti bir yandan Trabıusgarp Savaşı'nı sürdürmekte, diğler yandan ÷lke içinde parti mücadelelerinden kaynaklanan iç çatışmalarla² mücadele etmekte idi. Bu sırada Balkan devletleri tarafından kendi aleyhine oluşturulan gizli ittifaklardan haberdar olamadığı gibi, dönemin Hariciye Nazırı Âsım Bey, Mebusan Meclisi'nin 15 Temmuz 1912 tarihli toplantısında yaptığı bir konuşmada "*Balkanlardan vicdanım kadar eminim!*" diyebilecek kadar bütün bu gelişmelerden habersiz olduğunu açığa vuruyordu³. Hatta bu kritik dönemde Osmanlı Devleti, tecrübeli ve eğitimli ordusunun önemli bir bölümünü terhis etmek gibi bir hataya da düşmüştü⁴. Nitekim, bu konuda yapılmış araştırmalarda, siyasi yelpazenin Osmanlı Devleti aleyhine yön değıştirdiğı, Balkanlarda bunalımlı bir dönemin başladığı bu nazik ortamda, eğitimli askerin terhis edilmesini büyük bir hata olduğu kadar, ordunun asli gücüne indirilmiş bir darbe olarak da değerlendirilmektedirler. Öte yandan ordunun terhisi yönünde emir veren devlet ricaline göre, Osmanlı ordusunun o sırada içinde bulunduğu durum böyle bir terhis uygulamasının gündeme getirilmesini de zorunlu kılmıştır⁵.

Bu sırada diğler önemli bir gelişme ise, ordu mensuplarının siyasetin içeresinde yer almaları hususu idi. İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından daha II. Meşrutiyet'in ilanından önce siyasetin içine çekilen Osmanlı ordusu, dö-

¹ Bu antlaşmalar hakkında bilgi için bk., Reşat Hallı, *Balkan Harbi*, c.I, Ankara 1970, s. 253-263. Ayrıca bk., Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-1994)*, İstanbul 1995, s. 431-432.

² 21 Kasım 1911 tarihinde kurulan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne muhalif olan bütün kesimi bünyesinde toplayan Hürriyet ve İtilaf Fırkası en büyük muhalefet partisi olarak Osmanlı Devleti siyasi hayatına girmiş oldu. Bu parti hakkında bilgi için bk., Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası, II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakkiye Karşı Çıkanlar*, İstanbul 1990.

³ Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler*, İstanbul 1945, s. 313.

⁴ Balkan Savaşlarından önce 544.000 kişiyi geçen Osmanlı kara ordusu, savaş arifesinde hükümetin aldığı bir kararla 305.000 kişiye indirilmiştir. Bilgi için bk., Zekerıya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2001, s. 3. Balkan Savaşı öncesinde ordunun terhis edilmesini Mustafa Kemal Atatürk de tenkit eder. Atatürk bu konuda "...öyle zamanlar olmuştur ki, milleti orduya çağırarak yerine birlikler terhis edilmiştir." der. Bk., *M. Kemal Atatürk'ün Karlsbat Hatıraları*, (Yay., Ayşe Afet İnan), Ankara 1983, s. 57.

⁵ Rifat Uçarol, "Balkan Savaşı Öncesinde Terhis Olayı ve Seferberlik İlanı Sorunu", *Dördüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler*, Ankara 1989, s. 257 vd.

nemin siyasî, ekonomik, toplumsal ve psikolojik şartları bakımından siyasete kısa sürede uyum sağladı⁶. Kuruluşundan beri ordu ile ilişkisini izah etmekte güçlük çeken İttihat ve Terakki Cemiyeti, haklı olarak II. Meşrutiyet'i takip eden dönemde "ordunun İttihat ve Terakki Cemiyeti" görüntüsünden kurtulamadı. Diğer taraftan bir kısım ordu mensupları da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1909 yılı kongresinden sonra bağlarını keserek muhalefet grupları oluşturmaya başladılar. Bu muhalefet hareketi bir süre sonra da siyasileşme sürecini tamamlamıştır. Balkan Savaşı öncesinde (1912 yılında) ortaya çıkan Arnavutluk isyanı ise, siyasî muhalefet partileri ile ordu arasındaki ilişkilerin daha belirgin bir şekilde su yüzüne çıkmasına sebep oldu. Osmanlı ordusunun gündelik siyasetle en yoğun bir şekilde iç içe olduğu dönemde "Halâskâr Zabitân Hareketi"⁷ ortaya çıkmıştı⁸. Dönemin önde gelen devlet adamlarından Küçük Sait Paşa, ordunun siyasî telkinler ve bölünmeler sonucu gücünden çok şeyler yitirdiğini görünce, "Ben ordunun bu derekeye (aşağı düzeye) geldiğini bilmiyordum" derken⁹, içinde bulunduğu zor durumu izah etmekte güçlük çekiyordu. Ordunun siyasileşmesi üzerine subayların maiyetlerinde bulunan komuta ettikleri personele olan güveni sarsıldığı gibi, bunun sonucunda askerlerin komutanlarına olan bağlılıkları da büyük ölçüde zedelendi.

Osmanlı Devleti yukarıda kısaca izah edilmeye çalışılan böyle karmaşık bir ortam içinde iken, 7 Ekim 1912 tarihinde Karadağ prensliği, 17 Ekim 1912'de Bulgaristan ve Sırbistan, 18 Ekim'de de Yunanistan taarruza geçerek Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan ettiler. Osmanlı Devleti de son derece hazırlıksız yakalandığı bir sırada ordularını seferber duruma getirerek adı geçen devletlere harp ilan ettiğini bildirdi. Bu sırada İstanbul ve taşrada cere-

⁶ Ordunun siyasileşmesinde, terfi şikayetleri, mali şikayetler, asker-sivil kıyaslamasından kaynaklanan şikayetler, tayinler vb. hususlar etkili olmuştur. Bu konuda bilgi için bk., Ahmet Turan Alkan, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ankara 1992; ayrıca bk., Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, İstanbul 1993.

⁷ Kurtarıcı Subaylar Hareketi olarak ortaya çıkan Halâskâr Zabitân Grubu, İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne, tepki olarak kurulmuş bir siyasî örgüt idi. 1912 yılı Mayıs ayında teşkil edilmeye başlanan bu grup, ancak Temmuz ayında kuruluşunu tamamlamıştır. İttihat ve Terakki karşıtı olarak mücadelesini sürdürmüştür.

⁸ Zekeriya Türkmen, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu-Siyaset İlişkileri", *Erdem*, (Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yay.) c. 12, sy: 35, Mayıs 2000, Ankara 2002, s. 579-585.

⁹ Zekeriya Türkmen, *Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması*, s. 13.

yan eden harp mitingleri ile kamuoyunun dikkati çekilmeye çalışıldı¹⁰. Burada önemli bir noktayı belirtmek gerekirse, Osmanlı Devleti, Balkan Savaşı'na ekonomik bakımdan olduğu gibi, askerî, siyasî, toplumsal ve psikolojik bakımdan da büyük imkansızlıklar ve sıkıntılar içerisinde girdi. Osmanlı ordularının seferber duruma getirilmesinin ilk günlerinden itibaren askerîin iâşe ve ibate, bilumum lojistik destek unsurlarından mahrum bulunmasının yanı sıra, yukarıda da ifade edildiği gibi ordunun siyasetle içli dışlı olması daha savaşın başında subaylar arasında zıt kutupların oluşmasına sebep oldu. Seferberlik esnasında diğer alanlarda olduğu gibi ordunun sıhhiye teşkilatında da gerekli ikmal planları yürütülemedi. En önemlisi, Osmanlı Harbiye Nezareti, sağlık hizmetlerinin kurulması ve lojistik desteğin sağlanabilmesi için gerekli ödenekleri de ayırmamıştı. Nitekim 18 Ekim 1912 tarihine kadar kolorduların sıhhiye bölükleriyle, cephe hattında kurulması muhtemel hastahanelerin tesis ve teşkiline yararlı olacak hiçbir tıbbî malzeme ve buna benzer araç-gereç gönderilememişti¹¹. Öteden beri orduda var olan siyasî kadrolaşma bir kısım kıtaların boş kalmasına sebep olurken, 19-20 Ekim'de Edirne önlerinde Bulgarlara, 26 Ekim'de Kumanova'da Sırlara yenilen Osmanlı orduları, 8 Kasım 1912 tarihinde tek kurşun atmadan Selânik'i Yunan ordusuna teslim etmek zorunda kaldı¹². İlk bozgunlarla zaten henüz sağlanamamış olan disiplin ve birlik ruhu da bozulmuş; ordu perişan bir şekilde geri çekilmek mecburiyetinde kalmıştır¹³. Kırkkilise bozgunundan sonra, dönemin basınında çıkan haberler incelendiğinde İstanbul'a uzanan yol boyunca çok acı manzaralara rastlandığı yorumları yapılmakta idi. Katar halinde yürüyen arabaların içinde ve yanı başlarında yalın ayak çoluk-çocuk, kadın ve ihtiyar göçmenler yollara dökülmüş bin bir sıkıntı içerisinde İstanbul'a doğru göç etmişlerdir¹⁴. Osmanlı ordularının mağlup olması Balkanlarda -yaklaşık beşyüz yıldan bu yana- yaşamakta olan yüz binlerce Türk'ün Bulgar, Sırp ve Yunan

¹⁰ Yücel Aktar, "1912 Yılı Harp Mitingleri ve Balkan Harbine Etkileri", *İkinci Askerî Tarih Semineri Bildiriler*, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara 1985, s. 125.

¹¹ Genelkurmay Başkanlığı Yay., *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi (TSK.Tar.)*, Balkan Harbi, c. III/II, Ankara 1993, s. 707.

¹² Genelkurmay Başkanlığı Yay., *Aynı eser* c.III/2, s. 322-323.

¹³ Balkan Savaşında ordunun içinde bulunduğu sıkıntılı durumu o sırada orduda görev almış olan üst rütbeli komutanlar da açıklamışlardır. Bilgi için bk., Murat Cebecioğlu-Zekerîya Türkmen, "Selânik Mevki Kumandanı Mirliya Hasan Muhittin Paşanın Balkan Savaşına Dair Notları", *Askerî Tarih Bülteni*, Sy: 51, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yay., Ankara, Ağustos 2001, s. 193-296.

¹⁴ A. İhsan, *Balkan Harbinde Neden Münhezim Olduk?*, İstanbul 1329, s. 51.

mezalimine maruz kalmasına sebep olduğu gibi¹⁵ yerinden yurdundan olması neticesini de beraberinde getirmiştir. Göçmen kabileleri binbir sıkıntılarla başkente doğru akın akın gelmeye başlamışlardır¹⁶. Göçmenlerle birlikte bütün sıkıntılar, rahatsızlıklar, hastalıklar da bu mekân değiştirmede Balkan coğrafyasından henüz işgale uğramamış bulunan Osmanlı ülkesine taşınmıştır¹⁷. Nitekim Bulgar ve Yunanlıların işgal ettiği bölgelerde yaptıkları baskı ve zulümler üzerine bir milyon civarında Türk, bütün mal ve mülklerini bırakarak adeta kaçarcasına Osmanlı ülkesinde işgale uğramamış olan bölgelere sığınmak amacıyla göç etmiştir¹⁸. Öte yandan bu savaşta Osmanlı Doğu ordusu¹⁹ ile Batı ordusu²⁰ arasındaki bağ kopunca, Batı ordusu Bulgar-Sırp ve Yunan ordusu tarafından tamamen imha edilmiş; Doğu ordusu da Çatalca hattına çekilmiştir. Denilebilir ki, Türkler tarihlerinde böylesine kısa bir sürede, bu derecede ağır ve bir o kadar da ürpertici ve acıklı hezimete uğramamışlardı. Aslında bu mağlubiyetin pek çok sebepleri vardır: Asıl sebepleri konu hakkında yazılmış bütün eserlerde tekrarlandığı gibi ikmal noksanlığı ve ordunun siyasileşmesinden dolayı disiplinin bozulması ve yetersiz komuta kadrosunun bulunması gibi sebepler başta sıra-

¹⁵ Dönemin basını incelendiğinde Bulgar, Yunan ve Sırp'ların Türklere yönelik vahşetleri tüm ayrıntılarıyla gözler önüne serilmektedir. Bu konuda incelediğimiz iki gazetede çıkan haberler bunları doğrulamaktadır. Bilgi için bk., *İkdam*, nr: 5668, 17 Teşrin-i sani 1328; nr: 5690, 9 Kanun-ı evvel 1328; nr: 5891, 2 Temmuz 1329; nr: 5921, 15 Ağustos 1329; *Hikmet*, nr: 74, 1 Teşrin-i evvel 1328; nr: 99, 27 Teşrin-i evvel 1328; nr: 170, 7 Kânûn-ı sani 1328.

¹⁶ Şevket Süreyya Aydemir, Enver Paşa, c.II, İstanbul 1986, s. 322-323'de Enver Paşa'nın ağzından olayları şöyle ifade ediyordu: "Başiboş sürünen bozguna uğramışlar ordusuna, Rumeli'nin bağlarından kopup gelen, daha perişan yüzbinlerce muhacirinin sürüne sürüne, eriyeye eriyeye akan kabilelerini de eklemeliyiz. Evet Rumeli göçüyordu. Rumeli boşalıyordu. Rumeli Türkleri akıp geliyorlardı. Rumeli'yi asırlarca evvel alan, Rumeli'de asırlardır yaşayan son Türkler, XX. yüzyılın başlarında alevlenen bu yangının alevleri içinde sonu bilinmez geleceklere doğru akıyorlardı!" Balkan savaşında göçmen durumuna düşüp de 1913 yılında Tırnova (Bulgaristan)'dan Trakya'ya oradan da Bursa-Karacabey'e göç eden anne tarafından dedem Bâlioğlu Hüseyin Bey'den çektikleri sıkıntı ve acıları; yerinden yurdundan kopmanın ne anlama geldiğini defalarca dinlemiş, içindeki Rumeli hasretini her defasında dile getirdiğine şahit olmuşumdur. (YN)

¹⁷ Balkan Savaşı esnasında ve savaş sonrası dönemde Osmanlı Devleti'ne yönelik olarak gerçekleşen Türk göçleri hakkında geniş bilgi için bk., Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara 1994.

¹⁸ Bilal Şimşir, "Bulgaristan Türkleri ve Göç Sorunu", *Bulgaristan'da Türk Varlığı Bildiriler*, 7 Haziran 1985, c. I, Ankara 1987, s. 553.

¹⁹ Doğu ordusu, Bulgarlara karşı Doğu Trakya bölgesinde teşkil edilmiş olan orduya verilen isimdi.

²⁰ Batı ordusu, Yunan, Sırp ve Karadağlılara karşı Batı Trakya, Selanik, Üsküp taraflarında konuşlandırılmıştı.

lanmaktadır²¹. Halbuki savaştan önce ve savaş döneminde Harbiye Nezareti kimi tecrübeli eski komutanlara orduya katılmaları için davetiye göndermişse de bazıları tarafından bu davet kabul görmemiştir. Bu görüşü kuvvetlendiren bir gelişme de, Mahmut Şevket Paşa'nın kendisine teklif edilen Alasonya Ordusu Komutanlığını, bu görevin kesin bir yenilgiyle sonuçlanma ihtimalini hesap ettiğinden kabul etmemesidir. Halbuki ülke içinde yüksek bir itibara sahip olan Paşa, bu görevi reddettikten sonra eski itibarını büyük ölçüde kaybetmiştir²². Nitekim ordu cephede düşmanla muharebe ederken, yüksek rütbeli subaylar İtihatçı-İtilafçı tartışmasıyla birbirlerine silah çektikleri gibi, bazı cephelerde istifa tehditleri savrulurak büyük ölçüde ordunun maneviyatı zedelenmiştir²³. Hatta İstanbul'da ileri gelen devlet erkânı kısa sürede tehlikenin İstanbul kapılarına dayandığını görünce Çatalca hattından beride İstanbul'un etrafında ikinci bir savunma hattının kurulmasını dahi gündeme getirmişlerdir. Fakat, Hey'et-i Vükelâ tarafından Sadrazam Kâmil Paşa başkanlığında yapılan görüşmelerde maneviyatı bozulmuş bir orduyu bu ikinci hatta da tutmanın mümkün olamayacağı açık açık beyan edilerek, sadece bir askerî kordon oluşturulmasının yeterli olacağı açıklanmıştır²⁴. Hükûmetin bu kararına rağmen, Başkomutan Vekili Nazım Paşa'dan gelen 3-4 Teşrin-i sâni (Ekim) 1912 tarihli telgrafta, Ayastefanos (Yeşilköy)-Küçükköy-İstinye hattında bir ikinci müdafaa hattı kurulması teklif ediliyordu. Ayrıca Karadeniz'den gelebilecek saldırılara karşı da Karıncaburnu-Zekeriya-köy-Büyükdere hattında istihkâmlar inşa edilmesi isteniyordu. Nazım Paşa'nın bu teklifi ne yazık ki yeterince destek bulamadı²⁵. Bir süre sonra da kamuoyunda ve muhalefet grubunda savaşın suçluları aranmaya başlamış; bu durum kabinenin basın yayın yoluyla her geçen gün istifaya zorlanmasına sebep olmuştur. Nitekim bu siyasî çatışmalar bir süre sonra Nazım Paşa ve ardından da Mahmut Şevket Paşa suikastleriyle ülkenin büyük bir çalkantuya sürüklenmesine yol açmıştır.

²¹ Zekeriya Türkmen, "II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Ordusunda Ordu-Siyaset İlişkileri", *Erdem*, s. 585-586; ayrıca bk., *Aynı eser*, s. 13 vdd.

²² Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, s. 145.

²³ Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara 1988, s. 70; Hatta bu sırada bu harbin kesin mağlubiyetle sonuçlanacağını düşünen Mahmut Şevket Paşa görev dahi almak istemeyecektir. Paşa'nın savaş hakkındaki yorumları için bk., *Mahmut Şevket Paşa'nın Günlüğü*, (Yay. Hz. Arba Yay.), İstanbul 1988, s. 26-28.

²⁴ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Meclis-i Vükelâ Mazbatası (MVM)*, nr: 171, 31 Teşrin-i evvel 1328.

²⁵ *BOA., MVM*, nr: 171, lef: 1, 9 Teşrin-i sâni 1328.

Balkan devletlerinin işgal ettikleri bölgeleri paylaşma konusunda düşüktükleri anlaşmazlıklar bir süre sonra tarafların ittifakları bozarak birbirlerine taarruzda bulunmasına yol açmış; bu durumdan yararlanan Osmanlı Devleti de, 19 Temmuz 1913'te ileri harekâta geçerek 25 Temmuz'da Edirne'yi geri alarak sarsılan itibarını biraz olsun kurtarmış; bu durum İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yıldızının parlamasına da sebep olmuştur. Osmanlı ordusunun bu derecede siyasete bulaşmasının bir sonucu olan Balkan yenilgisi bir süre sonra yüksek rütbeli subayları harekete geçirmiş ve 10 Ekim 1913 tarihinde "Askerlerin Siyasetle İştigâlini Men'eden Kanun"un çıkarılmasına sebep olmuştur²⁶.

Balkan savaşları sırasında Osmanlı ülkesi içinde çekilen büyük sıkıntı ve bunalımlara rağmen, yine de ordunun zaferi için top yekûn bir destek kampanyası başlatılmıştır. Gerçi ordunun sıhhiye teşkilatı hazırlıksız yakalanmış ve ordunun lojistik destek unsurları yetersiz kalmışsa da, savaşın devam ettiği dönemde sivil toplum kuruluşlarının (yardım amacıyla teşkil edilen kuruluşların) çeşitli konularda (özellikle iâşe-ibâte ve sağlık hizmetleri konusunda) orduya desteğinin sağlanmasına dikkat edilmiştir. Orduya bağlı olarak görev yapan sıhhiye teşkilâtı yanında, Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, orduya her alanda büyük destek vermiştir. Ülkenin içinde bulunduğu malî sıkıntılara rağmen, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti topladığı îâne ile faaliyetlerini sürdürmeye çalışmış; kurduğu seyyar hastahanelerle cephe hattında yaralanan, hastalanan, sakat kalan askerlere ve sivil halka elinden gelen sıhhi yardımı yapmıştır.

b. Balkan Savaşlarında Osmanlı Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin Faaliyetleri²⁷

(1) Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Balkan Savaşlarına Kadar Faaliyetleri

1864 yılında İsviçre'nin Cenevre şehrinde teşkil edilen Salib-i Ahmer (Kızılhaç) Cemiyeti'nden ilhamla 5 Temmuz 1865 tarihinde Osmanlı Devle-

²⁶ *Takvim-i Vekayi*, nr: 1251, 10 Ekim 1913.

²⁷ Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne ait belgelerin tamamına yakını Türkiye Cumhuriyeti Kızılay Arşivi'nde bulunmaktadır. Kızılay Arşivi, uzman personel sıkıntısından dolayı araştırmacılara 2002 yılından bu yana (gönüllü olarak hizmet veren bir kişinin emekli olmasından sonra) hizmet veremediğinden araştırmamızın Kızılay Arşivi belgeleri yönünden eksik kaldığını belirtmekte yarar vardır. Kızılay yetkilileriyle yaptığımız görüşmelerde uzman bulunduğu arşivin hizmet vermeye başlayacağı açıklamalarına rağmen (Mayıs 2003), maalesef uzman bulunmadığından(!) Kızılay arşivi üzüterek belirtmek gerekirse hâlâ araştırmacılara hizmet verememektedir. (YN)

ti'nde de benzer bir kuruluşun teşkili çalışmalarına başlanmıştır. Fakat, Türkiye'de böyle bir cemiyetin kuruluşu biraz zaman almış; ancak, 14 Nisan 1877 (Rumî 2 Nisan 1293) tarihinde yapılan bir toplantı ile Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin teşkili yönünde önemli bir adım atılmıştır. Gerçi kurulan cemiyetin ilk adı "*Mecrûhîn ve Zuafâ-yı Askeriyye İmdat Cemiyet-i Osmaniyesi*" şeklinde belirtilmiş, daha sonra Osmanlı Devleti'nde yaygın olarak kullanılan -Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti- ismini almıştır²⁸. Kuruluşunu tamamlayan Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, padişahın himayesinde ilk toplantısını Beşiktaş Sarayı'nda yapmıştır. Osmanlı-Rus Savaşı'nın devam ettiği ve büyük sıkıntuların yaşandığı bir dönemde teşkil edilen cemiyet, topladığı para yardımları ile ilk bütçesini oluşturmuştur. Toplanan 30.000 liralık yardım parası ile dokuz yerde hastahaneler kurulmuştur. Cemiyetin bu sırada yaptığı faaliyetler takdirle karşılanmış; fakat, savaşın sona ermesi ile cemiyetin görevini tamamladığı düşüncesi ağır basmış ve bu düşünceden hareketle faaliyetlerini noktalamıştır²⁹. 20 sene kadar bir bekleme döneminden sonra Osmanlı-Yunan Harbi sırasında Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti yeniden hatırlanmıştır. 24 Mayıs 1897 (12 Mayıs 1313) tarihli bir tezkire ile eski üyeler toplantıya çağrılmış ve cemiyet, bu savaş sırasında orduya elinden gelen yardımları yapmaktan geri durmamıştır. Cemiyetin faaliyetleri 16 Eylül 1902 (2 Eylül 1318) tarihli irâde-i seniyye ile te'hir edilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanına kadar Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin tekrar toplanması hiçbir şekilde gündeme gelmemiştir³⁰. Fakat Osmanlı Devleti, savaş döneminde hasta ve yaralıların durumu ve bunların tedavileri hakkında yapılan uluslararası toplantılara katılmış, bunlara imza koymuştur. Nitekim, 11 Haziran 1906 tarihinde Cenevre'de başlayan konferansa Osmanlı Devleti de temsilci göndermiş ve 6 Temmuz 1906 tarihinde imzalanan mukavelenamede yer almıştır³¹. Mukavelenamenin yaralı ve hastalarla ilgili olan birinci maddesinde yer alan ifadeye göre; hasım taraflar savaş sırasında kendi bölgelerinde bulunan esir, yaralı

²⁸ *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Mecmuası*, nr: 1, İstanbul, 15 Eylül 1337 (1921).

²⁹ *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Sâlnâmesi (HACS), 1329-1331*, İstanbul, Ahmet İhsan ve Şürekâşî Matbaası, Tarihsiz, s. 28-29.

³⁰ *HACS.*, s. 30.

³¹ *BOA., Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası Evrakı (HR. HMŞ. İŞO)*, Ds: 54/2-2. Ayrıca bk., *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Beynelmilel Cenevre ve Lahay Mukavelenamesi*, İstanbul, Mesai Matbaası, 1330. Adı geçen sözleşme daha sonra bugünkü Türkçe ile de yayımlanmıştır. Bk., *Kızılay ve Kızılhaç'ın Milletlerarası Kaynakları*, Türkiye Kızılay Derneği Yay., Ankara 1964, s. 13-16.

bütün askerlere sağlık yardımını ayırt etmeksizin yapmak durumunda idi³². Öte yandan 1907 yılında Londra'da yapılan Kızılhaç toplantısına Dr. Besim Ömer Bey katılarak dünyadaki gelişmeler hakkında bilgi edinmiştir³³.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin yeniden toplanması gündeme gelmiş; Sadaret, Harbiye, Bahriye, Dahiliye, Hariciye, Maarif ve Sıhhiye Nezaretlerine yapılan tebligat ile yeni bir nizamname hazırlanması için birer murahhas tayin edilmesi istenmiştir. Buna göre teşkil edilen komisyonda; Göz Doktoru Esat Bey³⁴ (daha sonra Paşa), Doktor Besim Ömer (Akalın) Bey³⁵, Hariciye Nezareti Umur-ı Siyasiye Müdürü Salih Bey, Bahriye Tabip Miralaylığından mütekaid Mehmet Ali Bey, Askerî Tıbbiye Müdürü Tabip Binbaşı Ali Galip Bey, Daire-i Umur-ı Sıhhiye Müfettişi Umumîsi Kasım İzzettin Beyler görevlendirilmiştir³⁶.

³² *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Beynelmîlel Cenevre ve Lahey Mukavelenamesi*, s. 2, Birinci madde.

³³ Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, Ankara 2002, s. 36. Bahse konu kitap Rumî 1331'de basılan *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Sâlnâmesi*'nin Osmanlıca'dan çevirisidir. Eserin Latin harfleriyle olan baskısında muhtemelen okuma hatasından veyahut da baskı öncesi düzeltmelerin yapılmamış olmasından dolayı olsa gerek pek çok hata bulunmaktadır. (YN)

³⁴ Esat (Işık) Paşa, (İstanbul 1865-1943) Göz doktoru, profesör general. 1889 yılında Askerî Tıbbiye'den mezun oldu. İhtisas için Paris'e gönderildi. Paris Tıp Fakültesi'nde göz kliniğinde çalıştı. Buradaki ihtisası sırasında kısa sürede kendini kabul ettirdi. Göz içi muayenesinde kullanılan "Ophthalmoscope Esad" ve göz hastası olmayanları ayırt etmeye yarayan "Stereoscope Esad" diye adlandırılan iki tıp aleti icat etti. İhtisasını 1893'te tamamlayarak yurda döndü. 1894'te İstanbul'da modern göz kliniğini kurdu. 1899'da Askerî Tıbbiye'ye öğretim üyesi oldu. Bu görevine ek olarak Hamidiye Etfal (Şişli) hastahanesinde ve Darülaceze'de de çalıştı. Türkiye'de ilk kez Askerî Tıbbiyede bağımsız ve Avrupa'dakine benzer göz kliniği kurdu. Hilâl-i Ahmer (Kızılay) Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Sıhhiye Umum Müdürü olarak çalıştı rütbesi generalliğe yükseltilti. Eğitimin millileştirilmesi için Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti'nin kurucusu ve başkanı oldu. Mütarekeden sonra bu dernek öncülüğünde partiler üstü Millî Kongreyi oluşturdu (1918-1919). Anadolu'daki Millî Mücadele hareketini destekledi. İstanbul'un işgalinde İngilizler tarafından tutuklanıp Malta'ya sürgüne gönderildi (1920-1922). Cumhuriyet'ten sonra serbest hekim olarak çalıştı. Eski Dışişleri bakanlarından Hasan Esat Işık'ın babasıdır. 39 yıl profesörlük yapan Esat Paşa'nın kendi sahasıyla ilgili olmak üzere pek çok kitap ve makalesi vardır.

³⁵ Besim Ömer Akalın, 1861 yılında İstanbul'da doğdu, Gülhane Askerî Tıbbiye Mektebi'nden 1885 yılında yüzbaşı rütbesi ile mezun oldu. Paris'e ihtisas için gönderildi. Kadın doğum ve çocuk hastalıkları uzmanlığı konusunda ihtisas yaptı. 1891 yılında İstanbul'a döndü ve Askerî Tıbbiyede göreve başladı. Modern doğum tekniklerini Türkiye'ye getiren kişi olarak bilinir. Besim Ömer Bey daha sonra paşalığa terfi etti. Modern çocuk hekimliğini de ülkemizde yaygınlaştıran kişidir. Askerî Tıbbiye'de 48 yıl ders verdikten sonra İstanbul mebusu olarak TBMM'de görev yapmış 1940 yılında vefat etmiştir.

³⁶ *HACS.*, s. 34-35.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin yeniden yapılanması konusunda Dr. Besim Ömer Bey'in evinde yapılan toplantılardan sonra, bu toplantılara daha sonra İstanbul'un çeşitli yerlerde devam edilmiş ve memleketin genel durumu da dikkate alınarak bir nizamnâme projesi hazırlanmıştır. Komisyon 20 Nisan 1911 (7 Nisan 1327) tarihinde ilk toplantısını yapmış ve bu toplantıda Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa³⁷ cemiyetin başkanlığına getirilirken, otuz kişiden oluşan bir merkez-i umumî teşkil edilmiştir³⁸. Cemiyetin alâmet-i farikası yani sembolü de bu sırada tespit edilmiştir. Buna göre cemiyetin bayrağının, beyaz renkli bir zemin üzerinde kırmızı renkli bir hilâl olacak şekilde yapılması ve sıhhiye teşkilâtının görev yaptığı yerlere asılması kararlaştırılmıştır. Bu husus daha sonra Osmanlı Devleti tarafından imzalanan Cenevre mukavelenâmesinde de kabul edilmiştir³⁹. Öte yandan cemiyetin sembolü daha önce yapılan 1907 yılındaki Londra Kızılhaç toplantısında Dr. Besim Ömer Bey tarafından Hilâl sembolü olarak belirlenip toplantıda etkili olmuş ve bu işaretin uluslararası bir işaret olmasını sağlamıştır⁴⁰. Böylece yeniden teşekkül eden Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ni padişah V. Mehmet Reşat himayesine almış, fahrî başkanlığını ise yine hanedandan veliaht Yusuf İzzettin Efendi kabul etmiştir. Bunun yanında cemiyetin 30 kadın üyeden oluşan bir "*Kadınlar Merkezi*" de teşkil edilmiştir. Cemiyetin kadınlar kolunda meşhur tarihçi Ahmet Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliyye Hanım, Prenses Nimet Hanım gibi önde gelen devlet ricâli ile saraylı hanımlar da aktif olarak rol almışlardır. Hatta Fatma Aliyye Hanım yapılan toplantıda çok etkili bir konuşma yaparak İslâm tarihinden örnekler vererek kadınların tarihte meydana gelmiş pek çok savaşta yaralı askerlere yapukları yardımları anlatarak, vatan hizmetinde kadınların da son derece önemli görevler üst-

³⁷ İbrahim Hakkı Paşa (1863-1918), sadrazam, diplomat ve hukukçu olarak Osmanlı Devleti'ne hizmet etmiştir. Hukuk mektebinde müderris olarak da görev yapmıştır. Dahiliye ve Maarif nazırlığı yapmış daha sonra Roma büyükelçisi olarak (1909-1910) görev yapmış, 1910-1911 yılları arasında da sadrazamlıkta bulunmuştur. Ayan meclisi üyesi olarak da görev yapan İbrahim Hakkı Paşa, Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasında tam yetkili temsilci olarak görev yapmış; 1918 yılında Berlin'de ölmüştür.

³⁸ HACS., s. 35.

³⁹ Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Nizamnamesi'ne göre, cemiyete ait araba, hastahane, depo, nakliye gemisi, hastahane gemisi vb. yerlere beyaz zemin üzerine kırmızı hilâl işareti konulacaktı. Bu tür bina ve araçlarda gündüz bayrak, gece de fener şeklinde işaretler bulunacaktı. Savaş zamanında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti mensupları sol kollarına Hilâl-i Ahmer işaretini havi pazubent takacaklardı. Bk., HACS., s. 71-72.

⁴⁰ Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, s. 36.

lenmeleri gerektiğini açıklamıştır⁴¹. Böylece Besim Ömer Paşa'nın da desteği ile kadınlara belirli bir tıbbî eğitim verildikten sonra hastabakıcılık yani hemşirelik yapmaları ve bu işin Türk kadınları için bir meslek haline gelmesi ilk defa Balkan savaşı sırasında gündeme gelmiştir⁴². Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti bir süre sonra yardım toplama faaliyetine girişmiş, bir yandan da İstanbul'daki örgütlenmesini mümkün olan en kısa sürede tamamlamıştır.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Balkan savaşından önce Trablusgarp savaşında önemli faaliyetlerde bulunmuştur⁴³. Burada savaşan askerlere sıhhi yardım malzemesi gönderilmesi, hasta ve yaralanan askerlerin tedavisi gibi hizmetleri sunmuş; XX. yüzyıldaki ilk önemli tecrübesini Trablusgarp Savaşı sırasında gerçekleştirmiştir⁴⁴.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin asli görevi savaşta yaralanan, hastalanan ve sakat kalan askerlere her türlü yardımda bulunmak olduğu halde, faaliyet alanı zamanla genişletilmiş ve Balkan Savaşı'ndan sonra ülke içinde her türlü afette yardıma muhtaç düşmüş halka teşmil edilmiştir⁴⁵. Nitekim, cemiyet halka yönelik sağlık yardımı hizmetlerini kısa sürede yaygınlaştırmış ve 1911 yılında kolera ile mücadele konusunda Avrupa'dan sıhhi malzeme getirterek vatandaşların hizmetine sunmak maksadıyla bir girişim başlatmıştır. Kolera hastalığının ortadan kaldırılması ve yayılmasını engellemek için

⁴¹ Nil Sarı-Zuhal Özaydın, "Hilâl-i Ahmer Hemşireleri", *Tarih ve Medeniyet*, Sy: 12, İstanbul 1995, s. 30-31.

⁴² Besim Ömer Paşa, neden kadın hastabakıcı sorusuna da şöyle cevap vermekte idi: "*Hilâl-i Ahmer'ce bir kadın hastabakıcının yapacağı hizmetler yirmi erkek hastabakıcıya denk düşer. Hastayı teselli etme yeteneği ve merhamet hissi kadınlarda daha fazladır. Yalnız yarayı sarmak, umar etmek elvermez. Ümit ve teselli, ruhun tedavisi önemli ve gereklidir. Bu teselli verme görevini hakkıyla yapacak olan kadındır.*" Daha geniş bilgi için bk., Besim Ömer (Akalin), *Hilâl-i Ahmer'e Dair Konferanslarım*, Ahmet İhsan ve Şürekası Matbaacılık Osmanlı Şirketi, İstanbul 1330.

⁴³ Bilgi için bk., Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, s. 47-96.

⁴⁴ Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Trablusgarp Savaşı sırasında gerçekleştirmiş olduğu hizmetler hakkında bilgi için bk., Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, "Hilâl-i Ahmer ve Trablusgarp Savaşı", *OTAM (Ankara Üniversitesi, Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, sy: 3, Ankara 1992, s. 17-84.

⁴⁵ Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Nizamnamesi'nin, 1. fasıl, 3. maddesinde: "*Cemiyetin maksadı bilcümle vesait ile vakt-i harpte ordulardaki hasta ve yaralıların tahfif-i ızırablarına ve tedavilerine muavenet etmekten ibaret bulunmasına nazaran cemiyet-i asakir-i berriye ve bahriye hey'at-ı sıhhiyesinin yardımcısı demek olur.*" 4 ncü maddesinde: "*Cemiyet mecruhini nakil ve tedavi etmek için vus'u dairesinde mevaki-yi harbiyede berren seyyar hastahaneler ile, sefer hastahaneleri ve hey'et-i muaveneler ve sıhhiye trenleri ve bahren dahi nakliye hastahane gemileri ihzar ve tedarik eder.*" Bk., *HACS.*, s. 60.

hastaların beslenmesi konusunun da önemli olduğunu belirten hükûmet, kolera hastahaneleri için gerekli olan iâşe malzemesinin temini için elinden geleni yapmaya gayret göstermiştir⁴⁶. Cemiyet ayrıca 1911 yılında çıkan İstanbul'daki büyük (Aksaray) yangında afete maruz kalanlara yardımlarda bulunmuştur⁴⁷.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin kurucu heyeti, ilk toplantısını Birinci Hilâl-i Ahmer Kongresi adı altında 26 Nisan 1911 (13 Nisan 1327) tarihinde İstanbul'da gerçekleştirmiştir. Üç gün süren bu kongre çalışmaları sonunda alınan kararlar çerçevesinde Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne her türlü yardım ve katkıda bulunanlara verilmek üzere bir madalya tesis edilmesi, yönetim kurulunda yer alacak kişilerin belirlenmesi, malzemenin toplanması için bir ambar tesis edilmesi, cemiyete ait posta ve haberleşmenin ücretsiz olarak karşılanması, iâne kayıt cetvellerinin vilâyet vilâyet düzenlenmesi, başlangıçta genel hazırlıkları karşılamak için merkeze, hükûmet tarafından 30.000 liralık bir tahsisat ayrılması konularında önemli kararlar alınmıştır⁴⁸. Ancak bu kararların alınmasından sonra cemiyet aktif olarak faaliyet içerisine atılmıştır. 1912 yılında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ilk sistemli bilançosunu da oluşturmuştur. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti bütçesinde gelirler şu şekilde açıklanmıştır:⁴⁹

	<u>Kurus</u>	<u>Para</u>
Sene-i sabıkadan devreden sermaye	8.226.440	125
1328 (1912) senesi iânâtu	35.668.701	75
Muhtelif gelirler	10.970	125
Faiz	628.162	125
T O P L A M	44.534.273	

Bu arada kolera ile mücadele eden sihhî kurumlara destek olmak amacıyla hükûmet, 25 Nisan 1318 tarihli irade-i seniyye hükmüne uygun olarak halkın fedakârlıklarda bulunmasını istiyordu. Ayrıca, hastalık görülen yerlerin kordon altına alınacağını belirterek bu bölgede yine hastalar için kullanılmak üzere sağlık vergisi alınmasının uygun olduğuna 18 Temmuz 1327 (31 Temmuz 1911) tarihinde karar vererek; Sihhiye Nezaretinin bu konuda duyarlı olmasını istiyordu⁵⁰.

⁴⁶ BOA., MVM., nr: 155,27 Temmuz 1327.

⁴⁷ Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, s. 36.

⁴⁸ HACS., s. 41-43.

⁴⁹ Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, s. 43.

⁵⁰ BOA., MVM., nr: 155, 27 Temmuz 1327.

Kolera ile mücadele çerçevesinde Sadrazam Kâmil Paşa kabinesi, 19 Teşrin-i sâni 1328 tarihinde konuyu Meclis-i Vükelâ toplantısına götürerek gerekli tedbirlerin alınmasını, özellikle kolera hastalığının tedavisi amacıyla araç ve gereç dışında Viyana'dan üç yabancı mütehasşısın getirilmesini teklif etmiştir. Hükûmet, aldığı kararda bütün masrafları kendisine ait olmak üzere fakat sefer masrafları Osmanlı hükûmeti tarafından karşılanmak üzere aylık 1.000 kuron maaş tahsisi ile kolera hastalığının tedavi yöntemlerini bilen bir bakteriyologun İstanbul'a gönderilmesini istemiştir. Daha sonra Viyana sefaretinden gelen habere göre bakteriyologun hareket ettiği ve İstanbul şehremanetinin bunu karşılaması ve Dahiliye Nezareti'nin de gerekli yardımda bulunması yolunda talimat verilmesi kararlaştırılmıştır⁵¹.

Öte yandan, Harbiye Nezareti tarafından savaş sırasında hasta ve yaralıların yurtiçinde emniyetli bölgelere tahliyesi için Şark Demiryolları Kumpanyası ile bir anlaşma yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre, hasta nakliye katarları için içinde dört katlı "*Links Vayler*" tabir edilen portatif hasta nakliye ranzalarının yerleştirilebileceği 30 vagonun ilk etapta Selânik'e gönderilmesi istenmişti. Bunun yanında önemli merkezlerde sıhhi eşya depolarının teşkili ve sağlık malzemesi ikmalinin tamamlanması talimatı verilmiştir⁵².

(2) Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşı'ndaki Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartları yakından değerlendiren Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Balkan Savaşı'nın çıkmasından yaklaşık iki hafta kadar önce 27 Eylül 1912 tarihinde genel başkan Hüseyin Hilmi Paşa'nın riyasetinde bir toplantı yapmıştır. Yapılan toplantıda cemiyetin muhtemel bir savaş durumunda nasıl hareket edeceği konusu üzerinde durulmuştur. Cemiyetin Osmanlı Bankası'nda bulunan 70.000 liralık mevduatının 30.000 liralık kısmının muhtemel savaş sırasında kullanılmak üzere ayrılması kararlaştırılır⁵³. Cemiyetin öngörülleri bir süre sonra ortaya çıkmış ve Osmanlı Devleti hazırlıksız bir savaşa yakalanmıştır.

1912 yılı Ekim ayında dört Balkan ülkesinin -Bulgaristan, Yunanistan, Karadağ ve Sırbistan- Osmanlı Devleti'ne karşı birleşerek savaş açmaları

⁵¹ BOA., MVM, nr: 171, 19 Teşrin-i sâni 1328.

⁵² Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı (Gnkur. ATASE) Arşivi; 4-13020, Kıs: 763, Ds: 1, F: 1-2. Seferde alınması gereken tedbirler hakkında bilgi için ayrıca bk., *Seferde Hidemât-ı Seferiye Nizamnâmesi*, İstanbul Askerî Matbaa 1326; madde 1-25.

⁵³ Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer'den Kızıl'ya*, s. 100.

üzerine, Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, 25 Ekim 1912 (Rumî, 12 Teşrîn-i evvel 1328) Cuma günü İkinci Genel Kongresi'ni toplamak gereğini duy- muştur. Bu toplantıda genel olarak Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne düşecek gö- revlerin neler olabileceği tartışılmış ve bu görevlerin yerine getirilebilmesi için halktan toplanacak yardımlarla, hükûmet tarafından cemiyete ayrılacak tahsisat konusu gündeme getirilmiştir. Bu toplantıda ayrıca Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin kendi bütçesinden ayırmış olduğu 30.000 liralık tahsisatına 40.000 lira daha ilave edilmesi kararlaştırılmıştır⁵⁴.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin üçüncü toplantısı Osmanlı ordularının Bal- kan cephelerinde mağlup olarak geri çekilmesi, Edirne ve Selânik'in düş- mesinden sonraki günlere tesadüf etmiştir. 9 Aralık 1912 (26 Teşrîn-i sani 1328) günü toplanan kongrede, cemiyet cephe hatunda tahmininden fazla hastahane tesisine mecbur kaldığını ve muhacirlerle kolerah askerlere yar- dım vazifesini sürdürebilmesi için evvelce verilmiş 70.000 liraya zam olarak 30.000 lira daha verilmesini talep etmiştir. Cemiyetin ikinci başkanı Azmi Bey'in rahatsızlanması üzerine Dr. Besim Ömer (Akalin) Bey ile Dr. Akil Muhtar (Özden) Bey⁵⁵ ikinci başkanlığı üzerlerine almışlardır. Cemiyetin dördüncü toplantısı 28 Şubat 1913 (15 Şubat 1328) tarihinde gerçekleştiril- miştir. Savaşta yardıma muhtaç askerlere ve göçmenlere ve diğer yardıma muhtaç olan kişilere harcanması amacıyla Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne hükû- met tarafından 100.000 liralık bir tahsisat ayrılması kararlaştırılmıştır⁵⁶.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti bir yandan cephedeki askerlere ve yerinden yurdundan kopup akın eden göçmenlere yardımlarda bulunurken,⁵⁷ diğer taraftan tıp alanındaki gelişmeleri yakından takip etmek amacıyla yurt dı- şında yapılan kongrelere ve sergilere de katılmayı yararlı görmüştür. Hatta bu hususta hükûmet dahi bir takım girişimlerde bulunmaktan geri kalma-

⁵⁴ HACS., s. 44.

⁵⁵ Dr. Akil Muhtar Özden 1877 yılında doğmuştur. Türk tıbbının seçkin bilim adamların- dandır. Ömrünün sonuna kadar İstanbul Üniversitesi'nde görev yapmıştır. Kızılay'ın ikinci ku- ruluşunda büyük rol oynamıştır. Atatürk'ün de hekimliğini yaptı. "*İlim Bakımından Ahlâk*" adlı kitabı vardır.

⁵⁶ HACS., s. 45-46.

⁵⁷ Hilâl-i Ahmer Cemiyeti göçmenlere her nüfus için yevmiye 3'er kuruştan 90 kuruş ver- meye başlamış; fakat göçmen sayısı her geçen gün artınca göçmen ailelere kış mevsiminde veri- lecek aylık para yardımını şu şekilde tespit etmiştir: 2 kişilik bir aileye ayda 180 kuruş, 3 kişilik bir aileye ayda 250 kuruş, 4 kişilik bir aileye ayda 300 kuruş, 10 kişilik bir aileye 600 kuruş. Yaz mevsiminde ise bu aran biraz azalmakta idi. Bilgi için bk., HACS., s. 216-217. Ayrıca bk., Ahmet Halaçoğlu, *Aynı eser*, s. 82-83.

miştir. Yurt dışından sıhhi malzeme ve uzman getirilmesi konusunda kimi kararlar alınmıştır⁵⁸. Nitekim belirtilen bu gibi çabalar daha sonra da devam etmiştir. 1912 yılı Eylül ayında Amerika-Washington'da yapılan "Salib-i Ahmer Kongre ve Sergisi"ne Osmanlı Devleti adına gözlemci olarak katılan Dr. Besim Ömer Bey, dönüşünde sunduğu bir raporla hastalıklarla tedavide geliştirilen yeni yöntemler ve teknikler hakkında bilgi vermiştir. Bir süre sonra cemiyet tarafından kendisine 500 lira verilerek yurtdışından tıbbî araç-gereç ve sair malzeme alımı konusunda yetki verilmiştir. Besim Ömer Bey, kendisine verilen bu yetki ile Amerika'ya giderek taşınabilir eczahane, mutfak, sofrta takımı, su tahlil aletleri, hastalara mahsus çamaşır, bir katırın taşıyabileceği kapasitede imdat çadırı, tekerlekli sedye ve çeşitli tıp aletleri alımını gerçekleştirmiştir⁵⁹.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin önyak olmasıyla Balkan Savaşları sırasında toplanan yardım ve gelen hediyelerle, çeşitli hastahaneler tesis edilmiştir. Bu çerçevede, cephe hatunda ise çadırlı seyyar hastahaneler kurularak hasta ve yaralı askerlerin tedavisine başlanmıştır. Dönemin en kolay ulaşım imkânlarından biri de deniz yolları olduğundan, kimi gemiler hastahane gemisine dönüştürülerek hastaların tedavisinde kullanılmıştır. Hilâl-i Ahmet Cemiyeti sür'atli bir şekilde faaliyete girişince, malzemelerin konulması için depoya ihtiyaç duyulmuştur. Bu maksatla, Soğukçeşme Askerî İdadisi bütün binalarıyla, Alayköşkü binası⁶⁰ Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ambarı olarak tahsis edilmiştir. Bu arada teşkilâtı giderek genişleyen cemiyete geçici olarak veznedar, muhasebe memuru ve muhabere memurları da görevlendirilmiştir⁶¹. Bunun yanında çıkarılan bir takım kanunlarla da Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin çalışmalarında kimi kolaylıklar sağlanmıştır. Nitekim, 6 Kasım 1912 (24 Teşrin-i evvel 1328) tarihinde kabul edilen bir kanunla Hilâl-i Ahmer Cemiyetinin İstanbul'daki merkezi ile vilayetlerdeki şubeleri arasında her türlü haberleşme ve malzeme sevkıyâtı ücretten muaf tutulmuştur⁶². Bundan başka bu kanundan 10 gün evvel 27 Ekim 1912 (14 Teşrin-i evvel 1328) tarihinde çıkan bir kanunda ise Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne mensup kişilere veya Hilâl-i Ahmer Cemiyeti alâmetlerini taşıyan kişi, kurum, emlak ve

⁵⁸ BOA., MVM., nr: 171, lef: 1, 19 Teşrin-i sâni 1328.

⁵⁹ HACS., s. 48.

⁶⁰ Gülhane Parkı'nın Ayasofya caddesine açılan kapısının sağında yer alan bu köşk aynı zamanda Tanzimat Fermanı'nın ilan edildiği yer olarak da tarihe geçmiştir.

⁶¹ HACS., s. 48-49.

⁶² Takvim-i Vekayi, 29 Teşrin-i evvel 1328.

araçlara karşı her hangi bir saldırıda bulunanların askerî ceza kanununa göre cezalandırılması hükmü kabul edilmiştir⁶³. Bunun yanında Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti hastahanelerinde görevli memurlara mahsus bir talimatnâme hazırlanarak, bu hastahanelerde görevli bulunanların sorumlulukları da ayrı ayrı belirtilmiştir⁶⁴.

Balkan Savaşı öncesinde kuruluşla ilgili gerekli olan teşkilat ve nizam-nâmelerini hazırlayan Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, kendisinden beklenen hizmeti ancak bu savaş sırasında üstün bir gayret sarf ederek yerine getirmeye çalışmıştır. Balkan savaşı öncesinde savaşın çıkacağına dair şayiaların giderek yayılması üzerine Hilâl-i Ahmer Cemiyeti başkanı eski sadrazamlardan Hüseyin Hilmi Paşa'nın⁶⁵ daveti üzerine her gün toplantılar yapılmaya başlamıştır. Bu sırada cemiyetin Osmanlı Bankası'nda yaklaşık 70.000 lira civarında bir sermayesi mevcuttur. Cemiyetin yönetim kurulu, bu sermayenin ilk etapta 30.000 lirasını kullanmak üzere yetki vermiştir. 10 Ekim 1912 (27 Eylül 1328) tarihinde cemiyetin yönetim kurulu toplanmış ve hastahaneler kurulması ve hazırlanması için teşebbüse geçilmesi kararı almıştır. Henüz bir yıl evvel teşekkül etmiş olan cemiyetin, ambarında ne bir yatağı, ne bir teskeresi, ne de diğer malzemeleri vardı. Soğukçeşme'de Hazine-i Hassa'ya ait olan Alayköşkü binası geçici olarak Hilâl-i Ahmer deposu yapılmış; bir taraftan da lüzumlu olan malzemenin tedariki için teşebbüse geçilmiştir⁶⁶.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti genel merkezi, savaş sırasında yeni kurulacak olan sabit ve seyyar hastahanelerle ilgili bir araştırma da yapmıştır. Nitekim cemiyet, elinde mevcut malî kaynakları da dikkate alarak bir program hazırlamış ve 100 yataklı bir hastahane için görevlendirilecek tabip, memur ve

⁶³ Kanuna göre, böyle bir suç işlediği tespit edilen subaylar bir yıldan beş seneye kadar kalebentliğe keza sivil ahalden ise onların da aynı şekilde cezalandırılması hükmü getirildi. Öte yandan Hilâl-i Ahmer'e ait alâmetleri haksız yere kullananların ise üç aydan bir yıla kadar cezalandırılacakları hükmü getirilmiştir. Bk., *Takvim-i Vekayi*, 31 Teşrin-i evvel 1328. Ayrıca bk., *HACS.*, s. 75-76.

⁶⁴ *HACS.*, s. 78-94.

⁶⁵ Hüseyin Hilmi Paşa (1855-1923) Osmanlı Devleti'nin değişik bölgelerinde mülki görevlerde bulunmuş, diplomat ve sadrazam olarak tanınmış bir devlet adamıdır. Liberal görüşlere sahip biridir. Jön Türkler tarafından sevilen bir kişi olan Hüseyin Hilmi Paşa, Dahiliye ve Adliye nazırlıkları ile 1909-1910 yıllarında sadrazam olarak görev yapmıştır. Viyana büyükelçisi olarak başarılı hizmetlerde bulunmuştur. Mütarekeden sonra Türkiye'ye dönmesi yasaklanmış, 1923 yılında Viyana'da ölmüştür.

⁶⁶ *HACS.*, s. 112.

hademe kadrosu için bir çalışma yaparak aşağıdaki şekilde bir hesap çıkarılmıştır⁶⁷:

Unvânı	Aylık Maaşı
Sertabip (baştabip)	2.000 kuruş
Operatör	2.000 kuruş
Tabib-i Müdâvâ	1.500 kuruş
Tabip muavini iki kişi	1.000 kuruş (1000 x 2 : 2000 kuruş)
Eczacı	800 kuruş
İdare memuru	1.000 kuruş
Vekilharç ve ambarcı	600 kuruş
Kâtip	400 kuruş
Asistan iki kişi	500 kuruş (500 x 2 : 1000 kuruş)
Hastabakıcı 11 kişi	200 kuruş (200 x 11 : 2200 kuruş)
Burhancı	200 kuruş
Aşçı yamakları	500 kuruş
Meydancı üç kişi	200 kuruş (200 x 3 : 600 kuruş)
Aylık çamaşır masrafı	1.000 kuruş

Bu hesaba göre yüz yataklık bir hastahanenin memur maaşı, gıda masrafları ve diğer bütün masraflar için toplam aylık 2.000 lira masraf tahmin olunarak her hastahaneye bu miktarda bir tahsisat ayrılması hükme bağlandı. Belirtilen bu rakam hastahanenin sadece bir aylık çalışma masrafı olup, bir hastahanenin tesisi (inşaat ve malzeme temini) için yapılacak olan masraf ise bunun dışında tutulmuştur.

Bu sırada Harbiye Nezareti de kimi tedbirler aramaya koyuldu. Nitekim, lüzum görülecek yerlere hastahane kurmak için öncelikle askerî hastahanelere yakın ve uygun olan binaları araştırarak bunların kiralanması yoluna gidilmesini; şayet bu mümkün olmazsa, on beşer yataklık dairevi şekilde barakalar inşa edilmesini karara bağladı. Bundan başka her hasta için üç kat ça-

⁶⁷ HACS., s. 113. Ayrıca bk., Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, s. 100.

maşır, yatak ve cerrahî malzeme verilmek üzere hastahanelere gereken eşya ve levazım ile tıbbî alet ve ilaç yardımında bulunmak üzere bir takım düzenlemelere gidildi ve bunların bir kayda bağlanması usûlü benimsendi. Detaylı bir şekilde hastahanelerde kullanılacak olan yatak, sofraya, mutfak, kiler, hamam, mefruşat, ve diğer levazım da ayrı ayrı tespit edildi⁶⁸.

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti genel merkezi bir hastahanelerin kurulması için gerekli olan masraflardan hariç olmak üzere aylık 2.000 lira derecesinde bir tahsisata ihtiyaç duyulduğunu belirterek her hastahanelerin altı aylık daimî masraf olarak belirlenen tahsisatının temininin lüzumlu olduğunu belirterek bu konuda bütçesinin elverdiği ölçüde teşebbüslere geçeceğini ifade etmekte idi. Cemiyet bu sırada hemen harekete geçerek İstanbul'da 400, Lüleburgaz'da 150, Edirne'de 200, Selânik'te 200, Üsküp'te 150, İşkodra'da, Yanya, Manastır ve Alasonya'da 100'er yataklık birer hastahane tesis edilmesini kararlaştırdı. Kurulması kararlaştırılan bu hastahanelerin tabipleri, memur ve hademeleri tayin ve kadroları hemen tanzim edildi. Aynı süratle hastahanelerin eşya, edevât ve eczası tedarik edildi. Öncelikle Edirne'de 250, Selânik'te 200, Üsküp'te 150 yataklık birer hastahane tesis edildi⁶⁹. Diğer hastahanelerin eşya ve memurları kısmen tedarik edilmiş olduğu halde, yollar kapanınca eşyalar yüklenmiş halde vagonlarda kalmış; Yanya, Manastır ve İşkodra hastahaneleri mensupları ile eşyaları nakliyat sırasında yerlerine ulaşmadan buraları düşman orduları tarafından işgale uğramıştı. Malzemelerin büyük bir bölümü Yunan, Sırp ve Karadağ orduları tarafından ele geçirilmiş; cephede yaralı ve hasta durumda bulunan Türk askerlerine 1906 tarihli Cenevre Sözleşmesi'nde imzası olmasına rağmen bu devletler tarafından her hangi bir yardım yapılmamıştır⁷⁰. Hatta bu ülkelerin işgaline uğramış bölgelerdeki Hilâl-i Ahmer Cemiyeti hastahaneleri ve tabipleri kimi zaman baskı ve takibe uğramış, kimileri de tutuklanmışlardır⁷¹.

⁶⁸ HACS., s. 114-119.

⁶⁹ HACS., s. 119.

⁷⁰ 6 Temmuz 1906 tarihli Cenevre Mukavelenamesi'nin birinci maddesine göre, (Bk., *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Beynelmilel Cenevre ve Lahey Mukavelenamesi*, Birinci madde) yaralı ve hasta askerlere hasım tarafın denetiminde kalmış olsalar bile her türlü sağlık yardımının yapılması kararlaştırılmıştı. Bu mukavelede yer alan hususları ne Sırp, ne Karadağ, ne de Yunan hükümetleri hatırlamışlardır.

⁷¹ Seçil Karal Akgün-Murat Ulugtekin, *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, s. 129.

Öte yandan Birinci Balkan Savaşı esnasında en şiddetli muharebeler İstanbul civarında cereyan ettiğinden, İstanbul'da daha birçok hastahaneye ihtiyaç duyulmakta idi. Bu konuda hükümet yaptığı toplantılarda başkent in koleradan uzak tutulması için elinden gelen gayreti sarf etmeye çalışmıştır. Hükümet tabip ve uzman sıkıntısı çektiğinde yine yurt dışına müracaat etmek durumunda kalmış; Viyana Sefareti'ne gönderdiği bir yazıda kolera konusunda üç uzman memurun acele olarak İstanbul'a yetiştirilmesini istemiştir. Bu durumla ilgili olarak, 1 Teşrin-i sâni 1328 (14 Kasım 1912) tarihli Heyet-i Vükelâ kararında bilgiler bulunmaktadır⁷².

Kâmil Paşa kabinesi 3 Teşrin-i sâni 1328 (16 Kasım 1912) tarihinde yaptığı bir toplantıda kolera ile mücadele konusunu uzun uzadıya tartışmış ve alınacak önlemleri sıralamıştır. Kabinenin aldığı kararlar Meclis-i Vükela Mazbatasında da uzun uzadıya sıralanmış ve bu konuda Harbiye Nezareti ile Dahiliye Nezareti'ne önemli görevler düştüğü ifade edilmiştir. Kabinenin aldığı kararlar sırasıyla şunlardır:⁷³

1. Bundan böyle ordudan hastalıklı ve koleralı askerler İstanbul'a gönderilmeyerek Ayastefanos'dan harice sevk edileceklerdir.

2. Bunlar Ayastefanos'dan Ayamama çiftliğiyle civarına nakledileceklerdir.

3. Hasta askerler cihet-i askeriyece orada bir iki gün tutulacak, şüpheliler Maltepe hastahanesine gönderilecek, diğerleri gemilerle Beykoz önlerine sevk edilecektir.

4. Cihet-i askeriyece Ayamama çiftliğine yeterince çadır malzemesi gönderilecektir.

5. Cihet-i askeriyece Ayamama'ya üç tabip, iki eczacı, altı timarcı, lüzumu kadar tıbbî malzeme, hasta bakıcı vesaire gönderilecektir.

6. Bugün Sarayburnu'nda bulunan 2.000 kadar hasta asker Cenap Şehabettin Bey tarafından kiralanacak gemilerle Beykoz'a sevk olunacak; gemilerin kirası Şehremaneti tarafından ödenecektir.

7. Ayastefanos'da vagonlar içinde bulunan 2.000 kadar hasta asker dahi aynı yolla Beykoz'a gönderilecektir.

⁷² BOA., MVM., nr: 171, lef: 1, 1 Teşrin-i sâni 1328.

⁷³ BOA., MVM., nr: 171, lef: 1, lef: 2, lef: 3, 3 Teşrin-i sâni 1328.

8.Beykoz'a gönderilecek askerin iaşe ve erzakı da cihet-i askeriyece temin edilip Beykoz'a gönderilecektir.

9.Şimdilik Ayasofya, Nur-ı Osmaniye ve Lâleli Camilerine bugünkü günde İstanbul'da bulunan zayıf ve bakıma muhtaç askerler konulmuş olduğundan her camide Harbiye Nezareti tarafından;

a.Efradın iaşesi için bir idare heyeti tayin olunacaktır.

b.Efradın muhafazaları için ikişer subay ve onar neferden ibaret bir muhafaza heyeti caminin içinde bulundurulacaktır.

c.Her cami'e ikişer tabip, bir eczacı, altı hastabakıcı tayin olunacaktır.

d.Her camide bir küçük eczahane kurulacak, lazım gelen alet edevat bulundurulacaktır.

e.Vefat edenler cihet-i askeriyece sıhhi şartlara uygun olarak bekletilmeksizin defnedilecektir.

f.Hastalar içinde sıhhatine kavuşanlar askeriyece oradan ayrılarak kiralanacak gemilerle gönderilecektir.

g.Asker konulan camilerin içindeki temizlik ve aydınlatma işleri cihet-i askeriyece yapılacaktır.

10.Birkaç günden beri ordudan ayrılp İstanbul'a gelen ve şehir içine dağılan askerler cihet-i askeriyece toplanıp adı geçen camilere getirilecektir.

11.Camiler çok sıkı bir şekilde korunacak bir askerin dahi dışarı çıkması jandarma tarafından engellenecektir.

12.Beykoz'da tutulan askerlerden sağlığına kavuşanlar İstanbul'a veya cepheye değil memleketlerine gönderileceklerdir.

13.Rumeli Demiryolu Kumpanyası depolarında bulunan kerestelere el konularak Tophane ve Tersanedeki işçilerden de istifade edilerek Ayamama çiftliği civarında çok acele olarak ahşaptan barakalar inşa edilecektir.

14.Hadımköy'den itibaren İstanbul tarafından bulunan istasyonlarda ve bu istasyonlarda bulunan vagonlarda koleralı askerlerin barındıkları ve bunlardan ölenlerin kaldırılmayarak kendi hallerine bırakıldığı, demiryolu memurlarının da sağlık endişesinden dolayı bunlara yaklaşmadıkları anlaşıldığından Nafia Nezareti'nce bu konuda gereken tedbirin alınması sağlanacak-

tır. Kolera hastalığı görülen istasyonlar ve vagonlar hemen muhafaza altına alınarak buralara hastalıklı askerlerin girmeleri önlenecektir.

Osmanlı ordusunun özellikle, Kırklareli hattından Çatalca hattına çekilmesi üzerine kolera hastalığı bütün bu bölgede tüm şiddetiyle görülmeye başlamış ve aynı şiddetti cephede bulunan askerler arasında yayılmıştır. Orduya bağlı sıhhiye teşkilatının elinde ise bu sırada ilaç ve malzeme yok denecek kadar az bulunuyordu. Kâmil Paşa kabinesi de hemen hemen her gün yaptığı müzakerelerde kolera ile mücadele konusunu gündeme getirmekte idi⁷⁴. Bu sırada, kolera yanında tifo ve dizanteri gibi bulaşıcı hastalıklar da askerler arasında günden güne yaygınlaşmıştır. Cephe hattındaki kolera hastaları ile mücadele etmek üzere, Çatalca hattında Yassıviran'da, Sancaktepe'de, Sazlıbosna'da, Karaağaç'ta hastahaneler açılmıştır⁷⁵. Nitekim bu hususla ilgili olarak, 17 Kasım 1912 tarihinde Ordu Sıhhiye Müfettişliği'nin raporunda Hadımköy'de iki, Yassıviran'da bir, Çilingirköy'de bir, Ömerli'de bir, Ispartakule ve Küçükçekmece'de de bir sahra hastahanesi teşkil edildiği buralarda yaralı ve hasta askerlere tedavi uygulandığı belirtilmekte idi⁷⁶. Bu arada hükümet, koleralı ve zayıf askerlerin Ayastefanos (Yeşilköy) civarında Ayamama çiftliğinde yapılacak olan barakalarda karantina altına alınması yönünde 6 Teşrin-i sâni 1328 (19 Kasım 1912) tarihinde aldığı bir kararla Dahiliye Nezareti'ne tekrar bir uyarıda bulunarak, bu konuda gerekli girişimlerde bulunmasını isteyerek hastalığın bir an önce önüne geçilmesi için gerekli önlemlerin alınmasını tavsiye ediyordu⁷⁷.

Hükümetin bu tedbirlerinin yanında, Başkomutanlık Vekaleti'nce Kasım ayı ortalarına doğru yayımlanan bir emrin ekinde ise yaralı askerlerin kolordu komutanlıklarınca açılacak olan yaralı toplama merkezlerine nakledilmesi; bulaşıcı hastalıklara yakalanan askerlerin birliklerince tecrit edilerek, tecrit edildikleri yerlerde tedavi edilmeleri, Hadımköy ve Ispartakule hastahanesinde koleralı hasta bulunduğundan bunlara yaralı asker gönderilmemesi, tümenlerin uygun yerlere sargı yeri ve seyyar hastahane açmaları, sıhhiye bölüklerinin işlerini aksatmamaları hususuna dikkat çekiliyordu⁷⁸. Sıhhiye birlikleri Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin de katkıları ile 27 Ka-

⁷⁴ BOA., MVM., nr: 171, lef: 1, 3 Teşrin-i sâni 1328.

⁷⁵ Genelkurmay Başkanlığı Yay., *TSK.Tar., Balkan Harbi, Şark Ordusu*, c.II, 1. Kitap, s. 291-292.

⁷⁶ *Gnkur. ATASE Arşivi*, nr: 1-A/64, Kls: 134, Ds: 56, F: 1/50.

⁷⁷ BOA., MVM., nr: 171, 6 Teşrin-i sâni 1328.

⁷⁸ *Gnkur. ATASE Arşivi*, Aynı dosya.

sın 1912 tarihinde kolera ile mücadelede başarı sağlamış ve hastalığın önüne geçebilmiştir. Buna rağmen hastahanelere gelen hasta ve yaralı sayısı son derece yüksek olduğundan tedavide sıkıntılar yaşanmakta idi. Çatalca Ordusu Sıhhiye Müfettişliği'nin raporlarına göre, Hadımköy hastahanesine Kasım sonu itibarıyla 11.257 hasta ve yaralı gelmiş; bunların 7.976'ı taburcu edilmiş, 3.101'i hastahannede ölmüş, geriye kalanların tedavisi ise devam etmektedir. Koleradan ise, 29 subay, 3.301 er vefat etmiştir⁷⁹. Cephe hattındaki askerler arasında ölümlerin artması ve ordu sıhhiye teşkilatının pek çok mevkide yetersiz kalması üzerine, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti seyyar hastahane kurmak üzere faaliyetlerine daha büyük bir hız vermek zorunda kalmıştır. Osmanlı hükûmeti Kasım ayı sonlarına doğru mütareke için görüşmelere başladığı sırada hükûmetin aldığı bir kararda; cephe hattında değiştirilecek askerlerin mutlaka karantina altına alınmasını gerekli tedavinin tamamlandıktan sonra değiştirilmelerinin Harbiye Nezareti'ne bildirilmesini istemiştir⁸⁰. Nitekim, Harbiye Nezareti de bu konuyu Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi aracılığı ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti aracılığıyla çözümlenmeye çalışmıştır.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Osmanlı ordularının mağlup olup geri çekilmelerinin ardından başlayan mütareke döneminde, öncelikle cephe hattındaki yaralı ve hasta askerlere hizmet sunmak üzere 200 yataklı iki hastahane tesisi hakkındaki kararını yeniden gözden geçirdi. Bu sırada Kadırga'da 230, Darülfünûn (şimdiki İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi binası)'da 600, Vefa idadisinde 150 yataklı hastahaneler teşkil olunduğu gibi, müteakip aylarda İstanbul'da ve savaşın cereyan ettiği hat boyunda yedi hastahane daha açılmıştır. Cemiyet tarafından alanında uzmanlaşmış tabipler bu hastahanelerde görevlendirilmişlerdir. Cemiyet ayrıca işgale uğramış yerler ahalisine yardımda bulunmak amacıyla İngiliz ve Alman doktorlardan oluşan ekipler görevlendirmiş; fakat muhasım ülkeler (Sırp, Yunan ve Karadağ) bu ekiplerin gelip askerlere ve halka sağlık hizmeti sunmalarına izin vermemişlerdir⁸¹. Bulgarlar Edirne'ye sadece Birinci Balkan Savaşı'nda yapılan mütarekeden sonra tıbbî yardım yapılmasına müsaade etmişlerdir.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ayrıca cephe hattındaki askerlerin ve savaş alanından göç eden ahaliye yiyecek yardımında bulunmak üzere aş mevkileri kurmuştur. Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi ile işbirliğine girişen cemiyet,

⁷⁹ *Gnkur. ATASE Arşivi*, nr: 4/129, Kls: 375, Ds: H-2, F: 1/58.

⁸⁰ *BOA., MVM.*, nr: 171, Teşrin-i sâni 1328.

⁸¹ *HACS.*, s. 120.

Çerkezköy, Lüleburgaz, Kuleliburgaz ve Pavliköy'de yemek dağıtım mevkileri teşkiline karar vermiştir. Yemek dağıtım mevkilerinde yaralılara ekmek, çorba, çay, kahve, yoğurt hatta icabında bisküvi verileceği belirtilerek her mevki için bir memur, bir aşçı, ihtiyaca göre bunları dağıtacak hademeler tayin edilmiştir. Bu hizmetlerin layıkıyla verilebilmesi için de alet-edevat ile yiyecek malzemesi sevk edilmiştir. Sirkeci, Lüleburgaz, Pavliköy yemek dağıtım mevkileri tesis edilip hizmete açılmışsa da kısa bir süre sonra Bulgarların Çatalca hattına kadar ilerlemeleri üzerine bu mevkiler belirtilen hizmeti veremeyip kapanmışlar ve bu yemek dağıtım merkezleri cephe hattından içerilere çekilmiştir. Lüleburgaz ve Pavliköy yemek dağıtım merkezleri Ispartakule ve Ayastefanos(Yeşilköy)'a nakledilmişlerdir. Bu aş merkezleri pek çok yaralı askere ve göçmene yiyecek yardımında bulunarak gayet etkili hizmetleri yerine getirmişlerdir⁸².

(3) Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne Bağlı Olarak Hizmet Veren Hastahaneler

Kadırga hastahanesi, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine İstanbul'da açtığı ilk hastahane budur. Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine cemiyetin ikinci başkanı Dr. Besim Ömer Bey'in idaresinde kadın doğum hastahanesi olarak hizmet veren hastahane, savaşta yaralanan askerleri tedavi etmek amacıyla bir bölümünde bazı düzenlemeler yapılarak 100 yataklık bir hastahane teşkil edilmiştir. Bu faaliyetler yürütülürken teşkil edilen hastahänenin kadro ve teşkilâtı düzenlenerek, 23 Ekim 1912 (10 Teşrin-i evvel 1328) tarihinde hizmete açılmıştır. Müteakip günlerde ise hastahänenin yatak kapasitesi artırılmış ve 230 yatağa çıkarılmıştır. Kadırga hastahanesi, 1.130 lira harcanarak son sistem tıbbi aletlerle donatılmıştır. Açıldığı tarihten Şubat ayına kadar geçen sürede Kadırga hastahanesine 663 yaralı ve hasta getirilmiş; gelen hastaların 369'u yaralı, 294'ü ise çeşitli hastalıklara yakalanmış kişilerdir. 454 nefer bu zaman zarfında iyileşip taburcu edilmiştir. Hasta ve yaralılarından 20'i ise vefat etmiştir. Hastahanedeki 6 doktor, 2 asistan, 1 eczacı, 16 hastabakıcı, 8 hademe görev yapmaktadır⁸³. Kadırga hastahanesi, Balkan Savaşı sürerken yaralı askerleri ziyaret için gelen pek çok kimseye de kapılarını açmıştır. Hindistan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti temsilcisi Dr. Ahmet Ensari, Orenburg'da yayımlanan Vakıf gazetesi yazarı Fatih Kerimof, Sahra Sıhhiye Müfettişi Ferik Emin Paşa, edebiyatçı Halide Edip Hanım, Erkân-ı

⁸² HACS., s. 121.

⁸³ HACS., s. 122-126.

Harp Kaymakamı (Yarbay) Enver (Paşa) Bey, Güney Afrika Müslümanları Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Başkanı Hüseyin Davut, Dr. Besim Ömer Bey tarafından hastahane çeşitli zamanlarda ziyaret edilmiştir⁸⁴.

Darülfünûn hastahanesi, İstanbul'a çok sayıda yaralı asker gelmesi üzerine Darülfünûn tatil edilmiş; binası hastahane olarak düzenlenmiş ve geçici bir süre için Hilâl-i Ahmer Cemiyeti denetimine verilmiştir. 31 Ekim 1912 (18 Teşrîn-i evvel 1328) tarihinde 400 yataklı bir hastahane olarak düzenlenip, açılışı yapılmış ve hasta ve yaralı kabulüne başlanmıştır. Yaralıların sayısı artukça yatak sayısının da artırılması gündeme gelmiş ve 200 yatak daha ilave edilmiştir. Darülfünûn hastahanesinde açılışından Şubat ayına kadar toplam 2032 yaralı ve hastaya tedavi hizmeti verilmiştir. Yaralı ve hastaların 877'i nefer olup, 501'i sağlıklarına kavuşup tekrar taburlarına geri dönmüşlerdir⁸⁵.

Darülfünûn hastahanesinde 7 tabip, 4 tabip yardımcısı, 1 masaj müte-hassısı, iki eczacı olmak üzere 14 teknik eleman görev yapmakta idi. Bu hastahaneyi de muhtelif zamanlarda devlet adamları ziyaret etmişlerdir. Sadrazam Kamil Paşa, Ordu Sıhhiye Müfettişi Mirliva Lambiki, Birinci Ordu Sıhhiye Müfettişi Mirliva İsa Ruhi Paşa, Erkân-ı Harp Kaymakamı Enver Bey gibi önde gelen kişiler ziyaret etmişlerdir⁸⁶.

Vefâ hastahanesi, Balkan Savaşı başlayınca Vefâ İdadisi de tatil ve tahliye edilerek hastahaneye dönüştürülmüş, kısa sürede 150 yatak konularak 6 Kasım 1912 (24 Teşrîn-i evvel 1328) tarihinde açılıp hasta kabulüne başlanmıştır. Hastahanenin açılışından Şubat ayı sonuna kadar 523 yaralı ve hasta kabul edilmiştir. Hastahaneyi pek çok kişi ziyaret etmiş; takdirlerini hastahane defterine yazmışlardır. Bu hastahane de 6 doktor olmak üzere diğer sağlık hizmetlileri görev yapmıştır⁸⁷.

Demirkapı hastahanesi, kolera salgını sırasında Sıhhiye Nezareti tarafından Topkapı Sarayı içerisinde Demirkapı civarında barakalar kurularak tesis edilen 110 yataklık hastahane de bir süre kolerahı askerler tedavi edilmişse de, kolera ile mücadelede başarı sağlandıktan sonra, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne verilen bu hastahane, 14 Şubat 1913 (1 Şubat 1328) tarihinde

⁸⁴ HACS., s. 126-129.

⁸⁵ Bu satırların yazarının anne dedesi Talaşoğullarından Salih Efendi de Balkan Savaşı'nda kolundan yaralanıp bir kolunu kaybedip gâzi olarak bu hastahane de tedavi görmüş iyileştikten sonra tekrar cepheye geri dönerek nakliye kollarında tek koluyla görev yapmıştır.

⁸⁶ HACS., s. 130-134.

⁸⁷ HACS., s. 134-136.

tekrar düzenlenerek yaralı ve hasta askerler kabul edilmeye başlanmıştır. Bu hastahane 7 doktor olmak üzere diğer sağlık hizmetleri görev yapmıştır⁸⁸.

Muhacirîn hastahanesi, Balkan Savaşı'nda yüzbinlerce Rumeli Türkü göçmen durumuna düşmüştür. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin bu sırada doğrudan ilgilendiği hususlardan birisi de göçmenlere, yerinden yurdundan kopan çaresiz insanlara yardım elini uzatmak olmuştur. Bu düşünceden hareketle aşevleri, hastahane ve barınma evleri yapılmıştır⁸⁹. Nitekim, bu sırada Parmakkapı'da Erzurum valisi Reşit Paşa'nın konağı kiralanarak hastahaneye dönüştürülmüştür. Reşit Paşa konağı, 100 yataklı bir hastahane olarak 8 Şubat 1913 (26 Kânûn-ı sâni 1328) tarihinde hizmete açılmıştır. Hastahane kadınlar ve erkekler bölümü olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Bu hastahane üç doktor, bir eczacı, bir katip, dört kadın, beş erkek hastabakıcı ve üç hizmetçi görev yapmaktadır⁹⁰. Bundan başka Haseki Kadın hastahanesinde de kadınlara ait bir bölüm ayrılarak göçmenlere hizmet verilmiştir⁹¹. Bu sırada şehremini olan Operatör Cemil (Topuzlu) Paşa, üstün bir gayret sarf etmiştir. Cemil Paşa şehremaneti memurları ile Sıhhiye Nezareti ve Askerî Tıbbiye'den aldığı elemanlarla ikişer kişilik ekipler kurup bunları göçmenlerin tedavisinde görevlendirmiştir⁹². Alınan bu tedbirler son derece etkili olmuş, göçmenlerin kolera, dizanteri ve tifo gibi bulaşıcı hastalıklara yakalanma riskleri azaltılmıştır⁹³.

Ispartakule hastahanesi, bu hastahane, orduda koleranın ortaya çıkması üzerine seyyar kolera hastahanesi olarak teşkil edilmiş ve koleranın ortadan kaldırılması üzerine yaralı hasta kabulüne başlamıştır. Hastahane 27 çadırdan müteşekkil olup, çadırları Almanya'dan getirilmiş son sistem tıbbî alet-edevat ile donatılmıştı. Ayrıca eczahane, yemekhane ve depo çadırları da mevcut olup tam teşekküllü bir hastahane haline getirilmiştir. Ispartakule hastahanesi 9 Ocak 1913 (27 Kânûn-ı evvel 1328) tarihinde hizmete girmiştir. Bu hastahaneye bağlı olarak bir de aşhane hizmete açılmıştır. Hastahane 4 doktor, 2 eczacı, iki idare memuru görev yapmaktadır⁹⁴.

⁸⁸ HACS., s. 136.

⁸⁹ Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin göçmenlere yönelik yardımları hakkında bilgi için bk., Seçil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, s. 125-128.

⁹⁰ HACS., s. 138.

⁹¹ *Tanîn*, nr: 1487, 31 Teşrin-i evvel 1328.

⁹² BOA., *Babiâli Evrak Odası (BEO)*, nr: 308180, 24 Teşrin-i evvel 1328. Basında bu konu hakkında bilgi için bk., *İkdam* nr: 5949, 29 Teşrin-i evvel 1328.

⁹³ *İkdam* nr: 5949, 29 Teşrin-i evvel 1328.

⁹⁴ HACS., s. 140-141.

Hadımköy hastahanesi, bu hastahane kolera ile mücadele etmek üzere 18 Kasım 1912 (5 Teşrîn-i sani 1328)'de 150 yataklı seyyar çadırlı hastahane olarak hizmete açılmıştır. Daha sonra barakalar ilave edilerek yatak kapasitesi 250'ye çıkarılmıştır. Koleranın ortadan kaldırılmasından sonra yaralılar kabul edilmeye başlanmış; bu hastahane 1669 nefer tedavi edilmiştir. Hastahaneyi Başkumandan vekili Ahmet İzzet Paşa⁹⁵, Erkân-ı Harbiye Reisi Ferik Hâdî Paşa, Erkân-ı Harbiye İkinci Reisi Mirliya Ziyaeddin Paşa, Çatalca ordusu kumandanı Abuk Ahmet Paşa, Sıhhiye müfettişi Mirliya İbrahim Abdüsselam Paşa, Sıhhiye Müfettişi Ferik Emin Paşa ziyaret etmişlerdir. Hastahane 4 tabip, 2 eczacı, 1 asistan, 1 idare memuru, 1 katip, 9 hastabakıcı ve 4 hademe görev yapmaktadır⁹⁶.

Ayastefanos (Yeşilköy) hastahanesi, Londra'dan getirilen mükemmel çadırlarla seyyar olarak kolera ile mücadele hastahanesi olmak üzere 30 Kasım 1912 (17 Teşrîn-i sani 1328) tarihinde Ayastefanos'ta Punta mevkiinde açılmıştır. Başlangıçta kolera ile mücadele etmek üzere 100 yataklık bir hastahane olarak hizmete girmiş, koleranın ortadan kaldırılmasından sonra yaralı ve diğer hastaları kabul etmeye başlamıştır. Bir süre sonra barakalar ilave edilerek yatak kapasitesi 140'a çıkarılmıştır. Hastahane 4 doktor, 1 asistan, 1 idare memuru ve hastabakıcılar görev yapmaktadır⁹⁷. Ayastefanos hastahanesi kolera salgınının yayılmaması için elinden gelen tedbirleri almış; hatta bu sırada bir kısım yetkililer tarafından tıbbî önlem olarak karantina usulünün uygulanması da gündeme getirilmiştir. Bu önlemlerden olarak koleraların Marmara'daki adalardan birinin boşaltılarak orada iskan ve tedavileri dahi teklif edilmiştir⁹⁸.

Selânik hastahanesi, Selânik'te, Leyli İttihat ve Terakki Mektebi binası 200 yataklık hastahane olarak yeniden düzenlenmiş, malzemesi tamamlanarak derhal faaliyete geçip yaralı kabulüne başlanmıştır. Selânik şehri 8 Kasım

⁹⁵ Ahmet İzzet Paşa (1864-1937), Mareşal rütbesine ulaşmış asker, harbiye nazırı ve sadrazam olarak görevlerde bulunmuştur. Harbiye Mektebi'nden mezun olduktan sonra, bir süre Almanya'da görev yapmış, 1908'de Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi (Genelkurmay Başkanı) olmuş, Yemen ve Balkanlarda görev yapmıştır. Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden sonraki dönemde İttihatçılar tarafından da sayılan bir kişi olduğundan Harbiye Nazırlığı'na getirilmiştir. Mütareke döneminde de kısa süreli de olsa sadrazam olarak görev yapmıştır. Cumhuriyet döneminde aktif bir görev almamış, İstanbul'da vefat etmiştir. Geniş bilgi için bk., Metin Ayrışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, Ankara 1997.

⁹⁶ HACS., s. 141-145.

⁹⁷ HACS., s. 145-148.

⁹⁸ BOA., BEO., nr: 308444, 1 Teşrîn-i sâni 1328.

1912 tarihinde Bulgar ve Yunan orduları tarafından istila edilince, hastahane de ablukaya alınmıştır. Halbuki Cenevre Sözleşmesi'ne göre hastahane ve diğer insaniyete yardım kuruluşları saldırıdan masun tutulacak yerler arasında belirtilmişti⁹⁹. Selânik'teki hastahanenin tabibinin ecnebi olması ve tavassutta bulunması üzerine müttefik ordusu işgalden vazgeçmiş ve hastahane yaralı tedavi görevine devam etmiştir. Hastahane tedavi olup iyileşen Osmanlı askerleri taburcu edilmişler; fakat, bu defa da esarete mahkum olmuşlardır. Hastahanenin ne kadar kişiye hizmet verdiği konusunda bilgi bulunmamaktadır. Selânik hastahanesinde 7 doktor, 5 idari memuru olmak üzere 12 hastabakıcı görev yapmaktadır¹⁰⁰.

Edirne hastahanesi, Edirne'de bir Hilâl-i Ahmer Hastahanesi açılması konusunda Balkan Savaşı'ndan önce teşebbüste bulunulmuştur. Bunun yanında Edirne'de bir askerî hastahane, belediye hastahanesi ve bir de Fransız hastahanesi mevcut idi. Seferberlik ilan edilince bu hastahanelerin yatak kapasitesi artırılmıştır¹⁰¹. Diğer taraftan Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından 1912 yılı Eylül ayında Dr. Bahattin Şakir Bey¹⁰² murahhas olarak bu meseleyi çözümlmek üzere Edirne'ye gönderilmiştir. Bahattin Şakir Bey'in teşebbüsü üzerine İstasyon civarında bulunan Küçük Zabitân Mektebi'nin Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne tahsis edilerek 300 yataklı bir hastahaneye dönüştürülmesi çalışmalarına başlanmıştır. Hastahanenin levazım ve sair malzemesi hazırlanıp gönderilmiş ve bir süre sonra hizmete açılmıştır. 30 Ekim 1912 (17 Teşrin-i evvel 1328) tarihine kadar hastahaneye 650 hasta ve yaralı kabul edilmiştir. Edirne'nin Bulgar ordusu tarafından kuşatılması esnasında da Dr. Bahattin Şakir Bey hastahane tedavi işlemlerine devam etmiştir¹⁰³.

⁹⁹ Bk., *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Beynelmîlî Cenevre ve Layeh Mukavelenamesi*, 1., 2. ve 3. maddeler.

¹⁰⁰ *HACS.*, s. 148-150.

¹⁰¹ Genelkurmay Başkanlığı Yay., *TSK. Tar., Balkan Harbi*, c. II, 3. Kısım, s. 467.

¹⁰² Dr. Bahattin Şakir Bey (1877-1922), Askerî Tıbbiye'den mezun olmuş. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer almıştır. İhtilâlcî faaliyetlerinden dolayı 1891 yılında Erzincan'a sürülmüş, daha sonra Mısır'a oradan da Paris'e kaçmıştır. İttihatçıların önde gelen fikir babalarından Ahmet Rıza Bey ile çalışmıştır. Şurâ-yı Ümmet gazetesinin çıkarılmasında rol oynamıştır. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı üzerine ülkeye dönmüştür. Cemiyetin iç örgütünde görev yapmış; Balkan Savaşı'nda gönüllü olarak Edirne Hilâl-i Ahmer Hastahanesi'nin kurulması ve faaliyete geçmesinde etkili olmuştur. 1914'ten itibaren Teşkilât-ı Mahsusa'nın siyasi bölümünün şefi olarak görev yapmaya başlamış; savaştan sonra Berlin'e gitmiştir. 1920'de yapılan Bakü konferansına katılan Bahattin Şakir Bey, 1922 yılında Ermeniler tarafından öldürülmüştür.

¹⁰³ Bahattin Şakir Bey, 31 Kânûn-ı sâni 1328 tarihinde gönderdiği telgrafında şöyle diyor: "Hastahanemiz civarına güller düşüyor ise de ikiyüz hastayı barındıracak mahfuz mahaller yapılmıştır." Bk., *HACS.*, s. 152.

Üsküp hastahanesi, Üsküp'te teşkil edilecek hastahane için cemiyet başkanı Hüseyin Hilmi Paşa kendisine ait olan binayı tahsis etmiş ve Tevfik Rüştü (Aras) Bey¹⁰⁴ hastahaneyi tesis etmek üzere görevlendirilmiştir. Tevfik Rüştü Bey, harpten önce Üsküp'e varmış ve hastahänenin malzemelerini tedarike başlamış, İstanbul'dan gönderilen doktor ve memurlarla bir süre sonra hastahane hizmete açılmıştır. İlk etapta 120 yataklı hastahane olarak hizmete başlayan Üsküp hastahanesinin kapasitesi bir süre sonra 150 yatağa çıkarılmıştır. Kumanova hezimetinden sonra Üsküp Sırp ordularının işgaline uğramış; fakat, Tevfik Rüştü Bey görevine yine devam etmiş; yanına aldığı iki Fransız hastabakıcı ile hasta ve yaralılara hizmet sunmuştur. Hastahane Fransız konsolosluğunda görevli bir kvasın yardımı ile Sırp komitecilerinin saldırısından kurtulabilmiştir. Müteakiben Sırp hükümetinin izniyle hastahane hem Müslüman ahaliye hem de Sırp askerlerine hizmet vermeye başlamıştır¹⁰⁵. Bir ay kadar hizmet veren Üsküp Hilâl-i Ahmer Hastahanesi yerini daha sonra Sırlara terk ederek yurda dönmüştür. Hastahane 6 doktor, 1 eczacı, 1 baş hastabakıcı, 22 hastabakıcı görev yapmıştır¹⁰⁶. Bunun yanında Balkan Savaşı'nda Batı ordusuna bağlı birliklerin müdafaa savaşı verdiği Yanya şehrinde teşkil edilen seyyar hastahane 200 yatak kapasiteli olarak hizmete girmiştir. Yanya merkez hastahanesi Bağımsız Yanya Kolor-dusu tarafından teşkil edilmişti. Yanya'nın teslimine kadar bu hastahane binlerce yaralı ve hasta tedavi edilmiştir¹⁰⁷.

Gelibolu hastahanesi, Birinci Balkan Savaşı'ndan sonra harbin yeniden başlaması üzerine Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından derhal Gelibolu'da bir hastahane açılması gündeme getirilmiştir. 19 Ocak 1913 (6 Kânûn-ı sâni 1328) tarihinde açılan hastahane, Gelibolu İnâs Mektebi'nde 50 yatakla hizmete başlamıştır. Hastahaneye gelen yaralı sayısı artınca yatak kapasitesi yetmemiş, bunun üzerine 70 yatak kapasiteli Fransız İnâs Mektebi ile Erkek Mektebinin bir kısmı hastahane olarak düzenlenmiştir. Böylece 120 yatak kapasitesine çıkarılmıştır. Hastahane 4 doktor, 1 eczacı, 1 idare memuru 6

¹⁰⁴ Cumhuriyet döneminde Aras soyadını almış; Dışişleri bakanı olarak görev yapmıştır. (YN)

¹⁰⁵ Cenevre Mukavelenamesi'nde taahhüt edilen hususlara (1., 2. ve 3. madde) Sırlar, Üsküp hastahanesini ele geçirince sadık kalmışlar. Hastahane yaralı ve hasta olarak tedavide bulunan Türk askerlerine de hizmet vermişlerdir.

¹⁰⁶ HACS., s. 152-154.

¹⁰⁷ Genelkurmay Başkanlığı Yay., TSK.Tar., Balkan Harbi, c. III, Kısım 2, s. 707-708.

hastabakıcı görev yapmaktadır. Ayrıca Fransız rahip ve rahibeler de hastabakıcı olarak görev yapmıştır¹⁰⁸.

Çanakkale hastahanesi, bu hastahane Gelibolu mıntokasında muharebelerin başlaması üzerine açıldı. Çanakkale'de Mülkiye İdadisi ve İttihat ve Terakki kulübünün düzenlenmesi ile oluşturulan hastahane 230 yatak kapasitesine çıkarılmış ve 21 Ocak 1913 (8 Kânûn-ı sâni 1328) tarihinde hizmete açılmıştır. Şubat sonuna kadar hastahane 521 yaralı ve hasta tedavi edilmiştir. Hastahane 4 doktor, 1 idare memuru, katip ve vekilharç yanında 2 asistan, 8 hastabakıcı görev yapmaktadır¹⁰⁹.

Seyyar hastahane, 6 Temmuz 1906 tarihinde imzalanan Cenevre Mukavelesine göre, savaş sırasında askerî hastahane gemilerinin de kullanılacağı hükme bağlanarak sadece bu amaç için yapılacak gemilerin saldırıdan masun tutulması hususu da ayrıca taahhüt edilmiştir. Mukavelesinin birinci ve ikinci maddesi ile devamında bu gemilerin kullanım şekli, cephe hattının ne kadar gerisinde hizmet verebileceklerine dair hususlar belirtilmiştir¹¹⁰. Cenevre Sözleşmesi'nde kabul edilen hususları dikkate alan Sıhhiye-i Askeriye İdaresi de görülen lüzum üzerine 11 Şubat 1913 (29 Kânûn-ı sâni 1328) tarihinde idare heyetince alınan karara göre, 10 ncü Kolorduyu takip etmek üzere 100 yataklık bir hastahane gemisi hazırlanması için teşebbüse geçmiştir. İlk olarak teşkili planlanan seyyar hastahane için İngiltere'den kiralanan Kembriç hastahane gemisi sür'atle İstanbul'a getirilip, gemide gerekli düzenlemeler yapıldıktan sonra 7 Şubat tarihinde gemi Gelibolu'ya sevk edilmiştir. Bu gemiyle İstanbul'dan gönderilen bir kısım sağlık görevlileri ile teşkil edilen Seyyar Hastahane Gelibolu'da geçici olarak Ermeni mektebine yerleştirilmiş, burada ahalinin tedavisi ile iştigal edilmiş; bir süre sonra kolordu komutanlığının emri ile hastahane Menderes mıntokasına nakledilmiştir. Bu hastahane 4 doktor, 1 eczacı, 1 idare memuru, 1 katip, 1 asistan, 7 hastabakıcı ve 10 hademe görev yapmaktadır¹¹¹.

Kembriç Hasta Nakliye Vapuru, İkinci Balkan Savaşı'nda Türk orduları düşmanla yoğun olarak Bolayır cephesinde savaşmıştı. Gelibolu yarımadası ve kuzeyi önemli muharebelere sahne oldu. Bölgedeki hastahanelerin yaralı-

¹⁰⁸ HACS., s. 154-157.

¹⁰⁹ HACS., s. 157-159.

¹¹⁰ *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Beynelmîl Cenevre ve Lahey Mukavelesine, hastahane gemilerine uygulanacak hususlar*, madde 1, 2 vdd.

¹¹¹ HACS., s. 159-160.

ların tedavisinde yetersiz kalması üzerine bunların İstanbul'a nakli gündeme gelince Osmanlı Seyr-i Sefâin İdaresi ile imzalanan 6 Şubat 1913 (24 Kânûn-ı sâni 1328) tarihli mukavele ile Kembraç Vapuru Hilâl-i Ahmer Cemiyeti emrine verildi. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Cenevre Mukavenamesi'nin hastahane gemileriyle ilgili kısmının ikinci maddesinde yer alan hususları dikkate alarak yakıt ve sair ihtiyaçları cemiyet tarafından karşılanan Kembraç vapurunda gerekli tadilatı hemen başlattı¹¹². 350 yaralıyı kabul ve tedavi edebilecek bir düzenleme yapılan vapura tabip ve diğer memurlar tayin edildi. Vapur, 25 Kânûn-ı sâni 1328 Cuma günü Şarköy'e müteveccihen ilk seferine çıktı. İlk seferinde 198 yaralı İstanbul'a taşındı. İkinci seferinde Çanakale'den 540 yaralı ve hasta bindirilmiştir. Halbuki geminin kapasitesi 350 kişidir. Büyük sıkıntılarla bu hastalar İstanbul'a taşınmıştır. Vaporda 2 doktor, 1 eczacı, 1 idare memuru, 1 katip, 15 hastabakıcı ile aşçı ve hademe görev yapmaktadır¹¹³.

Belirtilen bu hastahanelerin dışında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin kontrolü dışında olan fakat cemiyetin zaman zaman yardımlarda bulunduğu hastahaneler de mevcuttur. Taşkışla hastahanesi, Şişli'de Kalamov hastahanesi, Kandilli hastahanesi yaralıların tedavisi ile meşgul olmuşlardır. Bunların dışında Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ve askerî hastahanelerin yetersiz kalması üzerine özel hastahaneler de açılarak hizmet vermeye başlamışlardır. Teşvikiye hastahanesi bizzat padişahın önayak olması ile açılan bir hastahane idi. Kadıköy, Moda, Frerler, Erenköyü hastahaneleri de Balkan Savaşı sırasında yaralıların tedavisine yönelik hizmetlerini sürdürmüşlerdir.

Balkan Savaşı sırasında Mısır, Hindistan, Romanya ve İngiliz Hilâl-i Ahmer Cemiyetleri de hasta ve yaralılara yardım etmek amacıyla heyetler göndermiştir.

Mısır Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, cemiyet tarafından gönderilen birinci kafilâ sikhî yardım heyeti tarafından 1.700 lira sarf edilerek Hadımköy'de tesis edilen hastahane 5 tabip, bir idare memuru, bir katip ile hastabakıcılar görev yapmıştır¹¹⁴. Mısır'dan gönderilen ikinci kafilâ sikhî yardım heyeti ise 16 Aralık 1913 (3 Kânûn-ı evvel 1328)'de Beylerbeyi'nde 200 yataklı bir hastahane tesis etmiştir. Hastahane 23 Şubat 1328 tarihine kadar 338 kişiye

¹¹² *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Beynelmîlel Cenevre ve Lahey Mukavenamesi*, hastahane gemilerine uygulanacak hususlar, madde: 2 vdd.

¹¹³ *HACS.*, s. 161-162.

¹¹⁴ *HACS.*, s. 178-181.

tedavi uygulanmış; bunların 135'i ameliyat edilmiştir. Beylerbeyi hastahanesinde 9 doktor, 1 eczacı, 1 katip, Almanya'dan getirtilen 10 hastabakıcı rahibe ve 21 Mısırlı hademe görev yapmıştır. Mısır'dan gönderilen üçüncü kafile sıhhi yardım heyeti Ayastefanos'ta 13 doktor, 1 eczacı, 12 erkek ve 2 kadın hastabakıcı ve 3 hademeden müteşekkil bir hastahane teşkil ederek hizmet vermiştir. Dördüncü sıhhi yardım heyeti Maltepe hastahanesini tesis etmiş, 13 doktor, 1 eczacı, 26 hastabakıcı ve hademe ile hizmet vermiş; 8 Mart 1913 (23 Şubat 1328) tarihine kadar 589 hasta tedavi edilmiştir¹¹⁵.

Mısır Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından savaş dolayısıyla Rumeli'deki yerinden yurdundan ayrılıp göçmen durumuna düşen Müslüman ahaliye yardım etmek amacıyla Yedikule'de 52 yataklık bir muhacirin hastahanesi tesis edilmiştir. Bu hastahane de 2 doktor, 2 eczacı, 2 erkek ve 1 kadın hastabakıcı ve 2 hademe görev yapmaktadır.

Mısır Hilâl-i Ahmer Cemiyeti ayrıca Rumeli'den gelen yaralı ve göçmenleri Anadolu'ya nakletmek üzere Bahr-i Ahmer Vapurunu bu amaçla hazırlamış ve 5 doktor, 1 eczacı, 24 hastabakıcı, 2 hademeden oluşan bir heyetle hizmet vermeye başlamıştır. Bahr-i Ahmer Vapuru 100 yataklık bir hastahane olarak hizmete girmiş ve Selânik-İzmir arasında seferler düzenleyerek 23 Şubat tarihine kadar 1000 civarında yaralı ve 10.000 civarında göçmeni İzmir'e nakletmiştir¹¹⁶.

Hind Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Balkan Savaşı sırasında Türkiye'ye önemli sıhhi yardımlarda bulunmuştur. Çeşitli zamanlarda gönderilen heyetlerle yaralı ve göçmen durumundaki halka yardımcı olmuşlardır. Birinci Hind Sıhhi Yardım Heyeti Londra'da tıp eğitimi gören gençlerden oluşan bir grup kendi aralarında topladıkları para ile İstanbul'a gelip Haydarpaşa Askeri hastahanesinde 1 doktor, 4 tıbbiye öğrencisi ile tedavilere başlamışlardır¹¹⁷. İkinci Hind Hilâl-i Ahmer Sıhhi Yardım Heyeti ise 17 Aralık 1912 (4 Kânûn-ı evvel 1328) tarihinde İstanbul'a ulaşmıştır. Bombay'daki İslâm Gençleri Cemiyeti ve Ziyâ-ı İslâm Encümeni tarafından toplanan yardımlarla tertip edilen heyet, İstanbul'da Darülfünûn hastahanesinde 100 yataklık bir hastahane teşkil ederek bir müddet hizmet verdikten sonra, 10 Kânûn-ı sâni'de Çatalca civarında Ömerli mevkiinde 100 yataklık bir seyyar hastahane tesis edip yara-

¹¹⁵ HACS., s. 181-184.

¹¹⁶ HACS., s. 184-185.

¹¹⁷ HACS., s. 185.

lılara hizmet götürmeye başlamışlardır. Bu hastahane de 6 doktor, 1 eczacı, 1 katip, 1 baş hastabakıcı, 1 idare memuru, 1 sandık emini ve 12 hastabakıcı ile 3 hademe hizmet vermektedir¹¹⁸. Ömerli'de teşkil edilen bu hastahane de Hind Müslümanlarından toplam 28 kişi görev yapmakta olup, burası çeşitli tarihlerde ümerâ ve zabîtan tarafından ziyaret edilmiş; ziyaret edenler görüşlerini hastahane defterine yazmışlardır¹¹⁹.

Üçüncü Hind Sıhî Yardım Heyeti, Delhi'de teşkil edilmiş ve heyet, 9 Ocak 1913 (27 Kânûn-ı evvel 1328) tarihinde İstanbul'a ulaşmış, Kadırga hastahanesinde misafir edilmiştir. Bu heyet de kısa bir süre sonra Ömerli'ye geçerek orada bir seyyar hastahane tesis etmiştir. İkinci Balkan Savaşı başlayınca heyet buradan Gelibolu'ya nakledilmiştir. Bu sıhhi heyette 7 doktor, 5 eczacı, 12 hastabakıcı ve 2 tercüman görev yapmaktadır¹²⁰.

Romanya Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Romanya'da yaşayan Osmanlı vatandaşları tarafından teşkil edilen sıhhi yardım heyeti savaşın başlaması üzerine İstanbul'a gönderilmiştir. Darülfünûn hastahanesinde hizmete başlayan bu heyette 8 doktor, ile hastabakıcılar görev yapmaktadır.

İngiliz Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Londra'da yaşayan Hind Müslümanlarından Emir Ali tarafından teşkil edilen cemiyet, Balkan savaşının başlaması üzerine bir sıhhi yardım heyeti teşkil ederek İstanbul'a göndermiştir. Üsküdar Rüştîye Mektebi binası bu heyete tahsis edilmiş ikinci defa muharebeler başlayınca heyet hastahane ile birlikte Ayastefanos'a nakledilmiştir. Bu heyette 3 doktor, 2 stajyer doktor, 3 erkek, 6 kadın hastabakıcı görev yapmaktadır¹²¹.

Müslüman toplumlara ait Hilâl-i Ahmer Cemiyetleri yanında Balkan savaşları sırasında İngiltere, Romanya, Almanya, Avusturya, İsveç, Belçika, Amerika, Felemenk, Fransa ve Rusya gibi ülkelere ait Salîb-i Ahmer (Kızılhaç) Cemiyetleri de sıhhi yardım heyetlerini İstanbul'a göndermişlerdir.

İngiliz Salîb-i Ahmer Cemiyeti, İngiliz sıhhi yardım heyeti, 4 Kasım 1912 (22 Teşrîn-i evvel 1328) tarihinde İstanbul'a gelmiştir. 12 doktor, 11 asistan

¹¹⁸ Ömerli'de bugün o dönemden kalma bir hatıra olarak, Hint Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından yaptırılan ve Hint Pınarı adıyla anılan çeşme hâlâ ayakta durmaktadır.

¹¹⁹ HACS., s. 186-187.

¹²⁰ HACS., s. 187.

¹²¹ HACS., s. 188-189.

ve 43 hastabakıcıdan oluşan heyet, ilkönce Sanayi-i Nefise binasına yerleştirilmiş burada 150 yataklık bir hastahane tesis etmiştir. Heyetten bir kısmı daha sonra Çatalca civarında Alibey Çiftliğinde bir kısmı Beykoz'da hastahane tesis etmiştir. Beykoz şubesi daha sonra Kalikrata'ya nakledilmiştir. Yaklaşık 400 den fazla yaralı ve hasta bu hastahanelerde tedavi edilmiştir¹²².

Romanya Salib-i Ahmer Cemiyeti, Romanya'dan gönderilen sıhhi yardım heyeti İstanbul'da karşılanmış ve Dedeağaç'ta seyyar hastahane kurmak üzere yolcu edilmiştir. Heyeti taşıyan Avusturya bandıralı Loid Vapuru Dedeağaç civarına yaklaştığı sırada Bulgarların kasabayı işgal edip katliama giriştikleri haberi gelmiştir. Bulgar çeteleri vapurdan kimsenin dışarı çıkmasına müsaade etmeyince bu heyet herhangi bir sıhhi yardım faaliyetinde bulunamamıştır¹²³.

Alman Salib-i Ahmer Cemiyeti, Almanya'dan gönderilen 2 doktor, 10 hastabakıcıdan oluşan sıhhi yardım heyeti Gümüşsuyu hastahanesinde hizmet vermiştir.

Avusturya-Macaristan Salib-i Ahmer Cemiyeti, Balkan Savaşı'nın başlaması üzerine Avusturya tarafından gönderilen heyet Taşkışla hastahanesinde görevlendirilmiştir. Heyette 2 doktor, 8 hastabakıcı rahibe görev yapmaktadır. Macaristan'dan da ayrıca 7 hastabakıcı kadın gelmiştir.

Bunlardan başka Belçika Salib-i Ahmer Cemiyeti tarafından 6 doktor, 4 kadın hastabakıcı, İsveç Salib-i Ahmer Cemiyeti tarafından 2 doktor, 5 hastabakıcı rahibe, Amerikan Salib-i Ahmer Cemiyeti tarafından 4 doktor, 5 hastabakıcı 1 eczacı Osmanlı Devleti'nde çalışmak üzere görevlendirilmiştir. Felenk Salib-i Ahmer heyeti ise Harbiye Mektebi'nde 100 yataklık bir hastahane teşkil etmiş ve 5 doktor, 5 kadın, 5 erkek hastabakıcı ile hizmet vermiştir. Fransa Salib-i Ahmer Heyeti ise hastabakıcılar göndermiş, bunlar Etfal ve Teşfikkiye hastahanelerinde hizmet vermiştir¹²⁴.

¹²² HACS., s. 189-190.

¹²³ HACS., s. 191.

¹²⁴ HACS., s. 192-200.

SONUÇ

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşı'na, bir dizi stratejik ve taktik hataların sonunda, her hangi bir hazırlık yapamadan yakalandığı için, karşılaştığı sıkıntıları savaşın devam ettiği süre zarfında gidermeye çalıştı. Pek çok eksikliklere rağmen, Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin yardım ve katkıları ile sıhhiye hizmeti bir ölçüde de olsa olumlu yönde gelişmeler gösterdi. Savaşın başladığı 1912 yılı Ekim ayı ve şiddetlendiği Kasım ayı içinde göçmenlerin de artmasıyla birlikte kolera, tifo, dizanteri vb. gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadele etmek durumunda kalan sağlık görevlileri, bunun yanında yaralı ve hasta askerlerle de ilgilendiler¹²⁵. Nitekim, savaşın başlamasını takip eden günlerde Balkanlardan sökün edip gelen göçmenler, çeşitli hastalıklardan dolayı muzdarip oldukları gibi, her bakımdan sıkıntı içerisinde ve yardıma muhtaç bir durumda idiler¹²⁶. Kolera hastalığının şehre yayılmasına engel olmak amacıyla Sıhhiye-i Umumiye İdaresi tarafından beyannâmeler de yayımlanarak halk bilinçlendirilmeye çalışıldı¹²⁷. Hatta, kolera ile mücadele için bir süre sonra Kolera Komisyonu teşkil edildi¹²⁸. Kolera ile mücadele kapsamında halkın aşılması yoluna da gidildi¹²⁹. Dönemin hükûmetleri tarafından da bu konuya hassasiyetle yaklaşılarak alınan sıkı tedbirlerle hastalıklarla mücadele konusunda gözle görülür bir mesafe alındı¹³⁰. Ancak, Balkan savaşının ikinci safhasında sağlık hizmetlerinde gözle görülür bir iyi-

¹²⁵ Dönemin İstanbul basını incelendiğinde bir günde ölenler hakkında verilen rakamlar son derece ürkütücü boyutlardadır. Bazen 1000 kişi gibi rakamlar yer almıştır. Bunların son derece abartılı olduğu değerlendirilmektedir. Hilâl-i Ahmer'in istatistiklerinde verilen rakamlar daha az gösterilmektedir. Öte yandan bazı eserlerde de rakamlar yüksek gösterilmektedir. Mesela Ş. Süreyya Aydemir eserinde günde 817 kişinin öldüğünden bahseder. Bk., *Enver Paşa*, c.II, İstanbul 1986, s. 365.

¹²⁶ Balkan Savaşları sırasında Rumeli halkının içine düştüğü sıkıntılı durum o sırada Osmanlı basınında da önemli bir yer tutmuş; bununla ilgili pek çok yayın yapılmıştır. Balkan savaşının etkilerinin Türk edebiyatına da yansımalarını görmekteyiz. Bu konuda geniş bilgi için bk., H. Harun Duman, *Balkan Savaşı Edebiyatı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1991.

¹²⁷ Bu beyannamede kolera ile mücadele işini sadece hükûmete bırakmanın doğru olmadığı, vatandaşların da ellerinden gelen gayreti göstermesi temizlik hususuna azami ihtimam göstermesi isteniyordu. Bk., *İkdam* nr: 5656, 5 Teşrin-i sâni 1328.

¹²⁸ *BOA*, *BEO*., nr: 311930, 21 Mart 1329. Teşkil edilen bu komisyona 5.000 lira tahsis edilmiştir. Bk., *BOA*, *MVM*., nr: 175, 20 Mart 1329.

¹²⁹ İstanbul'un muhtelif yerlerinde yaklaşık 11.000 küsür kişi aşılanmıştır. Bu konuda Kızılay Arşivi'nde pek çok belge bulunmaktadır. Kızılay Arşivi araştırmacılara hizmet veremediğinden bu hususla ilgili olarak mevcut olan pek çok belge tarafımızdan incelenememiştir.

¹³⁰ *BOA*, *MVM*., nr: 171, lef: 1, lef: 2, lef: 3, 3 Teşrin-i sâni 1328.

leşme hissedilmeye başlandı. Menzil hastahanelerindeki yatak sayısı 3400'ü, ordu seyyar hastahanelerinin yatak mevcudu 7950'i buldu. İstanbul'daki askerî birlikler sıhhi bir kordon altına alındı. Yeşilköy'de bir karantinahane açıldı. İstanbul'a Balkanlardan gelen göçmen ve askerlerin beş gün Yeşilköy karantinahanesinde bekletilmeleri hükme bağlandı. Bu sırada Bulgarlar, orduya ve Türkiye'ye kolera hastalığını sokmak için mübadele edilen esirlerden dahi yararlanmak istediler. İkinci Balkan Savaşı sırasında yaklaşık 40.000 civarında yaralı ve hasta seyyar hastahanelerde tedavi görmüştür¹³¹. Öte yandan Balkan Savaşı'ndaki insan kaybı kesin olarak bugüne kadar tespit edilememiş olmakla birlikte, İkinci Balkan Harbi sırasında, 129 subay, 8769 er tifo ve koleradan ölmüş, 56 subay, 3190 er de şehit olmuştur¹³².

Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti yanında diğer Müslüman topluluklardan gönderilen Hilâl-i Ahmer Cemiyeti doktor ve hastabakıcıları da Balkan Savaşı sırasında pek önemli görevleri üstlendiler¹³³. Bunların yanında Avrupa devletleri ve Amerika'dan da Salîb-i Ahmer Cemiyeti tabip ve hastabakıcıları Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti hastahanelerinde sağlık hizmeti vermişlerdir. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne halkın yardımını sağlamak üzere kartpostallar basılmış; propaganda amaçlı posta pulları hazırlanmıştır¹³⁴. Nitekim, bunların etkisi kısa zamanda hissedilmiş; Türk halkı varlık zamanlarında elinden gelen desteği sağlamakta gecikmemiştir.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Balkan Savaşlarından sonra yetiştirdiği hemşirelerle Birinci Dünya Savaşı'na daha hazırlıklı olarak girdi. Yaklaşık 300 hemşireden oluşan bir ekip ve yüzlerce tabiple Türk ordularının savaştığı cephe-lerde hasta ve yaralıların tedavisi maksadıyla pek önemli hizmetlerde bulunmuştur.

¹³¹ Genelkurmay Başkanlığı Yay., *TSK.Tar., Balkan Harbi, Şark Ordusu İkinci Çatalca Muharebesi*, c.II, 2. Kısım, 2. Kitap, s. 478-479.

¹³² *Gnkur. ATASE Arşivi*, nr: 4/133, Kls: 393, Ds: 197, F: 3.

¹³³ Hindistan Müslümanları Balkan Savaşı'nda olduğu gibi, Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında da önemli yardımlarda bulunmuşlardır. Bu yardımların bir kısmı sıhhi yardım şeklinde olurken, büyük bir bölümü de para yardımı olarak gerçekleştirilmiştir. Milli Mücadele döneminde Hint Müslümanlarının yaptıkları yardımlar hakkında bilgi için bk., Mustafa Keskin, *Hindistan Müslümanlarının Milli Mücadelede Türkiye'ye Yardımları (1919-1923)*, Kayseri 1991.

¹³⁴ Türkiye Kızılay Arşivi'nde bununla ilgili pek çok kartpostal ve posta pulu örneği bulunmaktadır. Bu örneklerin kimi kitaplarda yayımlanmıştır. Bk., Sevil Karal Akgün-Murat Uluğtekin, *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, s. 415-417; Cemalettin Taşkıran, *Ana Ben Ölmedim: Birinci Dünya Savaşında Türk Esirleri*, İstanbul 2001.

Sonuç olarak belirtmek gerekirse, Osmanlı Devleti'nin siyasi, askeri ve ekonomik yönden çöküş içinde olduğu bir dönemde başlayan Balkan Savaşı kısa sürede büyük bir bozgun ve felakete dönüşmüştür¹³⁵. Balkan Savaşı hakkında Mustafa Kemal Paşa'nın 1918 yılında yapmış olduğu değerlendirme Türk ordusunun yenilgi sebeplerini şu sözleriyle gözler önüne seriyordu: *"Balkan Harbi, Türk Ordusunun katıldığı bir harp değildir. Bu bambaşka bir şeydi, bir bozgundu; fakat Türk ordusunun bozgunu değildi, hayır hiç değil, bu Türkiye'deki eskinin yıkılması, Türk ordusunun başındaki bilgisiz komuta heyetinin geri çekilmesiydi. Balkan kuvvetleri, bu harbin sonuçlarını, o dönemde Türkiye'de egemen olan şahısların bilgisizliğine borçludur. Denilebilir ki bu harp de Türkiye için bir sürprizdi. Ordu birleşebilmek ve bir plana göre toplanabilmek için yeterli zaman bulamamıştı. Öncü birlikleriyle düşman hücumları karşılanmıştı. Büyük ve hakiki Türk ordusu teşekkül ettirilememişti. Öyle zamanlar olmuştu ki milleti orduya çağırarak yerine birlikler terhis edilmiştir."*¹³⁶

¹³⁵ Osmanlı Devleti'ne, girdiği bu savaşın sonunda Avrupa kıtasında 175.000 km²'lik bir arazi ile 1.200.000 nüfuslu küçük bir arazi parçası kaldı. Balkan Savaşlarında Türk Garp ordusunun % 75'i zayı olurken, müttefiklerin 474.000 kişilik ordularının % 31'i zayı oldu. Bilgi için bk., Genelkurmay Başkanlığı Yay., TSK. Tar., *Balkan Harbi (1912-1913)*, c.I, Ankara 1993.

¹³⁶ M. Kemal Atatürk'ün *Karlsbat Hauraları*, (Yay. Ayşe Afet İnan), Ankara 1983, s. 57.

BADEMAĞACI KAZILARI 2002 VE 2003 YILLARI ÇALIŞMA RAPORU

REFİK DURU *

Bademağacı Höyüğü kazılarının 10. dönem çalışmaları 30 Temmuz / 20 Eylül 2002¹, 11. dönem çalışmaları da 1 Ağustos / 8 Eylül 2003 tarihleri arasında sürdürüldü². Her iki kazı döneminde, höyüğün kuzey yarısındaki 'A Açması'nın kuzey ve güneydoğu kesimlerinde çalışılarak, Erken Neolitik Çağ (ENÇ) ve İlk Tunç Çağı (İTÇ) yerleşmeleri üzerindeki araştırmalar gelişti-

* Prof.Dr.Refik Duru, Yazanlar Sokak 2/6, 81070 Kadıköy - İstanbul (rfkduru@yahoo.com)

¹ Başkanlığını yaptığımız kazı kurulu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Protohistonya ve Önasya Arkeolojisi Anabilim Dalı öğretim üyesi Prof.Dr.Gülsün Umurtak (Başkan Yardımcısı) ile öğrencilerimiz Sinem Üstün, Göladağ Bingöl Hacıbeyoğlu, Tuğba Güngör, Ferda Karahan, Tolga Ölmezses, Tolga Öztan ve Serkan Sönmez'den oluşuyordu (Lev.2/1). Kültür Bakanlığı Temsilcisi, İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nden Pınar Bursa idi. Kazının harcamaları Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü, DÖSİM Müdürlüğü ve Türk Tarih Kurumu tarafından karşılandı. Antalya İl Özel İdaresi, kazı alanının etrafının telörgü ile çevrilmesi, kazılmış olan yapıların yağmur-kar vb. doğal etkenlerden korunması için plastik (naylon) örtülerle kapatılması ve kazılarda kullanılacak bazı araç-gerecin satın alınması gibi önemli harcamalara olanak sağladı. İstanbul Menkul Kıymetler Borsası (İMKB), kazievimizin bazı ihtiyaçlarını temin etti. ULUSOY Otobüs İşletmesi, kazıya katılan öğrencilerin Antalya-İstanbul gidiş-dönüş otobüs biletlerini, Petrol Ofisi'nde kazı araçlarımızın benzin ihtiyaçlarının bir bölümünü karşıladı.

² Bizim ve Prof.Dr.Gülsün Umurtak'ın yönetimindeki kazı kurulu, Arkeolog Sinem Üstün, öğrencilerimiz Tuğba Güngör, Nihal Akıllı, Işık Açıın, Aynur Kara, Tolga Öztan, Oğuzhan Bozkurt, Emek Uğurlar ve Ömer Faruk Atıla ile Koruma ve Onarım Bölümü öğrencisi Derya Metin'den oluşuyordu (Lev.2/2). Kültür ve Turizm Bakanlığı Temsilcisi, Nevşehir Müzesi Araştırmacılarından Meral Özdemir idi. Kazının harcamaları, önceki kazı dönemlerinde olduğu gibi, Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü, İ.Ü. Rektörlüğü Araştırma Fonu Başkanlığı (Proje no.5/27082002), DÖSİM Merkez Müdürlüğü ve Türk Tarih Kurumu Başkanlığı'nın sağladığı ödeneklerden yapıldı. ULUSOY Otobüs İşletmesi kazıya katılan öğrencilerin kazıya gidiş-dönüş otobüs biletlerini temin etti; Türkiye Seyahat Acentaları Birliği (TÜRSAB) Başkanlığı'nın ayırdığı ödenekle kazı araçlarımızın benzin ihtiyaçlarının bir bölümü karşılandı.

Kazıya katılan ve özveriyle görev yapan öğrencilerimize, kazı resimlerini çeken Selâhattin Dereli'ye, Kazı sonrası İstanbul'da küçük buluntularla mimari çizimleri yapan Arkeolog Sinem Üstün'e, ayırdıkları ödeneklerle kazıların gerçekleşmesini sağlayan kurumların değerli yöneticilerine teşekkürler borçluyuz. Bu arada kazımıza yakın ilgi gösteren ve önemli ödenek tahsisini sağlayan, Antalya Valisi Sayın Ertuğrul Dokuzoğlu'na ve kazının atık toprağının uzaklaştırılması işi için her iki kazı mevsiminde de Belediye araçlarını kullanmamıza olanak sağlayan Bademağacı Beldesi Belediye Başkanı Sayın Mustafa Yıldız'a ve belediyesinin İtfaiye aracı ile kazı yerinin havadan fotoğraflarının çekilmesine izin veren, komşumuz Dağbeli Beldesi Belediye Başkanı Sayın Ali Gökay'a, kazı ekibi olarak içten teşekkürlerimizi sunarız.

rildi (Lev.1/2)³. Bu çalışmaların yanı sıra höyüğün ortalarındaki en yüksek kesimde bulunan 'Kilise' ile A Açması birleştirilmiş, ayrıca kuzeybatıda oldukça geniş bir alanın karışık üst birikimi de kaldırılarak, ENÇ yerleşmelerinin düzlemine inilmiştir. A Açması 2003 sonunda, höyüğün kuzeydoğu kesimini tümüyle içine alacak şekilde -höyük yüzeyinin- ¼'lük bölümü, yak. 4.000 m² genişlemiştir.

Tabakalaşma durumu ile ilgili gelişmeler

Bademağacı'nın tabakalaşma durumunun saptanması, bir başka anlamıyla höyüğün oluşumunun açıklanması konusunda, kazının ilk yılından başlayarak önemli bazı sorunlarla karşılaşmıştı. Bu nedenle, höyüğün kültürel sıradüzeni (stratigrafisi) hakkında '4. Kazı Dönemi' sonuna kadar kesin konuşmaktan kaçınılmış, hatta "... höyüğün doğru ve değişmeyecek tabakalaşma tablosunun, ancak gelecekte çıkacağı söylenebilir" demiştik (Duru 1998:710 vdd). Aynı doğrultuda olmak üzere, ileride bu konuda bazı değişiklikler / düzeltmeler yapılmasının gündeme gelmesi halinde, fazla sıkıntıya düşmemek için, "... höyüklerin tabakalaşması için genellikle kabul gören, tüm höyük için, birbirini izleyen kültür dönemlerini ayırmadan yapılan sürekliliği bir numaralamaya, Bademağacı'nda gitmediğimizi", bunun yerine "... Erken Neolitik Çağ yerleşmelerinin, Geç Neolitik Çağ (GNÇ) - Erken Kalkolitik Çağ (EKÇ) yerleşmelerinden kalınca bir yıkıntı molozu ile ayrılmasından ve ayrıca ENÇ ile GNÇ-EKÇ arasında bir zaman boşluğu olduğunun anlaşılmasından ötürü, bu farklı dönemlerin yerleşme katlarını ayrı ayrı isimlendirdik. İTÇ yerleşmelerini de, yine kendi arasında isimlendirdik", şeklinde bir açıklama yapmıştık (a.y.). 11. dönem sonunda, bugün de bu konularda çok kesin saptamalar yapabilecek durumda olmadığımızı itiraf ediyoruz; höyüğün oluşumu, mevcut olan yerleşmelerin karşılıklı konumlarındaki

³ Bademağacı kazılarının şimdiye kadar yayınlanmış yıllık önraporları şunlardır:

- R.Duru, "Bademağacı Höyüğü (Kızılkaya) Kazıları. 1993 Yılı Çalışma Raporu", *Belleten* LX (1997):783-800 (Duru 1997 a)
- , "Bademağacı Kazıları. 1994 Yılı Çalışma Raporu", *Belleten* LXI (1997):149-159 (Duru 1997 b)
- , "Bademağacı Kazıları. 1995 ve 1996 Yılları Çalışma Raporu", *Belleten* LXII (1998):709-730 (Duru 1998)
- , "Bademağacı Kazıları. 1997 ve 1998 Yılları Çalışma Raporu", *Belleten* LXIV (2000):187-212 (Duru 2000)
- , "Bademağacı Kazıları. 1999 Yılı Çalışma Raporu", *Belleten* LXIV (2001):583-598 (Duru 2001)
- , "Bademağacı Kazıları. 2000 ve 2001 Yılları Çalışma Raporu", *Belleten* LXVI (2003):449-594. (Duru 2003)

özellikler yüzünden, tabakalaşma ve kültürel sıralanma konularında halâ önemli bazı sorunlar ve karışıklıklar, bir oranda devam etmektedir.

Son dört kazı döneminde alınan sonuçlara göre, daha önceki raporlardaki tabakalaşma önerilerimizde önemli bazı değişikliklerin yapılması, hatta höyükte varlığı daha önce bilinmeyen yeni kültür evrelerinin, örneğin Hıristiyanlık Dönemi (HD) ile Orta Tunç Çağı'nın (OTÇ) stratigrafik sisteme eklenmesi gerekmişti. Zira 1999 yılında A Açması'nın güneyinde bir 'Kilise' açığa çıkartılmış, bu yapı ile A Açması'nın güney kenarı arasındaki alanda yapılan kazılarda da, OTÇ'ye ait olduğu anlaşılan mimarî kalıntılar bulunmuştu (Duru 2003:562 vd.).

Bu gelişmelere paralel olarak, özellikle son yıllarda, tabakalaşma konusu ile değişik dönem yerleşmelerinin karşılıklı konumları hakkında da açıklanması son derecede güç olan bazı durumlarla karşılaşıldı. 'İTÇ Mimarlığı' kısmında da değinileceği üzere, kazılarda alınan sonuçlara göre, höyüğün kuzeybatı kesiminde İTÇ süresince hiç yerleşilmediği, Lev.35'te görülen 'Megaronumsu' planlı yapıların, yerleşmenin sadece doğu kenarı boyunca bulunduğu gibi bir durum ortaya çıktı. Buna ek olarak, daha önceki kazı dönemlerinde varlığı öğrenilen 'Yamaç Taş Döşemesi'nin (*glacis*) de kuzeybatıda kazılan alanda olmadığı görüldü. Halbuki son yıllara kadar bizde oluşan kanı, İTÇ yerleşmesinin ve yamaçtaki taş döşemenin tüm höyüğü çepeçevre sardığı şeklinde idi. Bu durum karşısında, İTÇ kasabasının yerleşim planının geneli hakkında herhangi bir öneri yapmak, bugün artık pek kolay değildir. 'Yamaç Döşemesi' ile İTÇ yapılarının batu yamaçta bulunmamasının nedeni, umuyoruz gelecekte bu kesimde geniş alanların kazılması ile açıklığa kavuşacaktır.

A Açması'nın güneydoğu kesiminde, C-D/IV plankarelerinde yapılan çalışmalarda karşılaşılan durum da bir hayli karışıktır. Bu kesimde ENÇ ile GNÇ - EKÇ ve İTÇ kültür kalıntılarının yer yer birbirine karıştığı ve İTÇ yerleşmelerinin başladığı zamanda, höyük topografyasının bugüne oranla bir hayli farklı olduğuna işaret eden bazı kanıtlar vardır (Lev.5). Örneğin ENÇ'nin 3. yapı katının 5 numaralı evinin güneyindeki yeni bir derinlik açmasında (2. Derinlik Açması - 2. DA - Lev.3/2), ENÇ'ye ait herhangi bir yapı veya taban izine rastlanmamış, hatta bu evin tabanından daha aşağıdaki derinliklerde, ENÇ'ye ait az sayıda çanak çömlek (çç) yanında, İTÇ'ye ait bir hayli çç ile, bazı maden eserler ele geçmiştir. 2. DA'nın kesitlerindeki yanık izleri, bu enlemdeki ENÇ yerleşmelerinin sert bir eğimle, doğu ve güneye

doğru derinleştiğine işaret etmektedir. Başka bir anlatımla, bu kesimde ENÇ yerleşmelerinin erken evrelerinin güney sınırına gelinmiş, yani 'Ana Toprak' üzerinde oluşmaya başlamış olan ilk yerleşim yükseltisi -höyük-, burada bitmiştir. Bu en eski yerleşmelerin ilk beş yapı katı, 'Erken Neolitik Çağ I (ENÇ I)' olarak isimlendirildi (ENÇ I / 9 - 5 yapı katları).

İlk yerleşim döneminin bitiminden kısa bir süre sonra, ENÇ yaşam süreminin daha ileri evrelerinde, höyükleşmenin başladığı alanın doğusunda, yeniden yerleşildiği ve bu görece geç dönemin evlerinin, ENÇ I'ın yıkılmış yapılarının kalıntılarının üzerinden, kuzey ve batıya doğru ilerlemiş oldukları anlaşılmaktadır. Yeni yerleşmelerde -Erken Neolitik Çağ II - (ENÇ II), eskisinden farklı olarak evlerin duvarlarının kerpiçle örüldüğü, bu arada bazen de taş temel uygulamasının başladığı görülmüştür (ENÇ II / 4 B - 1 yapı katları). Doğu yamaçta izlenen, tek sıra taşlarla yapılmış bazı temeller -Izgara Temeller- ve bunların çevresinde yer alan taş temelli diğer yapılar da ENÇ II'e aittir (Lev.8/1;10/1,2).

Höyükte ENÇ II'de başlayan yeni yerleşim sürecinin giderek değişik özellikler kazandığı, mimarî uygulama olarak, yukarıda belirttiğimiz gibi, bazen evlerin taş temelli yapıldığı görülmektedir. Mimarlıktaki gelişmelere paralel olarak, keramik yapımında da bazı farklılaşmalar saptandığı için, kazıların başladığı ilk yıllardan itibaren, neolitik'in bu son yerleşmeleri 'Geç Neolitik' olarak isimlendirilmişti. Genellikle höyüğün orta kısmında izlenen ve kaç yapı katı halinde olduğunu halâ kesin şekilde bilemediğimiz GNÇ yerleşmelerinin oldukça uzun sürdüğü ve Erken Kalkolitik Çağ'ın içlerine kadar gelişmelerin devam ettiği anlaşılmaktadır.

Bu saptamalar sonucunda, önceki yıllık raporlarımızda İTÇ'in 4 ve İTÇ 5 yapı katları olarak tanımlanan yerleşmelerin (Duru 1998:716 vdd.;Duru 2000:195 vdd.;Duru 2001:587 vd.;Duru 2003:561 vd.), İTÇ'ye değil, daha erken dönemlere, GNÇ'ye ait olmalarının gerekeceği gündeme gelmiştir. Esasen başlangıçtan beri, söz konusu bu iki yapı katının tanımlanması ve isimlendirilmesi konusunda ciddi sıkıntılarımız vardı. İTÇ II / 3 yapı katının evlerinden birinin (1 numaralı yapı) ante temellerinin altında 4 ve 5 numaralı yapılarının temelleri devam ediyor ve megaron planlı bu yapının temelleri ile ilişkili gibi görünüyordu (Lev.10/2). Ancak sözü edilen iki yerleşmenin yapılarının duvarları, İTÇ II / 3'ün genellikle 30-40 cm. kalınlıktaki temellerinden çok daha kalındı -yak. 1 m.-. Bu kalın duvarlı yapıların planları ve kapılarında gözlemlenen bazı yapıım özellikleri de, İTÇ II / 3 ve 2 yapı katları

ile değil, Burdur Bölgesi'nin kuzey kesimlerindeki GNÇ yerleşmeleri yapılarındaki uygulamalarla benzerlikler gösteriyordu (bk. Bazı değerlendirmeler). Bütün bunlara paralel olarak, konu ettiğimiz yapıların taban düzlemlerinde, 'kil sapan taneleri' ve 'kemik spatülalar' gibi, sadece Neolitik'e özgü buluntuların ele geçmesi, bu yapıların İTÇ'ye ait olamayacağını düşündürüyor, ancak diğer yandan bu iki yapının tabanlarının çok altında bile İTÇ'nin tipik çç'si ele geçiyordu. Bütün bu karışıklıkların ayırında olmamıza karşın, özellikle temeller arasındaki ilişkiler ile yapıların tabanlarının çok altındaki düzlemlerde İTÇ buluntularının ele geçmesine dayanarak, meslektaşım G.Umurtak'la uzun tartışmalardan sonra, bu yerleşmelerin İTÇ'nin erken dönemlerine ait olması gerektiği, Neolitik buluntuların açıklanması zor şekilde, geç dönemlerin yıkıntısı içine karışmış olduğu kararına varılmıştı. Ancak bugün, özellikle 2. DA'daki gelişmeler, yani erken dönemlerde höyük topografyasında kapsamlı karışıklıkların olduğunun tespit edilmesiyle, İTÇ 4 ve İTÇ 5 olarak isimlendirdiğimiz yerleşmelerinin İTÇ'den bir hayli erken döneme, GNÇ'ye ait olması gerektiği sonucuna varıldı. Dolayısıyla bu iki mimari evre bundan sonra artık GNÇ'nin iki ayrı yerleşmesi, GNÇ 1 ve GNÇ 2 yapı katları olarak tanımlanacaktır (Lev.10/1,2;51/1).

Yukarıda vurgulanan karmaşık oluşumların değerlendirilmesinden sonra, tabakalaşma ve kültürel sürecin sıralanmasının şöyle olduğunu düşünüyoruz: ENÇ yerleşmeleri, büyük olasılıkla 'Ana Toprak' üzerinde başlayan 9. kattan 1. kat'a kadar kesintisiz devam eden bir yerleşim süreci değildir. Tam tersine ilk beş yerleşme katındaki (ENÇ I / 9 - 5) dayanıksız yapı malzemesi ağırlıklı basit kulübelere, son yedi yapı katında (ENÇ II / 4 B, 4 A, 4, 3 A, 3 - 1) sağlam kerpiç duvarlı evlere geçilmiştir. Bu mimarî gelişmenin höyüğe gelen yeni bir halkla ilişkili olup olmadığı hakkında kesin konuşmak mümkün değildir.

GNÇ ve EKÇ yerleşmelerinin höyüğün orta ve doğu kesimlerinde yoğunlaştığı gibi bir görünüm vardır (Lev.10/1). Bu dönem yerleşmelerinin yukarıda yeniden değerlendiğini belirttiğimiz iki yapı katı ile (GNÇ 2 ve GNÇ 1), höyüğün ortalarında 1993 kazı döneminde saptanan bazı taş temelli yapıları dışında (Duru 1997 a:788 vd.;Duru 1997 b:151 vdd.;Lev.4/1,2), diğer yapılarını tanımadığımız için, GNÇ-EKÇ dönemlerinin kaç bağımsız mimarî kat halinde olduğunu söyleyebilmek, 11. kazı dönemi sonunda bile mümkün olamamıştır.

GNÇ - EKÇ'nin yıkılışından, İTÇ ortalarına kadar da höyükte neler olduğu tam olarak bilinmemektedir. A Açması'nın güneydoğusunda, son yıllarda bazı Geç Kalkolitik çç'sinin ele geçtiğine bakılırsa, EKÇ ile İTÇ II arasındaki zaman içinde, gelip geçici olduğu söylenebilecek bazı yerleşmelerin var olduğu düşünülebilir.

MÖ yaklaşık 2300'lerde höyükte tekrar yerleşilmeye başlanırken, C-D/IV plankarelerinde derin bir çukurun olduğu ve buranın bir 'çöp çukuru' gibi kullanılarak doldurulduğu, bu nedenle ENÇ II / 3 yapılarının olduğu - 5.70 m. derinliklere kadar, geç dönemlerin malzemesinin indiği anlaşılmaktadır. Kazılar sırasında şaşkırtıcı şekilde, GNÇ, hatta ENÇ evlerinin taban düzlemlerinin altında dahi İTÇ malzemesinin bulunmasının açıklaması ancak bu şekilde olmalıdır.

Bademağacı Höyüğü'nün Kültürel Sıradüzeni ve Tabakalaşma durumu

Kazıların bugün geldiği aşamada yapılan değerlendirmeler sonunda, Bademağacı'ndaki yerleşimlerin sıralaması / tabakalaşma durumunun düzeltilerek yeniden düzenlenmesi ile şöyle bir tablo ortaya çıkmaktadır:

Kültür evresi

Mimarî tabakalaşma

Hıristiyanlık Dönemi (HD)	Kilise
Orta Tunç Çağı (OTÇ)	İki yapı katı (OTÇ 2, 1)
İlk Tunç Çağı (İTÇ II)	Üç yapı katı (İTÇ 3, 2, 1)
Geç Kalkolitik Çağ (GKÇ)	?
Erken Kalkolitik Çağ (EKÇ)	?
Geç Neolitik Çağ (GNÇ)	En az iki yapı katı (GNÇ 2, 1)
Erken Neolitik Çağ (ENÇ II)	Yedi yapı katı (ENÇ II / 4 B, 4 A, 4, 3 A, 3, 2, 1)
Erken Neolitik Çağ (ENÇ I)	Beş yapı katı (ENÇ I / 9, 8, 7, 6, 5)

Neolitik yerleşmeler Mimarlık

ENÇ'nin en eski yerleşme döneminin (ENÇ I) araştırıldığı C/5-III/5 plankaresindeki 1. Derinlik Açması (1. DA), kuzeye doğru 3 m. kadar uzatıldı (Lev.3/1). Bu açmada önceki yıllarda saptanan ENÇ I / 9 ve 8 yapı katlarının, biraz daha geniş alanlarda incelenmesine çalışıldı; ancak 9. yapı katına ait herhangi bir mimarlık kalıntısı ele geçmedi. Bu ilk yerleşme, sadece keramiği ile temsil edilmektedir.

Höyüğün gerçek anlamda en eski yerleşmesinin mimarlık kalıntılarının saptandığı ENÇ I / 8 yapı katındaki 'kireç harçlı' sert tabanın (Duru 2003:553; Lev.5/1,2) kuzeye doğru nasıl geliştiğinin yeni açılan alanlarda izlenebileceği umulduğu halde, söz konusu tabanın kuzeye daha fazla devam etmediği anlaşıldı (Lev.4/1)⁴. Kireçli tabanın çevresinde yapılan ayrıntılı araştırmalara karşın, tabanın ait olması gereken yapının herhangi bir kalıntısına rastlanılmadı. Önceki raporlarda da belirtildiği gibi (Duru 2003:553), 8. yerleşmenin evlerinin duvarlarında 'taş', ya da 'kerpiç'in kullanılmadığı kesin gibidir. Büyük olasılıkla bu yerleşmelerde 'wattle and daub' yöntemiyle yapılmış kulübeler / evler söz konusudur ve bu nedenle mimarlığa ait kalıntı bulunmamış olmalıdır.

ENÇ I / 7 - 5 yerleşmelerinin mimarî durumları hakkında bilgi verecek kalıntılar, son iki senenin çalışmaları sırasında da ele geçmedi. Bu bakımdan bu üç yapı katının birbirinden ayrılması, ancak taban izleri ve çç buluntularından yararlanılarak yapılabilmektedir.

Höyüğün ortalarındaki 1. DA'yı genişletmek zor olduğundan ve daha da önemlisi, hemen yakınlarında çok iyi durumda ortaya çıkarılmış olan ENÇ evlerini bozmamak için, derin tabakaları bir başka alanda daha araştırmak üzere, A Açması'nın güneyinde, D/3, 2 - IV/1 plankarelerinde 16 x 10 m. boyutundaki yeni bir açmada (2. DA) kazılara 2002 yılında başlandı ve 2003'de devam edildi (Lev.3/2;5). 5.70 m. derinliklerdeki ENÇ II / 3'ün 5 numaralı evinin tabanı düzleminden başlatılan bu yeni açmada - 7 m.'ye, yani 1. DA'daki ENÇ I / 7 yapı katının düzlemine kadar inildi. Çalışmalar sırasında, üst düzeylerde (-6.00/6.75 m.'lerde) hiç beklenmeyecek şekilde, oldukça çok sayıda İTÇ II'nin tipik çç'si ile bir iki 'tunç iğne'ye ve bunlarla birlikte, ENÇ'nin çç ve kemik eşyasına rastlandı. Geniş bir alanda 2.50 m. kalınlığında bir birikimin kaldırılmasına rağmen, *in situ* durumda hiçbir mimarlık kalıntısına rastlanılmadı.

⁴ Bu raporda verilen planların son çizimleri, Arkeolog Sinem Üstün tarafından yapılmıştır. Kendisine teşekkür ederim.

ENÇ II döneminde 'kerpiç'in yapı malzemesi olarak kullanılmasının başlanması nedeniyle, mimarî özellikler çok daha iyi anlaşılır duruma gelmiştir. Bu dönemin en erken yapı katı ENÇ II / 4 B'yi temsil eden bir ev (Lev.4/1), daha önceki çalışma mevsimlerinde kazılmıştı (Lev.4/1; a.y.:553;Lev.3). Açmanın bu kesiminde 4 B yerleşmesinin başka yapılarının ortaya çıkartılması için, 4 A evlerinin kaldırılması gerekeceği için, daha geniş alanlarda bu derinliklere inilmedi.

ENÇ II / 4 A yapı katının 1 numaralı evi daha önce açılmıştı (Lev.4/1;a.y.:554;Lev.3); 2002'de bu evrenin bir yapısı -2 numaralı ev- daha kazıldı (Lev.4/1,2;6/1). Sağlam durumdaki bu son yapı, 5.90 x 3.80 m. ölçülerinde, hafif yamuk dikdörtgen planlıdır. 30-35 cm.'lik boyutlarında kerpiçlerle örülü duvarları 30-40 cm yüksekliğe kadar korunmuş olan, tek odalı bu evin kapısı doğu uzun duvarın ortalarına açılmıştır. Kapının karşısındaki duvarın dibine de, bu dönemlerin alışlagelen uygulamasıyla, atnalı planlı bir ocak - fırın yerleştirilmiştir. Evin tabanı bastırılmış kildendir ve bazı el değirmenleri dışında, ev içinde herhangi bir eşya ele geçmemiştir. Bu evin dar bir geçitle ayrıldığı, aynı yerleşim evresinin diğer evi arasında, yapım yöntemleri ve plan açısından hiçbir fark olmamakla birlikte, kapılarının birbiri ile tam aksi yönde açılmış olması ilginçtir (Lev.4/1).

ENÇ II / 4 yerleşmesine ait iki yapı ile (1 ve 2 numaralı evler - Lev.4/1), ENÇ II / 3 A yerleşmesinin tek yapısı dışında (Lev.5), son iki kazı mevsiminde, her iki yerleşmeye ait başka bir yapı kazılmamıştır.

ENÇ II'nin, mimarîsi en iyi izlenen yerleşimi olan ENÇ II / 3 yapı katına ait, şimdiye kadar sekiz yapı bulunmuştur (Lev.5). Bunlardan 1'den 6'ya kadar olan altı ev, daha eski kazı dönemlerinde açılmış ve tanıtılmıştı. Son iki yılda, höyüğün kuzey ucundaki genişlemeler sırasında, 7. ve 8. evler ortaya çıkartıldı (Lev.6/1). 7 numaralı yapı, daha önceki kazı dönemlerinde bir çoğu açılan, tipik bir ENÇ evidir (Lev.6/2). Kareye yaklaşan tek odalı evde (ölçüler 5.45 x 4.70 m.), uzun duvara açılmış dış kapı ve kapının karşısındaki duvar dibindeki fırın - ocakla, dönemin bilinen ev planı aynen tekrarlanmıştır. Güneye bakan kapının iki yan -söve- duvarları kalınlaştırılmış ve duvar içlerine yarıklar yapılmıştır. Kapılardaki bu uygulama da, daha önce kazılmış olan evlerde gözlenmişti (Duru 1998:715). Duvarlardaki bu yarıklara kapı kanadının yerleştirildiği, belki de kapı kanadının olduğu gibi yarık içine itilerek veya yatırılarak sokulduğu düşünülebilir.

Bu katın kazılmış olan 8 numaralı evi, plan bakımından bazı farklı özelliklere sahiptir (Lev.5;6/1;7/1,2). Dıştan ölçüleri yak. 7 x 5 m. olan dikdörtgen planlı yapıda gözlenen en belirgin farklılık, iki odalı oluşudur. Kapı güney uzun duvara açılmıştır. Kapı kanadının iki yanda duvar içine girdiğine işaret eden yarıklar, bu evde de görülmektedir. Kapının açıldığı birinci odanın ölçüsü içten içe 3.60 x 3.20 m.'dir. Kapı karşısına gelen duvarın dibine bir fırın, kuzeybatı köşeye de bir seki yapılmış, sekinin önüne, kenarları kilden olan bir kutu yerleştirilmiştir. İkinci oda 2.40 x 2.20 m. ölçüsündedir ve birinci odadan, bir ara kapı ile girilmektedir. Daha küçük olan bu oda içinde taşınmaz eşya bulunmamıştır. Evin yapımında dikdörtgen biçimli 40-45 cm. boyunda kerpiçler kullanılmıştır; duvarlarının iç yüzlerinde kalın bir sıva tabakası vardır ve sıvanın bazı kısımlarının koyu kırmızı boyalı olduğu görülmüştür ⁵.

ENÇ II / 3'ün söz konusu 8. binası, büyük ihtimalle ani bir yangın sonucu yıkıldığı için, evde yaşayanlardan bir kısmının maalesef yangın sırasında öldüğü, odanın değişik yerlerinde, düzensiz durumda bulunmuş iki yetişkin, yedi tane de çocuk iskeletinden anlaşılmaktadır. Her iki odada, çok sayıda tüm kap, irili ufaklı taş kesimler, bir pişmiş topraktan mühür, kemik eşya ve yüzlerce boncuk tanesi ele geçmiştir (Lev.11/1). Bu boncuk taneleri dizilerek kolye sıraları oluşturulmuştur (Lev.21/1-3).

Höyüğün güneydoğu eteklerinde, son üç yıldır araştırmalarına devam edilen, ENÇ II'ye ait olduğunu düşündüğümüz 'Izgara Temeller' ile, en dış halkada varlığı saptanan, yak. 1 m. kalınlığındaki uzun bir duvarın durumunu açıklamak için, son yıllarda kazılar güneye doğru geliştirildi (Lev. 5;8/1). Gerek kalın uzun duvar, gerekse 'Izgara Temeller' güneye doğru bir süre izlenmekle birlikte, bu kesimdeki ENÇ mimarlığının anlam ve nitelikleri hakkında fazla bilgi edinilemedi. Duvarların gelişmesine ve höyükle olan konumuna bakılacak olursa, hem kalın duvar, hem de tek taşlı duvar sıraları, höyüğün dış çizgisine uygun doğrultuda gelişmektedir. Başka bir anlatımla, bu duvarlar höyüğün orta kesimlerinde kalan ENÇ II yerleşmelerinin etrafını çeviren, yerleşmenin en dış halkasındaki savunma amaçlı yapılmış duvarlar gibi görünmektedir.

⁵ 2001 kazı sezonunda bir ENÇ 2 evinin yıkıntısı arasında bulunan boyalı sıva parçası (Duru 2003:555 vd.;Lev.10/2), Antalya Müzesi Uzmanlarından, meslektaşımız Azize Yener tarafından temizlenmiş ve çok bozuk durumda olmasına rağmen, sıvanın üzerinde koyu kırmızı boya ile yapılmış üçgen sıralarının varlığı ortaya çıkmıştır (Bk.Lev.9/1,2). Çok büyük sabır ve ustalık isteyen bu işi başarı ile tamamlayan Sayın Yener'e teşekkürlerimi sunuyorum.

A Açması'nın güneye doğru genişletilmesi sırasında, İTÇ II / 3'e ait 12. evin batısında sürdürülen çalışmalarda, GNC'nin kalın taş temelli yapı kalıntıları ile aynı düzlemde L şeklinde geniş kalın bir taş temele rastlanıldı (Lev.5;36/1,2). Bu duvarın etrafında bazıları sağlam durumda ENÇ kapları (Lev.11/2 sağ üst köşe), obsidien ve çakmaktaşı çekirdekler (Lev.20/1,2) ile obsidien bir mızrak ucu (Lev.18/2;29/5) ele geçti. Bu duvar kuzey kesit altına girdiği için izlenemedi.

A Açması'nın güneyindeki 'Izgara Temeller'in izlenmesi sırasında, İTÇ'nin evlerinin altındaki moloz birikiminde bir hayli çok sayıda olmak üzere, değişik türde çç'ye rastlandı (Lev. 22/2). Bu tür çç, daha önceki dönemlerde de bu kesimdeki mimarlığa bağlı olmayan bir malzeme olarak bulunmuş ve bunların ENÇ II çç'si ile ilgisiz, geç dönemlere ait olmaları gerektiği vurgulanmıştı (Duru 2001:587). Sözü edilen değişik çç malzeme, GNC / EKÇ'den de geç bir döneme, olasılıkla GKÇ'ye ait gibi görünmektedir (bk. Çömlekçilik).

Höyüğün güneydoğusundaki karışık görünüm ve bu kesimde son yıllarda açılan taş temellerle, önceki kazı dönemlerinde açılmış olan taş temelli yapılar ve bütün bu yapılarla aynı dönemlere ait kerpiç duvarlı evler arasında gözlenen ilişkileri ve bazı farklılıkları açıklamak, itiraf edelim ki şimdilik pek kolay değildir.

Mezarlar

ENÇ I / 6 ve 5 yapı katlarının yıkıntısı içinde, 'hocker' konumunda yatırılmış yetişkin insanlara ait, iki basit, toprağa gömü bulundu (Lev.8/2). ENÇ II / 3'ün 8. evi içinde de, yanmış durumda dokuz iskelete rastlandı. Aynı evin kapısının hemen dışında, hocker durumunda yatırılmış bir iskelet daha ele geçti. ENÇ'nin bu geç yerleşim evrelerine ait bazı başka bebek veya çocuk gömülerine de rastlanmış olmakla birlikte, çok bozuk durumdaki bu mezarlarda, ölenlerin toprağa verilme pozisyonlarını anlamak mümkün olamamıştır.

Çömlekçilik

ENÇ I / 9 ve 8. yapı katlarında, son iki yılda nispeten daha geniş alanlar araştırıldığı halde, çç buluntularında çok fazla artış olmadı. Ele geçen çç'nin hemen hepsi, kapların karın kısımlarına ait parçalar olduğundan, Bademağacı'nın bu en erken yerleşmelerinde oturmuş olan insanların kullandıkları kapların biçimleri hakkında hemen hiç bilgi edinilemedi. Ancak genelde

koyu gri hamurlu, ince kenarlı, iyi pişirilmiş ve yüzeyleri oldukça iyi şekilde düzeltilmiş -kısmen açılanmış da denebilir- parçaların, geniş karınlı küçük / orta boy çömleklere ait olduğu anlaşılmaktadır (Duru 2003:558).

ENÇ I / 7 - 5 yapı katlarının çç'si, bu yerleşmelerin daha önceki yıllarda bulunmuş malzemesinden farklı değildir (Duru 2000:193 vd.; Duru 2001:586). Ele geçen çç içinde, dudak üstü düz biten bir hayli parça vardır. 7. katta bulunan bir sepet kulp parçası ile (Lev.27/2), ENÇ I / 5'den gelen, açılan düz kenarlı sığ bir çanak (Lev.12/3;23/2), bu yerleşmenin keramik yapım tekniklerinin ve biçim repertuvarlarının bir hayli gelişkin düzeyde olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

ENÇ II / 4 B'de pek az çç ele geçti. Parçalar genelde önceki kazı mevsimlerinde bulunan ENÇ'nin daha yeni katlarının özgün çç'sinden farklı değildir (Duru 2000:194).

ENÇ II / 3 katında, daha önceki kazı mevsimlerinde olduğu gibi, çok sayıda tüm kap bulundu (Lev.11/2;12/2,4,5;13/1,2;14/1,2;15/1;23/1,3-5;24/1-3;25/1,2;26/1,2;27/1). Bu yerleşmenin keramiği genel olarak, oldukça gelişmiş bir yapım tekniği ile belli biçimlerin ağırlıkta olduğu, monoton bir çizgi izlemektedir. Kaplar çoğu kez kırmızı, soluk kırmızı ve bej'e kaçan kırmızımı hamurludur; çoğunlukla elde başarılı şekilde biçimlendirilmişlerdir. Kap kenarları ince ve yüzeyler düzgündür. Açıklama genellikle iyidir ve sert pişirilmişlerdir. En çok rastlanan kaplar, düz dudaklı kâselerle, sığ ve derin çanaklardır. Ayrıca kapanan küresel karınlı, boynu hafif belirtilmiş, oval gövdeli çömlekle, geniş pervaz ağızlı çanaklar da vardır. Bütün bu kaplara çoğu kez tek veya karşılıklı iki parmak tutamak yerleştirilmiştir. Oval gövdeli derin bir çömlekte, ikişer tutamak, altta ve üstte ikişer kez yapılmıştır (Lev.14/2;25/2). Son yılların en değişik biçimli kabı, 7 numaralı evde bulunmuş olan üç kalın ayaklı çanaktır (Lev.15/2;28)⁶. Bu kabın bulunmasıyla, şimdiye kadar Bademağacı'nda (Kuruçay ve Höyücek'te de) ele geçmiş olan, iri, kalın, içi boş silindirik ayakların, bu tür kaplara ait olduğu kesinlik kazanmış oldu.

ENÇ keramiğinde bezeme enderdir. Son iki kazı mevsimi buluntuları arasında boya bezekli parça olmamasına karşılık, boğa başı şeklinde tutamakları olan bir kap ele geçmiştir (Lev.13/1;24/2).

⁶ Bir kısmı eksik olan üç ayaklı bu kap, Antalya Müzesi araştırmacılarından, öğrencim şimdi meslektaşım Mustafa Samur tarafından onarılmıştır. Başarılı çalışmasından dolayı Mustafa Samur'a teşekkürlerimi sunuyorum.

A Açması'nın güneyinde, ENÇ'nin 'Izgara Temelleri'nin üzerindeki yı-kıntı içinde, mimariye bağlanamayan, farklı nitelikte çç türlerine ait bir hayli parçaya rastlanıldı. Bunlardan bir bölümü, hamurunda beyaz parçacıklar olan, yapım ve biçim açısından ENÇ kaplarından kolaylıkla ayrılan, daha ziyade Neolitik'in daha geç dönemlerine, GNÇ hatta EKÇ'ye ait mallardı (Lev.12/1). Eski kazı dönemlerinde de, bu basit çç grubundan tüm kaplar bulunmuştu (Duru 2003;Lev.19).

Aynı alandaki ikinci çç türü, bazı örnekleri daha önceki kazı dönemle-rinde de bulunmuş olan (Duru 2003:559;20,29), koyu gri, koyu kahverengi hamurlu, kalın kenarlı, açkılı bir maldır. ENÇ çömlekçiliğinden çok farklı nitelikte olan, tabak yahut derince çanak formundaki kaplara ait olan bu parçaların ortak özellikleri, ağızlarının dışa devrik olmasıdır. 2002/03 yıllarında bu gruptan yeni parçalar ele geçti (Lev.33).

2003 yılında, aynı kesimde bir başka mal türüne daha rastlandı; bu yeni grup çç, siyaha yakın koyu gri renkte hamurlu, kalın kenarlı ve açkılı bir türdür. Bunların bir önce sözü edilen kaplardan en önemli farkı, hafif açılarak düz gelişen dudakların üstünde sivri memeciklerin bulunmasıdır (Lev.22/2;34). Bu mal türü, şimdye kadar ENÇ katmanlarında bulunma-ması ve ele geçtikleri yer itibariyle değerlendirildiğinde, GNÇ-EKÇ'den daha geç dönemlere ait olarak kabul edilebilir. Bu keramik, giriş kısmında öngö-rüldüğü gibi, höyüğümüzdeki gelip geçici bir GKÇ yerleşmesinin kanıtları olabilir ⁷.

Küçük Buluntular

Mühürler: ENÇ II / 3 yapı katında iki tane kilden yapılmış mühür bu-lunmuştur. 8 numaralı evde ele geçen sivri tutamaklı birinci mühürün yuvar-lak baskı alanına iç içe daireler yapılmış, merkezdeki daire dolu, onun dı-şındaki halkaya yan-yana yuvarlak çukurluklar açılmış, en dış halka ise boş bırakılmıştır (Lev.16/2;29/2). Çok başarılı biçimde yapılmış olan mühür sağlam durumdadır. 'Izgara Temelleri'n bulunduğu yerde ele geçen ikinci mühürün zamanında kırıldığı, daha sonra onarılarak kullanılmaya devam edildiği anlaşılmaktadır (Lev.16/1;29/1). Mühürün baskı yüzünde iç içe da-ireler yapılmış, en dıştaki dairenin bir tarafı kırılıp bozulunca, dış halka kes-i-lerek atılmıştır.

⁷ Prof.G.Umurtak bu malzeme hakkında bir araştırma hazırlamaktadır.

Kil plakalar: ENÇ II / 3'te biri üçgen (Lev.16/3;29/3), diğeri yuvarlak biçimli iki kil plaka bulunmuştur (Lev.16/4;29/4). Üçgen biçimli olan eserin uçlarına delik açılmadığı için, muska olmadığı söylenebilir. Bu nesnenin 'pubis modeli' olarak yapılmış olması da muhtemeldir (krş. Höyücek - R.Duru; "Höyücek Kazıları - 1991/1992", *Belleten* LIX (1995):466; Lev.52/7; 55/7). Yuvarlak olan disk'in bir tarafında, sıralar halinde turnak izleri bulunmaktadır. Bu disk'in, hesaplama (çetele) işlevli bir eşya olması muhtemeldir.

Minyatür masalar / kutular: ENÇ II / 3'te üç minyatür masaya ait parçalar bulundu. İki restoratör arkadaşlarımız tarafından tamamlanan masalar dörtgen biçimlidir. Dik kenarlı derin yalağı olan birinci masanın dış tarafı çizgi ile süslenmiş (Lev.17/1;30/1), diğeri ise, basitçe biçimlendirilmekle yetinilmiştir (Lev.17/2;30/2).

Üçüncü parçanın nasıl bir eşyaya ait olduğu tam olarak anlayamamıştır (Lev.17/3;30/3). Bir masa (!) yahut bir kutuya ait olabilecek parçanın ağız kısmında geniş yatay bir pervaz dolaşmaktadır. Eldeki küçük kenar parçası dik olarak geliştiğinden, masanın tablasının -veya kutunun- bir hayli derin olduğu söylenebilir. Kenarın dış tarafında bir insan yüzü (!) kabartması yapılmış, gözler ise 90 derece dönerek gelişen yatay pervaz üzerine alınmış, göz bebekleri obsidien parçaları ile vurgulanmıştır. Bu 'yüz'ün alt yan tarafında ikinci bir insan yüzü (belki çocuk) daha vardır (Kabartmalar diğer kenarlarda da tekrarlanmış olabilir).

Taş Eserler: Taş buluntular arasında, basitçe biçimlendirilmiş bir insan tasviri (Lev.18/1;31/1), çok sayıda değişik boyda keski ve baltalar (Lev.11/1;19/1-5;31/2,3), zarif bir topuz başı (Lev.31/6), iki yüzü bombeli, kenarları inceltülmüş bir disk (Lev.19/6;31/5) ve birkaç bileme taşı vardır (Lev.19/7;31/4). 'Asa Başı'na benzeyen, ancak işlevi konusunda fikir yürütmenin zor olduğu yumurta biçimli bir taş nesnenin, ortasına doğru bir delik açılmıştır (Lev.31/7). Bu deliğe civata gibi, burulmak suretiyle bir tahta çubuğun sokulacağı düşünülebilir.

ENÇ'nin en alt katlarından başlayarak ENÇ II / 3'e kadar bütün yerleşmelerde, genellikle gömülerin yakınlarından olmak üzere, çok sayıda taş boncuk toplanmıştır (Lev.21/1-3).

Çakmaktaşı ve Obsidien buluntular: Her kazı mevsiminde olduğu gibi son kazı dönemlerinde de, çakmaktaşı ve obsidienden çok sayıda dilgi bu-

lunmuştur. 2003 yılında, 'Izgara Temeller'in batısındaki 'L' planlı kalın taş temel yakınlarında pek çok çakmaktaşı ve obsidien, konik dilgi çekirdeği ele geçti (Lev.20/1,2). 1 m²'lik bir alana yayılmış halde, ancak bir mimarîye bağlı olmayan bu çekirdeklerle beraber bir de ok / mızrak ucu vardır (Lev.18/2;29/5). Çok ince olan uç, baskı yöntemi ile olağanüstü zarif şekillendirilmiştir.

Kemik Buluntular: Bademağacı ENÇ buluntuları arasında sayı bakımından önemli bir yer tutan kemik spatüla ve dilgilerden, bu yıl da bir hayli örnek ele geçti (Lev.32/1-5). Kemik eserlerden ikisinin keskin kenarlarında, düzenli aralıklarla çentükler yapılması dolayısıyla, bunların testere gibi kullanılmış oldukları tahmin edilebilir (Lev.18/4). Yassı kemikten, hayvan -at-başı biçimli bir parça ile (Lev.32/7), ENÇ II / 3'ün 8 numaralı evi içinde bulunmuş, üç yuvarlak delikli 'Kemer Tokası' (Lev.18/3; 32/8), diğer kemik eserler arasındadır.

Bitki Kalıntıları: Son yıllarda ENÇ II / 4 A yerleşmesinde bol miktarda bulunmuş olan kömürleşmiş yabancı armutlardan -ahlat- (Lev.22/1), bu yıl da kilolarca toplandı.

İlk Tunç Çağı yerleşmeleri Mimarlık

İTÇ yerleşmelerinin gelişmesini anlamak amacıyla, höyüğün kuzeyinde yapılan genişleme kazılarında, yukarıda belirttiğimiz gibi, beklenmeyen durumlarla karşılaşıldı. Tepenin kuzey ucundan batıya dönüldüğünde (Lev.35), uzun yıllar varlığı çok açık biçimde izlenmiş olan İTÇ'nin, 'Yamaç Taş Döşemesi'nin, höyüğün en kuzey noktasından sonra batıda devam etmediği, yani bu noktadan itibaren taş döşemenin olmadığı anlaşıldı (Lev.5). Buna ek olarak, höyüğün doğu yamacı boyunca sıralandığı saptanan İTÇ yapılarının da, kuzey ve kuzeybatıda bulunmadığını görüldü; bu kesimde İTÇ dönemine ait hiçbir mimarî kalıntı yoktur. Bu ilginç durumların nasıl açıklanması gerektiği sorusunun cevapları, gelecek dönemlerde aranacaktır.

Doğu yamaçta geçen yıllarda bir bölümü açılmış olan İTÇ II / 3'ün 12 evinin kazılmamış kısımlarının ve bu binanın etrafındaki diğer İTÇ yapılarının ortaya çıkması için, kazılar höyüğün ortalarına doğru geliştirildi (Lev.35). Yak. 20 x 20 m.'lik bir alanın kazılması sonucunda, Kilise ile A Açması arasında kalan ve 2001 yılında bir bölümü açılan OTÇ yerleşmesinin yüzeye çok yakın olan taş temelleri ile bu yeni açma birleştirilmiş ve höyüğün

bu kesiminde, İTÇ ile OTÇ yerleşmeleri arasındaki sınırın, aşağı yukarı D 2 enleminden geçtiği saptanmış oldu. Bu yeni alanda, İTÇ'nin en eski yerleşim evresi olan İTÇ II / 3'e kadar derinleşildi ve birçok yerde, İTÇ'nin bütün ara yapı katlarına ait, oldukça iyi durumda duvar temellerine rastlandı. İTÇ'nin en geç yerleşim evresi olan İTÇ II / 1 yapı katı, höyüğün merkezine yakın yerlerde, çok kalın ve kaba taşlarla örülmüş duvarlarla temsil edilmektedir (Lev.36/2;38/1 - Ön plandaki iri taşlı duvar). Küçük bir kısmı kazılan bu temeller OTÇ yapılarının altına doğru gelişmekte olduğu için izlenemedi ve bu nedenle İTÇ II / 1 yerleşmesi yapılarının plan özellikleri hakkında fazla bilgi edinilemedi. 1. yapı katının ilk kazı dönemlerinde de bazı kalın taş temelleri açılmış, ancak bunların da mimarlık nitelikleri konusunda her hangi bir açıklayıcı durum saptanamamıştı (Duru 1997 a:787 vdd.Duru 1997 b:153 vd.;Duru 2000:201). Durum bu sene de değişmedi.

İTÇ II / 2 evresi anlaşılır şekilde plan veren yapılarla temsil edilmektedir. Bu katta, yak. 30-35 cm. kalınlıkta orta boy ocak taşları ile örülmüş duvarları olan üç yapı ortaya çıkarılmıştır (Lev.35;36/1,2;38/1). Yapılar plan açısından 'Megaronumsu' olarak tanımlanabilecek özellikler göstermektedir. Bu yapılardan birinin ortasında çok iri bir çömlek ve ona bitişik olarak konulmuş bir kantaros bulundu (Lev.38/2). İTÇ 2 yerleşmelerinin, kuzeydoğu yamaçta da görüldüğü şekilde, güneye doğru devam ettiği anlaşılmaktadır (Lev.35). İTÇ II / 3 ve 2'nin 15 ve 17 numaralı evleri alışlagelen planda olmakla birlikte, bu iki yapı arasında kalan dar aralık -16-, dikine duvarlarla geçişe kapatılmış ve kuzeydoğu mahallesindeki yapı gruplaşmasına benzer bir görünüm ortaya çıkmıştır.

İTÇ II / 3 yapıları, yamacın en dış halkasında, yanyana sıralanmış üç yapıyla temsil edilmektedir (Lev.35). Daha önce açılmış olan İTÇ II / 3'e ait 12. eve güneyden bitişik olan 13 ve daha güneydeki 14. evlerin planları tamamıyla ortaya çıkarılamamış olmakla birlikte, bunların da 'Megaronumsu' planda oldukları ve kuzey doğu yamaçtaki İTÇ II / 3 yapılarına benzediklerini söyleyebiliriz. Açmanın kuzey kenarına doğru olan kesimde kazılmış olan duvarlar birbirine çok yakın oldukları için, bunların bağımsız evler olup olmadıkları hakkında öneriler yapmak mümkün değildir.

İTÇ yerleşmesinin bu alandaki görünümü, biraz kuzeyde daha eski kazı dönemlerinde kazılmış olan kesimdeki duruma hemen aynen uymaktadır. İTÇ yerleşmelerinin höyüğün güney yarısında da devam ettiğini, B Açması'ndan biliyoruz (Duru 1997 a:787 vdd.;Lev.5/1,2;7/1-4).

Çömlekçilik

Son iki yılda ele geçmiş çç içindeki bir grup, daha önceki kazı dönemlerinde bulduğumuz malların benzerleridir (Lev.39/1). Gaga ağızlı testiler (Lev.40/2;45/1-4), iki kulplu testiler (Lev.40/1;46/2), testicikler (Lev.44/4-6) ve basit çanaklar (Lev.44/1,2,4), bu grubun tüm olarak bulunmuş kaplarından. Yine bu mallar arasındaki üç ayaklı küçük boy çömlek (Lev.46/3) ile üç tutamaklı irice testi (Lev.39/2;46/1), şimdiye kadar Bademağacı'nda görülmemiş formlardır.

Küçük buluntular

Pişmiş toprak eserler: İTÇ II / 2 molozunda biri tüm, ikisi başsız üç idol ele geçmiştir (Lev. 41/1,2;47/1-3). Göğüslerinde çapraz bandları olan idoller, gerek Bademağacı'nda (Duru 2003:Lev.46/1-3;47/1,2), gerek bölgede bu çağda çok bilinen ve tekrarlanan idol geleneğini temsil etmektedirler.

İTÇ birikimi buluntuları içinde, tabakası belli olmayan, pişmiş topraktan minyatür bir masa parçası vardır (Lev.41/3;47/4). Masa yuvarlak tablalı ve üç ayaklıdır ve tablasının üzeri ile ayaklarının dışa bakan taraflarında çizgi süsleme yapılmıştır.

Üzeri çizi bezeli ağırşaklar (Lev.42/4;48/5-7), minyatür bir kap (Lev. 42/5;44/2) ve işlevi belirsiz iki nesne (Lev.41/4;42/6;48/8), İTÇ'nin değişik derinliklerinde ele geçen diğer pişmiş toprak buluntularıdır.

Mühürler: İTÇ II / 3 ve 2 katlarında, pişmiş topraktan dört damga mühür bulunmuştur. Bunlardan üçü (Lev.42/1-3;48/1-3), şimdiye kadar Bademağacı'nda bilinenlerden farklı olmayan, yuvarlak veya dörtgen baskı alanına simetrik şekilde düzenlenmiş, çizi simge veya noktalar doldurulmuş mühürlerdir.

Kil mühürlerden sonuncusu, küt konik tutamağı ile, şekil olarak şimdiye kadar bulunmuş mühürlerden farksızdır (Lev.43/1,2,4). Ancak İTÇ II / 2 yıkıntısı içinde ele geçen bu mühürün baskı alanı çok değişik şekildeki çizgiler / işaretlerle doldurulmuştur (Lev.43/3). Fotoğraf ve çizimlerden görüleceği üzere, baskı alanına yapılmış olan işaretler, ilk bakışta ilkel yazı işaretleri gibi algılanmaktadır. Mühürün baskısının, değişik yönden ışık verilerek pek çok fotoğrafının alınmasından ve deseninin çıkartulmasından sonra, bizde ve meslektaşımız Prof. Umurtak'ta oluşan kanı ise, mevcut işaretlerin, çok büyük olasılıkla ideografik veya fonetik değerler taşıyan yazı işaretleri olmadığı yönündedir. Diğer meslektaşlarımız ve özellikle Prof. Ali Dinçol'un görüşü

de aynı doğrultudadır. Ancak desenden de görüleceği gibi, işaretlerin istiflenmesinde bir düzen vardır; yuvarlak damga alanı belli zonlara ayrılmış ve bunların içleri, birbirini değişik açılarla kesen kısa çizgilerle doldurulmuştur.

Maden eserler: 2002 yılında, 2. DA'da ENÇ yerleşmelerinin taban düzleminin altındaki İTÇ II dönemi çç'si ile birlikte karışık buluntu veren birinde, iki tane tunç (!) iğne ortaya çıkartılmıştır (Lev. 42/7,8;47/5,6). Aynı alanda, biraz daha yüksek düzeylerde, 2001 kazı döneminde de bu iğnelere benzeyen tunç iğneler bulunmuş ve yayınlanmıştı (Duru 2003:564;Lev.48/1-3;50/1-9;G.Umurtak; "A Study of a Group of Pottery Finds from the MBA Deposits at Bademağacı Höyük", *Anatolia Antiqua*, XI (2003):59 vdd.; Res.9).

Orta Tunç Çağı yerleşmeleri

A Açması ile Kilise arasındaki alanda 2001 yılında başlanan kazıların, 2002'de kuzeye doğru genişletilmesi sırasında, yer yer 1 m. kadar derinliklerde, iki evreli, zayıf ve özensiz yapılmış duvar temelleri ortaya çıktı (Lev.49;50/1). Bu mimarlık kalıntılarıyla ilgili buluntular arasında, bazı İTÇ kapları olmakla birlikte, OTÇ'ye ait olması gereken çç de ele geçti. Bademağacı'nda daha önceki yıllarda da, karışık buluntu niteliğinde olan bazı OTÇ çç'si ele geçmiş -örneğin 'Red Cross Bowl'-, hatta bunların ait oldukları tahmin edilen bazı temeller de ele geçmişti (Duru 2003:562 vdd.;Lev.39,40,43-45;G.Umurtak;a.e.). Bu kez ortaya çıkartılan söz konusu temellerle, höyükte OTÇ yerleşmelerinin varlığı kesinlik kazanmış oldu.

OTÇ yerleşmesinin toprak yüzeyinin hemen altındaki temeller, olasılıkla höyükte uzun zamandır süregelen makinalı tarım nedeniyle büyük ölçüde bozulmuştu. Bununla beraber, Bademağacı'ndaki OTÇ yerleşmesinin, Kili-se'nin olduğu zirve kesiminin etrafında çok dar bir alana yayılmış olduğunu düşünüyoruz. 1998 yılında açılan, savunma amaçlı gibi görünen kalın taş temelin de OTÇ yerleşmesiyle ilgili olmasında, sanırız kuşku yoktur (Duru 2001:588;Lev.8;11/1).

Küçük buluntu bakımından çok zayıf olan OTÇ yerleşmesinde birkaç gaga ağızlı tüm testicik ile 16 tanesi sağlam, bir çoğu da kırık olan, hafif pişirilmiş topraktan tezgâh ağırlığı bulundu (Lev.41/5;50/2).

Kilise çalışmaları

Höyüğün en yüksek kesiminde yer alan Kilise'de 2002/03 yıllarında sadece temizlik, duvar onarımları ve düzenleme çalışmaları yapıldı (Lev.53).

'Orta Nef'te bulunan ve bir süre önce maalesef yakılan anıtsal 'Sakız' ağacının kökleri de çıkartıldı.

Bazı değerlendirmeler

- 2002/03 kazıları, Bademağacı'ndaki ENÇ ve sonrası yerleşmeler konusunda bazı yeni saptamalara olanak sağlamıştır. Bunlardan birincisi, Bademağacı ENÇ sivil mimarlığının çok monoton bir çizgi içinde olmadığını, ENÇ II / 3 yerleşmesinin 8 numaralı yapısı ile anlaşılmalı olmasıdır. ENÇ II'de evler her zaman tek odalı değildir; bazı yapılar çok odalıdır. Ayrıca sözü edilen yapının geçirdiği yangın sırasında içindeki eşyanın boşaltılmaması nedeniyle, dönemin evlerinin iç döşemelerindeki bazı ayrıntıların öğrenilmesi de mümkün olmuştur.

- Bir başka olgu, yukarıda ayrıntılarıyla açıklandığı üzere, son kazı dönemlerine kadar İTÇ'ye ait olduğu önerilen iki yapı katının, GNÇ'ye ait olduğunun öğrenilmesidir. Bu sayede Bademağacı'ndaki GNÇ yerleşmeleri daha iyi şekilde anlaşılır hale geldiği gibi, bazı yeni tespitlere de olanak sağlamıştır. Bu konuda önemli bir yeni saptama şudur: Bademağacı GNÇ mimarlığında yapıların kalın taş temelli olması ve kapılara tek sıra taş eşik yapılması, Kuruçay'da hemen aynen tekrarlanmaktadır. Kuruçay 12 ve Kuruçay 11 yerleşmelerindeki yapıların duvar temelleri de yak. 1 m. kalınlığında ve taştan yapılmıştır; ve daha önemlisi, Kuruçay 11 katta da kapı eşiklerine bir taş sırası konmaktadır (R.Duru; *Kuruçay Höyük I*; Ankara, 1994:11 vdd.; Lev.15,16,18/1). Mimarlık konusundaki bu anlamlı paralellikler, GNÇ'de Bademağacı ile Burdur Bölgesi'nin kuzey kesimi arasında yakın, hatta doğrudan ilişkilerin olduğunun kanıtları sayılabilir.

- Bademağacı mühürleri ile Çatal Höyük'ün damga mühürleri arasındaki çok yakın benzerlikler, daha önceki kazı mevsimlerinden biliniyordu ve vurgulanmıştı (Duru 2003:569 vd.). Bu benzerliklere son yıllarda yenileri eklenmiştir. Benzerliklerin çoğalması, sadece Bademağacı ile Çatal Höyük'ün belli yerleşme evrelerinin çağdaşlığını kanıtlamak ve kesinleştirmekle kalmamakta, aynı zamanda ENÇ'de Burdur Bölgesi ile doğu komşusu Konya Ovası'nın kültürel ilişkileri konusunda yeni saptamalar yapılmasına da olanak sağlamaktadır. Bu arada iki yıl önce İzmir'in yakınlarındaki Ulucak Höyük'te bulunmuş bir damga mühür ile (Z.Derin ve bşk.; "Ulucak Höyük Kazısı 2002", 25. *KSTI*:242; Çizim 8), Torbalı Ovası'ndaki Dedecik - Heybelitepe Höyüğü'nde yapılan kazılarda ele geçen aynı türde bir diğer mührün (*DAI İstanbul 1924-2004*, İstanbul -2004-:22, alt sağ resim), Bademağacı'nda

2003'te bulunmuş damga mühür ile (Lev.16/1;29/1) tam paralellik içinde olması önemlidir. Ege kıyı kesimindeki Neolitik yerleşme buluntularının, yukarıda vurgulanan Bademağacı - Çatal Höyük mühür benzerlikleri dizisine katılması, Konya Ovası'ndan, Burdur'a, oradan da Ege sahillerine kadar, Anadolu'nun tüm batı yarısının Neolitik kültürleri arasındaki yakın ilişkilerin daha cesaretle gündeme getirilmesine olanak sağlamaktadır.

- Bademağacı ENÇ I / 8 yapı katının kireç harçlı tabanı üzerinde ve ENÇ II / 4 A ile ENÇ 3 yerleşmelerinde ele geçen ağaç kömürü parçalarından yapılan C 14 ölçümlerinin raporu gelmiştir: ⁸

LABNR	Hd-22279	Hd-22339	Hd-22340
SITE	ENÇ II / 4 A	ENÇ II / 3 A ve 4	ENÇ I / 8
SAMPLE NR	3	5	1
DATE	7465	7553	7949
ERROR	27	31	31
DELTA C13	-25,97	-22,69	-25,12
CAL BC 1S	6390-6250	6440-6405	7035-6705
CAL BC 2S	6405-6235	6460-6275	7050-6690

(Calibrasyon INTCAL98 and CALIB4 (Stuiver, Reimer&Braziunas, Radiocarbon 40 (1998):1127-1151)

ENÇ I / 8 katının düzeltilmiş tarihinin üst sınırının, yukarıdaki sonuçlara göre MÖ 8. binyılının son yüzyılına kadar geri gitmesi, bu yerleşmeyi Burdur Göller Bölgesi ENÇ'sinin en eski tarihli yerleşmesi durumuna sokmaktadır. Bademağacı'nda 8. katın altında en az bir yerleşme katı daha olduğu için, höyüğümüzdeki ilk yerleşmenin biraz daha geriye gitmesi gerekecektir. Ana Toprak üzerindeki ilk yerleşmenin (ENÇ I / 9) tarihi MÖ 7100/7150'ler gibi kabul edilirse, bu, Anadolu'daki Keramikli Neolitik için, şimdiye kadar tespit edilmiş en erken tarih olmaktadır. Hatta daha da ileriye gidip bir ölçüde spekülasyona girilirse şöyle bir senaryo ortaya çıkmaktadır: ENÇ II / 9'un pek de ilkel olmayan çç'sinin öncüllerinin olması gerektiği, bunların daha eskilerden gelen bir yapım pratiğinin ürünleri olduğu kabul edilirse, o zaman keramik üretiminin öğrenilişinin birkaç yüzyıl daha geri-

⁸ C14 ölçümleri, her zaman olduğu gibi bu yıl da Prof. M.Korfmann'ın aracılığı ile, Heilderberg Üniversitesi Laboratuvarlarında Prof. B.Kromer tarafından yapılmıştır. Her iki meslektaşına teşekkürlerimi sunuyorum.

lere taşınması çok zorlama olmayacaktır. Böylece MÖ 8. binyılının ilk çeyreğinin başları -en geç-, Burdur Bölgesi'nde 'Keramik Yapımının' başladığı en geç tarih olmaktadır. Daha önceki yazılarımızda ileri sürdüğümüz, "Bademağacı'nda ve Burdur Bölgesi genelinde, Akeramik Neolitik hiç yaşanmamış olabilir; Neolitik yaşam ile keramik üretimi arasında bir tarih farkı olmayabilir" önerimizi yineleyebiliriz (R.Duru; "The Neolithic of the Lake District", *The Neolithic in Turkey*, İstanbul,1999:187 vdd.; Duru 2003:565).

Batu Anadolu'nun bu kesiminde Neolitik'in başlaması sürecinin tarihinin saptanması konusu da, bu yeni C 14 tarihi ile kanımızca yeniden ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Sürekli yerleşme, yapay kapalı mekân yaratma -konut üretimi / mimarî- 'iş'i'nin Bademağacı ENÇ I / 8'de çok ileri bir safhada olduğu, kireç harçlı taban yapma pratiğinin biliniyor olmasıyla kesin şekilde anlaşılmaktadır. Çömlekçiliğin de -yukarıda söylediğimize paralel olarak- aynı mantıkla, öncüllerinin mutlaka varolduğu kabul edilebilir. Her ne kadar 9'dan 5. tabakaya kadar kadar, Bademağacı'nda kalıcı mimarlığa ait duvar vb. kanıtlar el geçmiş değilse de, bu uzun süreç içinde duvarları ağaç dikme, saz-kamış örgü ve çamur sıvama -*wattle and daub*- gibi yöntemlerle üretilmiş mekânlarda oturulduğunda kuşku yoktur. Bu hafif duvarlı dayanıklı olmayan konutların içlerinin, beton kadar sağlam yapılmış kireç katkılı bir tabaka ile sıvalı olması doğrusu gariptir, ama kanımızca çok uzun bir gözlemin ve mimarlık geleneğinin sonuçları olarak kabul edilmelidir. Eğer bu söylediklerimiz doğru ise, o zaman Burdur Bölgesi ve yakın çevresinde Neolitik'in başlama tarihini 8. binyılı ortalarından daha da geriye götürmek, çok büyük bir spekülasyon veya abartı olmayacaktır.

- ENÇ II / 4 A ve ENÇ 3 yerleşmelerinin yeni alınmış tarihleri daha önceki -kalibre edilmiş- tarihlere uymaktadır (Duru 2001:597 vd.; Duru 2003:565).

- MÖ 3. binyılı'nın son çeyreğine (İTÇ II) ait İTÇ II / 2 yapı katı molozu içinde bulunan damga mühür (Lev.43) kanımızca çok önemli bir belgedir. Yukarıda belirttiğimiz gibi, baskı alanındaki işaretler yazı işaretlerine benzetmekle birlikte, büyük ihtimalle yazı/hece/harf değeri ve anlamı yoktur⁹.

⁹ Bu tarihlerde değişik şekillerde 'ilkel yazı' sistemleri Önasya ülkelerinde keşfedilmişti. Ege Dünyası'nda ise yazı, en erken MÖ 2. binyılının ilk çeyreğinde görülmektedir. Bu bakımdan Bademağacı mühürü, 'Ege Dünyası'nın ilk yazı sistemleri olan 'Linear A' ve 'Linear B' yazıtlarından bir hayli yüzyıl erken bir döneme aittir (Lev.43/3'teki çizim, değişik yönlerden verilen ışıklarla çekilmiş birçok resme dayanarak yapılmıştır).

Söz konusu damga mührü, mühür şeklinde yapılmış bir sihir / büyü objesi (amulet / muska) olarak değerlendirmek belki daha doğru olacaktır. Gerçek ne olursa olsun, mührün, Anadolu'da şimdiye kadar bulunmuş bu türden objelerden çok farklı bir baskı yüzeyi dolgusuna sahip olduğunda kuşku yoktur.

Onarım ve çevre düzenleme çalışmaları

Bademağacı Höyüğü kazılarının 10. ve 11. çalışma dönemlerinde açığa çıkartılan mimarî belgelerin, olanaklar ölçüsünde uzun bir süre hem meslektaşlarımız tarafından görülebilmesi için, hem de 'Kültür Turizm'i açısından anlaşılır durumda korunması yararlı olacağından, gerekli önlemlerin alınması konusunda, daha eski çalışma mevsimlerinde başlanmış olanlara ek olarak, bazı yeni girişimler yapıldı. Bu doğrultuda, kalıcı bir koruma projesi hazırlanıp, bu projenin gerçekleşmesi için gerekli kaynakların sağlanmasına kadar, kazı alanındaki taşınmaz eserlerin olabildiğince iyi durumda tutulabilmesi için bazı önlemler alındı. Bu kapsamda, son üç yıldır, A Açması'nın etrafı kafes teli ile sağlam şekilde çevrildiği için, kazı alanlarına kontrolsüz hayvan sürülerinin girmesinin önüne geçilmişti. 2002 kazı sezonunda, Antalya Valiliği İl Özel İdare Müdürlüğü'nün sağladığı ödenekle, hemen tüm yapı kalıntıları ile her kış yağmur ve diğer doğal koşullarla büyük ölçüde yıkılmakta olan kazı alanının yer yer 8 m. derine inen kenarları, naylon örtülerle kapatıldı (Lev.52/1).

GNÇ yerleşmelerinin kalın taş temelleri, uzun zamandır yüzeyde kaldıklarından dolayı büyük oranda bozulmuşlardı. Bu duvarların dış taraflarında 50 cm. kadar bir toprak payı -şeridi- bırakıldıktan sonra, gerekli yükseklikte dayanak -istinat- duvarları yapıldı (Lev.10/2;51/1,2). Böylece çamur harçla örülmüş duvarın taşlarının düşmesi ve duvarların bozulmasının önüne geçildi. Aynı işlem, 2003'te İTÇ temelleri için de yapılmaya başlandı ve ilk olarak İTÇ II / 3'ün 1 numaralı evinin -megaronunun- duvarları sağlamlaştırıldı, dış duvarlara dayanak duvarları yapıldı. Bu yöntemle, diğer İTÇ evlerinin duvarları da önümüzdeki yıllarda sağlamlaştırılacaktır.

Kilise'nin kazılarla ortaya çıkartılmış olan duvarları, doğal nedenlerle büyük oranda bozulmuş durumda idi (Lev.52/2). Bu duvarların en üstteki taş sıraları, kireç-çimento harçla, fazla belli olmayacak şekilde yeniden elden geçirildi ve gerekli yerlerde en üst sıraya aynı yöntemle bir taş sırası daha eklendi (Lev.53/1,2). Yapılan küçük ölçekli bu onarımdan sonra, Kilise oldukça iyi bir duruma getirildi ve duvarlarda bozulma, uzunca bir süre için ertelendi.

EXCAVATIONS AT BADEMAĞACI PRELIMINARY REPORT, 2002 AND 2003 *

During the 10th and 11th periods of excavations at Bademağacı Höyük¹⁰, work was carried out in the northern and southeastern sections of 'Trench A' on the northern half of the höyük and the investigations of the Early Neolithic (EN) and Early Bronze Age (EBA) settlements were continued (Pl.1/2) ¹¹. In addition to this work, the 'Church' area on the highest point at the centre of the höyük was joined up with Trench A, the surface accumulation of a fairly extensive part of the northwestern section of the mound was removed and the level of the EN settlements was reached. By the end of the 2003 season, Trench A had been extended to include all of the northeastern part of the höyük and had reached the point of covering about a quarter (approx. 4.000 m²) of the surface of the höyük.

* I extend my thanks to my colleague Miss Angela M. Bell (MA Istanbul University), who translated this report into English.

¹⁰ The excavations were carried out by a team directed by Prof.Dr.Gülsün Umurtak and myself under the auspices of Istanbul University, Department of Protohistory and Near Eastern Archaeology. The expenses were met by the Research Fund of the IU Rectorship (Project no.5/27082002)', the 'General department of Monuments and Museums', 'The Centre for the Financial Turnover of the Department of Culture and Tourism' (DÖŞİM) and the 'Turkish History Association'. The cost of protecting the excavations are, the purchase of materials related to the excavations and some other important expenses were met by payments given by 'Istanbul Stock Exchange (İMKB)', the 'ULUSOY coach transportation company, 'the Petrol Office' and the 'Association of Travel Agencies of Turkey' (TÜRSAB). We extend our sincere thanks to all the individuals who took part in the excavations and also to the directors of all the organisations that have financially contributed to the work.

¹¹ The annual preliminary reports of the Bademağacı excavations published so far are listed below:

R.Duru, "Bademağacı Höyüğü (Kızılıkaya) Kazıları. 1993 Yılı Çalışma Raporu", *Belleten* LX (1997):783-800 (Duru 1997 a)

——, "Bademağacı Kazıları. 1994 Yılı Çalışma Raporu", *Belleten* LXI (1997):149-159 (Duru 1997 b)

——, "Bademağacı Kazıları. 1995 ve 1996 Yılları Çalışma Raporu", *Belleten* LXII (1998):709-730 (Duru 1998)

——, "Bademağacı Kazıları. 1997 ve 1998 Yılları Çalışma Raporu", *Belleten* LXIV (2000):187-212 (Duru 2000)

——, "Bademağacı Kazıları. 1999 Yılı Çalışma Raporu", *Belleten* LXIV (2001):583-598 (Duru 2001)

——, "Bademağacı Kazıları. 2000 ve 2001 Yılları Çalışma Raporu - A Summary of 9 seasons of excavations", *Belleten* LXVI (2003): 449-594. (Duru 2003)

Developments related to the Stratigraphy

From the first excavations season, significant problems arose when attempting to establish the stratigraphical situation at Bademağacı, that is the determining of how the höyük was formed. For this reason, no definite assessment of the höyük's cultural order (stratigraphy) was attempted until the end of the 'Fourth Excavations Season, in fact we said that "*...the ascertaining of an accurate and unchanging stratigraphy of the höyük will only be possible in the future*" (Duru 1998:710 ff.). Similarly, in order not to be over affected if the need for alterations/corrections should arise, "*...the usual höyük stratigraphy format involving the numbering of successive cultural periods for the whole höyük was not followed at Bademağacı*", instead a statement was made to the effect that "*... as the Early Neolithic Age settlements were separated from the Late Neolithic Age (LN) - Early Chalcolithic Age (ECh.) settlements by a thick accumulation and there was an obvious time gap between the EN and the LN - ECh. Settlements, the levels of these different periods were named separately. The EBA settlements were also named separately*" (ibid.). We have to confess that even at the end of the 11th year, we are not in a position to draw definite conclusions concerning the stratigraphy; due to the formation of the höyük and the characteristics of the locations of the corresponding settlements, to a certain extent problems and confusion concerning the stratigraphy and cultural sequence continue.

The results of the last four excavations seasons have led to changes to the stratigraphy suggestions given in previous reports; in fact it was necessary to add some new cultural periods such as the Christian Period (CP) and the Middle Bronze Age (MBA), the existence of which we were not initially aware of, to the stratigraphical system. This is because a 'Church' was uncovered in 1999 in the southern section of Trench A and some architectural remains belonging to the MBA period were found between this building and the excavations carried out on the southern side of Trench A (Pl.48;49/1;Duru 2003:562 f.).

Parallel to these developments, especially in recent years, some situations related to the stratigraphy and the locations corresponding to the settlements of different periods have come to light that are very difficult to explain. As described in the section on the EBA Architecture, it is now recognised that the northwestern section of the höyük were not inhabited

during EBA and the 'Megaron-like' buildings seen in Pl.35 are only found along the eastern side of the settlement. In addition to this it became clear that the 'Stone paved Terrace' (*glacis*) on the eastern slope, that was determined in previous excavation seasons and was thought to surround the settlement, did not actually exist in the area excavated in the northwest. We had actually thought that the EBA settlements and the '*glase*' completely surrounded the höyük. In view of this, it is not at all easy to make any clear suggestions concerning the general settlement plan of the EBA town. It is hoped that the reason for the absence of the '*glacis*' and EBA buildings will become clear in future excavation seasons when a more extensive area of this section is excavated.

In the southeastern section of Trench A, the situation that arose during the work in grid squares C-D/IV was extremely confusing. In this section the cultural remains of the EN and LN - ECh. and EBA levels had got mixed with each other and there is some evidence that the topography of the höyük at the beginning of the EBA settlements (Pl.5) was quite different from what it is today. For example, in a new deep trench (2nd Deep Trench - 2nd DT - Pl.3/2) to the south of house no. 5 of EN 3 no building or floor traces belonging to EN were found, but at depths lower than House 5, alongside a small amount of pottery belonging to EN, a large amount of EBA pottery and some metal objects were uncovered. Some burnt marks seen in the 2nd DT at this latitude, show that the EN of this section reached the southern border of the earlier phases, that is the first settlement formation of the höyük on 'Virgin Soil' finished here. The first five settlements of the höyük were named 'Early Neolithic I' (EN I / 9 - 5).

Some time later, during the later phases of the Early Neolithic settlement period, the eastern side that had previously been inhabited was settled again and the houses of this comparatively later period were built on the remains of the destroyed buildings of EN I and extended towards the north and the west. In the new settlements (Early Neolithic II / 4 B - 1 levels), some houses have stone foundations, in contrast to the earlier ones where stone is not used. Some foundations made using a single row of stones -Grid plan Foundations- located along the eastern slope, and other buildings with stone foundations in the same vicinity (Pl.8/1;10/1,2), belong to the later settlements period of EN II.

The new settlement phase on the höyük that began during EN II had different architectural characteristics; as mentioned above some of the

houses had stone foundations. Some differences in pottery were also determined along with the architectural developments, so these later Neolithic settlements were called 'Late Neolithic' from the early years of the excavations. It is still not known how many levels this period consists of but it is clear that the LN settlements, which are usually found in the central section of the höyük, continued for a considerably long period and that, along with the Early Chalcolithic settlements.

As a result of this new understanding, it has become clear that the settlements referred to as EBA levels 4 and 5 in our earlier annual reports (Pl.5;Duru 1998:716 ff.;Duru 2000:195 ff.;Duru 2001:587 f.;Duru 2003:561 f.) do not in fact belong to EBA but to an earlier period - LN. Actually from the beginning we faced considerable difficulty when attempting to identify and name these two levels. Under the pre-foundations of one of the EBA II / 3 level building (House no. 1) foundations named as EBA 4 and EBA 5 continued and there seemed to be a connection between these and the foundations of the EBA II / 3 house in 'Megaron' plan (Pl. 10/2). However, the walls of the buildings of these two settlements were much thicker than the 30-40 cm. thick foundations of EBA II / 3 - almost 1 m. The plans of these thick-walled buildings and some of the structural characteristics of the doors showed more similarity to the buildings seen in the LN settlements of the northern Burdur Region than to those of other EBA II / 3 and 2 settlements (see Some evaluations). Along with this, typical Neolithic objects, such as 'clay sling pellets' and 'bone spatulas', were found on the floors of these buildings which suggests that these buildings did not actually belong to EBA; however, the fact that typical EBA pottery was found well below the floor levels of the two buildings appeared to indicate otherwise. Although we were fully aware of this confusion, as a result of long discussions with my colleague G.Umurtak the conclusion was reached -based on the apparent connections between the foundations and the EBA finds well below the floor levels of the buildings- that the settlements must belong to the earliest phase of EBA and that the Neolithic finds had somehow become mixed with the accumulation of the later periods. However, especially as a result of the development in the 2nd DT, that is the discovery that there is considerable confusion surrounding the höyük topography of the early periods, the conclusion has now been reached that the EBA 4 and EBA 5 settlements actually belong to a much earlier early period than EBA, in fact they belong to LN. Therefore these two levels will no longer be

referred to as EBA 4 and EBA 5 but will be known as two separate LN settlements, 'LN 1' and 'LN 2' (Pl.10/1,2;51/1).

After re-evaluation resulting from the confusing developments mentioned above, we think the stratigraphy and cultural sequence can be described as follows: the EN settlements probably did not represent an uninterrupted settlement process, beginning on 'Virgin Soil' and continuing from En I/9 to 1. On the contrary the first five settlements /levels EN I/9-5) are characterised by simple/non-enduring huts made with 'wattle and daub' technique, but these are replaced in the following seven architectural levels (EN II/4B, 4A, 4, 3A, 3, 2, 1) by houses no longer constructed as simple huts but made with stronger sun-dried mud-brick (*kerpiç*) walls. It is not possible to know whether or not this new architectural development was brought to the höyük by a different people group.

It seems that the LN and ECh. settlements are more concentrated in the central and eastern sections of the höyük (Pl.10/1). As we do not know of any other buildings apart from the buildings with stone foundations uncovered in two levels of the settlements of this period (LN 2 and LN 1), and in the centre of the höyük during the 1993 excavation period (Duru 1997 a:788 f.;Duru 1997 b:151 ff.:Pl.4/1,2), even at the end of the 11th excavations period it was still not possible to say how many separate architectural levels the LN - ECh. period consisted of.

We do not really know what happened at the höyük during the period between the destruction of the last LN - ECh. settlement and the middle of EBA. In view of the fact that some Late Chalcolithic Age (LCh.) pottery sherds were found in the southeastern section of Trench A, it is likely that there were some temporary settlements at the höyük during the period between ECh. and EBA II.

When the höyük was resettled around 2300 BC (EBA II), it appears that there was deep hole in the grid squares C-D/IV that was used as a kind of 'refuse disposal pit' and was therefore filled with all kinds of waste materials from the later periods down to the level of the EN II / 3 buildings at a depth of - 5.70 m. The strange phenomenon seen during the excavations, of EBA material being found below the floor levels of the LN and even the EN houses, can only be explained in this way.

The Cultural Sequence and Stratigraphy of Bademağacı

As a result of the evaluation made at this stage of the excavations, the Bademağacı stratigraphy has been revised and the new stratigraphical table is given below:

<u>Cultural period</u>	<u>Architectural stratigraphy</u>
Christian Period (CP)	Church
Middle Bronze Age (MBA)	Two architectural levels (MBA 2, 1)
Early Bronze Age (EBA II)	Three architectural levels (EBA 3, 2, 1)
Late Chalcolithic Period (LCh.)	?
Early Chalcolithic Period (ECh.)	?
Late Neolithic Period (LN)	At least two architectural levels (LN 2, 1)
Early Neolithic Period (EN II)	Seven architectural levels (EN II / 4 B, 4 A, 4, 3 A, 3, 2, 1)
Early Neolithic Period (EN I)	Five architectural levels (EN I / 9, 8, 7, 6, 5)

The Neolithic settlements

Architecture

The 1st Deep Trench (1st DT) in grid square C/5-III/5, where EN's oldest settlement period (EN I) was investigated, was extended approx. 3 metres northwards (Pl.3/1). An attempt was made to further investigate levels EN I / 9 and 8 that had been determined in this trench in previous years; however, no architectural remains belonging to EN I / 9 were found. This first settlement is only represented by its pottery.

It was hoped, with the aid of newly opened trenches, to follow how the hard 'limestone plaster' floor (Duru 2003:553;Pl.5/1,2) of level EN I / 8, the oldest settlement represented by architectural remains to be determined at the höyük, continued northwards; however, it was discovered that the floor did not continue any further (Pl.4/1) and no remains related to the floor were uncovered. As mentioned in previous reports (Duru 2003:553), it is clear that 'stone' or '*kerpiç*' (sun-dried mud bricks) were not used in the walls of the houses of the EN 8 settlements. The huts/houses of these settlements were most probably made using 'wattle and daub' technique and therefore no remains were found.

During the past two years' excavations, as before, no architectural remains providing information about the EN I / 7 - 5 settlements were uncovered. This means that the separation of these three levels was based solely on the determining of floor traces and the pottery finds.

In order to further investigate the deeper levels of the höyük, a new deep trench 16 x 10 m. in dimension (2nd DT) was opened up to the south of Trench A in grid squares D/3,2 - IV/1 during the 2002 excavations and work continued in this trench in 2003 (Pl.3/2;5). This new trench that began at a depth of - 5.70 m. at the floor level of EN I / 3 house no.5 was dug down to a depth of - 7 m., that is to the level of EN I / 7 in the 1st DT. During the work in the higher levels of this trench (at around -6.00 - 6.75 m.) a large amount of typical EBA II pottery and a few 'Bronze needles' were surprisingly found along with EN pottery and some bone items. Even though an accumulation 2.50 m. in thickness was removed, no *in situ* architectural remains were uncovered.

Due to the use of '*kerpiç*' as a building material by the later phases of EN (EN II), the architectural characteristics of that period are much easier to ascertain. A house representing the earliest level of this period - EN I / 4 B - was excavated during the work of earlier seasons (Pl.4/1;ibid.:553;Pl.3). When it was understood that in order to excavate other 4 B phase buildings in this section some 4 A houses would have to be removed, the trench was not dug down in an extensive area.

Two of the houses of level EN II / 4 A (houses no. 1 and 2) had been uncovered earlier (Pl.4/1; ibid.:554;Pl.3). In 2002 another building from this phase was excavated (house no. 3). This more recently excavated building, 5.90 x 3.80 m. in dimension, was in good condition and had a slightly distorted rectangular plan (Pl.4/2;6/1). The walls constructed of *kerpiç* 30-35 cm. in thickness were preserved up to a height of around 30-40 cm and the door of this one-roomed house was located on the long eastern wall. A horseshoe plan oven/stove had been placed at the foot of the wall opposite the door in accordance with the tradition of this period. The floor of this house was made using compressed clay; no household items were found in the house apart from a few hand-grinders.

Another house (EN II / 4 A - house 2) belonging to the same settlement phase was found next to the above mentioned house, separated from it by a

narrow passage. There is no difference in plan or structure technique between the two houses but the door of the second house is located on the western rather than the eastern side (Pl.4/1).

As the only house belonging to the EN II / 4 settlement was uncovered several years ago, it is in very poor condition (house no. 1) and apart from the single building belonging to the EN II / 3 A settlement, house no.1, no other building from these two levels was excavated during the past two seasons of excavations (Pl.4/1).

The settlement where the architecture of EN II can be seen best is that of level EN II / 3 from which eight buildings were found (Pl.5). The six houses from 1 to 6 were uncovered during earlier excavation seasons and have already been described. In the past two years, during the work of extending the excavation work at the northern end of the höyük, houses 7 and 8 were uncovered (Pl.6/1). The building 7 is a typical EN II house, similar examples of which have been seen before (Pl.6/2). This single-roomed house almost square in plan (dimensions; 5.45 x 4.70 m.) with an outer door on the slightly longer side and a horseshoe plan oven/stove at the foot of the wall opposite the door, is a duplication of the house plan known from this period. The doorjambes on either side of the south-facing door had been widened and fissures had been made in the wall. This technique used on the doors has been observed in previously excavated houses (Duru 1998:715). The door-leaves were placed in the fissures opened up in the doors, perhaps pushed in directly or perhaps inserted by first getting the door-leaves into a horizontal position.

The other house excavated at this level, EN II / 3 house no.8, has some different plan characteristics (Pl.5;6/1;7/1,2). The most obvious difference observed in this rectangular plan building, with outer dimensions of approx. 7 x 5 m., is the fact that it consists of two rooms. The door is located in the long southern wall. Fissures opened up on either side for the purpose of inserting the door-leaves are also seen in this house. The internal dimensions of the first room are 3.60 x 3.20 m. There is an oven at the foot of the wall opposite the door and a bench in the northwestern corner; a box with clay sides had been placed in front of the bench. There is an inner door leading from the first room to the second room, which measures 2.40 x 2.20 m. No non-portable objects were found in this smaller room.

There is a thick plaster surface on the interior surfaces of the walls of house 8, which were made with rectangular shaped *kerpiç* bricks 40-45 cm. in size, and it has been determined that some of the plastered parts had been painted with red paint ¹². The fact that the skeletons of two adults and seven children were found in disorderly positions in different parts of the house suggests that this house was destroyed by a sudden fire and that some of the people living in the house unfortunately died in the fire. In both rooms a large number of complete pottery vessels, some stone chisels/cutting implements of various sizes, a terracotta seal, some bone items and thousands of beads were found (Pl.11/1). Three necklaces were made from these beads (Pl.21/1-3).

In the southeastern skirts of the höyük the excavations of the past few years were extended a little southwards in order to continue the investigation of the 'Grid plan Foundations', thought to belong to EN II, that has continued for the past three years and to understand the situation of the approx. 1 m. thick long wall (Pl.5;8/1) located at the very edge of the höyük. Even though both the long, thick wall and the 'Grid plan Foundations' could be followed a little further to the south, it was not possible to find out anything more about the meaning and characteristics of the EN architecture. On examination of the development of the wall and its relation to the höyük, it can be seen that both the thick wall and the walls made of a single row of stones develop in keeping with the outer boundary of the höyük. In other words, it appears that these walls surround the EN II settlement area of the central sections of the höyük and seem to be connected to a defence system at the outer edge of the settlement.

During the extension of Trench A southwards, thick stone foundation remains of a building belonging to LN (LN 2 house no.1) and a thick L-shaped stone foundation at the same latitude were uncovered in the work continuing west of EBA II / 3 - house 12 (Pl.5;36/1,2). Some EN pottery, including some complete vessels (Pl.11/2 top right-hand corner), some obsidian and flint cores (Pl.20/1,2) and an obsidian spearhead (Pl.18/2;29/5) were found around this wall. As this wall continued under

¹² A piece of painted plaster found during the 2001 excavation season in the debris of a EN 2 house (Duru 2003:555 f.;Pl.10/2) was cleaned by our colleague Azize Yener, one of the Antalya Museum experts, and even though the piece was badly damaged a row of red paint triangles could be seen on it (see Pl.9/1,2). I extend my thanks to Mr. Yener who successfully completed this work that required great patience and professionalism.

the northern section it was not possible to follow it any further and the link between LN 2 - house 1.

During the work of following the 'Grid plan Foundations' in the southern part of Trench A, a large amount of different kinds of pottery was found in the debris accumulation under the EBA houses (Pl.22/2). As emphasized before, this pottery that was uncovered during the work of previous seasons was not found in connection with the architecture of this section and is not related to that of the earlier periods so can not be not linked to the EN pottery but must belong to the later periods (Duru 2001:587). This different pottery probably dates to a later period than LN / ECh. and is likely to belong to LCh. (see Pottery).

The extremely confusing situation in the southeastern part of the höyük means that it is not yet possible to explain the relationship - and the differences observed - between the stone foundations uncovered in this section in recent years and the buildings with stone foundations and houses with *kerpiç* belonging to the same period walls uncovered in previous excavation seasons.

The Burials

In the accumulation of levels EN I / 6 and 5, two adult burials in 'hocker' position (Pl.8/2) and in EN II / 3 - house no. 8 nine burnt skeletons were found. Another skeleton in 'hocker' position was found just outside the door of the same house. Although some baby and infant burials were found in the later settlement phases of EN, it was not possible to identify the position the dead had been placed in due to the poor condition of the burials.

The Pottery

Even though both EN I / 9 and 8 levels, were excavated in a comparatively more extensive area there was no increase in the amount of pottery finds. As almost all the pottery uncovered consisted of body sherds, no further information could be obtained about the forms of the pottery vessels used by the people of Bademağacı's early settlements. However, it is clear that most of the thin-rimmed pieces belonged to wide-bodied small/medium-sized jars (Duru 2003:558).

The pottery of levels EN I / 7- 5 is not very different from the pottery previously found belonging to these settlements (Duru 2000:193 vd.;Duru

2001:586). There are quite a number of pieces among the pottery with plain mouth rims. A piece of a basket handle found at level EN I / 7 (Pl.27/2) and a plain rimmed shallow bowl with everted sides from EN I / 5 (Pl.12/3;23/2) are important as they show that the standard of pottery making techniques and the form repertoire in these settlements was considerably high.

Only a small amount of pottery was found at level EN II / 4 B. The sherds do not vary much from those found in previous excavation seasons and are also not very different from the pottery of the later EN levels (Duru 2000:194).

As in previous excavation seasons, a large number of complete pots from EN II / 3 were found (Pl.11/2;12/2,4,5;13/1,2;14/1,2;15/1;23/1,3-5;24/1-3;25/1,2;26/1,2;27/1). The pottery of this settlement reflects a developed pottery-making technique and a rather monotonous range of particular forms. The colour tones of the paste of the vessels are mainly red, faded red and beige: most of them are handmade and well made, with thin rims and smooth surfaces. The burnishing of the pots is also usually good and they are hard fired. The most common forms are dishes/bowls with straight mouth rims and shallow and deep bowls. Inverted spherical jars, short-necked, oval-shaped jars and bowls with wide ledges at the mouth are also seen. On most of these pots, there is one finger lug or a pair of lugs placed opposite each other. On one oval-shaped deep bowl there are two pairs of lugs, one pair at the top and the other at the bottom (Pl.14/2;25/2). The most original pot found in recent years is the bowl with three thick legs found in house EN II / 3 - house no. 7 (Pl.15/2;28). The uncovering of this pot has provided us with evidence that the thick, hollow cylindrical legs previously found at Bademağacı (and also at Kuruçay and Höyücek) belong to this kind of bowl.

Decoration on EN pottery is rare. Although no paint decorated pieces have been found during the past two excavation seasons, there was a pot with lugs shaped like a bas-relief bull head among the finds (Pl.13/1;24/2).

In the southern part of Trench A in the debris above the EN 'Grid plan Foundations', a large number of sherds of different types of pottery not connected to the architecture were uncovered. Some of these had small white particles in the paste and were obviously different in technique and

form from the EN pottery, although clearly belonged to the later Neolithic periods, LN or even ECh. (Pl.12/1). Complete vessels of this pottery group were found in previous excavation seasons (Duru 2003;Pl.19).

The second type, examples of which were found during previous excavation seasons (Duru 2003:559;20,29), is a thick-rimmed pottery group made from dark grey or dark brown paste and burnished. The common characteristic of these pieces, in the form of plates or fairly deep bowls and very different from the EN pottery, is the fact they all have everted mouth rims. New pieces from this group were found during the 2002/03 seasons (Pl.33).

Another pottery group was found in 2003 in the same section: this new pottery was made from an almost black dark grey paste and is a thick rimmed burnished type. The most significant difference between this group and the one mentioned above is that there are pointed protrusions on the slightly everted straight mouth rims of the pots (Pl.22/2;34). Due to the fact that this pottery type has not yet been found in the EN levels and based on the position at which it was found, it must belong to a later period than LN-ECh. As mentioned at the beginning of this article, this pottery may be evidence for the existence of temporary LCh. settlements at the höyük¹³.

Small Finds

Clay seals: Three clay seals were found at level EN II / 3. The first seal, which was found in building 8, had a pointed handle and a round stamp impression surface with a design consisting of concentric circles with the central circle filled in, the next circle has hollow shapes side-by-side and the outer circle is left empty (Pl.16/2;29/1). This seal with a very successfully filled stamp surface is in good condition. The second seal, found in the area of the 'Grid plan Foundations', had been damaged at one time but had then been repaired and reused (Pl.17/1;29/2). The stamp surface of this seal had a design of concentric circles but when one side of the outer circle became damaged it was cut off and thrown away.

Clay plaques: Two clay plaques were found at level EN II / 3. One is a triangular amulet - ! - (Pl. 16/3;29/3 krş. Höyücek - R.Duru;"Höyücek Kazıları - 1991/1992", *Bellekten* LIX (1995):466; Lev.52/7;55/7), the other is

¹³ Prof.G.Umurtak is preparing a study of this material.

a round disc (Pl.16/4;29/4). The round disc has fingernail impressions on one side.

Miniature tables: Pieces of three miniature tables were found at level EN II / 3. These tables, two of which have been restored by our friends involved in restoration work, are rectangular in plan. The first table has straight sides, a deep tray like table (*yalak*) and a geometric line decoration on the outer side (Pl.17/1;30/1): the second one has just been shaped simply (Pl.17/2;30/2). It is not clear what kind of table (object) the third piece belongs to: it could belong to a box (Pl.17/3;30/3). The form of this item, which has a wide ledge at the mouth, is not completely clear. The small surviving piece has a straight side and the surface of the table - or box - seems to be very deep. There is a bas-relief of a human face (!) on the outer side, the eyes have been drawn on the horizontal ledge that turns at 90 degrees and the pupils of the eyes have been emphasized with obsidian pieces. There is a second human face on the outer vertical side of the table (perhaps a child). These reliefs may have been repeated on the other sides.

Stone Objects: among the stone finds, there is a simply shaped human figure (Pl.18/1;31/1), a large number of chisels and axes of various sizes (Pl.11/1;19/1-5;31/2,3), an attractive mace head (Pl.31/6), a disc with two convex sides and thinned edges (Pl.19/1;31/5) and a few sharpening stones (Pl.19/7;31/4). There is also an egg-shaped stone object, the function of which is difficult to guess, that resembles a 'Sceptre head' with a hole pierced through the centre (Pl.31/7). It is possible that a wooden stick was inserted into this hole that was twisted to function as a bolt.

At all the settlements from the lowest EN levels up to EN II / 3, a large number of stone beads were gathered from around the burials (Pl.21/1-3).

Flint and obsidian objects: As in every excavations season, a large number of flint and obsidian blades were found during the recent excavations. In 2003 to the west of the 'Grid plan Foundations', a large number of flint and obsidian conical blade cores (*çekirdek*) were found near the thick 'L' shaped stone foundations (Pl.20/1,2). An Arrowhead/spearhead was also found along with these cores that were spread over a 1 m² area but not connected to any architecture (Pl.18/2;29/5). This very fine head was shaped with an extraordinary impression technique and is extremely well formed.

Bone Objects: Quite a large number of bone spatulas and gimlets, quantitatively significant among the Bademağacı EN finds, were found again this year (Pl.32/1-5). Notches had been formed at regular intervals along the sharp sides of two of the bone objects; it is therefore thought that they were used as a kind of saw (Pl.18/4). The other bone items consist of a flat bone object shaped like an animal - horse - head (Pl.32/7), found in level EN II / 3 - house no. 8 and a 'Belt buckle' with three round holes (Pl.18/3; 32/8).

Plant Remains: Piles of charcoaled wild pear samples, which were also found in large quantities in recent years in the EN II / 4 A settlements (Pl.22/1), were found in the past year.

The Early Bronze Age Settlements Architecture

As mentioned above during the excavations in the north of the höyük, which were extended with a view to gaining a better understanding of EBA settlements, we were met with an unexpected situation. At the point where the northern end of the mound turned west (Pl.35), it became apparent that the EBA 'Stone paved Terrace' (*glacis*), which had been easily followed up to the northern-most point did not continue any further and therefore could not be a 'Terraced Slope' (Pl.5). In addition to this it could be seen that the EBA buildings, which had been followed along the eastern slope of the höyük, did not continue to the north or the northwest: there were no architectural remains belonging to the EBA period in this section. An explanation of this unusual situation will be sought as the work is continued in future excavations.

On the eastern slope excavations were continued towards the centre of the höyük in order to uncover the unexcavated parts of house EBA II / 3 - house 12 that had been partly excavated in recent years and to uncover the other EBA buildings around this one (Pl.35). After the digging of an area approx. 20 x 20 m. very close to the surface between the Church and Trench, stone foundations belonging to the MBA settlements were seen of which some had been uncovered in 2001. It became apparent that the boundary between the EBA and MBA settlements passed approx. through the latitude of D 2. In this new trench, which was dug down as far as the level of the buildings of EBA II / 3, the oldest EBA settlement phase, wall foundations in considerably good condition belonging to all the sub levels of EBA were uncovered in several places.

The latest EBA settlement phase, level EBA II / 1, is represented in places near the centre of the höyük by walls made with very thick rough stones (Pl.36/2;38/1 - the wall made of large stones in the foreground). Only a small section of these foundations were followed as they continued in the area that was covered by the MBA buildings. During earlier excavation seasons some thick stone foundations belonging to level EBA II / 1 were uncovered, but no explanation of their architectural characteristics could be given (Duru 1997 a:787 ff.;Duru 1997 b:153 f.;Duru 2000:201). The situation did not change this past year.

The EBA II / 2 settlement phase is represented by buildings with an identifiable plan. At this level three buildings were excavated with walls approx. 30-40 cm. in thickness made with medium-sized quarry stones (Pl.35;36/1,2;38/1). The buildings have 'Megaron-like' plan characteristics. In the middle of one of these buildings a very large jar was found with a 'kantáros' placed next to it (Pl.38/2). The EBA II / 2 settlements continue southwards, in the same way as on the northeastern slope (Pl.35). Although EBA II / 2 - house 15 and 17 are normal houses, the narrow passage between these two buildings house E 16, has been closed with vertical walls and looks similar to the group lay-out of the buildings in the northeastern neighbourhood.

The EBA II / 3 buildings consist of three buildings placed next to each other on the outer edge of the slope (Pl.35). Although the previously excavated house EBA II / 2 - house 13, next to 12 in the south, and 14 further south have not been fully uncovered it is possible to say that they are 'Megaron-like' in plan and resemble the EBA II / 3 buildings on the northeastern slope. In the section towards the northern side of the trench, the walls are very close to each other so it would be difficult to make suggestions on whether or not they are actually freestanding houses.

The appearance of the EBA settlements in this area is almost the same as that of the previously excavated section a little further north. We know from the work carried out in Trench B that the EBA settlements continued in the southern half of the höyük (Duru 1997 a:787 ff.;Pl.5/1,2;7/1-4).

The Pottery

A pottery group uncovered during the past two seasons is similar to the ware groups found in previous excavation periods (Pl.39/1). The complete

vessels from this group consist of beak-spouted jugs (Pl.40/2;45/1-4), 2-handled jugs (Pl.40/1;46/2), miniature jugs (Pl.44/4-6) and simple bowls (Pl.44/1,2,4). A small three-legged jar (Pl.46/3) and a rather large jug with three lugs (Pl.39/2;46/1) are forms that have not been seen before at Bademağacı.

The Small Finds

Terracotta/clay objects: Three idols, one complete and the others with missing heads, were found in the accumulation of EBA II / 2 (Pl.41/1,2;47/1-3). These idols with bands crossed at the chest represent a well-known tradition of the period that was widespread both at Bademağacı (Duru 2003:Pl. 46/1-3;47/1,2), and in the region as a whole.

A piece of a miniature clay table was found in the EBA accumulation; it is not clear what level it belongs to (Pl.41/3;47/4). The table is three-legged and has a round top surface: there are some line decorations on the top surface and the sides of the legs that face outwards.

Other terracotta/clay objects found at different levels of EBA include spindle whorls with linear decorations on them (Pl.42/4;48/5-7), a miniature vessel (Pl.42/5;44/2) and two objects, the function of which is not clear (Pl.41/4;42/6;48/8).

Stamp Seals: Four clay stamp seals were found at levels EBA II / 3 and 2. Three of these seals have round or quadrangular impression surfaces filled with symmetrically arranged line symbols or dots and are similar to those previously known from Bademağacı (Pl.42/1-3;48/1-3).

The last seal has a short, thick conical handle and is no different in shape from the other seals (Pl.43/1,2,4). However, the impression surface of the seal is filled with different style lines/symbols (Pl.43/3). As seen from the photograph and sketches of the seal's impression surface, they appear to be like primitive written symbols. After light had been shone on each side and several photographs had been taken to identify the design, my colleague G.Umurtak and myself came to the conclusion that as the symbols were not repeated they probably were not part of a writing system and did not carry any ideographic or phonetic value. Other colleagues, especially Prof. Ali Dinçol hold a similar view to us. However there appears to be an order behind the placing of the symbols: the circular impression surface has been

divided into specific zones and these are filled with short lines dissecting them at different angles.

Metal objects: In the 2002 season, in the 2nd DT two bronze (!) pins were found together with EBA II phase pottery (Pl.42/7,8;47/5,6) in the accumulation containing mixed finds below the level of the EN settlements. Some similar bronze pins that were found during the 2001 excavations season in the same area at slightly higher levels have been published (Duru 2003:564;Pl.48/1-9;50/1-9;G.Umurtak; "A Study of a Group of Pottery Finds from the MBA Deposits at Bademağacı Höyük", *Anatolia Antiqua*, XI (2003):59 ff.; Res.9).

The Middle Bronze Age Settlements

In 2002, during the extension northwards of the excavations that were started in 2001 between Trench A and the Church, some feeble and roughly made foundations belonging to two separate phases were uncovered in various places approx. 1m. below the surface level (Pl.49;50/1). Among the finds connected with these architecture remains, there was some MBA pottery together with some EBA pots. In previous years MBA pottery had been found at Bademağacı in a mixed context - for example 'Red Cross Bowls' - but no architectural remains were found that they could have been linked to (Duru 2003:562 ff.; Pl.39,40,43-45;G.Umurtak;passim.). As foundations were also uncovered this time, the existence of MBA settlements at the höyük has now been confirmed.

The architectural remains of the MBA settlements located just below the surface level of the höyük had been considerably damaged due to mechanised agriculture, which had probably continued for a number of years. However it appears that the MBA settlements at Bademağacı only covered a narrow strip around the highest section of the höyük where the Church is located. The thick stone foundation of a wall that was uncovered in 1998 and seems to have been built for the purpose of defence (Duru 2001:588;Pl.8;11/1) is undoubtedly linked to the MBA settlements.

The MBA settlements are very poor in terms of small finds: a complete beak-spouted miniature jug and a large number of partly baked spindle whorls, of which 16 are in good condition and all the others are broken, were found (Pl.41/5;50/2).

Work carried out at the Church

During the 2002/03 seasons no other work apart from ground clearing and tidying up was done at the Church, which is located in the highest section of the höyük (Pl.53). The tree trunk and branches of the monumental Mastic tree in the 'Central Nave' that had unfortunately been recently burnt were removed.

Some Evaluations

- The 2002/03 excavations have helped to reveal new information about the EN and later settlements at Bademağacı. First of all, it is clear from building EN II / 3 - house 8 that the civilian architecture of the Bademağacı EN period did not follow a monotonous line of development. Not all of the EN houses consisted of a single room: some of the buildings had more than one room. Due to the fact that the items found in the above mentioned building had not been removed before the fire that occurred, it was possible to find out some details concerning the internal furnishing of the houses of this period.

- Another important development is the confirmation of the existence of LN settlements at Bademağacı. As mentioned above, the two levels that until the most recent excavations period were thought to belong to the first phases of EBA are now understood to belong to a much earlier period and new information has been obtained about the architectural characteristics of a period in the cultural sequence of Bademağacı that was previously not very well known. Parallel to this, the close similarities between the LN architectural techniques of this region and those of the northern part of the Burdur Region - techniques such as the thick stone foundations of the Bademağacı LN 1 and LN 2 buildings, the single row of stones used for the thresholds of the doors and the almost 1 m. thickness of the stone foundations of the buildings of the Kuruçay 12 and Kuruçay 11 settlements and the placing of a single row of stones on the thresholds of the doors at Kuruçay 11 (R.Duru; *Kuruçay Höyük I*; Ankara, 1994:11 ff.; Pl.15,16,18/1)-, are proof of direct relations between the two centres approx. 60 km. apart.

- The close similarity between the Bademağacı seals and the stamp seals found at Çatal Höyük was known from previous excavation seasons and has been emphasised in reports (Duru 2003:569 f.). New evidence has further confirmed these similarities. The increase in parallels has not only proved that specific settlement phases of Bademağacı and Çatal Höyük are contemporary, but has also provided the opportunity to determine new aspects of the cultural relations between the Burdur Region and its eastern

neighbour, the Konya Plain, during EN. A stamp seal found two years ago during the excavations at Ulucak Höyük near İzmir (Z.Derin *et al.*: "Ulucak Höyük Kazısı 2002", 25. *KST* I:242;Çizim 8) and another at Dedeçik-Heybelitepe Höyük, located on the Torbalı Plain south of İzmir (*DAI Istanbul 1924-2004*, Istanbul (2004):22, bottom right picture), are the exact parallels to one of the stamp seals found at Bademağacı in 2003 (Pl.16/1,29/1). The addition of Neolithic settlement finds from the Aegean coastal area to the line of similarities emphasised above drawn between the seals of Bademağacı - Çatal Höyük, has made it possible to put forward with greater confidence the matter of evidence for close links between all the Neolithic cultures of Western Anatolia from the Konya Plain to Burdur, and from there to the Aegean coastal areas.

- The report received of 14 C readings from charcoals wood pieces taken from the limestone plaster floor of Bademağacı EN 8 and settlements EN 4 A and EN 3 is as follows: ¹⁴.

LABNR	Hd-22279	Hd-22339	Hd-22340
SITE	EN II / 4 A	EN II / 3 A / 4	EN I / 8
SAMPLE NR	3	5	1
DATE	7465	7553	7949
ERROR	27	31	31
DELTA C13	-25,97	-22,69	-25,12
CAL BC 1S	6390-6250	6440-6405	7035-6705
CAL BC 2S	6405-6235	6460-6275	7050-6690

(Calibration INTCAL98 and CALIB4 (Stuiver, Reimer&Braziunas, Radiocarbon 40 (1998):1127-1151).

- According to the above results, the earliest calibrated date for EN I / 8 is the last century of the 8th Millennium BC, which makes it the earliest EN settlement in the Burdur Lake Region. As there is at least one more settlement level below level 8 at Bademağacı, the first settlement at our höyük must go back a little further. If the first settlement on Virgin Soil (EN I / 9) is accepted to be dated to around 7100/7150 BC, this means that it is the earliest Pottery Neolithic to be determined so far in Anatolia. In fact, if this is taken a little further into speculation, a scenario like this can be

¹⁴ As always, this year the 14C readings were again prepared with the help of Prof.M.Korfmann, and were done by Prof.B.Kromer in the laboratories of Heilderberg University. I extend my thanks to both of these colleagues.

imagined: as there would have to be earlier examples than the not so primitive pottery of EN I / 9 and if the EN 9 pottery is accepted to be the product of earlier experimentation, it would not be difficult to push the date of the first pottery back to a little earlier. This means that the latest date for 'Pottery Production' in the Burdur Region must be the first quarter of the 8th Millennium. We repeat the claim proposed in our previous articles that it is possible that "there was no Aceramic Neolithic phase in Bademağacı and in the Burdur Region in general: in other words there is no difference between the date of Neolithic life and that of pottery production" (R.Duru; "The Neolithic of the Lake District", *The Neolithic in Turkey*, Istanbul,1999:187 ff.;Duru 2003:565).

- These new 14 C dates make it necessary to re-examine the dating of the beginning of the process of Neolithisation in this part of Western Anatolia. Permanent settlement - the building of homes / architectural work of creating 'artificial closed areas' -is at a considerably developed stage at 'Bademağacı EN I / 8' as can be seen from the practical knowledge required to make a limestone plastered floor. As mentioned above, the pottery examples also parallel the architectural development in that they must obviously have had prototypes. Even though there is no architectural evidence such as walls etc. for permanent settlement at Bademağacı in levels EN I / 9 to 5, there is no doubt that during this long period people lived in homes made with wattle and daub technique using such materials as wooden posts for walls, covered with reeds/rushes and mud plaster. It is rather strange that there is a floor plastered with limestone as firm as concrete in these huts made with lightweight perishable materials: but we think this is evidence of a long period of observation and the result of the development of some architectural traditions. If what we are saying is true, it would not be great speculation or exaggeration to suggest the middle of the 8th Millennium as the starting date for the Neolithic in the Burdur Region and the surrounding area.

- The new dates assigned to the EN II / 4 A and 3 settlements correspond to the previously given -calibrated- dates (Duru 2001:597 f.;Duru 2003:565).

- The clay seal (Pl. 43) found in the accumulation of level EBA II/2, which is dated to the last quarter of the 3rd Millennium, is in our opinion a very important find. As mentioned above, although the marks on its

impression surface resemble a form of writing it is believed that these marks do not in any way represent writing, symbols or letters, nor do they carry any meaning¹⁵.

It would be more accurate to assume that this seal was actually an object used in magic/casting of spells (amulet). Whatever the correct interpretation of the seal (!) is, it has a very different filling of the impression surface than other similar objects found so far in Anatolia.

Restoration and site clearing work

Believing that it was important to protect the architectural evidence from the 10th and 11th seasons of the Bademağacı Höyük excavations as much as possible with the means available so that they could be seen over a longer period by our colleagues and protected for 'Cultural Tourism', over the past three years a wire cage was set up around Trench A and nylon covers were spread over almost all of the building remains down to a depth of 8 m. in various places of the excavations area (Pl.10/2;52/1).

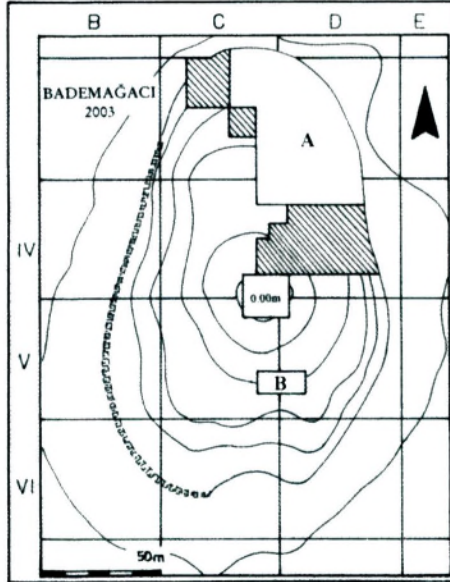
The thick stone foundations of the LN 1 and LN 2 settlements had become damaged due to having been on the surface for a long time. After a strip of soil around 50 cm. in width had been left around the outside of the walls, support walls were made of an appropriate height (Pl.10/2;51/1,2). The same process was commenced in 2003 for the EBA foundations and first of all the walls of the megaron EBA 3 - E 1 were strengthened and support walls were constructed to lean against the outside of the walls.

The walls of the Church uncovered by the excavations, had become damaged due to natural causes (Pl.52/2). The stone layers at the top of these walls, were fixed in place using a limestone-cement mixture where necessary without it looking obvious and another stone layer was added using the same method (Pl.53/1,2). After these small-scale repairs had been carried out, the condition of the Church was much improved and the deterioration process of the walls was prevented for a longish period.

¹⁵ Around this period different types of 'primitive writing' systems have been discovered in Neareastern countries. In the Aegean World, however, writing is not seen before the first quarter of the 2nd Millennium at the earliest. This means that the Bademağacı seal dates to a period several centuries earlier than 'Linear A' and 'Linear B', the first writing systems of the Aegean World (The drawing we have given in Pl.43/3 reflects an attempt to put together pictures taken from different shade angles).

Levha 1/1 - Bademağacı Höyüğü'nden ovanın güneyine doğru bakış. Geri planda Çubuk Beli.
Plate 1/1 - View from Bademağacı Höyük looking towards the south of the plain. Çubuk Pass
is in the background.

Levha 1/2 - Höyüğün topografik haritası ve kazı alanları.
Plate 1/2 - Topographical map of the höyük and the excavation areas.

Refik Duru

Levha 2/1- Kazı ekibi 2002.
Plate 2/1- Excavations Team 2002.

Levha 2/2 - Kazı Ekibi 2003.
Plate 2/2 - Excavations Team 2003.

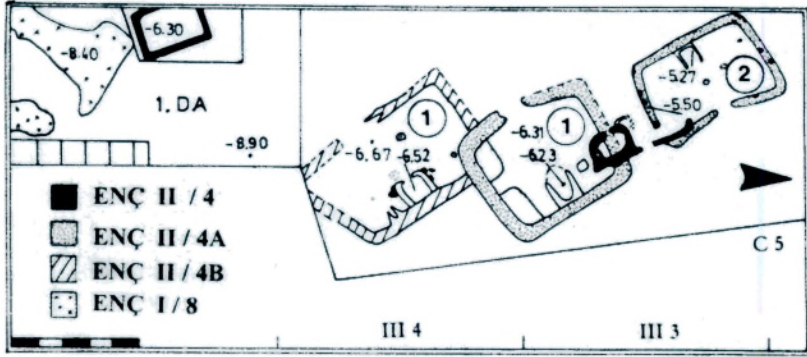

Levha 3/1 - 1. Derinlik Açması (1. DA)
Plate 3/1 - 1st Deep Trench (1st DT)

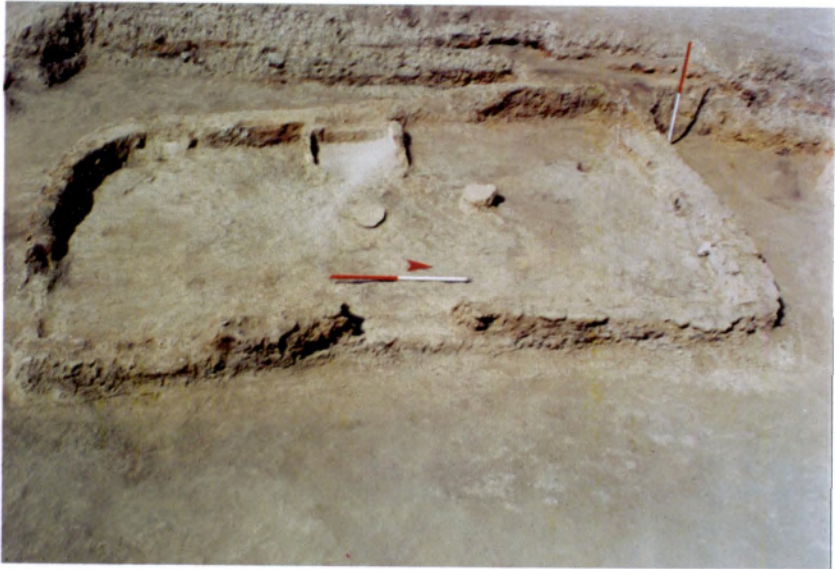

Levha 3/2 - 2. Derinlik Açması (2. DA)
Plate 3/2 - 2nd Deep Trench (2nd DT)

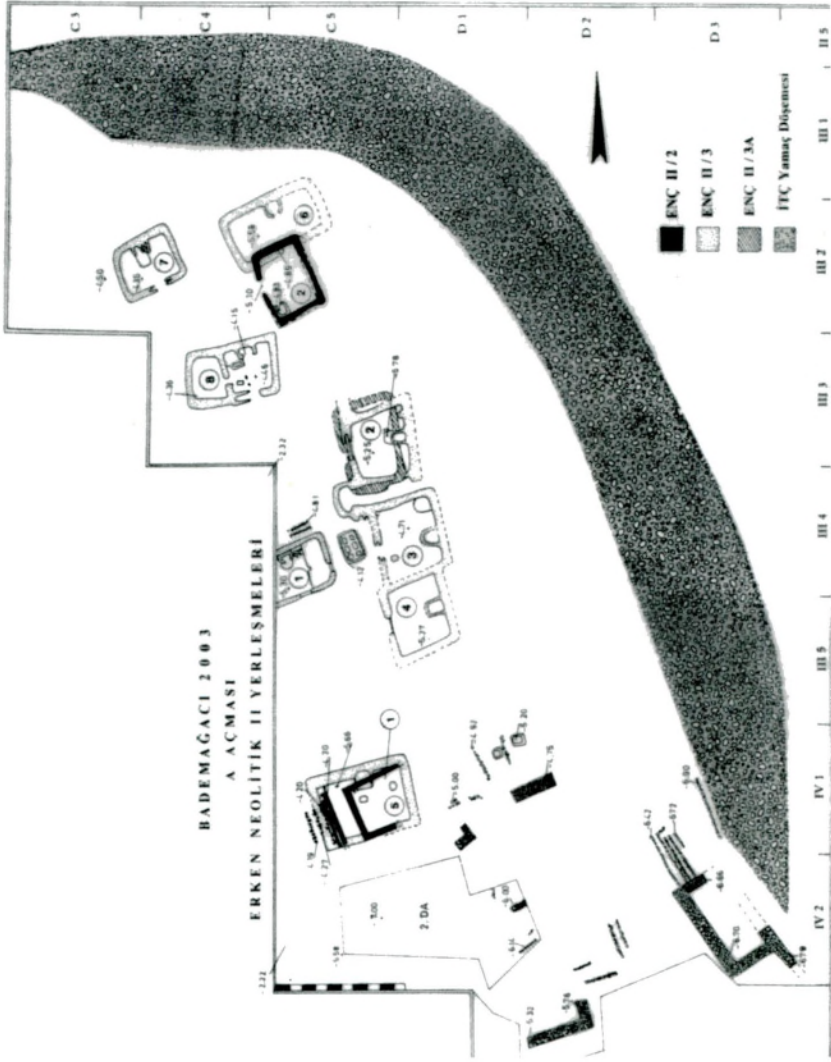
Refik Duru

Levha 4/1- ENÇ II / 4 B, 4 A ve 4. yapı katları planı.
Plate 4/1- Plan of level EN II / 4 B, 4 A and 4.

Levha 4/2- ENÇ II / 4 A'nın bir yapısı.
Plate 4/2- A building from EN II / 4 A.

Levha 5 - ENC II / 3 A, 3 ve 2 yapı katlarının toplu planı.

Plate 5 - A plan of all the buildings from EN II / 3 A, 3 and 2.

Refik Duru

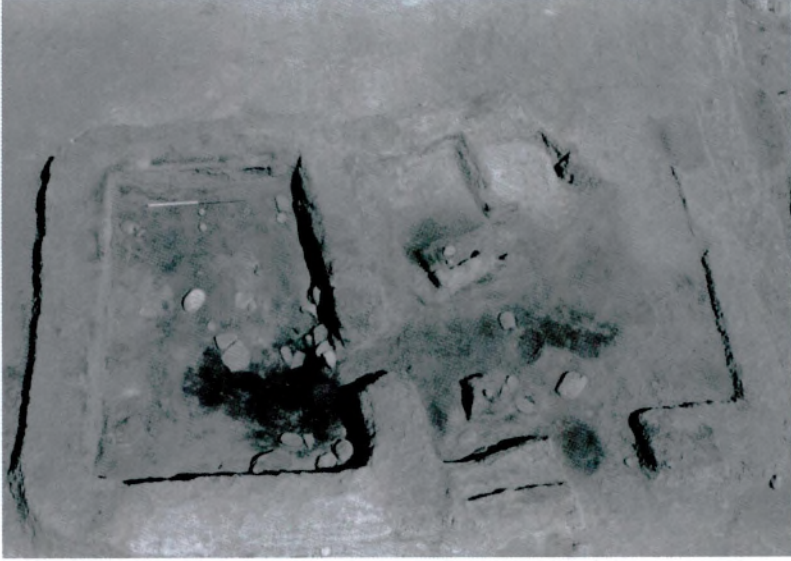

Levha 6/1- ENÇ II / 3 yapı katının kuzey kesimindeki yapılar.
Plate 6/1- Buildings from the northern section of level EN II / 3.

Levha 6/2- ENÇ II / 3 - 7 numaralı eve kuzeyden bakış.
Plate 6/2- View of EN II / 3 house 7 from the north.

Levha 7/1- ENÇ II / 3 - 8 numaralı ev güneyden.
Plate 7/1- EN II / 3 - house 8 from the south.

Levha 7/2- Aynı evin kuzeyden görünümü.
Plate7/2- View of the same house from the north.

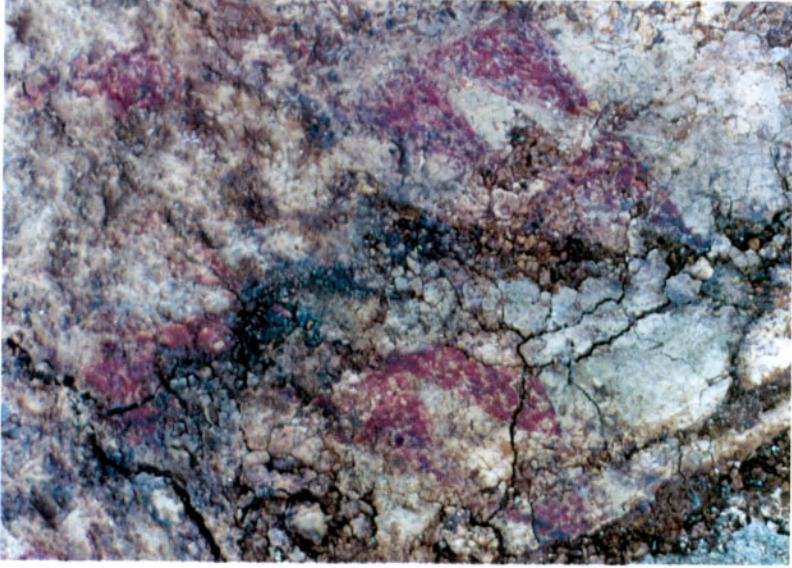
Refik Duru

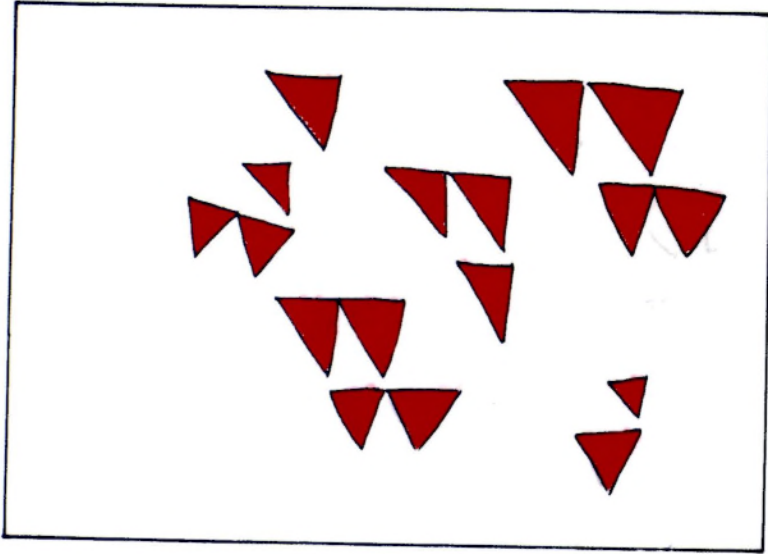
Levha 8/1- Doğu eteklerdeki 'Izgara Temeller' ve kalın savunma (!) duvarı.
Plate 8/1- The 'Grid Foundations' and thick defence (!) wall in found in the eastern skirts
of the höyük.

Levha 8/2- ENÇ'nin 'Basit toprak' mezarlarından biri.
Plate 8/2- One of the EN 'inhumation' burials.

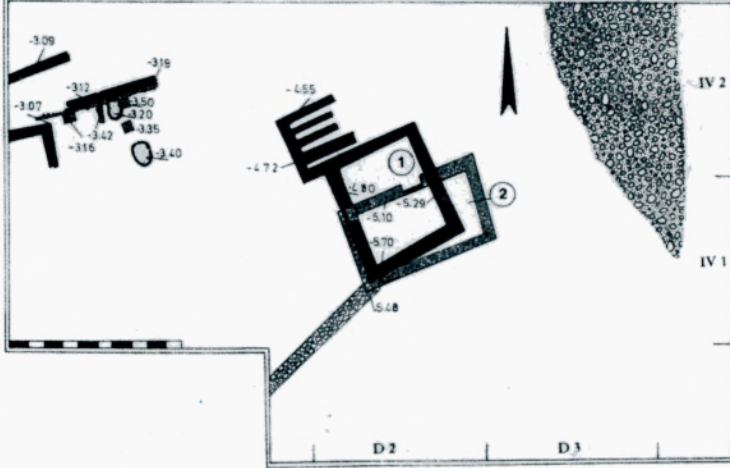

Levha 9/1- 2001 yılında bulunan, üzeri kırmızı boya süslemeli duvar sıvası parçası.
Plate 9/1- The piece of plaster with red paint decoration on it found in 2001.

Levha 9/2- Aynı duvar süslemesinin deseni.
Plate 9/2-The design on the same wall decoration.

BADEMAĞACI 2003
A AÇMASI
GEÇ NEOLİTİK YERLEŞMELERİ

Levha 10/1- GNÇ'nin taş temelli yapıları.
Plate 10/1- LN buildings with stone foundations.

Levha 10/2- GNÇ'nin mimarlık kalıntıları ve koruma önemi olarak yapılan istinat duvarları.
Plate 10/2- The LN architectural remains and the retaining/support walls constructed for the purpose of preservation.

Levha 11/1- ENÇ II / 3 - 8. ev içinde ele geçen küçük buluntular toplu halde.
Plate 11/1- Group of small finds from EN II / 3 - house 8.

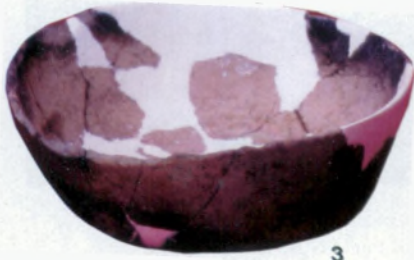
Levha 11/2- ENÇ II evresi kaplarından bazıları.
Plate 11/2- Some of the EN phase II vessels.

1

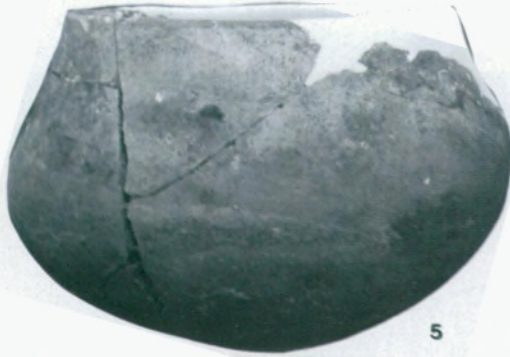
2

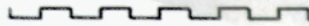
3

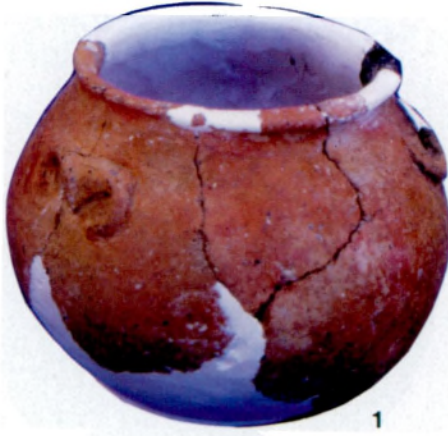
4

5

Levha 12- ENÇ I (3) ve ENÇ II kaplarından bazıları.
Plate 12- Some of the vessels from EN I (3) and EN II.

Levha 13- ENÇ II kapları.
Plate 13- EN II vessels.

Refik Duru

1

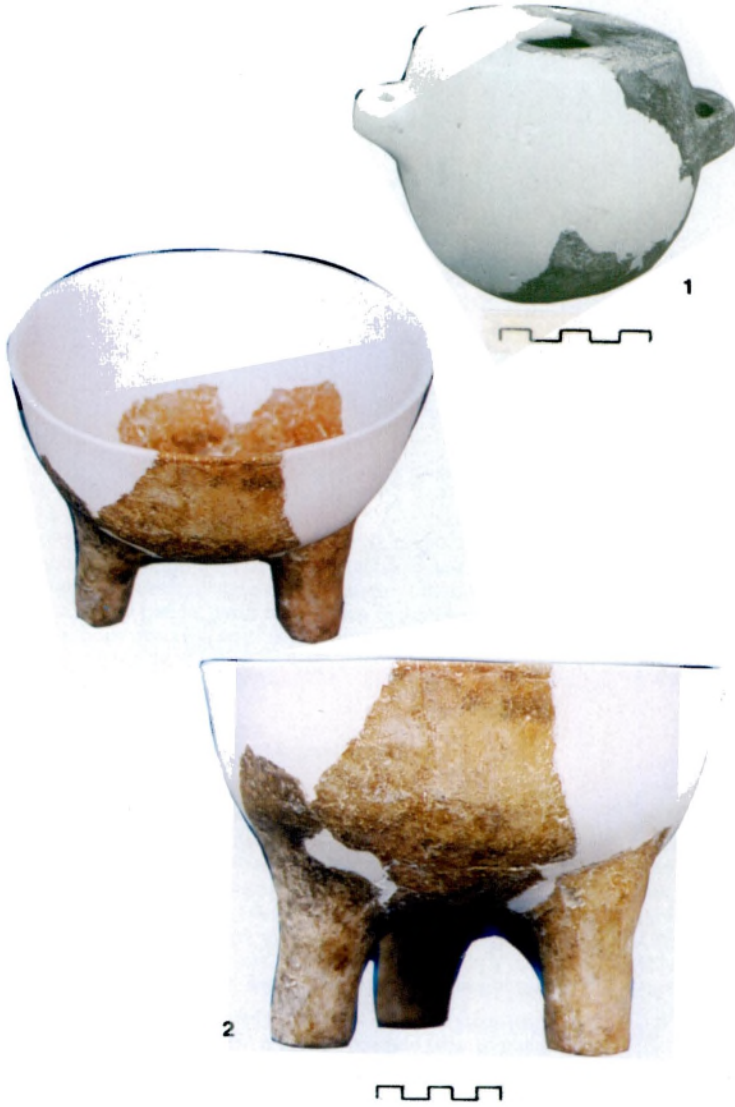

2

Levha 14- ENÇ II evresi kaplarından.
Plate 14- EN phase II vessels.

Levha 15- ENÇ II'nin değişik biçimli (Ayrışık) kaplarından.
Plate 15- Some of the EN phase II special purpose vessels.

1

2

3

4

Levha 16- ENÇ II'nin pişmiş toprak eserleri : mühürler (1, 2), muska / Pubis modeli -!- (3) ve üzeri çentikli disk (4).

Plate 16- Teracotta finds from EN phase II: seals (1, 2), amulet / Pubis model -!- (3) and a disc with notches on it (4).

0 1 2 cm 1

2

3

Levha 17- ENÇ II evresinden pişmiş toprak masalar (1, 2) ve kutu parçası -!- (3).
Plate 17- Clay tables from EN phase II (1, 2) and piece of a box -!- (3).

1

2

3

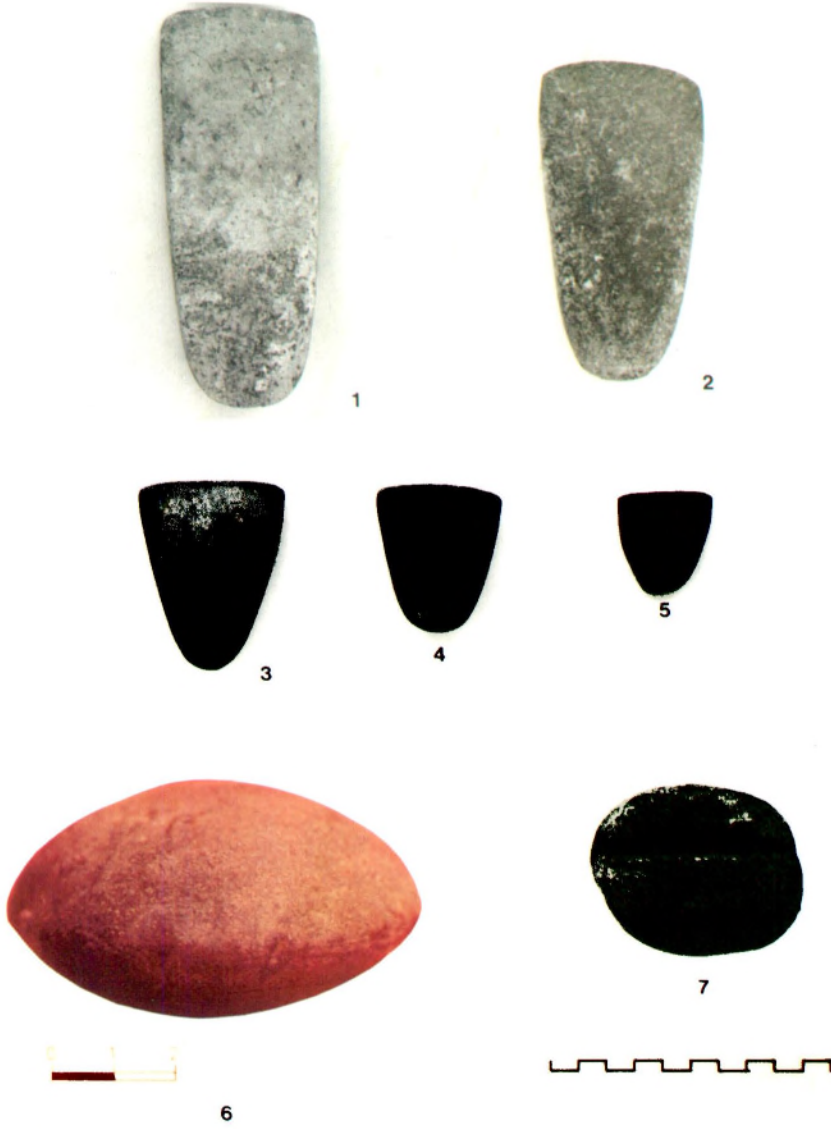

4

Levha 18- ENÇ II / 3 yapı katından insan biçimli taş figür (1), obsidien uç (2), kemik toka (3) ve kemik testereler (4,5).

Plate 18- Some of the finds from Level EN II / 3: A human figure made of stone (1), an obsidian point (2), a bone buckle (3) and bone saws (4,5).

Levha 19- ENÇ II'den taş keskiler (1-5), iki yüzü bombeli taş nesne (6) ve bileme taşı (7).
Plate 19- Stone objects from EN phase II: chisels (1-5), a stone object with convex sides (6) and a sharpening stone (7).

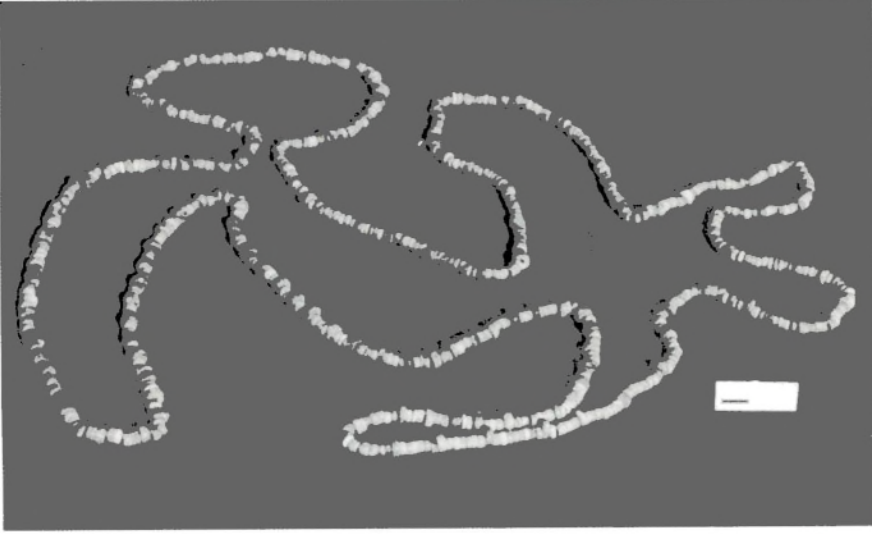
Refik Duru

Levha 20/1- Çakmaktaşı dilgiler (ENÇ II).
Plate 20/1- Flint blades (EN II).

Levha 20/2- Obsidien dilgiler (ENÇ II).
Plate 20/2- Obsidian blades (EN II).

Levha 21- ENÇ I ve ENÇ II evreleri yerleşmelerinde bulunmuş boncuk tanelerinden oluşturulmuş üç dizi kolye.

Plate 21- Three necklaces formed from beads found in the settlement phases of EN I and EN II.

Refik Duru

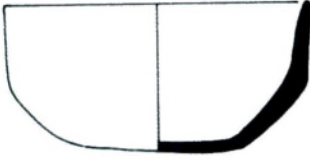

Levha 22/1- ENÇ II / 4 B yapı katında ele geçen, kömürleşmiş meyva kalıntıları (Yabanî armut).
Plate 22/1- Charcoalised fruit remains found at level EN II / 4 B (Wild pear).

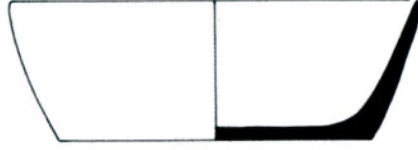

Levha 22/2- A Açması'nın güney kesiminde bulunmuş, değişik bir keramik grubu (GKÇ !).
Plate 22/2- Pottery sherds from a different ware group (L.Ch.!) found in the southern section of Trench A.

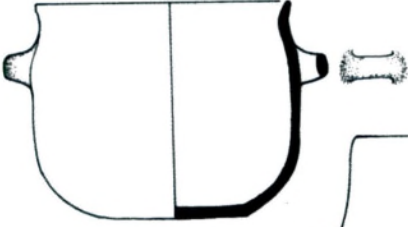

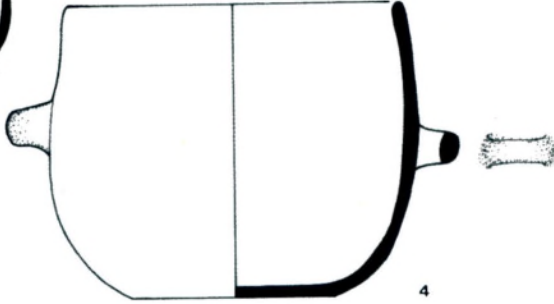
1

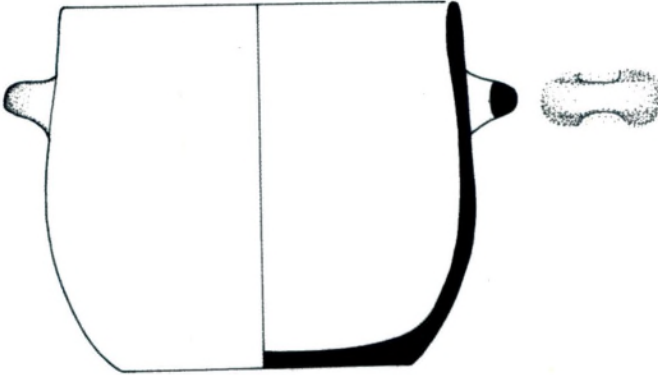
2

3

4

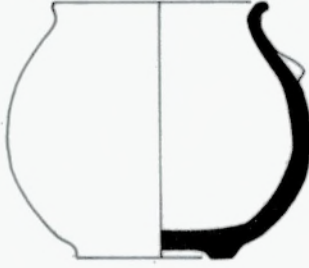

5

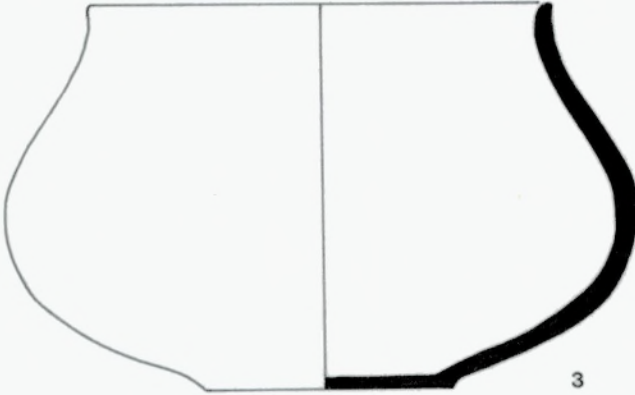
Levha 23- ENÇ II kaplarından.
Plate 23- Some of the EN II vessels.

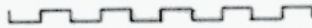
1

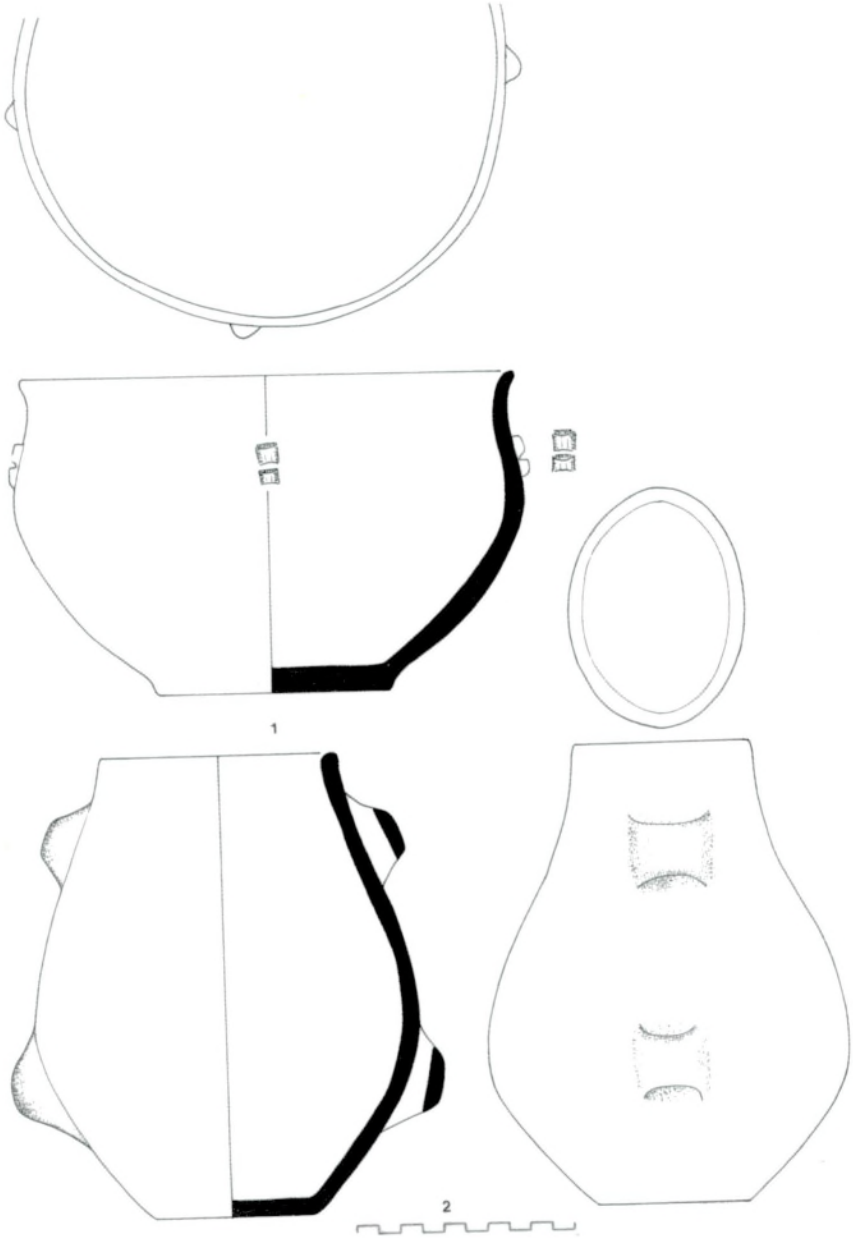
2

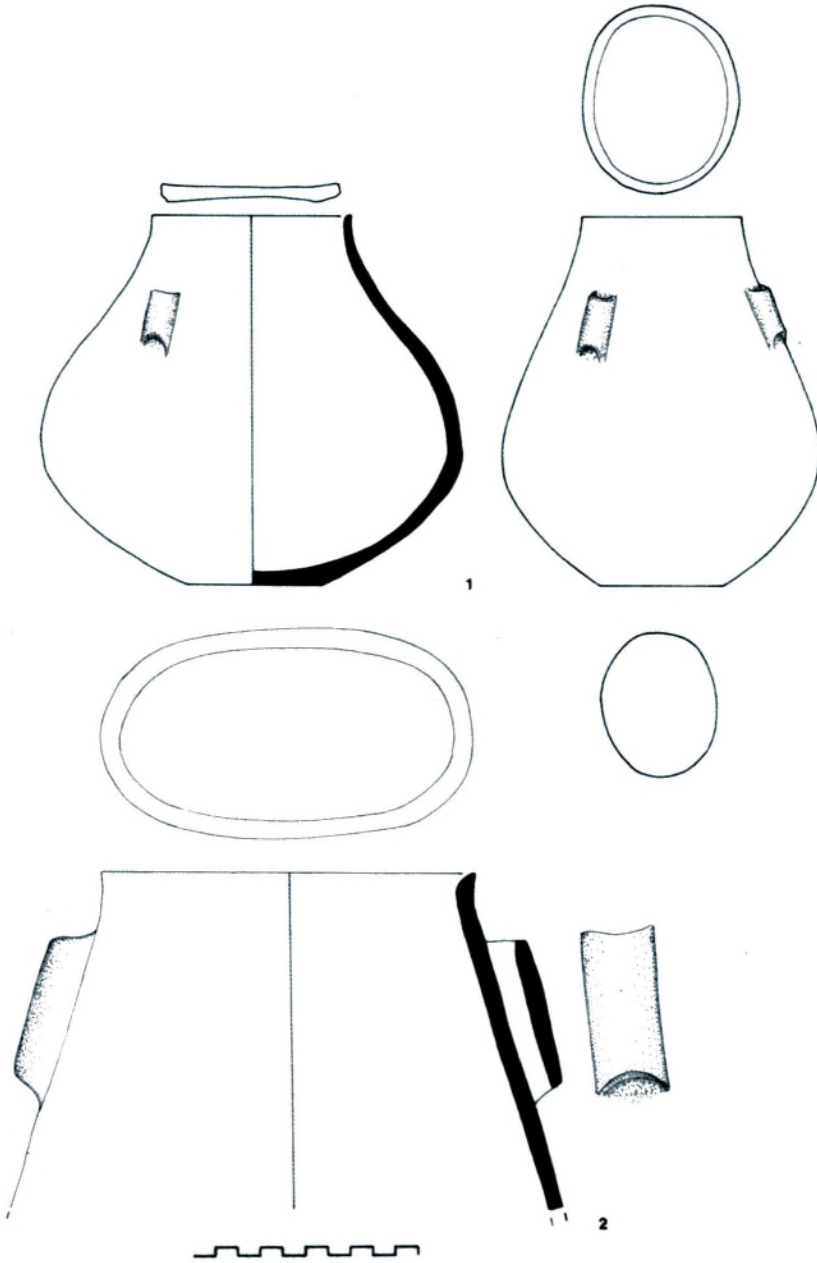
3

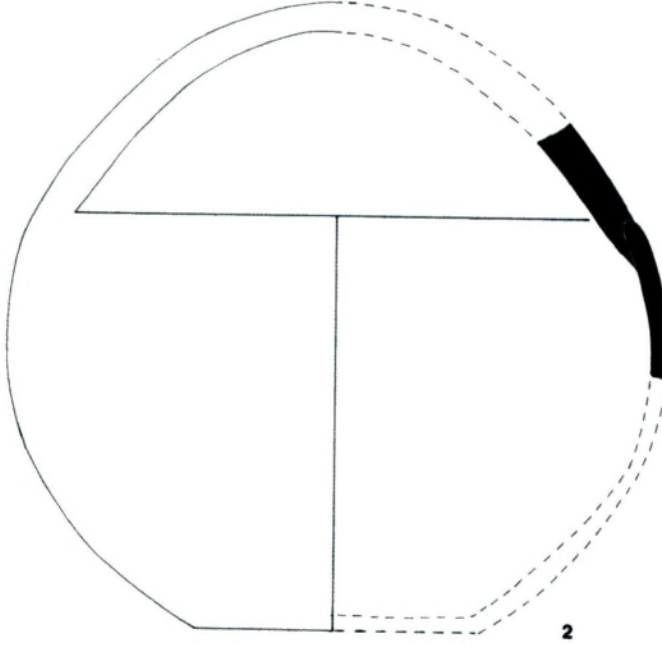
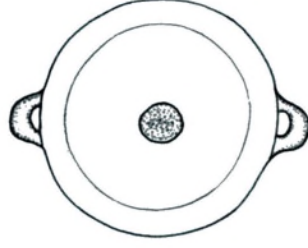
Levha 24- ENÇ II kaplarından.
Plate 24- Some of the EN II vessels.

Levha 25- ENÇ II kaplarından.
Plate 25- Some of the EN II vessels.

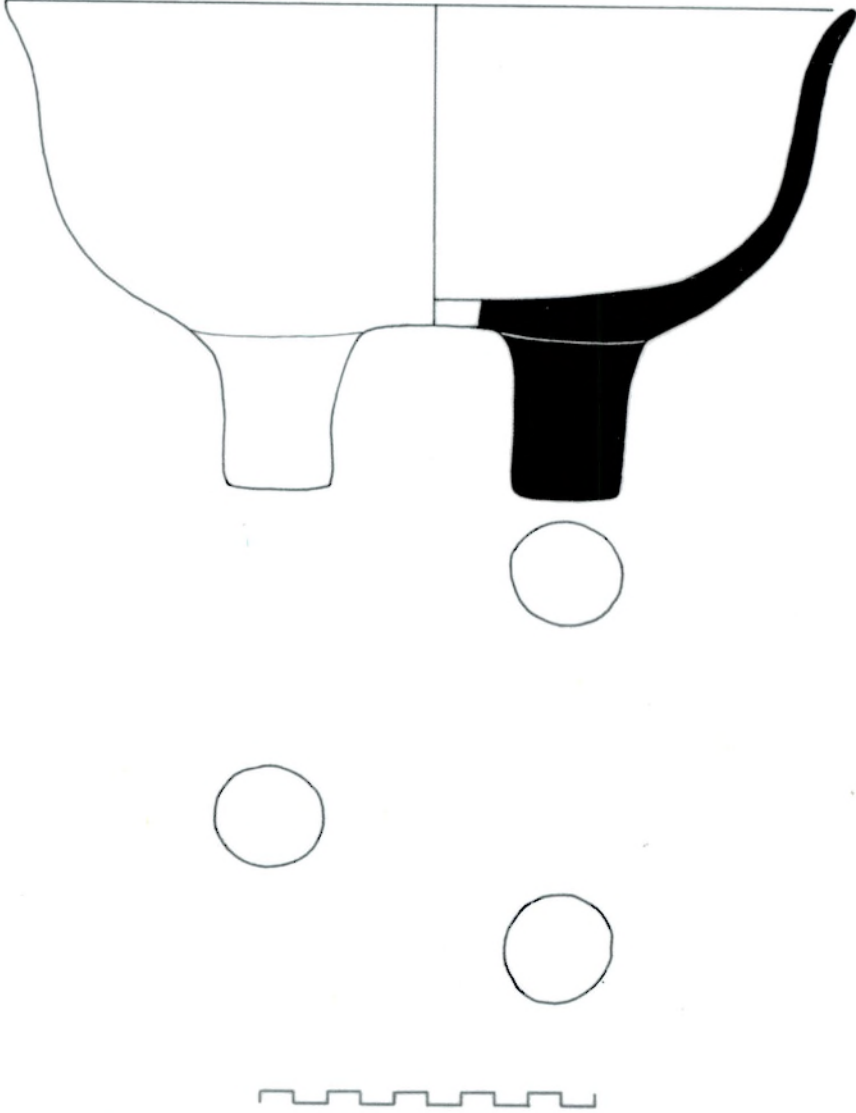

Levha 26- ENÇ II kaplarından.
Plate 26- Some of the EN II vessels.

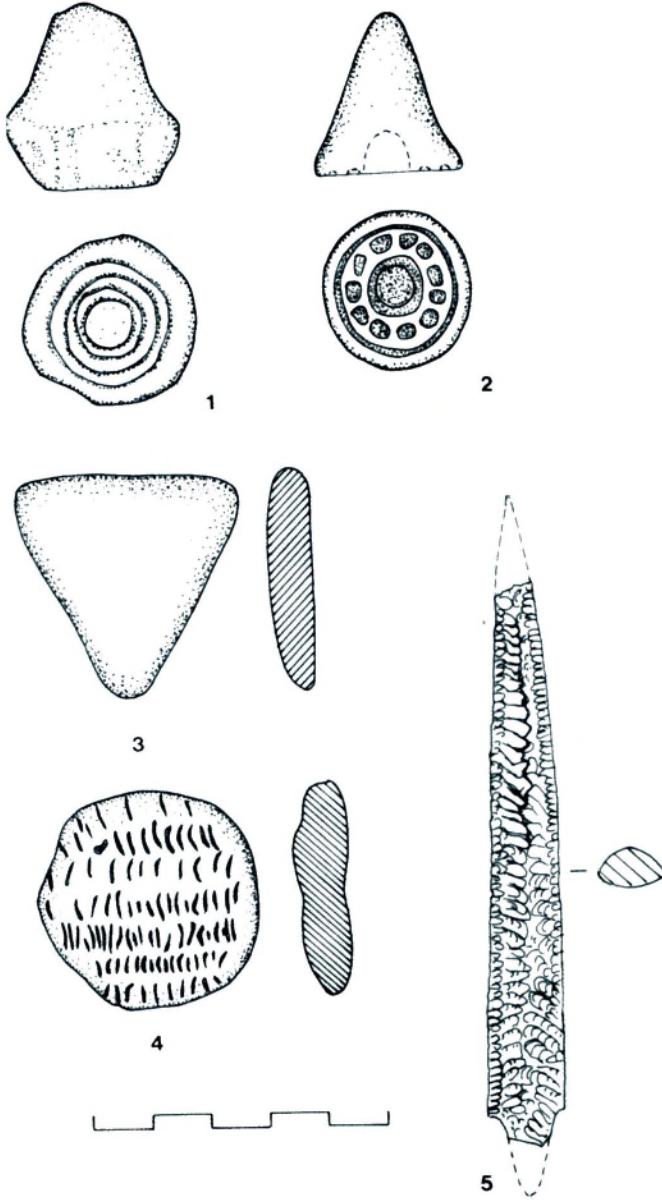

Levha 27- ENÇ I'den sepet kulplu bir kap (ENÇ I / 7 yapı katı) ve ENÇ II'nin ayrışık kaplarından biri.
Plate 27- A vessel with a basket handle from EN I (Level EN I / 7) and one of the special purpose vessels from EN II.

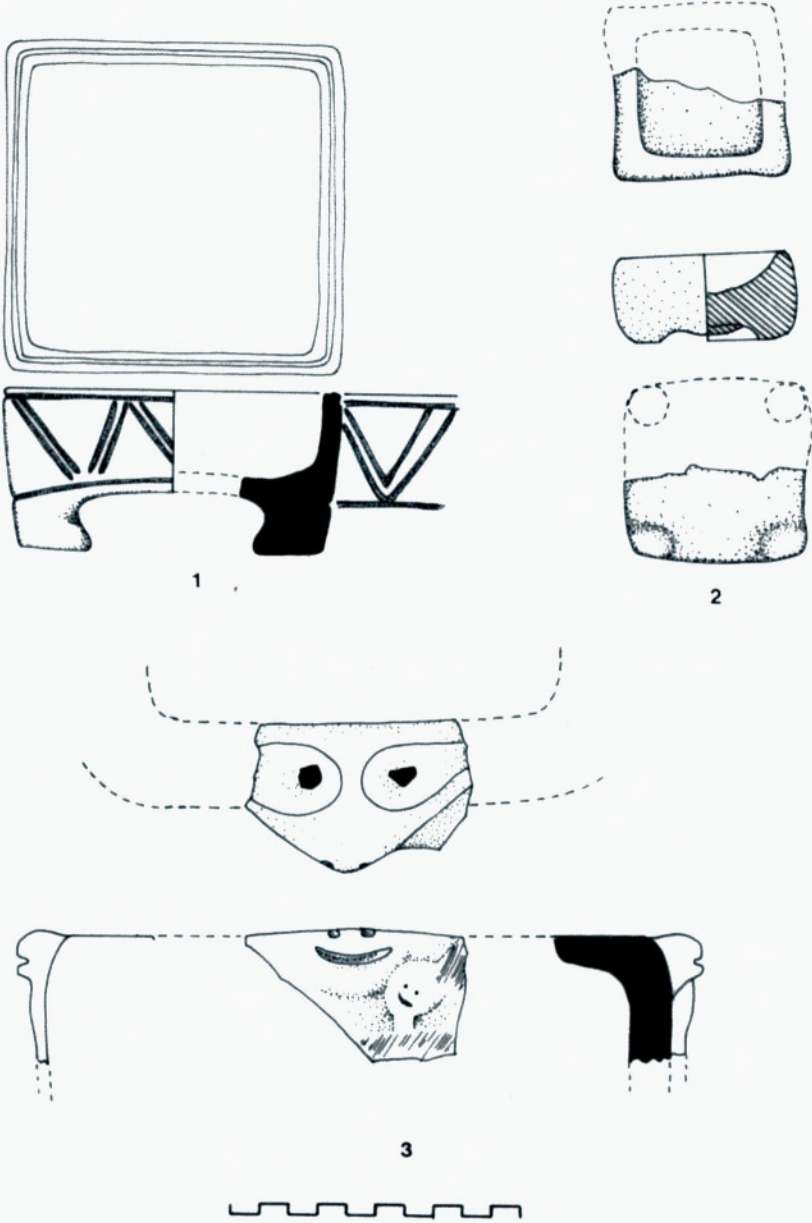
Refik Duru

Levha 28- ENÇ II / 3 - 8 numaralı ev içinde bulunmuş üç ayaklı kap.
Plate 28- A 3-legged vessel found inside EN II / 3 - house 8.

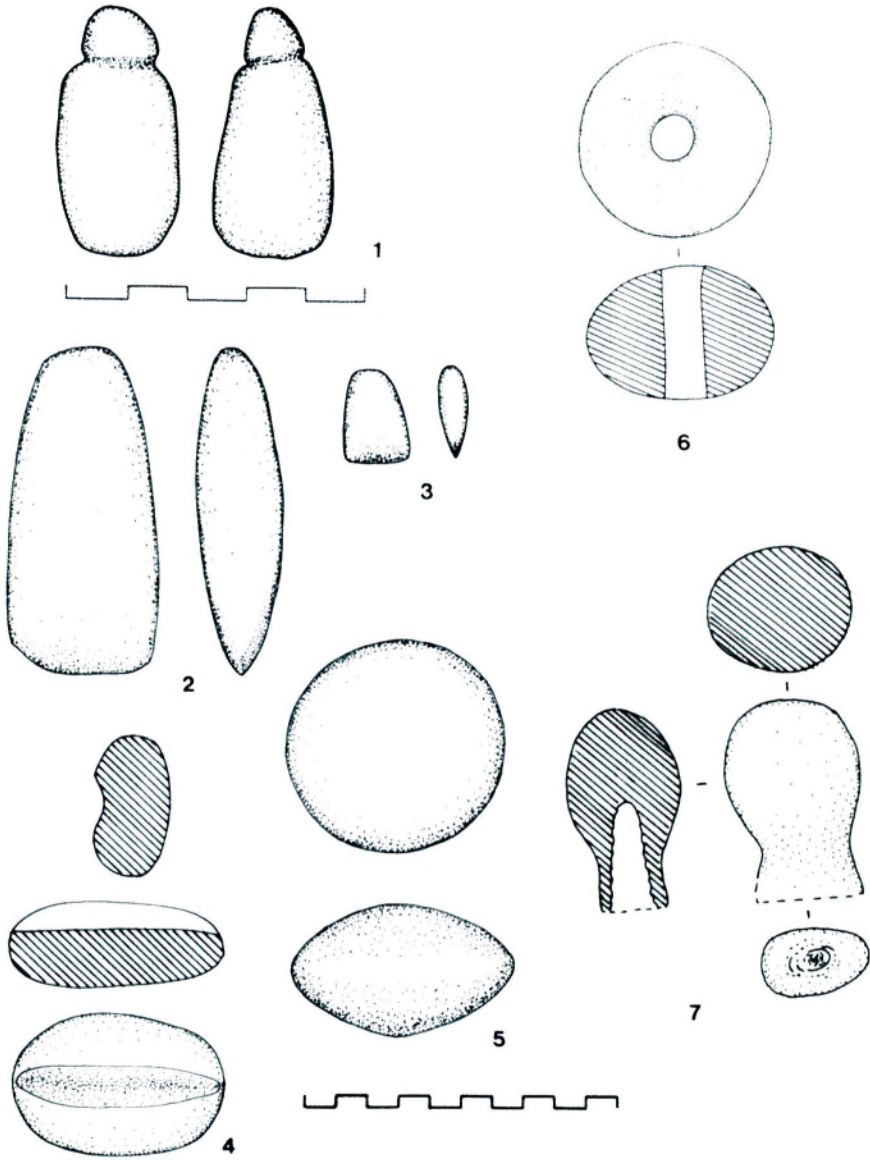

Levha 29- ENÇ II evresine ait pişmiş topraktan iki mühür (1,2), üçgen biçimli kil nesne -pubis modeli / muska !- (3), üstü tırnak izli disk biçimli nesne (4) ve obsidien uç (5).
Plate 29- Finds from EN phase II; two terracotta seals (1,2), a triangular-shaped clay object - pubis model / amulet ! -- (3), a disc-shaped object with fingernail marks on it (4) and an obsidian point (5).

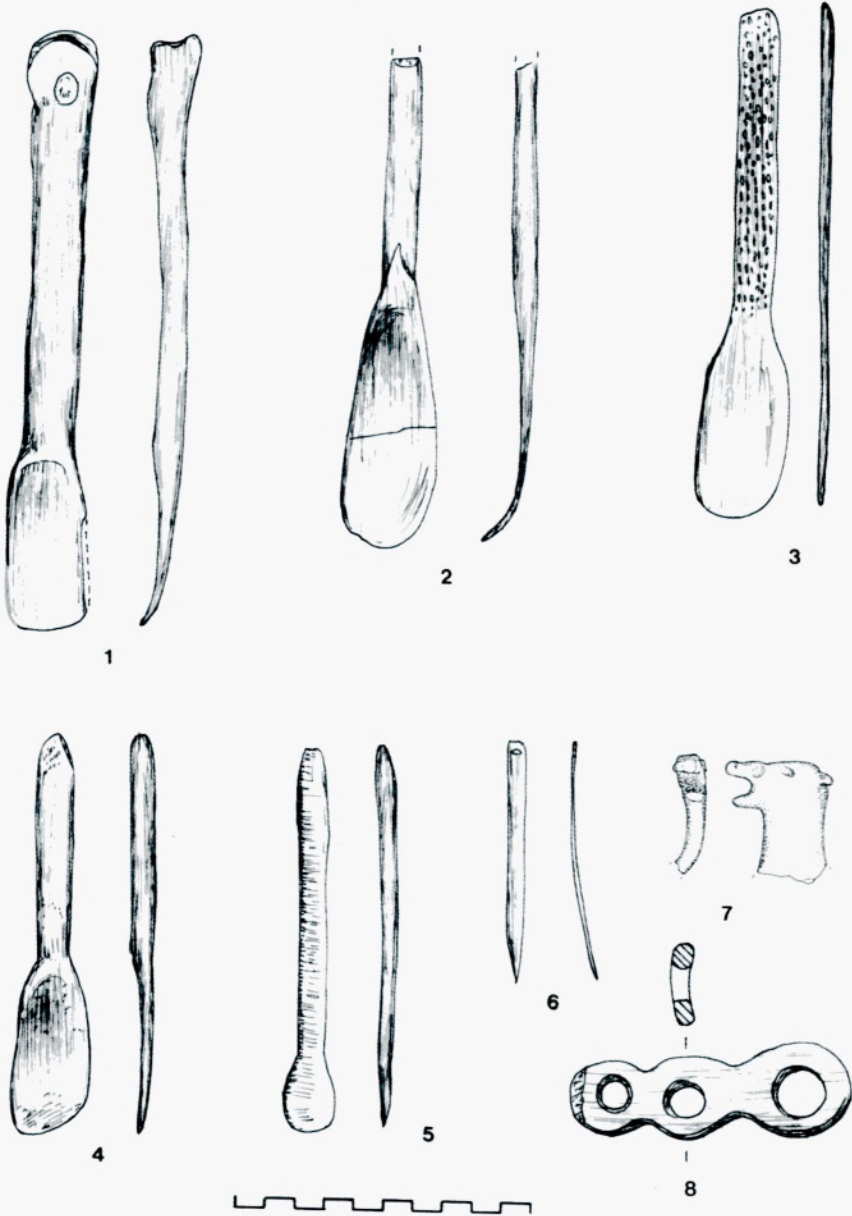

Levha 30- ENÇ II'den masalar (1,2) ve bir kutu -!- parçası (3).
Plate 30- Terracotta objects from EN II: tables (1,2) and a piece of a box -!- (3).

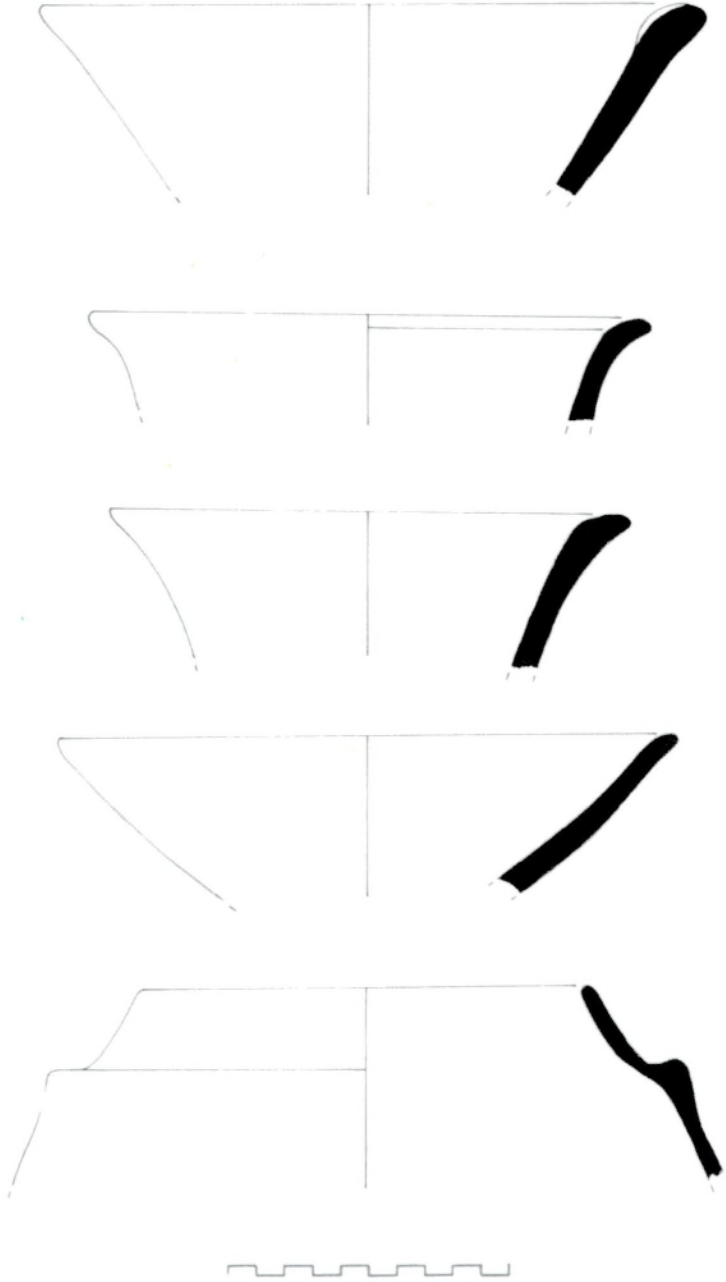

Levha 31- ENÇ II'den taş eserler: İnsan biçimli eser (1), keskiler (2.3), biley taşı (4), iki yüzü bombeli nesne (5), topuz başı (6) ve asa başı -!- (7).
Plate 31- Stone objects from EN II: representation of a human figure (1), chisels (2.3), a sharpening stone (4), an object convex on both sides (5), a macehead (6) and the head of a sceptre -!- (7).

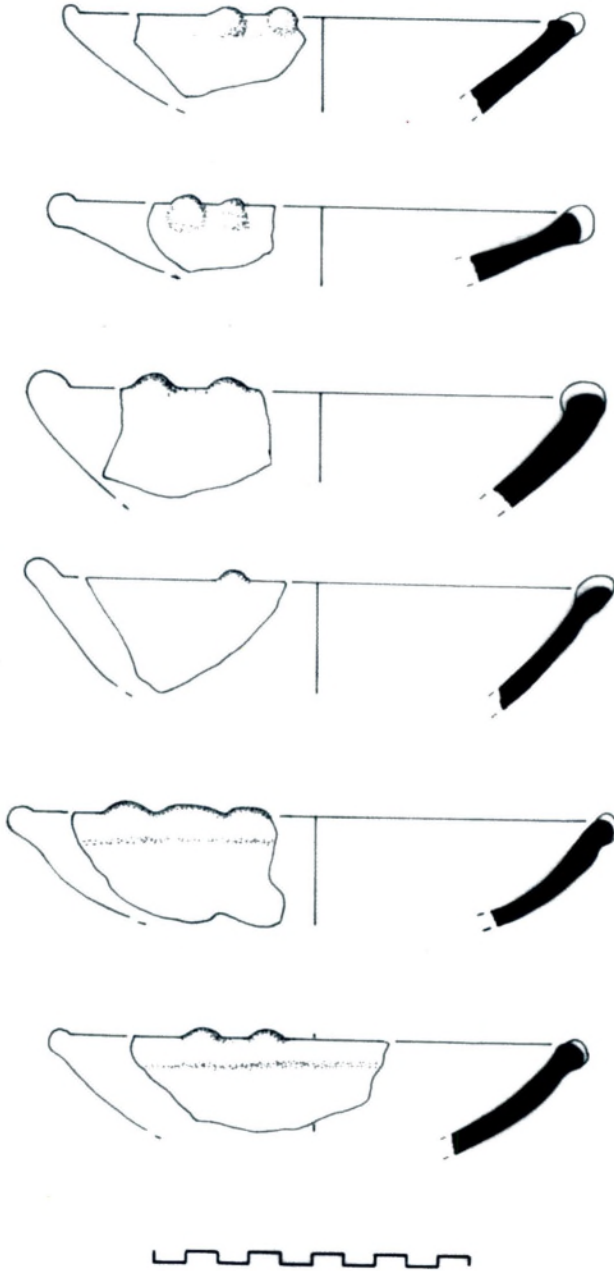

Levha 32- ENÇ II'den kemik eserler: Spatülalar (1-5), delgi (6), hayvan başı tasviri (7) ve kemer tokası (8).
Plate 32- Bone objects from EN II: Spatulas (1-5), a gimlet (6), representation of an animal head (7) and a belt buckle (8).

Levha 33- 'Izgara Temeller'in olduğu kesimde ele geçen, değişik bir çç mal grubundan örnekler.
Plate 33- Examples from various pottery groups found in the vicinity of the 'Grid Foundations'.

Refik Duru

Levha 34- A Açması'nın güney kesiminde bulunmuş bir başka mal grubundan örnekler (bk. Lev.22/2).
Plate 34- Examples from another pottery group found in the southern section of Trench A (see Pl.22/2).

Levha 35- ITC'nin değişik yerleşim katlarının birarada alınmış planı.

Plate 35- A plan showing the different settlement levels of EBA brought together.

Refik Duru

Levha 36/1- 2003 yılında kazılmasına başlanan A Açması'nın güneydoğu kesimi.
Plate 36/1- The southeastern section of Trench A that began to be excavated in 2003.

Levha 36/2- Aynı kazı alanının bir başka görünümü.
Plate 36/2- Another view from the same excavation area.

Levha 37/1- İTÇ II / 3 ve 2 yapı katlarının kazıldığı doğu yamaç yakınlarından bir fotoğraf (2-7 yapıları)

Plate 37/1- A photograph showing the area near the eastern slope where levels EBA II / 3 and 2 were excavated (buildings 2-7)

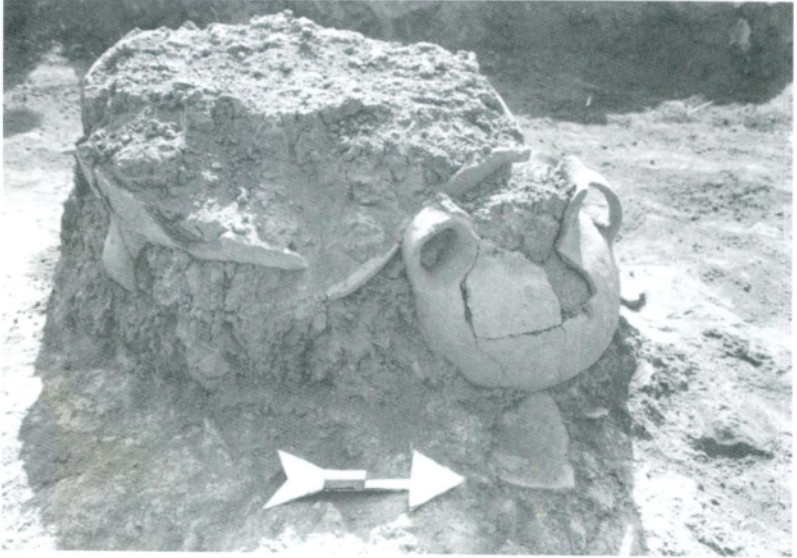
Levha 37/2- İTÇ II / 3/2 - 4 numaralı evin 1.20 m. yüksekliğe kadar sağlam durumda kalmış kuzey duvarı.

Plate 37/2- The northern wall of house EBA II / 3 and 2 - house 4 that survived to a height of 1.20 m.

Refik Duru

Levha 38/1- İTÇ II / 2'nin 16. evinin iç mekânı.
Plate38/1- The inside of house EBA II / 2 - house 16.

Levha 38/2- Aynı mekânın ortalarında in-situ bulunmuş büyük çömlek ve kantaros.
Plate 38/2- An in-situ jar with a kantaros next to it in the centre of the same area.

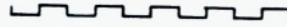

Levha 39/1- İTÇ II / 3 ve 2 yapı katlarında bulunmuş bazı kaplar.
Plate 39/1- Some vessels and small finds from levels EBA II / 3 and 2.

Levha 39/2- İTÇ II / 2 yıkıntısı içinde bulunmuş, üç parmak tutamaklı kap.
Plate 39/2- A vessel with 3-fingerhold lugs found in the debris of EBA II / 2.

2

3

Levha 40- İTÇ II / 3 ve 2 yıkıntısı içinden gelen, uzunca boyunlu, ağzının bir kenarı kesik, çift kulplu testi (1), aynı katlardan 'gaga ağızlı' testicik (2) ve örgü motifli kulp parçası (3).
Plate 40- A twin-handled jug with a longish neck, and one of the sides of the mouth slanted, found in the debris of EBA II / 3 and 2 (1), a 'Beak-spouted' miniature jug (2) and a decorated handle piece with a plait motif found at the same level (3).

1

2

3

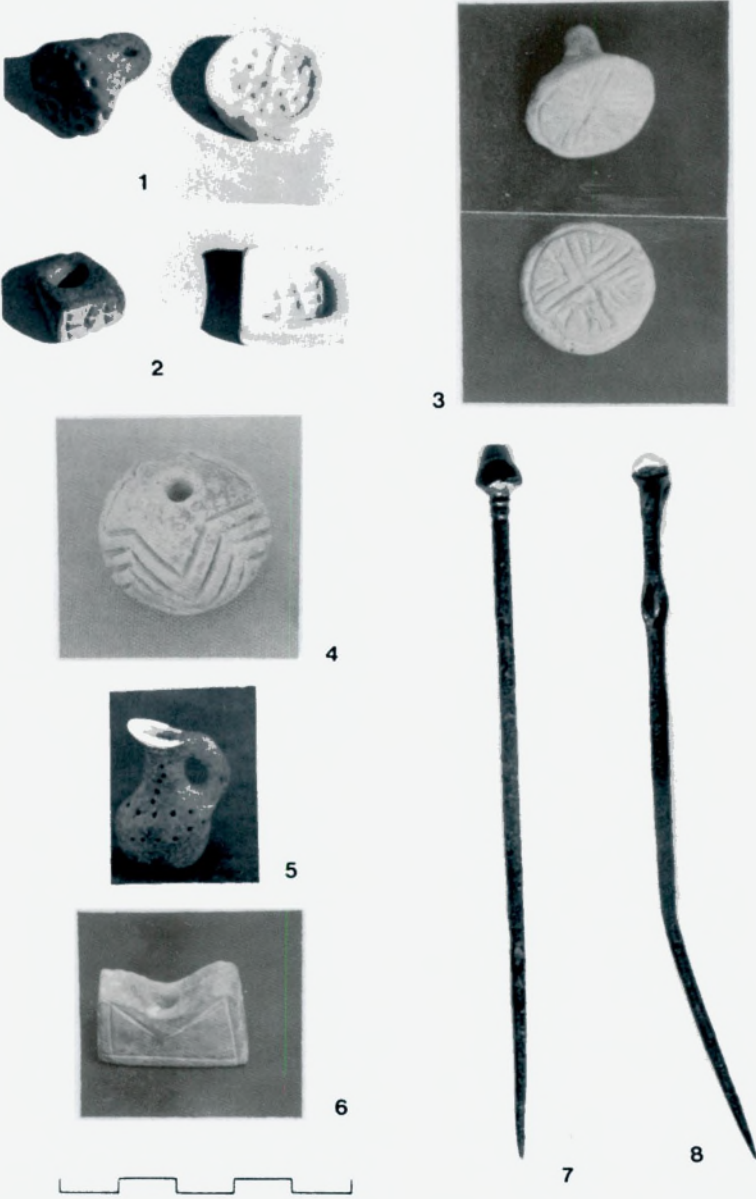
4

5

Levha 41- İTÇ birikimi içinde bulunmuş iki idol (1, 2), minyatür bir masa (3), üzerinde yuvarlak baskı izleri olan, pişmiş topraktan bir buluntu (4) ve tezgâh ağırlığı (5).
Plate 41- Terracotta objects found in the EBA accumulation, two idols (1, 2), a miniature table (3), an object with circular impression marks on it (4) and a spindle whorl belonging to a loom (5).

Refik Duru

Levha 42- ITC'nin pişmiş toprak eserleri; damga mühürler (1-3), ağırşak (4), minyatür kap modeli (5), kilden nesne (6) ve iki tunç iğne (7,8).

Plate 42- Some of the small finds from EBA: terracotta stamp seals (1-3), a spindle whorl (4), model of a miniature vessel (5), an object with an unknown function (6) and two bronze pins (7,8).

1

2

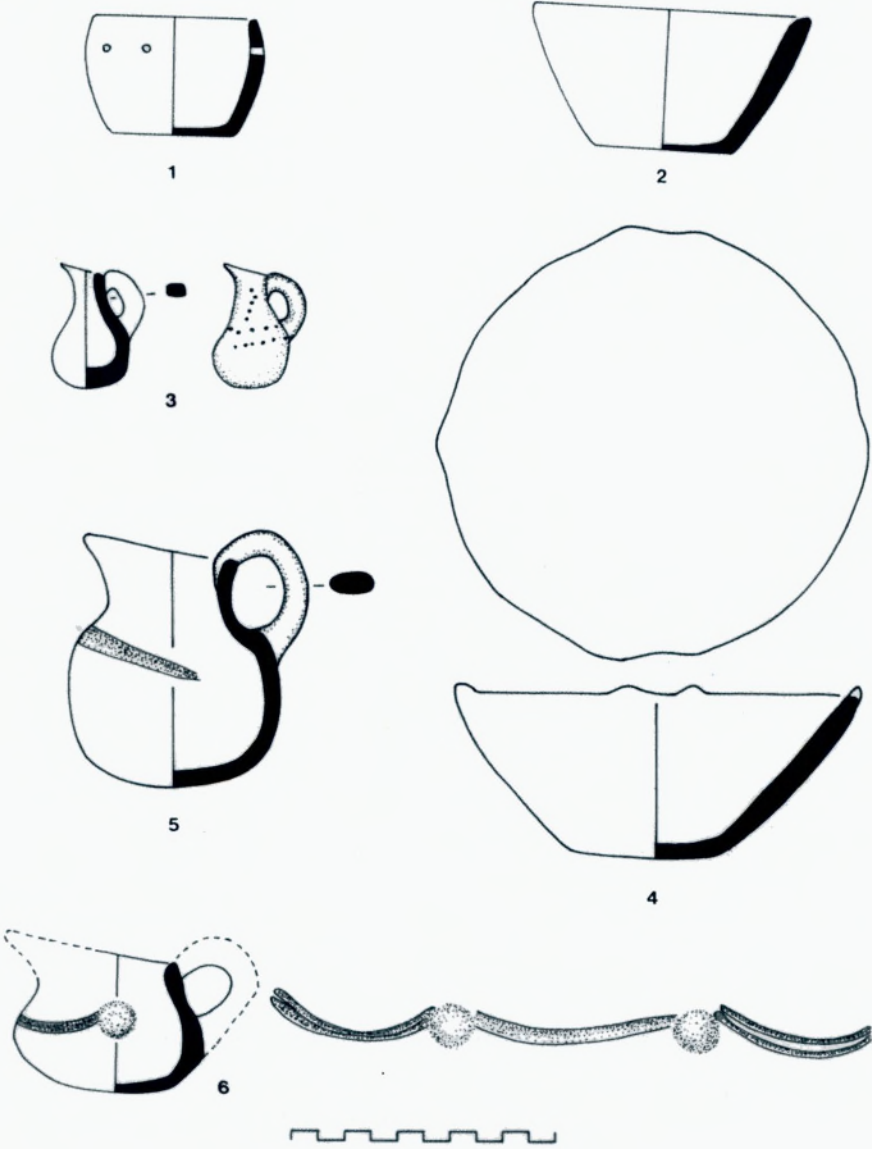
3

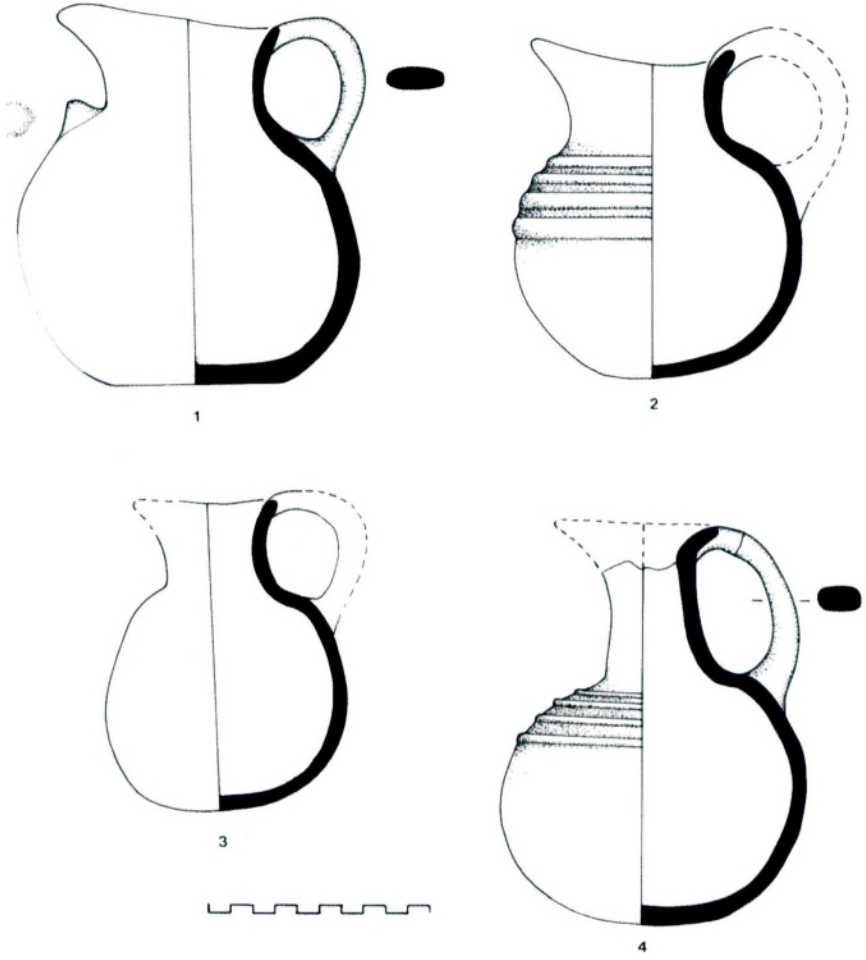
4

Levha 43- İTÇ II / 2 yıkıntısı içinde bulunmuş damga mühür (1,2), baskısı (4) ve baskı deseni (3) -Çap 3.8 cm.-

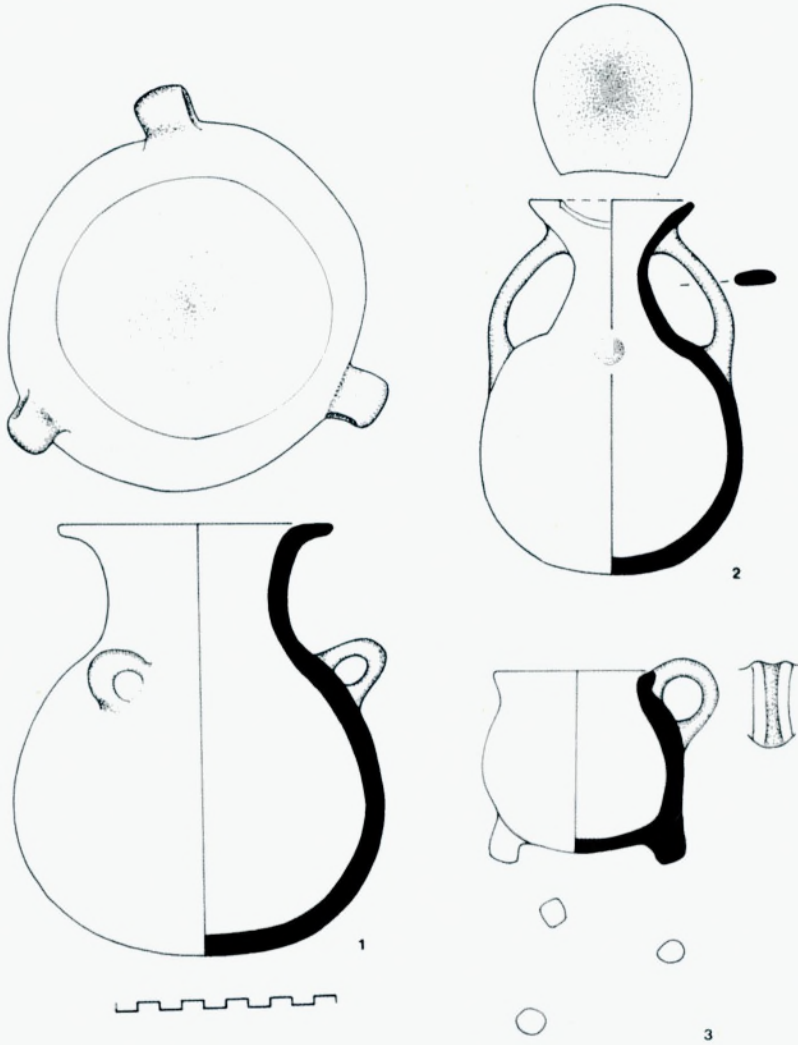
Plate 43- A stamp seal (1,2) the impression surface (4) and the design of its impression surface (3) - diameter 3.8 cm found in the debris of EBA II / 2.

Levha 44- Bazı İTÇ kapları.
Plate 44- Some of the EBA vessels.

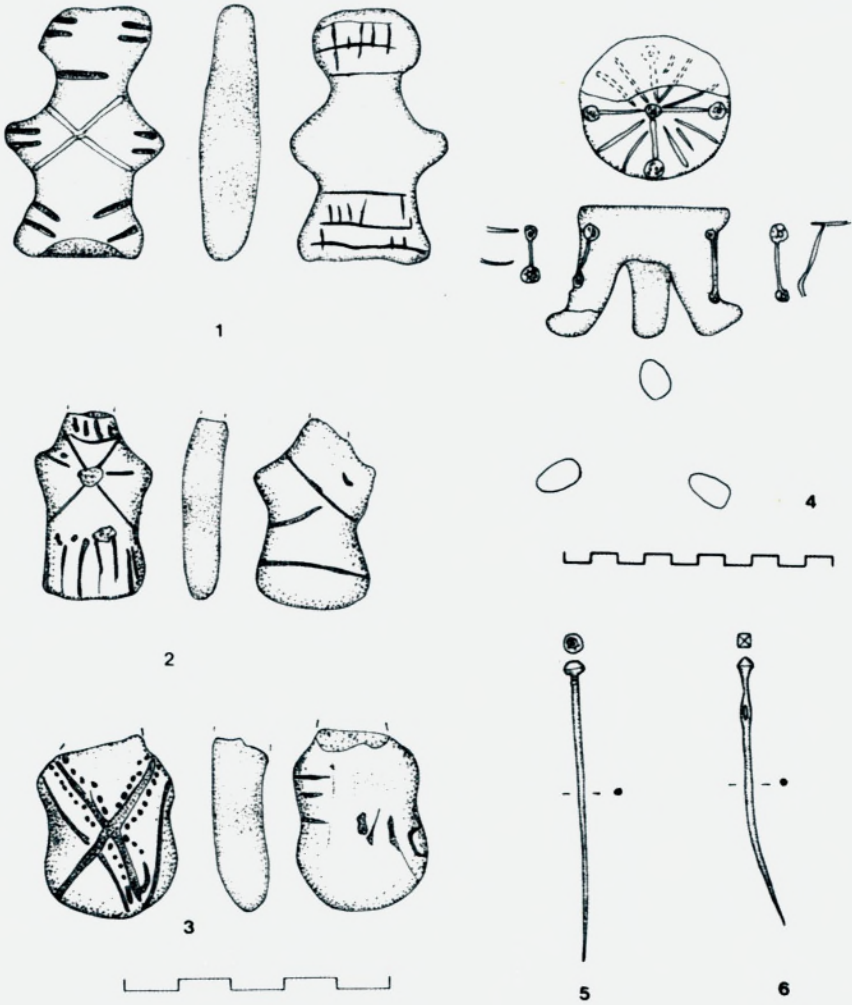

Levha 45- Bazı İTÇ kapları.
Plate 45- Some of the EBA vessels.

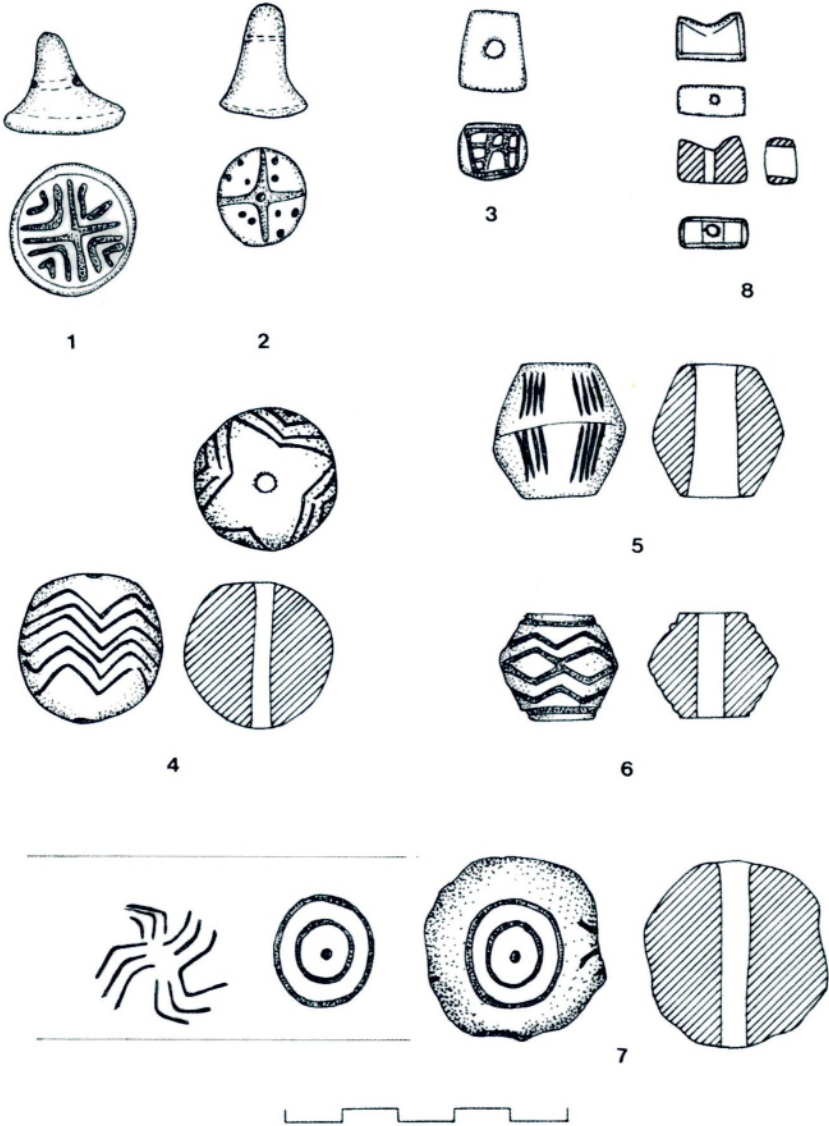

Levha 46- Bazı İTÇ kapları.
Plate 46- Some of the EBA vessels.

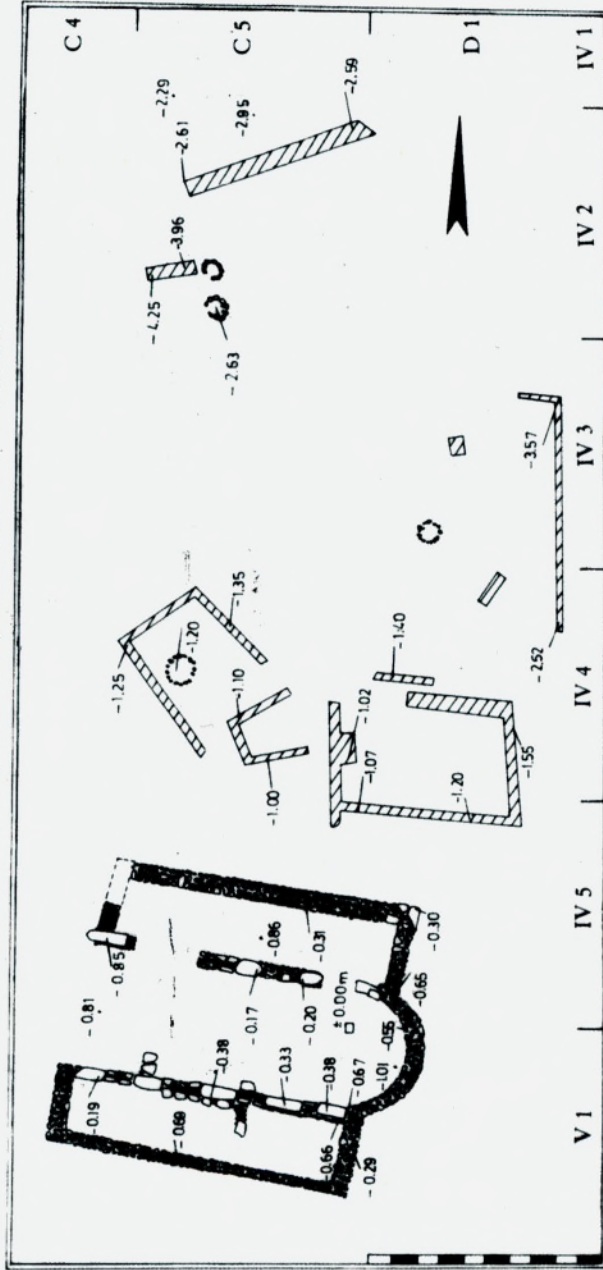
Levha 47- Bazı İTÇ buluntuları: Pişmiş toprak idoller (1-3), kil masa (4) ve iki tunç iğne (5, 6).
Plate 47- Some of the EBA small finds: terracotta idols (1-3), a clay table (4) and two bronze pins (5, 6).

Levha 48- Pişmiş topraktan yapılmış bazı İTÇ buluntuları; baskı mühürler (1-3), ağırşaklar (4-7) ve işlevi belirsiz nesne (8).

Plate48- Some of the EBA terracotta finds: seals (1-3), spindle whorls (4-7), object with an unknown function (8).

BADEMAĞACI 2003
A AÇMASI
ORTA TUNÇ YERLEŞMELERİ VE KİLİSE

Levha 49- Orta Tunç Çağı mimarlık kalıntıları ve Kilise.
Plate 49- Middle Bronze Age remains and the Church.

Refik Duru

Levha 50/1- Orta Tunç Çağı temelleri.

Plate 50/1- Some of the foundations from the Middle Bronze Age settlement.

Levha 50/2- Orta Tunç Çağı yıkıntısı içinde bulunan bir grup 'Tezgâh Ağırlığı'.

Plate 50/2- A group of 'spindle whorls of a loom' found in the debris of the Middle Bronze Age remains.

Levha 51/1- 2003 yılında temelleri sağlamlaştırılan GNÇ yapıları.
Plate 51/1- Retaining (support) walls made for the LN foundations in 2003.

Levha 51/2- İTÇ II / 3 yapı katının 1 numaralı yapısının temelleri altına yapılan istinat/dayanak duvarı.
Plate 51/2- Retaining/support walls constructed under the foundations of EBA II / 3 - House 1.

Refik Duru

Levha 52/1- Kazı alanının korunması için 2003 kazı mevrmi sonu alışmaları.
Plate52/1- Work done to protect the excavations area at the end of the 2003 excavation season.

Levha 52/2- 2003 yılında Kilise'nin onarım öncesi görünümü.
Plate 52/2- View of the Church in 2003 before the repair work 2003.

Levha 53/1- Onarım sonrası Kilise.
Plate 53/1- The Church after repair work had been done.

Levha 53/2- Kilise'nin 'Apsid' kısmı (Fotoğraflarda orta nef'te görülen kalın beton dikme, Harita İşleri Genel Müdürlüğü tarafından yapılmış olan bir 'Nirengi'dir).
Plate 53/2- The 'Apse' section of the Church (The thick concrete post seen in the Central Nave in the photographs is a landmark made by the General Department of Cartography).

Çeviriler:

OSMANLI HÂKİMİYETİNE GİRMESİNDEN HEMEN SONRA DİMAŞK'TAN BAHSEDEN BİR YAHUDİ KAYNAK(*)

Yazan: BERNARD LEWIS
Çeviren: NUH ARSLANTAŞ(**)

5282 (m. 1521-22) yılında bir İtalyan Yahudisi Filistin'e yaptığı yolculuğa dair İbranice kısa bir seyahatname bırakmıştır. Şimdiye kadar bu seyahatnamenin herhangi bir yazması bilinmediği gibi müellifinin adı dahi bize ulaşmamıştır. Filistin'e yapılan seyahatlere dair eski bir İtalyan koleksiyonu içinde yer alan bu seyahatnamenin metni 1785 yılında Jacob Bārūkh b. Moshe Hayyim adlı biri tarafından *Shibhhe Yērushalayim* adıyla Leghorn'da yayınlanmış, daha sonraki zamanlarda da müteaddit baskıları yapılmıştır. Editör bu eseri eski bir yazmanın içinde bulduğunu, adı kaydedilmese de, müellifinin çok bilgili birine benzediğini belirtir. Bunun dışında müellife dair herhangi bir bilgi yoktur. Çok vâzih olmamakla beraber, seyyahın adının Bārūkh olduğu ve İlâhiyatçı R. Tām b. Yahyâ'nın kendisi ile mektuplaştığı kimsenin bu rabbi^(a) (Bārūkh) olduğu ileri sürülmüştür¹. Seyahatname metninin en son neşri J. Eisenstein tarafından *Corpus of Jewish Travellers* [*Yahudi Seyyahlar Külliyyatı*] içinde yapılmıştır².

Bu eserin yeni bir baskısı da, erken bir nüshasını, büyük ihtimalle de müellif nüshasını bulma şansına sahip olan Isaac Ben-Zevi tarafından yapılmıştır³.

Ben-Zevi'nin metni her bakımdan Leghorn baskısından daha tam ve iyidir. Muhtemelen de orijinal ve sahih nüshadır. Yazmada müellifin adı zik-

(*) "A Jewish Source on Damascus just after the Ottoman Conquest" adlı bu makale, *Bulletin of the School of Oriental Studies* (University of London) X (1939-42), s. 179-184'de yayınlanmıştır. Tercümede yazarın dipnotuyla karışmaması için çevirene ait dipnotlar a, b, c... gibi harflerle gösterilmiş, sonuna da (Çeviren) şeklinde bir not düşülmüştür.

(a) İbrânicе bir kelime olan *rabbi* "efendi" veya "üstad" manasına gelmektedir. Yahüdilikte din bilginlerine bu unvan verilmektedir (Çeviren).

¹ *Itinerary of Benjamin of Tudela*, Neşreden: Asher, New York, 11, s. 270-71.

² *Ozar Massaoth*, New York, 1926, s. 130.

³ *A Pilgrimage to Palestine by Rabbi Moshe Bassola of Ancona*, Transkripsiyon ve neşir: Isaac Ben-Zevi, Jerusalem, 1938 (*Library of Palestinology*, XI.). İngilizce kapakta tarih yanlışlıkla 1542 olarak verilmiştir.

redilmemekle birlikte, eseri Rabbi Moses Bassola of Ancona'ya atfeden Ben-Zevi'nin bu tespitinden şüpheye gerek yoktur. Bu sonucu götüren sebepleri burada zikretmeksizin okuyucuya Ben-Zevi'nin mukaddimesine başvurmasını tavsiye ederim. Ben-Zevi'nin nazik müsaadeleriyle, ben tercümemde onun metnini esas aldım ve önceki yazmadaki [E.] farklılıklara da dipnotlarda işaret ettim.

Rabbi Moses Bassola (ö. 1560) meşhur bir İtalyan rabbisi ve Kabbalisti'dir. Pesaro ve Ancona cemaatlerinde görev yapmış ve Filistin'e iki kez seyahat etmiştir. Metnimizdeki anlatılanlar ilk seyahatine aittir. İkinci seyahati sırasında da vefat etmiştir. Kendisi bir rabbi ve bir dereceye kadar da şöhretli bir ilim adamı olmasına rağmen, ziyaret ettiği muhtelif yerlerdeki malî ve ticarî durum hakkında titiz müşahadelerde bulunmakta ve ticarî meselelere büyük bir ilgisinin olduğu anlaşılmaktadır. Yahudi ilim ve irfanının gerçek bir olgunlaşma merkezi olduğu esnada Safed'de bulunmasına rağmen o bu konuyu hiç zikretmemekte, ancak bunun yerine şehrin iktisadî hayatı hakkında câlib-i dikkat tasvirler yapmaktadır.

Müellif, Venedik'ten Sidon'a gemi ile gitmiş, Korfu üzerinden Tarablusşam ve Beyrut'a geçmiş, buradan da karayoluyla Filistin'e ulaşmıştır. Ülkeyi dolaştıktan ve Dimaşk'ı ziyaret ettikten sonra Safed üzerinden Beyrut'a oradan da deniz yoluyla tekrar Venedik'e dönmüştür.

Ben, Dimaşk ile ilgili bölümü tercüme edilmeye değer gördüm. Burada, diğer kaynaklarda bulunmayan ticarî durum hakkında bir hayli bilgi verilmekte olup tercüme edilmemesi durumunda pek çok araştırmacı bu bilgilere ulaşamayabilirdi.

Rabbi Moses, Dimaşk'ı Osmanlı fethinden hemen sonra ziyaret etti. Bu sırada, büyük ve oldukça istikrarlı bir devlete dahil olmanın iktisadî menfaatleri kendisini hissettirmeye başlamıştı.

Bu döneme ait elimizde başka bir Yahudi seyahat kaydı yoktur.^(b) Bununla birlikte, şehrin XV. yüzyılın son yıllarına ait iki Yahudi seyahatname-

(b) Dimaşk hakkında XII. asırda şehri ziyaret eden iki Yahudi seyyah da mufassal bilgiler vermiştir. Bunlar Tudelalı Benjamin ile Ratisbonlu Petachia'dır. Benjamin (1165-1173) Nuredin Mahmud Zengi zamanında, Petachia (1170-1187) ise Salâhaddin Eyyûbî zamanında şehri ziyaret etmişler ve müşahadelerini kaydetmişlerdir. Bu iki seyahatname tarafımızdan Türkçeye çevrilmiştir: *Tudelalı Benjamin & Ratisbonlu Petachia Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, çeviren Nuh Arslantaş, İstanbul 2001 (Çeviren).

sinde iki tavsifine sahibiz. Birincisi Meshullam de Volterra'nın tavsifi olup E. Adler tarafından tercüme edilmiştir ve burada iktibasına lüzum görülmemiştir⁴.

Diğeri Venedikli bir Rabbi'nin tavsifi olup, bu zat 1495'te Filistin'i dolaşmıştır. Bu tavsif Adler'in külliyyatında bulunmadığı için, kısaca iktibas etmeyi uygun buluyoruz. Venedikli Rabbi şehir hakkında şu kısa bilgileri vermektedir:

"... Dimaşk büyük bir şehirdir. Sokakları geniştir. Şehirde pek çok ev ve fiskiyeli avlu bulunmaktadır. Ülke çok büyük ve geniş olduğu için şehirde üç Yahudi cemaati yaşamaktadır. Bu cemaatlerden 500 kadar aile elbise ticareti vesair nesnelere satar, bazıları da sanatkârdır. Bazıları rehîn-i kavî ile % 24'le faizli borç verir. Bazıları da bu oranı % 18'e kadar indirir. Kısacası, anlatıldığına göre burada pek çok kazanç vardır..."⁵

Ayrıca pek çok Fransız seyahatnamesi de vardır ki bunlardan aşağıdakilere notlarda atıflar yapılmıştır:

1. Affagart, G, *Relation de Terra Sainte* (1533-4), ed. J. Chavanon, Paris, 1902.

2. D'Arvieux, Laurent, *Mémoires*, 2 cilt, Paris, 1735.

3. Belon, P., *Les Observations*, Paris, 1588.

4. Thévenot, *Relation d'un Voyage fait en Levant*, Paris, 1665.

(Anconalı R. Moses Bassola'ya ait seyahatnamede Dimaşk'tan şu şekilde bahsedilmektedir:)

Ürdün'den Dimaşk'a arazi düz olup çok uzun ve geniş bir ova vardır⁶. Dört Han⁷ vardır, yani kervanların geceyi geçirdikleri yerler. Bu Hanlar kapalı avlular gibi olup altı mil mesafelerle yapılmıştır⁸. Üç köprüde adam başına 15 dirhem, iki köprüde de 10 dirhem (geçiş ücreti)⁹ alınır.

⁴ *Jewish Travellers [Yahudi Seyyahlar]*, London, 1930, s. 198-9.

⁵ *Eisenstein*, s. 126.

⁶ "Campagna". Burada ve diğer yerlerde İtalyanca kelimeler İbrani harfleriyle yazılmıştır.

⁷ "Hani."

⁸ Safed-Dimaşk arası kabaca 60 İngiliz milidir.

⁹ "Kafir". İbrani harfleri ile yazılmış olan bu Arapça kelimenin ne olduğunu tespit edemedim. Önceki pasajlardan birinde (Ben-Zevi neşri, s. 38) Rabbi Moses'in bir ifadesi yer almaktadır: "Burada (Nehru'l-Kelb köprüsü üzerinde) her Yahudiden 10 dirhem alınır. Onlar buna "kafir" adı veriyorlar ve bu para Filistin yolu üzerindeki çoğu yerde alınmaktadır". Bu muhtemelen Mukûs'tan biri veya Müslüman idareciler tarafından konan gayr-i şer'i vergilerden biri olmalıdır. Belki de Arapça "Kefere/Kâfir" kelimesinden de gelmiş olabilir.

Dimaşk'a 19 Shēbhat Cuma günü (17 Ocak 1522) öğleden sonra sağ-salim ulaştım. Dimaşk büyük bir şehirdir. Bologna'nın iki misli büyüklüğündedir¹⁰. Etrafı surlarla ve çok iyi tahkim edilmiş istihkamlar ve hendek ile çevrilidir¹¹. Çok güzel, üstü örtülü, içinde ticaret yapılan çarşıları¹² vardır. Dimaşk'ın çok kalabalık bir nüfusu olup, çok ticaret yapılmaktadır. Şehirde her çeşit ticaret ve zanaat vardır. Hatta Venedik'tekinden daha da fazladır. Özellikle ipek imalâtı ve ticareti geniş boyuttadır.

Burada kadınlar da çok kazanır. Umumiyetle kendisini ticarete vakfeden kişinin ailesi kalabalık olabilir. Çok az bir sermayesi olsa bile. Çünkü herşeyde kâr etmek vardır¹³. Bazıları 100 duka¹⁴ sermaye ile giyim-kuşam dükkanı açar. Venedikli tâcirler onlara muayyen bir fiyatla satması için elbise verirler, kârı da onların olur. Bazıları onların yardımıyla itriyat¹⁵ veya parfümeri dükkanı açarlar. Bazıları dükkanlardan¹⁶ mal alırlar ve şehirde dolaşarak satarlar. Çünkü her gün trafik ve kalabalık, İtalya'nın büyük fuarından (pazarı) daha büyüktür. Küçük bir sermayesi de olsa, saygıdeğer olan herkes Müslümanlardan ve Venediklilerden kredi¹⁷ alabilir ve bu krediyi dilediği yerde kullanabilir. Zenginler fiyatlar ucuz iken çok mal satın alıp stoklar^{18(d)} ve fiyatlar yükselinceye kadar elinde bekletir. Venediklilere borç para verip ayda % 2 faiz alanlar vardır ve kıtlık zamanlarında bu nisbet daha da yüksektir. Bazıları rehin verir, bazıları da rehinsiz para ödünç verebilirler. Samiriler gibi tüccarlara rehin bırakmaksızın borç verilir. Bir kimse, Muallim b. Sedaka¹⁹ diye bilinen bir Karaî'nin veya güvenilir kişilerin aracılığı ile de % 18 veya en az % 15 nisbetinde faizle borç verebilir. Akıllı adamın başında gözleri vardır.

¹⁰ "Dimaşk, Rouen veya Thoulouse gibi büyük bir şehirdir." Affagart, s. 218.

¹¹ "Fossa."

¹² "Traffico."

¹³ Dimaşk'ın refahını anlatan bu ifadeler dönemin diğer kaynakları ile de uygunluk arz etmektedir. Osmanlı hâkimiyetinden kısa bir süre önce Dimaşk'ın ziraî ve sînâî durumu hakkında teferruatlı bir çalışma için bkz. Abdullah b. Muhammed el-Bedrî, *Nüzhetü'l-Enâm fi Me-hâsini'sh-Şâm*, Kahire 1341.

¹⁴ Bu dönemde Venedik dükası Osmanlı Asyası'nda yaygın olarak tedavülde idi. (E. Combe, *L'Egypte Ottomane*, Cairo 1933, s. 83).

¹⁵ "Merceria". E. nüshasında "Medicina".

¹⁶ "Botteghe."

¹⁷ "Credito".

¹⁸ "Maggazini".

(d) Bugün spekülasyon veya karaborsa adı verilen, bir malı ucuzken satın alıp pahalalanıncaya kadar veya fiyat yükseltmek için piyasadan çekerek sun'î kriz oluşturmaya eski dilde "ihükâr" adı verilmektedir (*ez-Zebîdî*, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı ve Tecrid-i Sarîh Tercemesi*, trc. Ahmed Naim-Kamil Miras, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, Ankara 1987, VI, s. 448) (Çeviren).

¹⁹ R. Moses daha önce bu şahsın Safed'de bir evi olduğundan bahseder. Bkz. s. 45. "Muallim" kelimesi ise Yahudi ve Hıristiyanları ifade için sıklıkla kullanılan bir unvandır.

Ülkede yiyecek ve meyve^(e) pek boldur ve her çeşit yemek yapılır. Bir kimse zevk ü safânın her çeşidini burada bulabilir. Yaşama seviyesi Venedik'le aynıdır. Avlulu ve fiskiye evlerin içi de çok güzeldir. Çarşılarda da çok sayıda fiskiye vardır. Şehrin dışında yan yana akan iki nehir vardır: Amana ve Farpar nehirleri.^(f) Şehrin dışındaki bir yerde Gehazi'nin gömülü olduğu bir ev (mezarı)²⁰ vardır. Cüzamlılar burada tutulurlar. Müslümanlar cüzamlıları mübarek kabul ederler, aynı şekilde delileri de. Nehrin kenarında, bu evin (türbe) yanında, uzunca bir mezar (türbe) daha vardır ki, bunun Naaman'a ait olduğu söylenir. Şehrin ortasındaki camiin yanında bir çarşı²¹ vardır. Harika bir binadır. Bu camiin iç avlusu San Marco'nun iki katı kadar genişliktedir. Avlunun döşemeleri parlak mermerdir. İç avluyu büyük sütunlu bir revak çevreler. Bu sütunların bazıları altın kaplamalı (veya yaldızlı)dır²². Camiye sadece Müslümanlar girebilir. Ancak dört kapılı bu camiin içini kapılardan görmek mümkündür.

Yahudi cemaati²³ yaklaşık olarak 500 aileden oluşmaktadır. Hoş ve güzel üç sinagogları vardır: Bunlardan biri Sefardimler'e,²⁴ biri yerli Yahudilere,²⁵

(e) Dimaşk'ın bu yönüne Benjamin (s. 57) ve Petachia (s. 115) da dikkat çekerler (Çeviren).

(f) Bkz. Kitabı Mukaddes, II. Krallar 5/12 (Çeviren).

²⁰ II. Krallar 5. Bap.

²¹ Muhtemelen Kayseriye.

²² "Rimmon Evi". Bk. II. Krallar 5, 18.

²³ Cevber'in meraklı sakinleri dışında (bkz. aşağıya) Dimaşk Yahudileri Bauli seyyahların dikkatini pek fazla çekmemiştir.

Thévenot'un belirttiğine göre "...Kaleden 15 adım ötedeki darphanede Yahudiler çalışmaktadır" (s. 434).

Belon'un gözlemleri ise, "...Dimaşk'ta çok sayıda Yahudi vardır. Onlar Avagon'da olduğu gibi şehrin ayrı bir yerinde müstakil olarak yaşamaktadırlar" (s. 334), şeklindedir.

Muhtemelen her ikisi de doğru olan bu durumdan seyyahımız bahsetmez. O dönemde Dimaşk'ta ayrı bir Yahudi bölgesinin olduğu şüphe götürmez bir gerçektir.

Belon ayrıca, Yahudilere baskı yapan âsi bir paşa hakkında ilginç bir hikaye anlatır ki, bu paşanın Türkler tarafından yenilmesini Yahudiler ihdas ettikleri bir festivalle yâd ederler (s. 335).

Aslında Belon'un yanlışlıkla Dimaşk'ta meydana geldiğini söylediği bu hadise, Kahire'de vukû bulan Ahmed Paşa meselesidir.

Venediklilerin Dimaşk'ta kendisine bir rehber tahsis ettikleri Affagart ise, "...Yahudi olması sebebiyle..." şeklinde doğru bilgileri aktarmaktadır (s. 217).

²⁴ İspanyol Yahudileri.

²⁵ "Moreschi". Bazen "Mosoravim", "Mozarabes"; Arap (İslâm) dil ve kültürünü benimsemiş Yahudiler. Dimaşklı Yahudilerle İspanyol Yahudileri arasında uzun zaman anlaşmazlıklar yaşanmıştır. (Rozanes, *S. Yisrael be Thogarma*, I, Tel Aviv, 1930, s. 182).

biri de Sicilya Yahudilerine²⁶ aittir. Her bir sinagogda sabah ayinlerinden sonra cemaata Maimonides'ten bazı pasajlar okuyan bir haham vardır. Rabbi Isaac Haber Sicilya cemaatının hahamı olup meşhur bir tabiptir. Rabbi Isaac Mas'ud Sefardimler'in; Rabbi Shem-Tobh al-Furani de yerli Yahudilerin hahamlığını yapmaktadır. Sinagogta Talmud⁽⁸⁾ etüdü yapılmamakta, sadece çocuklara ilk bilgiler verilmektedir. Her öğretmenin 30 veya 40 kadar öğrencisi vardır.^(h)

Şehrin nahiyesinde 'Unb²⁷ adı verilen yerde bir sinagog daha vardır. Dimaşk'tan 1 mil kadar uzakta Cevber denilen bir yer vardır. Burada 60 kadar aileden oluşan yerli bir Yahudi cemaati yaşamaktadır. Burada benzerini daha önce hiç görmediğim güzel bir sinagog bulunmaktadır. Sinagog sağda altı, sol tarafta yedi sıra sütunlar üzerine inşâ edilmiştir. Sinagogun yukarısında güzel bir mağara vardır. Peygamber Elişa'nın burada saklandığı söylenir. Sinagogun Elişa zamanından kaldığını söylerler. Burada bir taş vardır ki, Elişa'nın bu taşın üzerinde "Hazael"²⁸ vaftiz ettiği söylenir. Daha sonra Rabbi Eliezer b. Arakh²⁹ taşı restore etmiştir. Burası aslında ürkütücü bir yerdir. Pek çok kişinin bana söylediğine göre hiçbir düşman buraya hakim olamamış ve burada pek çok hârikulâde (mucizevî) olay da vukû bulmuş.

²⁶ Bu tarihlerde İtalyan Yahudilerinin Suriye ve Mısır'ın değişik yerlerinde ticaret kolonileri teşekkül etmişti.

⁽⁸⁾ Yahudilik'te Tevrat'ın yorumu olarak kabul edilen Talmud, Yahudiler nazarında Tevrat kadar önemlidir. Eski dönemlerde bu yorum şifâhî (sözlü) olarak yapılırdı. Ancak konuların akıldan tutulamayacak kadar genişlemesi ve Bizans ve Sasanî idaresinin baskıları sebebiyle bu geleniğin tehlikeye düşmesi üzerine Yahudi din adamları [(Talmud'u derleyen Amoraim ve şerheden Saboraim)] sözlü nakledilen bu bilgileri yazıya döktüler. İşte bu yazılı metne Talmud adı verilir. Yahudilerin Talmud'u derleme ve şerh çalışmaları özellikle Hz. Ömer döneminde yapılan fetihler neticesinde İslam idaresine girmelerine kadar tamamlanmış bulunmaktaydı. Konuyla ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. Nuh Arslantaş, *Emeviler Döneminde Yahudiler*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, I-III+1-168+Bibliyografya), İstanbul 2000, s. 135-141 (Çeviren).

^(h) Seyyahın verdiği bu rakamlarla Benjamin ve Petachia'nın verdiği rakamlar karşılaştırıldığında Osmanlı dönemine gelinceye kadar şehirdeki Yahudi nüfusunda önemli bir azalma olduğu görülecektir. Benjamin şehir Yahudileri hakkında: "... Dimaşk'te 3.000 kadar Yahudi yaşamaktadır. Bunlar arasında zengin ve âlim kimseler var... Şehirde ayrıca 100 Karaî ve 400 Kutim (Sâmiri) yaşamaktadır. Bunlar birbiriyle barışık bir halde yaşarlar. Ancak birbirleriyle kesinlikle evlenmezler...", şeklinde (s. 57); Petachia ise şehirde "...başlarında bir nasinin (prensin) bulunduğu 10.000 kadar Yahudi..." yaşadığını belirtmektedir (s. 115) (Çeviren).

²⁷ Ben-Zevi, *Hawsh al-Basha* 'da bu sinagogu Enbiyâ olarak isimlendirmektedir.

²⁸ II. Krallar, 7.

²⁹ R. Yohanan b. Zakkai'nin meşhur bir öğrencisi olan bu din adamı I. asırda yaşamıştır.

Zor zamanlarda Yahudiler hep bu sinagoga sığınırılar, böylelikle onlara hiç kimse bir zarar veremezmiş³⁰.

Şimdilerde Dimaşk'a bir vali³¹ daha geldi. Yeni vali şehri adaletli bir şekilde idare etmektedir. Aynı durum Kudüs ve Safed için de geçerlidir. Önceki görevliler kötü icraatları sebebiyle sürülmüşlerdir.

Dimaşk'ta Shebhat'ın yarısına kadar kaldım. Adar ayının 1-11 günleri arasını, 5 Nisan 5282 (2 Nisan 1522) Çarşamba gününe kadar Castatia³² gemisini beklemekle geçirdim. Ancak ne bu gemi geldi, ne de Delamora³³ gemisinden bir haber çıktı. Bu sebeple ben de Türkiye üzerinden gitmeye karar verdim. Yahudi arkadaşlarımla çoğu bu güzergâhı takip etmenin hem tehlikeli hem de çok uzun ve pahalıya mal olacağını söylediler Huzur ve güven içinde seyahat edebileceğim uygun bir kadırgayı³⁴ beklememi belirterek

³⁰ Cevber Dimaşk'ın yaklaşık 1 mil kuzeydoğusuna düşer. Burada Müslüman halkın koyu taassubu sebebiyle ziyaret edilmesi tehlikeli addedilen, Yahudiler tarafından çok mukaddes kabul edilen bir sinagog vardır. Talmud'ta (*Berakhoth III*) Gobar sinagogundan bahsedilir ve Sambari tarafından da bu şekilde mütalaa edilmiştir. Bkz. Neubauer, I, s. 152-3. Sambari, seyyahımızın bu sinagog ve bânileri ile ilgili ifadelerini teyid eder ve Cevber şehrinde yetişen Yahudi din ve ilim adamlarının listelerini verir. Diğer Yahudi kaynaklar için bkz. Zunz, *Itinerary of Benjamin of Tudela*, ed. Asher, N.Y., II, s. 118.

Seyyahın anlatımını mukayese için Fransız seyyahların ifadelerini aynen vermek istiyorum:

Thevenot: "...Burada şehirden yarım menzillik uzaklıktaki Cevber köyüne gidilir. Burası sadece Yahudilerle meskundur. Köyde bir sinagog vardır. Sinagogun sağ tarafında bir mağara yer almaktadır ki, buraya girmek için yedi derecelik eğimli kayanın içinden geçmek gerekir. Buranın peygamber Helie'nin (Elişa) saklandığı yer olduğu söylenir. O, Kraliçe İesabel'in takibinden kaçarak buraya yerleşmiş. Burada 40 gün boyunca kargaların taşıdıkları yiyeceklerle sağ kalmış. Kargaların yiyecekleri bıraktığı deliği görmek hâlâ mümkündür. Mağarada üzerine kandil konan 3 ayrı raf bulunmaktadır" (s. 437).

D'Arvieux ise Cevber hakkında şunları söylemektedir:

"Cevber adı verilen köy Dimaşk'e yarım mil mesafededir. Sırf Yahudilerle meskun olan bu yerde İesabel'in (Jezebel) takibinden kaçan Elişa'nın sığındığı mağaranın burada olduğu söylenir. Bu mağara orta büyüklükte bir mağaradır. Yedi basamaklı taş bir merdivenden sonra dört veya on ayak genişliğindeki bir mağaraya girilir. Mağara duvarında üç ayrı raf bulunmaktadır. Yahudiler bu raflara kandil koymaktadırlar. Mağarada bir delik vardır. Rivayete göre kırk gün boyunca Elişa'ya gagalarında yiyecek taşıyan kargalar taşıdıkları yiyecekleri bu deliğe koymuşlar. Mağaranın yakınında Yahudilere ait bir sinagog bulunmaktadır. Yahudiler çok zekice bir düşünce ile bu köye yerleşenlerin öleceklerine dair bir şâyia yaymışlar ve Türklerin köye yerleşmelerine engel olmuşlar. Bu yalanla Mağara'nın masuniyetini korumuşlar" (II, 461-62).

³¹ "Naippo", Arapça "nâib" kelimesinin İtalyanlaşmış şeklidir. Seyyah burada Osmanlı'nın idarî alandaki yeni uygulamalarından memnuniyetini dile getirir.

³² "Kastadia". E nüshasında "Kostandina" -Konstantinopol'dan (İstanbul) gelen gemi.

³³ "Delamora" (?).

³⁴ "Galera".

yolculuğa öyle çıkmamı tavsiye ettiler. Onların tavsiyelerine uydum ve Fısıh (Passover) Bayramı'nı⁽¹⁾ Filistin'de kutlamakta mutabık kaldık. Yukarıda zikrettiğim tarihte Dimaşk'tan ayrıldım ve katırcılar³⁵ Cuma günü durmak istedikleri için, Sebt'i de (Şabat/Cumartesi) Ürdün (nehri) kıyısında idrâk ettim.

⁽¹⁾ Yahudi bayramlarının en eskisi olan **Fısıh** (Pesah) bayramı, Nisan ayının 15. günü başlar ve 8 gün devam eder. Yahudiler'in Mısır esaretinden kurtuluşları anısına kutlanır. Bayram süresince mayalı hiçbir şey yenmemesi sebebiyle bu bayram Türk Yahudileri arasında "Hamursuz Bayramı" olarak adlandırılmaktadır. Tarihi gelişimi, Yahudi dinindeki yeri ve kutlamaları için bkz. Abraham P. Bloch, *The Biblical and Historical Background of Jewish Customs and Ceremonies*, New York 1980, s. 211-242 (Çeviren).

³⁵ "Mukîrî", Arapça "Mukarî", hayvan güdücü (çoban) anlamındadır. Ben-Zevi'nin "Makkar" ifadesi yanlışır. Seyyah "qof" ile "chaf" harflerini telaffuzda herhangi bir farklılık ortaya koymuyor. Arapça "Kef" harfini İbrânice "qof" harfi ile karşılıyor.

Kitap Tanıtmalar:

Z. VESEL - H. BEIKBAGHBAN - B. THIERRY (de Crussol des Epesse) (et. Birleştiren ve Sunan) *La Science Dans le Monde Iranien à l'Epoque Islamique*, Tahran 1998.

Bu kitap bilim tarihi ile ilgili araştırmaları kapsayan makalelerden oluşmakta olup, başında UNESCO'nun, Strasburg Üniversitesi Rektörünün, yine orada öğretim elemanı olan H. Beikbaghban'ın önsözleriyle bir giriş ve kısaltmaları gösteren cetvelden oluşmaktadır.

Giriş kısmında da belirtilmiş olduğu gibi, bu kitapta, İran ve çevresindeki bölgelerde astronomi, fizik, kimya ve biyoloji ve tıp konusunda yapılan çalışmaların değerlendirilmesi niteliğini taşıyan makaleler yer almaktadır.

Burada ele alınan ilk grup makale astronomi ile ilgilidir. David King'in 'Two *Iranien World Maps for Finding the Direction and Distance to Mecca*' adlı makalede iki haritadan söz edilmektedir. Bunlardan ilki Safaviler zamanından kalma olup, 1989 yılında bulunmuştur. Diğeri ise 1995 yılında bulunmuştur. Her ikisi de aynı haritanın erken tarihli kopyalarıdır. Bu iki harita pirinç levha üzerine yapıldığı için günümüze kadar değişmeden kalabilmiştir. Haritalarda yerleşim yerleri dikkatle işaretlenmiş; koordinatlar gösterilmiştir. Haritalarda yaklaşık 150 yerleşim yerinin belirlendiği görülmektedir. Bu yerlerden biri de XV. yüzyılın başlarında hala önemli bir yerleşim yeri olan Semerkant ve yöresidir. Bilindiği gibi, bu bölge Timur döneminde fevkalade önemlidir. Ancak bu arada, daha önce yapılmış haritaları da gözden kaçırmamak ve özellikle bunlardan XI. yüzyılda Biruni ve X. yüzyılda Habbaş el-Hasib'in yaptığı haritaları göz önünde bulundurmamız gerekir. Bu noktadan da söz konusu haritaları değerlendirmek gerekir. Bu değerlendirme yapıldığında etkileşim ve benzerlikleri belirlemek mümkündür.

Ancak bu iki harita da ortak özellik, daha önce İslam dünyasında yapılmış olan haritalarda görüldüğü gibi, geleneksel matematik coğrafyanın hakim olduğu söylenebilir. Bu yönden de bu haritalar, Rönesans ve Eski uygarlıklar arasında harita bilimi açısından adeta bir köprü niteliğindedirler.

Kitabın ikinci makalesi *Mohammed Bagheri'nin 'the Persina Version of Zij-i Jami by Kusyar Gilani* adlı makalesidir (s.26-31). Makalede ilkin Kusyar Gilani XI. yüzyılda yaşamış olan bir matematikçi-astronomdur. Onun bu eserinin Arudi tarafından yapılmış, *Çehar Makale* adlı bir şerhi de bulunmaktadır.

Makalede Kusyar'ın söz konusu eserinin nüshaları verilmiş, ancak bu nüshaların tam referansları verilemeyerek sadece, Kahire, İstanbul şeklinde bulunduğu yerler belirtilmiştir.

Zic el-Cami'nin içeriği ile ilgili olarak, onun 4 kısımdan meydana geldiği belirtilmiştir. Bunlardan ilki giriş, ikincisi cetveller, üçüncüsü küresel astronomi ve dördüncüsü ise deliller başlıklarını taşımaktadır.

Aslında, bu makaleden anlaşıldığına göre, Kusyar'ın makalesi daha önce Simon Fraser ve Bergren tarafından incelenmiştir ve de Dr. Benno van Dalen tarafından yayınlanmıştır. Ancak, Bagheri, daha çok makalenin Farsça nüshası üzerinde durmaktadır. Onu terminoloji, kaligrafi ve sayı sistemi olarak değerlendirmektedir. Son olarak, makalesini, Kusyar'ı zikreden Bustan'-dan aldığı Farsça bir şiirle bitirir. Makalenin sonunda, metnin Farsça bir özeti verilmektedir.

Astronomi ile ilgili makalelerin üçüncüsü, Kaşi'nin Zic-i Hakani'si ile ilgilidir. Cemşid Gıyaseddin Kaşi ile ilgili bu makale E. S. Kennedy tarafından kaleme alınmış; *Kashi's Zic-i Haqani* adını taşımaktadır (33-40).

Bilindiği gibi, Kaşi XV. yüzyılda yaşamış olan bir bilim adamı olup, eserini hakan olarak kastettiği Uluğ Bey için kaleme almıştır. Kendisinden önce yaşamış olan Nasıreddin-i Tusi'nin (XIII.yy.) Zic'inden de yararlanmak suretiyle hazırladığı bu eserinin dünyanın çeşitli yerlerinde muhtelif nüshaları bulunmaktadır.

Eser altı kitaptan meydana gelmiştir.

I. Takvimlerle ilgilidir; içinde 4 kısım bulunmaktadır;. Bu kısımlarda 1.Rumi takvim (Sölekidlerin); 2. Çin-Uygur takvimi: Moğol ve Çinliler tarafından kullanılan takvim. Burada Çince teknik terimler ve lunar ve solar hesaplamalar verilmektedir. 3. Maliki ya da Celali takvimi Yezdigerd'den Uygurlulara kadar kullanılan takvim; 4. Bütün takvimlerdeki bayramların tarihlendirilmesi.

II. Trigonometrik sapmalar: bu kitap iki kısımdan meydana gelmiştir. 1. Sapmaların hesaplanması; 2. Kısım işlemlerin geometrik delilleri. Bu kitapta, bütün bu hesaplamalarla ilgili cetveller de verilmiştir.

III. Gezegenlerin pozisyonlarının belirlenmesi ile ilgilidir. Bu kitap da iki kısımdan meydana gelmiş olup, 1. Kısım gezegenlerin enlem ve boylam hesaplarıyla ilgilidir; 2. Kısım ise Güneş, Ay, ve diğer gezegenlerin hareketleri ile ilgili bilgi vermektedir.

IV. Küresel astronominin çeşitli işlemleri ile ilgilidir. İki kısımdan meydana gelen kitapta 1. Kısım işlemlerde uygulanan kurallar ve 2. Kısımda göksel koordinatların belirlenmesi ile ilgilidir.

V. Gözlemlere dayalı niceliklerden çıkarların belirlenmesi ile ilgilidir. Kitap 2 kısımdır ve 1. Kısım işlemlerde uygulanacak kurallar verilmektedir. 2. Kısımda ise bazı problem çözümleri verilmektedir.

VI. Geri kalan astrolojik işlemlerle ilgilidir. Bu kitap da iki kısımdan meydana gelmiştir. 1. Enlem tayininde kullanılacak ölçütler ve 2. Kısımda ufuk tayini ve bazı diğer konular ele alınmıştır.

Eserdeki diğer bir astronomi tarihi ile ilgili makale Paul Kunitzsch'un '*The Astronomer al-Sufi as a Source for Uluğ Beg's Star Catalogue (1437)*' adlı makalesidir. (s. 41-48). Makalede ilkin Timur'un oğlu olan Uluğ Bey'in bilimsel çevresi anlatılmakta ve daha sonra, onun meşhur Zic'inden söz edilmektedir. Zic'te verilen yıldız katalogları hakkında kısaca bilgi verildikten sonra, konu ile ilgili çalışma yapan bilim adamları ve onların değerlendirilmeleri ele alınmaktadır. Aslında, makalenin yazarına göre, Uluğ Bey'in vermiş olduğu değerlerin irdelenebilmesi için, daha önce verilenlerle birlikte ele alınıp, karşılaştırılması gerekir. Nitekim, yazar, Kunitzsch bu noktadan hareket ederek, Batlamyus, daha sonra el-Sufi Tusi'nin değerlerini karşılaştırmaktadır.

Astronomi ile ilgili bir başka makale Michael Hofelich tarafından kaleme alınmış olan '*The Making of Taqvim in Iran*' adlı makaledir. Bu kısa makalede takvim kelimesi etimolojik olarak değerlendirilmekte ve İran'da günümüze kadar gelen iki takvimin değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Eserin ikinci bölümünde (s.55-70) astroloji ile ilgili bir makale vardır. Sergei Tourkin tarafından kaleme alınmış olan *Another Copy of Ahkam-i Qiranat by Iransah b. Ali b. Nisapuri* adlı bu makalede, makalenin adından da anlaşıldığı gibi Nişaburi'nin *Ahkam-i Kiranat* adlı eseri nin değerlendirilmesi yapılmaktadır. Burada ilkin eserin yazma nüshalarının yerleri verilmekte ve bunlar kısaca tanıtılmaktadır. Bu konuyla ilgili olarak ilk çalışmalar 1960 yılında başlamıştır. Nişaburi'nin söz konusu eserinin muhtelif yazma kütüphanelerinde bulunan nüshaları arasında bu yazıda özellikle Kahire nüshası (Darü'l-Kütüp 5/3/31) ve St. Petersburg (Institute of Oriental Studies, Ms.B., no. 4383 (St.Petersburg) 124) nüshasından söz etmektedir.

Eserin ilk kısmı (mukaddime) elementlerle ilgilidir. Bu kısımda 1. Bölümde gök cisimlerinin üç tipi ve onların kavuşum durumları ele alınmaktadır. Bu üç tipte ilki Güneş, ikincisi yüksek gezegenler, Mars gibi ve sonuncusu ise Venüs ve Merkür'dür. Burada her birinin pozisyonları ile ilgili açıklamalar verilmektedir. İkinci bölümle beşincisi arasında genel bilgiler verilmektedir. 6. Bölümde konjonksiyonla ilgili bu ön deyişler yer almaktadır.

Eserin ikinci kısmı gerekli hesaplamalarla ilgili olup, buranın alt kısımlarında, Satürn, Mars gibi gezegenlerin hareketleriyle ilgili durumlar ve bazı sabit yıldızlarla ilgili açıklamalar içermektedir. Bunların ayrıca açısız konumları da verilmektedir. Yine bu kısımda yörüngeler ve onların çeşitleri tartışılmaktadır. Bu kısımdaki açıklamaları tamamlar nitelikte olmak üzere, gerekli hesaplamalar da verilmiştir.

Eserin üçüncü kısmı horoskopi ile ilgilidir. Burada ilkin anahtar niteliğindeki belli açıklamalar sunulmuştur. Burçların özellikleri, özellikle bazı dini olaylara ilişkin örneklerle anlatılmaktadır. Örneğin Hz. Peygamberin Mekke'den Medine'ye göçü ile burçların açısız pozisyonu arasında bir ilişki kurularak açıklanmaktadır. Yine bu kısımda gelecekle ilgili bazı prediksiyonlara da yer verilmektedir. Makalenin sonuna St. Petersburg nüshasının bir fotokopisi ilave edilmiştir.

Eserin daha sonraki kısmında ele alınan matematikle ilgili makalelerden birisi Sonja Brentjes'in '*On the Persina Transmission of Euclid's Elements*' adlı eseridir. (s.73-94) Bu makalede, yazar, *Elementler* adlı Euclid'in meşhur geometri eserinin Farsça nüshalarının bir değerlendirmesini yapmaktadır. Yazar bu değerlendirmeleri yaparken, *Elementler*'in mevcut Farsça nüshalarının her birini ayrıntılı bir şekilde tanıtmıştır.

Matematik ile ilgili bir başka makale Jafar Aghayani-Chavoshi'nin *Abu al-Wafa Innovateur de la Géométrie Pratique dans le Monde Islamique* adlı makalesidir. Bu makalesinde yazar, İslam dünyasının belli başlı matematikçi-astronomu olan Ebu'l Vefa'nın geometri çalışmalarını tanıtmaktadır. Bilindiği gibi, Ebu'l-Vefa, Beyruni dönemi bilim adamlarındandır. Ondan önce, bu alanda çalışanlar arasında Sabit b. Kurra ve Beni Musa Kardeşleri, yazar zikretmektedir.

Makalede, yazar, Ebu'l-Vefa'dan önce bu alanda çalışanları zikrettikten sonra, onun yaşadığı çevreyi ele alıp, anlatır. Özellikle Bağdat çevresi ve o bölgenin siyasi ve kültürel olanaklarını irdeler. Bu sırada idareci olarak, Bağdat'ta Adud el-Devle bulunmaktadır, o ve onun oğlu Baha el-Devle bilimle ilgili ve bilim adamına karşı hoş görülmesi insanlardır.

Yazar, Ebu'l-Vefa'nın politik çevresinden söz ettikten sonra, uygulamalı geometri ve Ebu'l-Vefa'nın konuyla ilgili çalışmalarına geçer. Burada kastedilen, daha çok mimari dahil olmak üzere geometrinin kullanımı ile ilgili açıklamalar verilmektedir. Bu arada, Ebu'l Vefa'dan alınmış bazı problem çözüm örnekleri de verilmektedir.

Yazar makalesinin üçüncü kısmında Ebu'l-Vefa'nın *Kitab el-Necarat* adlı eseri hakkında bilgi verir. Eser, esas itibarıyla bir geometri eseri olup, birinci kısmında geometrinin kaidelerini

ve geometride kullanılacak belli başlı araçları; ikinci kısmında elementer yapılar ve onların Yunanlılardaki temellerinden söz eder ki bunlar arasında açının üçe bölünmesi problemi de vardır; dördüncü kısımda düzgün çokgenler, örneğin 3, 4, 5, 6 vb gibi ele alınır. Beşinci kısımda düzgün çokgenlerden özellikle beşgen ve altıgen üzerinde durulur. Bunların daire ile ilişkisi ele alınır. Altıncı kısım üçgenlerle ilgilidir. Yedinci kısım kare ve üçgen arasındaki ilişki ile ilgilidir. Burada üçgenlerle ilgili çeşitli problemler de ele alınmaktadır. Sekizinci kısım eşkenar üçgenler ve onlardan elde edilen çeşitli şekillerle ilgilidir. Dokuzuncu kısım dörtgenlerle ilgilidir. Bunlar arasında trapezium ve dikdörtgen de vardır. Onuncu kısım kareden elde edilen ve karenin başka şekillere dönüştürülmesi ile ilgili problemleri ele alır. On birinci kısım daire ile ilgilidir. Düzgün çokgenler ve daire arasındaki ilişki de burada ele alınmaktadır. Örneğin düzgün 12 yüzlü gibi.

Ebu'l-Vefa'nın bu eseri genel olarak değerlendirildiğinde onda Yunan geometrisinin etkisinin çok açık görüldüğü belirtilmekle ve bunlarla ilgi ayrıntılı bilgi makalede müstakil olarak ele alınıp, incelenmektedir. Bunun en açık delili Euclidian geometrinin temelleri ile ilgili temel yapıların Ebu'l-Vefa'nın kitabında ele alınış şeklidir. Ayrıca Ebu'l-Vefa Yunan geometrisinin t klasik problemlerini ele alıp, onlara çözüm teklif etmiştir. Yine çokgenlerle ilgi verdiği bilginin Euclid'in *Element*'lerindekiinden pek de farklı olduğu söylenemez.

Yazar, esere dayalı olarak, Ebu'l-Vefa'nın sayılar teorisi ile ilgili açıklamalarını da değerlendirir.

Sonuçta, yazar, Ebu'l-Vefa'nın Müslüman ve Hıristiyan dünyasındaki etkilerini tartışır; onun eserinin çevirilerinden söz eder ve bu yolla, Batı dünyasında ve Doğuda kimleri etkilediğini anlatır. Burada söz konusu edilenler arasında Doğuda XV. yüzyılda yaşamış olan Kubnani ve Batıda ise, Charles Henry zikredilmektedir.

Eserin bundan sonraki bölümünde fizik tarihi ile ilgili yazılar yer almaktadır. Bu yazılardan ilki Elaheh Kheirandish'in *The Menazir Tradition through Persian Sources* adlı makalesidir. (s.125-145)

Burada, İslam dünyasında yazılmış olan optikle ilgili eserler ele alınarak değerlendirilmektedir. Her ne kadar hiçbir Arapça nüshası günümüze kadar gelmemişse de Batlamyus'un Optik adlı eserinin etkisini hemen bütün bu eserlerde görmek mümkündür. Konuyla ilgili ilk eserlerden birisi el-Kindi'ye ait olup, (870) bu eserin Latince bir nüshası mevcuttur (*De aspectibus*). Yine bir başka optik eseri, Ahmed b. İsa'ya aittir. (864). Aynı şekilde Nasireddin-i Tusi'nin de *Optik (Menazır)* adlı bir eseri bulunmaktadır. Yine bu konuda İslam dünyasında yazarlar arasında, Kutbettin Şirazi ve Suhreverdi de bulunmaktadır.

Daha sonraki dönemlerde bu konu ile ilgilenenler arasında ise, Gıyaseddin Mansur Dastaki(XVI.yy.), Kasım Ali el-Kayini (XVII.yy), Kadı Hüseyin Cavnपुरi (XIX.yy) zikredilmekte ve onların eserlerinden örnekler verilerek, değerlendirilmeleri sunulmaktadır. Makalenin sonunda bu eserlerin ışığında, İslam dünyasının bu konudaki çalışmalarının Batı bilim dünyasındaki akisleri ele alınmaktadır.

Eserin daha sonraki bölümünde teknikle ilgili yazılar yer almaktadır. Burada ele alınan ilk makale İraj Afshar'ın *La Notion de Science appliquée dans les Textes Classiques Persans'* adlı makalesidir. (155-164).

Bilindiği gibi, İslam dünyasında teknik konular daha çok uygulamalı bilimler adı altında ele alınmıştır. Bu konuyla ilgili olarak, bazı eserlerin *mecmuat el-sınayi* adını da taşıdığı görülmektedir. Hatta öyle ki uygulamalı bilimlerden olarak kabul edilen tıp bile bu esasa göre, ad-

landırılıp, Ali b. İsa da, aynı görüş açısından hareketle eserine *Kitab el-Sinaat* adını vermiştir. Konuyla ilgili çeşitli kaynaklarda bazı belirlemelere de değinen yazar, *Çehar Makale*'de bu konuyla ilgili olarak geometrinin bir tanımını vermektedir: '*geometri öyle bir sanattır ki, çizgilerin, şekillerin ve de düzlemlerin bilgisinden oluşur.*'

Aynı şekilde teknik yapıya sahip disiplinler arasında astroloji de zikredilmektedir. Örneğin Nasıreddin-i Tusi uygulamalı bilimler adı altında tıbbi da saymaktadır. Yine 5 sanat arasında demonstrasyon (burhan), polemik (cedel), konuşma (hitabet), şiir, sofizm (mugalata) sayılmaktadır.

Uygulamalı bilimler arasında kabul edilenlerden biri de alşimdir. Burada sanat diye alşiminin değerlendirilmesinde en önemli hususlardan birisi, onun uygulama yönünün olmasıdır. Yine Nasıreddin-i Tusi'nin sanatları sınıflandırırken, 1. En üst seviyedekiler: istifa, *up, nücüm, kitabet*; 2. Orta seviye: *Ziraat*; 3. en altta olanlar: *mutribi, haccam ve dabbag*.

Genellikle uygulamalı bilim dendiğinde daha çok fen, yani uygulama esas alınmaktadır. Bunun en güzel örneklerinden biri Hacı Halife'nin *Keşf el-Zünun* adlı eserinde verilen açıklamadır. Bunu daha anlatabilmek için, yazar, XIX. yüzyıldaki politeknik kelimesiyle buradaki sanat kelimesinin eş anlamlı olduğunu söylemektedir.

Ayrıca, bazı klasik Farsça eserlerde de uygulamalı bilimlerle ilgili bilgi bulunmaktadır. Bunlar arasında, yazar, Muhammed Isfahani'nin *Netüce el-Devlet* (XVII.yy.) (saatler, yağ elde etme, değirmenler hakkında), Raşideddin Fadllah'ın *Atar ve Ahya* (XIII.yy.) (ziraatle ilgili), Nişaburi'nin *Cevhername-i Nizami* (XII.yy.) zikretmektedir. Yine bu eserler arasında Kaşani'nin *Arayış al-Cevahir* ve *Nefayis el-Atayib* (XIV.yy.) (seramikle ilgili), *Karname* ve *Maddet el-Hayat* (XVI ve XVII. yy.) (parfümler, parfüm yapımı) gibi eserlerden söz edilmektedir.

Yazar, uygulamalı bilimlerle ilgili olarak binlerce eser olduğunu belirtir. Çünkü bu konuyla ilgili farklı konulardaki eserlerde bilgi verilmektedir. Bunlar arasında *Fütüvvetnameleri*, *Sahr -Asab* (düzenle ilgili) adını taşıyan eserleri, şehirler ya da yerleşim yerleriyle ilgili eserleri (*Kabusname* XI.yy) gibi, *Nevruzname* (Ömer Hayyam'ın eseri) gibi eserleri sayar.

Yazarın uygulamalı bilimlerle ilgili bilgi verilen kaynaklar arasında zikrettiği eserlerden birisi de Fahreddin Razi'nin XVIII. yüzyıla kadar birçok esere kaynaklık etmiş olan *Cevahir el-Ulum Humayuni* adlı kitabıdır.

İslam dünyasında uygulamalı bilimlerle ilgili eserler arasında önemlilerinden biri olarak, *Mecmuat el-Sanayii* zikredilmektedir. Bu eser, XVII. yüzyılda kaleme alınmış olup, bazılarına göre yazar Mir Yahya bazılarına göre ise Magribi'dir. Yazar, onun yazarını Kamran Şirazi olarak belirler ve eserin 1684 yılında kaleme alındığını söyler. Eser birçok bölümlerden oluşmaktadır. Giriş kısmı 8 kısımdan meydana gelmiştir. Taşlar, altın, metrik sistem, cam yapımı konuları ele alınmaktadır. Eserde ele alınan diğer konular arasında dokumacılık, mücevher yapımı, gibi konuları içerir. Eserin Batu dillerinden çeviri olduğu görülmektedir. Çünkü, verilen teknik bilgide Batu tarzı belirlenmektedir.

Makalede zikredilen teknoloji ile ilgili eserler arasında *Matla el-Ulum* ve *Mecmuat el-Funun* adlı eser de bulunmaktadır. Eser, (XIX.yy.) Hakim Vacid Ali Han adlı Hintli bir hekim tarafından yazılmıştır. Eserde 37 kısım bulunmaktadır. Burada ele alınan aletlerden bir kısmı doğrudan tıbbi müdahalelerde kullanılanlar olup, bir kısmı ise veteriner hekimlik ve başka gayelerle kullanılmış olanlardır. Makale genel olarak değerlendirildiğinde daha çok kavramların daha anlaşılır kılınması açısından önem taşır, yani, sanat, teknik, zanaat ve fen arasında ne gibi bağlantı vardır; farklı oldukları noktalar nelerdir? Sorularının cevabı verilmektedir.

Daha sonraki makale Yves Porter'ın '*Textes Persans sur La Céramique*' adlı makalesidir. Makalede ilkin İranlı sanatkarların bu konuda ne kadar yetkin oldukları belirtildikten sonra, konuyla ilgili bazı eserler ele alınarak daha ayrıntılı değerlendirmeler sunulmuştur. Bunlardan birisi de Nizami'nin *Cevahirname*'sidir. Aslında konuyla ilgili tek eser bu değildir. Daha sonra XIV. yüzyılda Abu Kasım Kaşani'nin el-Hasib adlı eseri de bu konuda önemli bir kaynak olarak verilmektedir.

Yazar, seramik tekniklerini incelerken özellikle fırınlar üzerinde durur. Fırınların yanı sıra kullanılacak toprak, boyalar ve nihayet süslemeler de seramiğin şekillenmesinde etkin öğeler arasında ele alınıp, ayrıntılı olarak verilir. Son olarak da Farsça seramik üzerine kaleme alınmış eserler; yazılış tarihleri ile basit bir leksikon verilmektedir. (s.165-197. İlginç bir şekilde makaleye bağlı hiçbir seramik resim ya da şeması verilmemiştir.

Daha sonraki teknikle ilgili makale Hasan Taromi-Rad'ın '*The Persian Translation of Badi al-Zaman al-Jazari's Treatise on Mechanics*' adlı makalesidir. Makalenin başında, kısaca eser hakkında bilgi verildikten sonra, Prof. Donald Hill'in çevirisi esas alınarak bir değerlendirmesi yapılmıştır. Ayrıca eserin Farsça çevirisi ve çevirinin yapıldığı dönem hakkında bilgi verilmektedir, ancak, çevirmen adı zikredilmemekte; çevirinin çeşitli nüshaları esas alınarak bu değerlendirmeler yapılmaktadır.

Bilindiği gibi, Cezeri'nin bu eseri daha sonra 2002 yılında S. Tekeli, M. Gökdoğan ve Y. Unat tarafından Türkçeye kazandırılmış ve TTK tarafından bu çeviri yayınlanmıştır.

Bu kitaptaki bir başka teknoloji ile ilgili makale Fariba Afkari'nin '*The Unique Persian manuscript of Kasf al-Sanayi of Ali Husayni*' adıyla kaleme aldığı ilginç yazısıdır. Makalenin başlığında da belirtilmiş olduğu gibi, burada incelenen eser XIX. yüzyılda (13.yy H.) kaleme alınmış bir makaledir. Eser, makalenin başında kısaca tanıtılara ve içindeki kısımlar verilerek kısa bir değerlendirmesi yapılmıştır. Ayrıca eserden iki sayfa fikir vermek üzere makaleye ilave edilmiştir.

Eserde topla ilgili 7 makale bulunmaktadır. Bunlardan ilki tanınmış tıp tarihçisi Mehdi Mohaghegh'in '*Danish-name by Maysari, The Oldest Medical Compendium in Persian Verse*' adlı makalesidir. Makalede kaynak eserin içeriği tanıtılmakta olup, onun bir değerlendirilmesi yapılmaktadır.

Bu kısmın ikinci makalesi Lutz Richter-Bernburger'in '*On the Diffusion on Medical Knowledge in Persian Court Culture During the Fourth and Fifth Centuries A.H.*' adlı makalesidir. Bu makalede 4-5 yüzyıllarda İran'da hakim olmuş olan Samaniler zamanında tıbbın yeri değerlendirilmiş; bu bağlamda olmak üzere, Razi, Mecusi, Tabari gibi yazarların etkileri tartışılmıştır. Bu yazarların etkisi altında sarayda gelişen anlayış; dinin ne denli etkin olduğu değerlendirilmiştir. Makalede özellikle üzerinde durulan Keykavüs ve onun Galenik tıp bağlamındaki görüşleridir. Onun Hint tıbbından etkilendiği ve yine onu etkileyen eserlerin bir listesi vermiştir.

Bu kısmın üçüncü makalesi B. Thierry de Crussol des Epesse'in '*Les Apports du 'Discours sur l'Oeil d'Ismail Gurgani*' adlı makalesidir. Bu makalede yazar İsmail Gurgani'nin gözle ilgili bu eseri hakkında bilgi vermektedir; eserde geçen belli başlı hastalıkları ele alıp inceler; Gurgani'nin konuyla ilgili tanımlarını verir. Daha sonra göz hastalıklarıyla ilgili çalışmaları olan Ali b. İsa ki, İbn Sina'nın öğrencilerindedir, karşılaştırır. Yazar, esere sadece tıbbi açıdan bakmaz; aynı zamanda dini açıdan da değerlendirmesini yaparak, Gurgani'nin gözle ilgili eserini değerlendirir.

Eserin tıpla ilgili makalelerinden dördüncüsü Andrew Newman tarafından kaleme alınan '*Tashrih-i Mansuri*'dir. On dördüncü yüzyılda Ahmed b. Mansur tarafından yazılmış olan yaklaşık 40 varaklık resimli bir anatomi kitabının değerlendirilmesidir. Burada yazar eseri daha çok peygamber tıbbi açısından ele almaktadır ve değerlendirmektedir. Aslında eserin anatomi konusunda olması, her ne kadar yer yer bazı dua ve dilekleri içeriyorsa da, yine yazarın ifade etmiş olduğu gibi, İbn Sina'ya başta olmak üzere, mevcut otoritelerden yararlanmak suretiyle hazırlanmış bir anatomi kitabıdır. Ancak yazarın pek de fark edemediği bazı noktalar, eser incelendiğinde İslam klasik tıbbını bilen kişilerin dikkatini çekmektedir. Bu farklar sadece bilgi farkından kaynaklanmaktadır; eserin hacimli olmaması; bazı konuların özetlenerek verilmek istenmesi çeşitli eksiklikleri doğurmaktadır; hatta genelde bir hata silsilesi şekillenmektedir. Örneğin kan dolaşımının anlatılması sırasında, bazı ayrıntıların atılması, genel bilgiyi anlaşılabilir kılmakta; hatalı anlayışlara yol açmaktadır.

Eserin bu kısmının beşinci makalesi Hushang A'lam'ın '*Termes Pharmacologoues dans le Mahzan al-Adviya de Muhammad Huasayn Aqili Hurasani (XVIII)*'dir. Daha önceki eserlere nispetle bu makalede daha yeni bir döneme ait bir eserin değerlendirilmesidir. Aqili Hurasani'nin '*Mahzan al-Adviya*' adlı eseri değerlendirilmektedir. Yazar makalesinin sonunda 'Farsça kaleme alınmış zengin ve bol farmakoloji terimleri içeren bir eser' olarak değerlendirmesini tamamlamaktadır.

Bu kitabın bu kısmının daha sonraki makalesi Arif Naushahi'nin '*Timtal-i Asya va Azhar al-Adviya*' adlı makalesidir. Makalede yazar, XIX. yüzyılda otlarla ilgili olarak kaleme alınmış olan bir eserin değerlendirmesini yapmaktadır; makalenin sonunda Gulam Ali'nin terim listesi ek olarak verilmektedir. 160 Kündes; 197-198 bülbül gibi.

Daha sonraki makale Emilie savage-Smith'in '*Illustrated Persian Medical Manuscripts in the Libraries of United Kingdom*' adlı makalesidir. Makalenin adından da anlaşıldığı üzere, yazar, İngiltere'nin kütüphanelerinde bulunan Farsça kaleme alınmış resimli yazma eserlerini tanıtmaktadır. Bunlar arasında 10 numarada Andrew Newman'ın tanıtmış olduğu Teshrih-i Mansuri de bulunmaktadır.

Eserin diğer bölümünde kozmografi ile ilgili makaleler yer almaktadır. Bu kısımda bir tek makale vardır. Bernd Radtke tarafından '*Persian Cosmography, Early Tefsir and nestorian Exegesis*' adını taşıyan bu makale İran kozmografisi ile, nispeten erken dönemde oluşmuş olan Nesturyen kozmografisi arasındaki ilişki ve etkileşimi ele almaktadır. Hıristiyan kronikleri, İskenderiye okulu anlayışı ve İslam dünyasında oluşmuş olan görüşleri karşılaştırmaktadır.

Eserde simya ile ilgili bir tek makale olup bu makale de Pierre Lory'nin '*Alchimie et philosophie Chite*' adını taşımaktadır. Bu makalede, daha çok XVIII. yüzyıldaki sufi anlayış ve buna paralel olarak Muzaffer Ali Şah Kirmani'nin görüşleri ele alınıp, tartışılmaktadır. Bu bağlamda olmak üzere hikmet, sufizm, simyadaki madde anlayış varlık fikri arasındaki kesişme noktaları belirlenmeye çalışılmaktadır.

Eserin bundan sonraki kısmında müzikle ilgili makaleler yer alır. Müzik konusunda 3 makale vardır. Bunlardan ilki Muhammad Taghi Massoudieh'in '*le Terme de Makam dans les Traites et les Manuscript*' adlı makalesidir. Makalenin adında da belirtilmiş olduğu gibi, çeşitli müzik makamları Şirazi ve benzeri gibi bu konuda yazarların eserlerinden de yararlanılarak tanımlanmaktadır.

Müzikle ilgili ikinci makale Jean During'in '*Science Divine at Science des Hommes*' adlı makalesidir. Bu makalede Farabi gibi bazı müzik üstadları olup da aynı zamanda filozof olan ki-

şilerin müzikleri tartışılmakta ve de müzik metodolojisi hakkında bilgi verilerek, İran ve özellikle Şiraz bölgesi ile Horasan bölgesinin müzik anlayışları arasındaki farklar gösterilmeye çalışılmaktadır.

Müzikle ilgili son makale D. Yusupova'nın '*From the History of Music in the Central Asia from the 14th Century to the Beginning of the 20th Century*' adlı makalesidir. Diğer makalelere göre daha modern bir dönemi ele alıp inceleyen bu makalede söz konusu yörelerde, örneğin Tacikistan, Özbekistan vb. yerlerdeki müzikteki gelişmeler ve değişimler anlatılmaktadır. Bu yörelerin bir kısmı aslında XX. yüzyıla kadar İslam dünyasının bir parçasıdır. Yirminci yüzyılda Sovyetler Birliği'nin sınırları içinde kalmıştır. Bu yörelerdeki müzikle ilgili bilgi verilirken belli başlı bazı yazarların çalışmaları da kısaca değerlendirilmiştir.

Eserin son makalesi dille ilgilidir. Angelo Michele Piemontese'in '*Persan, Langue des Sciences et Langue de Cour dans l'Iran Médiéval*' adlı makalesidir. Burada Ortaçağ'da Farsçanın bilim dili olarak bir değerlendirilmesi yapılmaktadır. Bazı Farsça kaleme alınmış bilimsel eserlerde zikredilerek, Farsçanın ne denli bilim dili olduğu gösterilmeye çalışılmıştır.

Genel olarak değerlendirilecek olursa, bu kitap İran'ı merkeze alarak hazırlanmış çeşitli bilimsel konularda, bu dilde veya İran dediğimiz coğrafyada ya da bu coğrafya ile ilgili olarak yapılan çalışmaları kapsayan bir eserdir. Özellikle Ortaçağ bilim ve düşüncesi ile ilgilenenlerin mutlaka görmesi gereken bir el kitabı niteliğindedir.

ESİN KAHYA

SETTAR CABBAR, *Kurtuluş Yolunda*. Yayınlayanlar: A. Sumru Özsoy, Claus Schönig, Esra Karabacak. İstanbul 2000. Orient-Institut der DMG, İstanbul, ISBN 3-515-07035-4; 335 s.

Türkistan sahasındaki insanların geçmişi, uzun bir zaman kendi iç gelişmeleriyle devam etmiş, XIX. yüzyıl ortalarından itibaren Rusya Çarlığı'nın etkisine girmiştir. Dünyayı kendi aralarında, çeşitli adlar altında paylaşan Avrupa devletleri, Türkistan sahasında Rusya'nın etkili olmasına ses etmemişlerdir. Ruslar, öteki Avrupalılar gibi kimi zaman medeniyet=civilization adına bu sahalara el koymuşlardır.

Türkistan, XIX. yüzyıl sonlarında siyasi bakımdan birliğini kaybetse de, bir kavram olarak etkinliğini korumuştur. Hatta bu etkinlik, 1924'lere kadar devam etmiştir. Bu senede, Türkistan buraya hakim olan Sovyet idaresi devrinde kaldırılmış, boyları=kabileleri esas alan bir siyasi teşkilatlanma getirilmiştir. Böylece Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan, Kırgızistan ve Kazakistan terimleri zaman içinde ortaya çıkmış ve çıkacaklardır. Buna karşılık tarihi kökleri olan Hive veya Harezmi Halk Cumhuriyeti gibi kavramlar yaşatılmamıştır.

1917 Şubat ve Ekim ihtilalleri sonrasında, Rusya sahasında, kısa bir süre için de olsa esen hürriyet rüzgârı, sonucunda Türkistan'ın yeni idaresi 1920'lerde 150 kadar genci Batı (Türkiye ve Almanya)'ya tahsile göndermiştir. Vaktiyle Osmanlı Devleti de Avrupa'ya öğrenci göndermesini hızlandırmış idi. İşte Taşkent idaresinin Avrupa'ya gönderdiği ve bazılarını bir vesile ile bildiğimiz Türkistanlı gençlerden birisi *Settar Cabbar*'dır.

Settar Cabbar, Almanya'daki kimya öğretimini tamamlamış, fakat ülkesindeki gelişmelerden de çok etkilenmiştir. Muhtemelen *Türk* kavramı ile yakından bağlantılı diye *Türkistan* kavramının kaybolmasına üzülmektedir. Onun bu yöndeki çabalarının gelecek araştırmalarda biraz daha gün ışığına çıkması beklenir. Bu yıllarda İstanbul'dan iktisat okumak üzere gelen Hayri Tokay ile birlikte bir eser hazırlarlar. Böylece, günümüzdeki Özbek Türkçesiyle İstanbul Türkçesi karışımı bir metin ortaya çıkar. Burada eseri hazırlayanlar, günümüzde Türkistan halkına verilmeyen *Türk* kavramını, yazarın rahatça kullanmasına müdahale etmemişlerdir. Çünkü, bazı bilim adamları ve çevreler kabul etmese de, gerçek budur.

Settar Cabbar söylemiş, Hayri Tokay önce el yazısı ile tesbit etmiş, sonra da çalıştıkları enstitüdeki daktilo makinesiyle metni yazmışlardır. Elimizdeki metin, işte bu daktilo edilmiş şekildedir. Yazar olarak, Settar Cabbar kendisine *Subutay* mahlasını seçmiştir. Almanca makaleden öğrendiğimize göre başta bir de Arslan bulunmaktadır.

Tipki basımı ve İngilizce çevirisi verilen metnin dil özellikleri ile ilgili geniş bir giriş eserin başında yer almaktadır (s. 11-89).

11.3.1931 Berlin'de kaleme alınan *Kurtuluş Yolunda*, 103 yaprak, yani sahifedir. Üç bölüm ve "Koşumca" denilen Eklerden oluşmaktadır. Ancak Koşumca'nın malzemesi yoktur.

Birinci Bölüm "Türkistan'da yeni Şairler" başlığını taşıyor. Bir "Başlangıç" sonrasında, önce daha eski kuşaktan *Miri*, *Siddiki*, *Soğu-zade*, *Hamza Hekimzade* ve *Tevalla* anlatılmaktadır. Yeni kuşak şairler ise *Firet* ile başlıyor. *Batu*, *Elbek*, *Çolpan* ve *Magcan* ile devam ediyor. Eserin en hacimli kesimi burası olup, her şair için sırasıyla, 17, 8, 9, 19, 6 sahife bilgi veriliyor.

Gerçi bunların önemli bir kesimi şiirlerin aktarılmasıdır; fakat yine de dikkati değer yeni bilgiler verilmektedir.

Settar Cabbar, Taşkent merkez olmak üzere Türkistan birliği fikrini benimsemiştir. Günümüzde "Kazak Türklerinin büyük şairi" diye tanımlanan (Ferhat Tamir, *Mağcan Cumabayef Ölenderi (Mağcan Cumabayulu'nun Şiirleri)*, Ankara 1993, s. 143) *Mağcan Cumabay*'ı da eserine alır. Hatta bu vesile ile şöyle der: "Türkistan'da Türk ili oturak ve köcebe olarak ikiye bölünür. Şimdiye kadar gördüğümüz şairler hep oturak Türkleri idi, yani şimdi Özbek adlananlardır. Cumabay ise Türkistan'ın köcebe, yani Kazak Türklerindedir. Eskiden bütün Türkler "Çağatayca" adlanan umumi Türkçe de yazar idiler" (s. 230, ing. 231).

Settar Cabbar, Mağcan'ın Türkiye Türklerine hitaben yazdığı şiirini de eserinde alır. "Anadolu istiklal vuruşunda iken Cumabay'ın Türkiye'deki milletdaşlarına hitaben aşağıdaki şiiri de çok güzel ve samimidir":

Alisdagi bavrıma/*Uzaktaki Kardeşime*

Alılda avur azab cikken bavrım / *Uzakta ağır azap çeken kardeşim*
Kavurgan baycecekdek bavrım / *Solmuş çiçek gibi kuruyan kardeşim (237)*
... (Türkiye Türkçesi F. Tamir'den, s. 120).

Kazak Cumabay'dan başka, Türkmen Cüneyd Han'ı da Türkistan'ın istiklali için mücadele eden Basmacı önderleri arasında anar (s. 244, ing. 245).

İkinci Bölüm "Basmacı ve Türküleri" adını taşır. Türkistan millî mücadelesi için girişilen harekete katılan ve nedense Ruslar tarafından "yol kesici, ev-köy basıcı" gibi adlandırılan Basmacılar burada, *Türk istiklalcileri* diye heyecanla anlatılır. O, "elde silahla Türkistan'ı Ruslardan temizlemek isteyen Türk istiklalcilerini Ruslar dünyaya "Basmacı", yani haydut olarak tanıtmak istediler" diyor (s. 244, ing. 245). Settar Cabbar iki Basmacı reisinden sitayişle söz ediyor. İbrahim Lakay ve Cüneyd Han.

Eserin dikkate değer bir yönü, 1916 büyük isyanı ile ilgili verdiği bilgilerdir. Savaş sırasında ve bir müttefik ülkede görüldüğünden nedense İngiliz-Fransız kaynaklarına yeterince yansımaya bu hareketi, bir Alman gözlemcisinden ayrıntılı olarak yazmaktadır. Bu isyan gerçekte çok büyük boyutlu olmuştur. T. Baykara'nın Kırgızistan'da iken bir vesile ile öğrendiğine göre mesela Kırgızların nerede ise yarısı bu isyanda kırılmıştır. Türkistan'daki büyük harekete, sonraki Basmacı hareketinin de kökü gibidir. Settar Cabbar, Basmacılardan gelecekteki Türkistan millî ordusunun doğacağından ümitlidir.

Settar Cabbar'ın söz ettiği Basmacı Türkülerini, Basmacı hareketinin içinde olan Zeki Velidi Togan'ın *Haturalar* (2. baskı Ankara, 1999, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 371)'ında da geçen türkü, 277 nci sahifede şöyle kaydedilmiştir:

Togan	Settar Cabbar (s. 277)
Bu taşlarda kim yatқан u	Bu taşlarda kim yatқан
Asker balalar yatқан	Asker balalar yatқан.. aman-aman!
Bağırına taş batıp	Yanbaşığa taş batıp..
İli için can atқан	Oruslerge ok atған! ...aman-aman.

Eserin üçüncü bölümü, "Edebiyat Hegemonisi Ustide Güreş" başlığını taşıyor ve edebiyatın Sovyetleşmesi üzerindeki mücadeleyi belirtiyor. Türkistan'daki proleter edebiyat yaratma faaliyetleri ve ünlü şairlerden bu yolda yararlanmaya çalışmaktadırlar. Ancak bu çabaları neticesiz ka-

lacaktır, diyor. Edebiyatın büyük önemi ve yeni yetişen kuşaklarda var olan millî duygular sebebiyle, Ruslar Moskova'daki Özbek orta mektebini kapatmışlardır (s. 302-303).

Eserde yer alan notlar tarihî bakımdan yetersiz de olsa yine yararlıdır. Sonunda, aynı yazarın Arslan Subutay olarak kaleme aldığı *Dichter und Dichtung in Turkistan*'ına yer verilmiştir (s. 317-335). Bu ise Türkçesi olan metnin adeta bir özeti gibidir.

1920-30 yıllarının hem güzel hem de acı günlerini yansıtan bu eser, birkaç yönden dikkat çekiyor.

a. Türkistan insanının, özellikle aydınlarının, o dönemde kendilerini *Türk* hissettiklerini anlıyoruz. "Türk" ve "Türkçe", Türkistan doğumlu Settar Cabbar için doğal bir gerçektir. Bu gelişmeler Türkistan sahasında özellikle genç kuşakta bir çeyrek yüzyıldır devam edegelmiştir.

b. Türkistan'ın birliği, hem siyasi hem de kavram olarak ora insanının içinde yer almıştır. Bu sebeple Kazakistan'ın Türkistan'dan ayırdığını belirttiği Ayas(Gayas) İshaki de eleştirilmektedir (s. 238; 240, ing. 239, 241). Buna karşılık Enver Paşa (1880-1922) yüceltilmektedir.

c. Türkistan sahasında dikkate değer gelişmeler olabileceksen Stalin, 1937'deki büyük hareketi ile, bunun bir süre için söndürmüştür.

d. Türkistan hareketi, yurt içinde daha çok edebiyat hareketi içinde yayılma göstermiş ve gösterebilecektir.

Hayatı hakkında, 1931 sonrasında şimdilik bilgi alınamayan Settar Cabbar bu eseri ile hem Türkistan insanının iç dünyasını ortaya koymuş, hem de 1920'li yılların mücadelesine ışık tutmuştur. Kendisini rahmetle anarken, eserin bir nüshasını saklayan Hayri Tokay'ı da rahmet ve minnetle anmak gerekir. Eseri yayınlayanlara, Türkistan Millî İstiklal Bayrağını bir kere daha gün ışığına çıkaranlara teşekkür borçluyuz.

TUNCER BAYKARA

Travellers in Faith: Studies of the Tablighi Jamaat as a Transnational Islamic Movement for Faith Renewal (ed. M. Khalid Masud), Leiden, Brill 2000, ISBN: 90-104-11622-2, XII+261, indeks.

Tebliğ Cemaati Mevlana Muhammed İlyas tarafından 1920'lerde Hindistan'da Delhi yakınlarındaki Mevat'ta başlatılan mütevazı bir tebliğ faaliyetinin zamanla gelişerek dünya çapında bir harekete dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır (Hareketin ortaya çıkış tarihi ile ilgili tartışmalar için bk. S. 9). Günümüzde yıllık genel toplantılarına dünyanın her tarafından, bir milyondan fazla cemaat üyesinin katıldığı, bu yönüyle belki de haccın dışında Müslümanların en yüksek katılımının sağlandığı harekettir.

Şeyh Ahmed Sirhindi, Şah Veliullah Dihlevi ve Şeyh Ahmed Şehîd geleneğine bağlı bir Nakşibendi olan Mevlana İlyas, Hindistan'da kaybolan Müslüman siyasi hakimiyetin ardından XX. yüzyılın başında dinî ve kültürel kimlikleri korumayı hedefleyen bir çizgide toplumda geleneksel kurumların otoritesini yeniden tesis amacına yönelik olarak klasik öğretinin canlandırılması, ulemanın saygınlığının artırılması ve tasavvufun yaygınlaştırılmasına çalışmıştır. Hareketin bir başka varlık sebebi de bu yüzyılın başında bir kısım Hindu milliyetçilerinin Hind Müslümanlarının zorla Müslüman yapıldıklarından bahisle onları tekrar eski inançlarına döndürme iddialarıyla yaptıkları faaliyetlere karşı bir tür reaksiyondur.

Diyyubendi ekolünden yetişen bir alim olan Mevlana İlyas önceleri bu amaçlar için eğitim ve öğretime yönelmiş, Mevat bölgesinde açılmasına öncülük ettiği yüzden fazla okulda istediği verimi alamayınca asıl ihtiyaç duyulan şeyin birebir tebliğ ve aydınlatma olduğunu düşünerek yeni bir hamle başlatmış ve kısa zamanda başarılı olmuştur. Mevlana İlyas'ın herhangi bir özel hususiyeti olmamakla birlikte peygamberlerin yolu olarak nitelediği bu usulün farklı tarafı ihtida öncelikli değil Müslümanlara yönelik olması ve "Ey Müslümanlar iyi Müslüman olun" formülüyle ifade edilen basit yollu bir daveti içermesidir. Hareketin çalışma tarzı da yine sadedir. Onar kişilik tebliğ üniteleri oluşturarak en küçüğünden en genişine kadar değişik yerleşim birimlerine göndermek ve bu üniteler vasıtasıyla ulaşılan insanlardan altı şey istemek 1. Kelime-i Şahadet getirmek, 2. Doğru namaz kılmayı öğrenmek, 3. İslam'ın esaslarını bilmek ve Mevlana Muhammed İlyas'ın risalelerini okumak, 4. Diğer Müslümanlara karşı yumuşak ve nazik davranmak (ikram-ı Müslim), 5. Her işte Allah rızasını düşünmek samimi ve dürüst olmak, 6. Tebliğ ünitelerine katılmak ve imkânını bu iş için değerlendirerek seyahatlere çıkmak, 7. Zamana boş işler ve boş konuşmalarla harcamamak. Bunların yanına günlük hayatta İslam'a uygun yaşamak, şirkten kaçınmak tasettüre riayet etmek, temizliğe dikkat etmek gibi başka prensipler de bulunmaktadır (s. 10-11). Cemaatin usulüne göre her Müslüman her sene en az kırk gün tebliğ seyahatine çıkmalı ve hayatında da en az dört ay fiilen tebliğ yapmalıdır.

Bu genel esaslar etrafında kısa zamanda gelişen hareket yukarıdaki tebliğ faaliyetinin dışında günlük siyaset ve politika ile ilgilenmemiş bu tür gelişmelerin daima dışında kalmayı tercih etmiştir. Mevlana Muhammed İlyas'ın 1944'te vefatından sonra cemaat 1944-1965 yıllarında oğlu Mevlana Yusuf önderliğinde faaliyetine devam etmiş, bu dönemde de faaliyet alanı bütün dünyaya yayılmıştır. Hareket 1965-1995 arasında Mevlana İnamül Hasan önderliğinde devam etti. Onun ölümünden sonra cemaat önderliğinin dört kişiden oluşan bir heyet tarafından yürütülmesi kararlaştırıldı. Bununla birlikte böylesine yaygın bir organizasyonun sistemli bir teşkilat yapısı, tüzüğü, kuralları, mevzuatı, liderlik hiyerarşisi, arşivi gibi yerleşmiş kurumları bulunma-

maktadır. Bunun yerine bir tarikat disiplini içerisinde kendisini cemaat mensubu sayan kişi cemaatin esaslarını benimsedikten sonra senenin belli zamanlarında kapı kapı dolaşarak insanları iyi Müslüman olmaya davet edecektir. Dünyada Müslümanların bulunduğu bütün bölgelerde faaliyet gösteren cemaat sayıları az olmakla birlikte Türkiye'de, özellikle İstanbul'da da faaliyet göstermektedir.

Hareketin sosyal bilimciler açısından dikkat çeken bir başka yönü de resmî yayınlarının bulunmayışı, mensuplarının basın ve tanıtımdan özellikle kaçınmaları gibi sebeplerle bilgilendirme ve akademik çalışmalar sürecinde karşılaşılan zorluklardır. Böyle olunca da az sayıdaki akademik çalışmalar da büyük oranda empirik bazda katılımcıları gözlem ve tecrübelerine dayanmak durumunda kalmıştır.

Nitekim son 15-20 senedir Batı üniversitelerinde cemaat hakkında yapılan yüksek lisans ve doktora tezlerinde bu durum açıkça görülmektedir. İşte bu tablo arasında elimizdeki bu eser 7-8 Haziran 1990'da Londra'da düzenlenen bir "Workshop"ta takdim edilen tebliğ metinlerinin bir araya getirilmesiyle ortaya çıkmış önemli bir çalışma hüviyeti taşımaktadır. Dolayısıyla tabiatu gereği yeknesak bir bütünlük beklemek mümkün olmamakla birlikte "Travellers in Faith", Tebliğ Cemaati'nin Hindistan'da neşet ettiği tarihi, sosyal, siyasal ve dinî (kültürel) şartlar, hızlı gelişim ve büyümesi, kendine has bir ideoloji formüle ederek tebliğ faaliyetlerine yönelmesi ve bu faaliyetlerin sınır tanımayan bir hususiyetle kısa zamanda bütün dünyaya yayılması, ilgili devletlerin tavırları, hareketin dünya çapındaki tebliğ faaliyetlerindeki etkinlikleri, mensuplarının eğitim, kültür, sosyal statü ve malî seviyeleri, modernizm, demokrasi, sekülerizm ve insan hakları, kadının durumu gibi akla gelebilecek ve ilgi çekebilecek pek çok soruya akademik çaplı cevaplar arayışında bir kaynak hususiyeti taşınmaktadır. Zaten kitabı oluşturan tebliğ başlıkları da bu durumu açıkça göstermektedir.

- The Growth and Development of the Tablighi Jamaat in India, Muhammad Khalid Masud
- Tablighi Jamaat and Women, Barbara D. Metcalf
- Construction and Reconstruction of the World in the Tablighi Ideology, Mohammad Talib
- Ideology and Legitimacy, Muhammad Khalid Masud
- The Transformation of Tablighi Jamaat into a Transnational Movement, Marc Gabor-leau
- Close Ties and new Boundaries; Tablighi Jamaat in Britain and Germany, Elke Faust
- Sequences of a Quest: Tablighi Jamaat in Morocco, Mohammed Tazy
- Tablighi Jamaat in Belgium, Felice Dassetto
- Foi et Pratique. Tablighi Jamaat in France, Gilles Kepel
- Worlds Apart: The Tablighi Jamaat in South Africa under Apartheid (1963-1993), Ebrahim Moosa
- A Movement or a Jamaat? Tablighi Jamaat in Canada, Shaheen H. Azmi

Bütün bunlardan önce editörün kaleme almış olduğu oldukça teferruatlı sayılabilecek giriş bölümü (XIII-LX) tebliğ ideolojisini tahlile yönelik teorik çerçeve ile bu alandaki tartışmaları değerlendirmesi, Hindistan'daki din geleneği İslam'ın bu bölgedeki serüvenini, tarihte ortaya çıkmış çeşitli dinî hareketleri kronolojik bir çizgide ele alarak tebliğ Cemaati hareketini hazırlayan zemini tebarüz ettirmesi bu çalışmaya ayrı bir kıymet kazandırmıştır. Tebliğ Cemaatinin

kendi anlayışında "iyi insan, iyi Müslüman" olmaya yaptığı vurgunun asıl nedeni belki de en net bir şekilde burada ortaya konulmaktadır. Editörün ifadesiyle: "Batı ile Arap dünyasından daha önce karşılaşan Hindistan Müslümanları, Hinduizmin yanı sıra bir de modernizmin kültürel tehdidine maruz kaldı. Böylece tebliğ, bu yeni durumda yeni bir anlam daha kazanarak sadece gayrimüslimleri İslam'a davet etmek değil aynı zamanda Müslümanları da dış kültürel tehditlere karşı kendi inançlarına sarılarak daha iyi Müslüman olmaya davet keyfiyeti de kazandı" (s. L VI).

AZMİ ÖZCAN

The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography (Osmanlılar ve Balkanlar: Bir Tarih Yazımı Münakaşası), ed. Fikret Adanır and Suraiya Faroqhi, Leiden-Boston-Köln 2002, VI+445. ISBN 9004 11902 7.

Balkanlar'da, daha önce Osmanlı Devleti'ne bağlı topraklarda XIX. yüzyılın başından itibaren yeni devletlerin oluşmaya başlaması, Osmanlı tarihinin yazım problemini beraberinde getirmiştir. Bu dönemin tarih yazımında bazen aynı konular taban tabana zıt görüşlerle incelenerek farklı sonuçlara ulaşılmıştır. Bunun gerçekleşmesindeki temel nedenlerden birisi, Balkanlar'da ulusal devlet oluşturma sürecine giren milletlerin nasyonalist yaklaşımlarla kendi tarihlerinin yazımında anakronizm unsurlarına sıklıkla yer vermesi olmuştur. Ayrıca «geçmişin büyüklüğü» nostaljisi içinde kendi uluslarının «altın çağını» arama çalışmaları, tarihçileri bazı gerçekleri görmemezlikten gelmeye itmiştir. Ama unutulmaması gereken şudur ki, Balkan ulusları sadece XIX ve XX. yüzyıllarda tarihin akışı içinde şekillenmiş topluluklar değildir, aynı zamanda yakın dönemde oluşmuş ekonomik faaliyetlerin çeşitli dini ve politik değişikliklerin de oluşturduğu milletlerdir. Bu süreçte tarih yazımında bazen bilgi eksikliğinden bazen ideolojilerin kasıtlı tutumlarından Osmanlıların Balkanlar'daki hakimiyeti ile ilgili gerçeklere uymayan pek çok malûmatın bulunduğu eserler kaleme alınmıştır.

Ancak son zamanlarda zengin Osmanlı arşivine dayalı olarak çeşitli Balkan uluslarının ve Batılı tarihçilerin yapıları araştırmaları bu konuda kayda değer bir bilgi birikimi ortaya çıkmıştır. Artık tarihçiler, bu bilgi birikimlerine dayalı olarak geçmişteki yanlışları tashih etmeye, kendi aralarında olduğu kadar diğer sosyal disiplinlerde çalışan bilim adamları ile yeni bulguları paylaşmaya ve işbirliği yapmaya hazır hale gelmişlerdir. Brill Kitabevi'nin bastığı ve Fikret Adanır ve Suraiya Faroqhi'nin editörlüğünü yaptığı «*The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography* (Osmanlılar ve Balkanlar: Bir Tarih Yazımı Münakaşası)» adlı kitap, bu amacı gerçekleştirmeye yönelik teşebbüslerin bir başlangıcı olarak hazırlanmıştır.

Eser, aslında yaklaşık dokuz yıl önce Alman Tarihçiler Birliği'nde düzenlenen bir panelde uluslararası bir grup bilimadamı tarafından sunulan bildirilerden oluşuyor ve Suraiya Faroqhi ve Fikret Adanır'ın «Giriş» adı altında yazdıkları ve eserin gelişimini ve değerlendirilmesinin yer aldığı uzun bir eleştiri yazısı ile başlıyor. İlk etapta bir kitap olarak düşünülmeyen bu çalışmada daha sonra bazı sipariş edilen makalelerle içerik bütünlüğü sağlanmaya çalışılmış. Ancak editörlerin de ifade ettiği gibi Sırbistan ve Arnavutluk'la ilgili konularda katılımcı sayısının yetersizliği, eserin eksik yanı olduğu söylenebilir. Eserin giriş kısmında Balkanlar'daki tarih yazımının genel bir değerlendirilmesi yapılırken Edward Said'in meşhur eserinde oryantalistlere ve tarih yazımına yönelttiği eleştirilere de yer veriliyor. Eserde merkezîyetçilik, adem-i merkezîyetçilik, meşru olma kavramı, güç paylaşımı, kimlik ve ulusçuluk gibi konular ele alınmış. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde Osmanlı tarih yazımı daha çok XX. yüzyıldaki gelişmeler dikkate alınarak değerlendiriliyor.

Bu bağlamda eser, Cristoph Neumann'ın «Kötü Zaman ve Daha İyi İnsan:1850-1900 Geç Dönem Osmanlı Tarih Yazımının Gelişimi İçin Stratejiler ve Kimliğin Tanımlanması» başlıklı makalesi ile başlıyor. Bu çalışmasında yazar, Osmanlı İmparatorluğu'nun kritik bir döneminde Osmanlı elitinin kendisini nasıl gördüğünü irdeliyor. Osmanlı tarihinin sıkıntılı yılları ile özdeşleşmiş olan Mustafa Nuri (1824-1890), Ahmed Vefik (1823-1891), Ahmed Cevdet (1822-1895), Hayrullah (1820-1866) ve Namık Kemal (1840-1888) gibi yazarların gayretlerine temas ediyor.

Osmanlı topraklarına Avrupalılar tarafından yapılan saldırılarda imparatorluk sınırları içinde yaşayan Hıristiyanların meşrulaştırıcı rol oynamasının, Osmanlı aydınlarını Avrupalı güçlere karşı Müslüman ya da en azından gayr-i Hıristiyan politik modeller aramaya ittiği vurgulanıyor. Bu süreçte ömürlerinin son yıllarında Abdulhamid'in ilk saltanat dönemini gören bu aydınlar, mevcut yönetime karşı daha az sempati beslemelerine rağmen, nihayetinde birer devlet memuru olarak sahip oldukları avantajları tekrar kendilerine sunabilecek yeni bir devlet modeli öneremiyorlardı. Ancak eski bir Osmanlı valisi iken sultana baş kaldırarak Mısır'da yeni bir devlet modeli oluşturan Mehmed Ali Paşa örneği de önlerinde duruyordu. Her ne kadar onun politikalarının 1880 yıllarında başarısız olduğu kesin ise de devleti modernleştirmedeki başarısı yadsınmıyordu. İmparatorluğun son vakanüvisi ve Türkiye Cumhuriyeti tarih komisyonunun ilk başkanı Abdurrahman Şeref (1853-1925), daha Cumhuriyet kurulmadan önce yazdığı bir yazısında Mehmed Ali Paşa'nın otokrat merkezîyetçiliğini tasdik ediyordu. Belki de bu, kendisi dahil son dönem Osmanlı elitelerinin, yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ni onayladığını gösteriyordu.

İkinci makale Bizans tarihçisi Klaus-Peter Matschke tarafından yazılmış olup «Tourkokratia (Osmanlı hakimiyeti) Dönemine Geçiş ile İlgili Araştırma Problemleri: Bir Bizantinistin Bakış Açısından» adını taşıyor. Araştırmacı, Dumbarton Oaks-Birmingham grubunun çalışmalarını Alman literatürü ile birleştirerek Bizans'tan Osmanlı'ya geçiş dönemini büyük ölçüde aydınlatıyor ve aynı zamanda Machiel Kiel gibi Osmanlı dönemi Balkan tarihi uzmanı olan tarihçilerin de çalışmalarından istifade ediyor. Matschke'nin çalışmasının önemi, Balkan tarihçileri tarafından sıklıkla iddia edilen görüşlere taban tabana zıt olan bir sonuca ulaşmasından kaynaklanıyor. Çalışmaya göre Osmanlı yönetiminin Balkanlar'da toprak sahibi köylülerin aleyhine ticari faaliyetleri kesintiye uğrattığı şeklindeki iddialar yanlış. Aksine son dönem Bizans kasabaları genellikle büyük ölçüde zirai yerleşim alanları iken Osmanlılar tarafından kurulan «yeni şehirler» zengin ticaret ve zanaat yerleşim yerleri idi. Yeniden canlanan bu ticarettten yararlananlar, genellikle şehirlerin Müslüman sakinleri idi. Fakat yaratılan bu yeni ekonomik fırsatlardan dolayı olarak taşralı Hıristiyan halk da istifade etmiştir.

Matschke, çalışmasında XVI. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu ile geç dönem Bizans arasındaki devamlılık unsurlarını vurguluyor ve yeni girişimciler olarak Bizans aristokrat ailelerinin faaliyetlerine dikkat çekiyor. Bu müteşebbislerin patrikhanenin mali işlerinin kaynağı olmaları sonucunda, patrikhanenin taşradaki patriklerin resmi olarak varlıklarını sürdürmeleri için gerekli olan paranın önemli bir kısmını toplanmasına müsaade ettiği söyleniyor. Ayrıca editörlerin giriş kısmında belirttiklerine göre Matschke büyük bir ihtiyat ile ifade etmekten çekinse de XVI. yüzyıldaki bu Hıristiyan girişimci aristokratlar ile daha sonraki yüzyıllarda ağırlıkları artan Feneliler (Phanariotes) arasında bağlantılar olabileceğini inkar etmiyor.

Kitabın üçüncü makalesini Büşra Ersanlı'nın «Kemalist Dönem Tarih Yazımında Osmanlı İmparatorluğu: Mukadder Çöküş Nazariyesi» adlı çalışması oluşturuyor. Yazar, Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarih yazımı konusunda bazı aydınlar ile politikacılar ve münevverlerin kendi aralarında zuhur eden fikir ayrılıkları üzerinde duruyor. Cumhuriyetin ilk yıllarında rejimin yerleştirilme çalışmaları içinde resmi ideolojiye yakın bir tarzda «eski rejim» tamamen kötü olarak tanımlanırken, eskiye karşı «kültürel devrimi» gerçekleştirenler kendilerini Türkiye Cumhuriyeti aydını olarak tanımlıyorlar. Bunlar, araştırmalarında kendilerine konuların uzmanı verirken, diğer taraftan da «parti çizgisinin» kimliğini çalışmalarına taşıyorlar. Bu tür yaklaşımlar, kendilerine bilimsel metodları rehber olarak seçen Fuat Köprülü gibi aydınların desteğini almazken, Türkiye'deki tarih yazımına da bu bilim adamının şahsında yeni ufuklar açılıyor.

Ersanlı, Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki bir grup elitin, yıkılmış imparatorluğun elitinden farklı olarak kendilerini Türk milliyetçisi olarak tanımlayıp uluslarının kökenlerini Osmanlı döneminin çok gerisinde aradıklarını vurguluyor. Bu ulusalcı bir yaklaşımdır, ancak saldırganlıktan daha ziyade savunmacıdır. Türk milliyetçileri 1930'larda kendilerini Kuzey Amerika ve Avrupa'da bir üstünlük olarak görülen beyaz ırkın üyesi olarak tanımladılar. Moğollarla bir rabitanın kurulma olasılığı kötü imaj olarak düşünülür ve Türklerin prehistoria dönemindeki halklar arasında üstün bir rol oynadığına inanıldı. Ancak bunlar yapılırken Türkiye Cumhuriyeti'nin yıkılmış bir imparatorluğun bir kaç eyaletinde kurulmuş olduğu gerçeği, göz ardı edilse de reddedilemedi. Bu şekilde düşünen son dönem Osmanlı eliti ile Cumhuriyet'in ilk yıllarındaki bazı aydınlar arasında çok keskin kırılma noktalarının olmadığı söylenebilir. Benzer bir sonuca çalışmanın ilk makalesinde Neumann da ulaşıyor. Ersanlı, bu dönemin okul kitaplarını planlamak üzere oluşturulan heyetin çalışmalarında bu fikir ayrılıklarının da yansıdığını ve gerçekte hiçbir zaman çözülemediğini söylüyor.

Dördüncü makale Neumann ve Ersanlı'nın çalışmalarını tamamlar nitelikte Herkül Milas tarafından yazılmış. Yazar, «Cumhuriyet Türkiyesi Tarih Yazımında Gayr-i müslim Azınlıklar: Yunan Örneği» başlıklı çalışması son on yıldan bu yana Türk entelektüelleri arasında bu konuda vuku bulan tartışmaların yansımalarını içeriyor. Türk eğitim sistemi içindeki tarih ders kitaplarını inceleyen araştırmacı, buralarda yer alan bazı yanlış yargıların çeşitli derecelerde akademik çalışmalar da dahil olmak üzere pek çok alanda iz bıraktığını söylüyor. Ayrıca Türk tarih yazımında Yunan konusunu işleyen müelliflerin üsluplarını saldırgan, modern, liberal ve eleştirel gibi başlıklar halinde toplayarak örnekler sunuyor. Araştırmalardaki yanlış bilgilerin genelde Rum diye adlandırılan insanların dilini bilmeyen ve dolayısıyla onlara ait kaynakları ilk elden kullanamayan yazarlara bağlayarak araştırmacının çalıştığı alanın dilini bilmesinin önemini vurguluyor. Ayrıca sorunların daha iyi anlaşılabilmesi için geç dönem Osmanlı tarih yazımında ekonomik gelişimlere ve etnogenesis'e (milletlerin oluşum süreci) daha fazla önem verilmesine dikkat çekiyor.

Johann Strauss'un «Osmanlı Yönetim Deneyimi ve Haurası: Tourkokratia Dönemindeki Bazı Yerel Rum Kroniklerindeki Notlar» başlıklı çalışması beşinci sırada yer alıyor. Strauss, Osmanlı yönetiminin Rumca konuşan bölgelerde nasıl olduğu sorusuna Rumca yazılmış yerel kaynaklarda cevap arıyor ve üç kaynağı değerlendiriyor. Bu kaynaklardan ilki, XVII. yüzyılın başında Serez'de bir rahip olan Papasynadinos'a ait. Bu çalışmada Serez'in yerel Ortodoks halkının ileri gelenleri hakkında bilgiler bulunabileceği gibi devlet işlerine ve Müslüman halka ait malumatlar da mevcuttur. Strauss, müellifin eserinde Türklerin yüreklerinde korku estiren bir yöneticiye sempati ile yaklaştığını, sultanın politikalarını destekleyici bir tutum sergilediğini ve Osmanlı Devleti'nin bu topraklardaki meşrutiyetini hiç tartışmadığını vurguluyor. Buna karşın 1821 savaşında bir asker olan Panayis Skouzes'in Atina'da yazdığı kronikte ise, Osmanlı varlığının meşrutiyeti «eski kötü günler» ifadeleriyle tartışılıyor. Ayrıca Atina'nın ileri gelenlerinin Osmanlı kaynaklarında aydınlatulamayan karışık, sosyal statüleri hakkında da eser bilgi veriyor. İlk iki yerel yazarın şehirliliğinin yanı sıra Strauss'un incelediği son yazar köylü kökenli. Eser anonim ve Osmanlı Kıbrıs'ının son on yılı ile ilgilidir. Eserin içerdiği konular arasında politik olanlar da bulunmakla birlikte müellifin daha ziyade dikkatini hasatla ilgili olaylar çekiyor. Yıllık ürünü daha önceki yıllardaki üretime kıyasla iyi, aynı ya da kötü şeklinde tasnif ediyor. Yazar için salgın hastalıklar, hava şartları, çekirge sürüleri, yerel isyanlar ve eşkiyalık ürünü doğrudan etkileyen olaylardır ve III. Selim'in tahttan indirilmesinden veya Tanzimat'ın ilanından çok daha önemlidir.

Kitabın belki de en ilginç makalelerinden birini, altıncı sırada yer alan Antonina Zhelyazkova'nın «Bir Tarih Yazım Problemi Olarak Güney-doğu Avrupa Perspektifinden Balkanlar'da

İslamlaşma» adlı çalışması oluşturuyor. Yazar, Osmanlı ve Osmanlı sonrası Bulgaristan'a ilişkin olarak Bulgaristan'daki tarih yazımında Bulgarların, Osmanlı karşıtlığını kendilerini tanımlamada ulusal bir motif olarak kullandıklarını vurguluyor. Bulgaristan'da ulusallaşma süreci içinde bilinçli olarak sahte kaynaklar üretilerek milli dava uğruna bunların tarihçiler tarafından kullanıldığına dikkat çekiyor. Rodop Dağlarında yaşayan Müslümanların bu dini kabul etmeye zorlandıklarına dair gerçeğe aykırı tezlerin 1988 yılının sonuna kadar inanmadıkları halde Bulgaristan'daki bazı kurumlar ve tarihçiler tarafından söylenmeye mecbur bırakıldıklarını örnek olarak veriyor. Ayrıca tarihin sahte kaynaklar üzerine inşa edilme sürecinin Bulgaristan'da çok uzun sürdüğünü Çek asıllı Thomas Masaryk'in I. Dünya Savaşı'ndan önce kendi ülkesine ilişkin böyle benzer bir «sahte kaynağı» çürütmesini örnek vererek anlatıyor.

Yedinci makaleyi kitabın editörlerinden Fikret Adanır'ın «Bosna-Hersek'de Müslüman Bir Ulusun Teşekkülü. Bir Tarihi Yazım Münakaşası» adlı çalışması oluşturuyor. Yazar, Balkan ulusları arasında Bosna-Hersek'teki Müslüman Boşnakların özel bir yer tuttuğunu, bunun da sadece son savaştan dolayı değil, aynı zamanda Türk ve Arnavutların yanı sıra Güney-doğu Avrupa'da en büyük Müslüman grubu oluşturdukları gerçeğinden kaynaklandığı saptamasını yaparak sözlerine başlıyor. Daha sonra Boşnakların ulusallaşma sürecinin (etnogenesis) 1878 yılında Avusturyalıların Bosna-Hersek'i işgal etmelerinden beri devam ettiğini söylüyor. Çünkü Bosnalı üst sınıfların Osmanlı İmparatorluğu döneminde ayrıcalıklı bir pozisyonlarının olması İslamın serhattaki savunucuları olmaları ve Osmanlı sultanlarının bu imtiyazları yenilemesi durumlarına meşruluk kazandırmıştır. Ancak 1878'den sonra ve hatta 1908'de Avusturya-Macaristan tarafından Bosna-Hersek'in ilhaki açık olarak ortaya çıkarttı ki, sultan, artık Boşnak tebaayı savunamayacaktı. Bu durum Müslüman bir idare altında yaşamak isteyen on binlerce Boşnak'ın ülkeden göç etmesi sonucunu doğurdu.

Bosna-Hersek için bulunan problematik çözümler, Müslüman Boşnakları bir ulus olarak kabul etmedi. 1918'de Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'nın kurulmasında ve daha sonra Yugoslavya Krallığı'nın oluşturulmasında isimlerden de anlaşılacağı gibi Boşnaklar ayrı bir etnik grup olarak kabul edilmediler. Sadece Tito döneminde Tito Yugoslavya'sında her ne kadar isteksiz de olsa onların ayrı bir etnik grup olarak varlıkları kabul edildi. Dolayısıyla Boşnak tarihçilerin çalışmaları iki dünya savaşı arasında başladı ve II. Dünya Savaşı'ndan sonra yoğunlaştı. Boşnak tarihçilerinin ilgi alanlarından birisi, oryantalist çalışmalar içinde yer alan bölgedeki İslamın menşei meselesi idi. Burada vurgulanması gereken nokta, tarihçilerini yetiştiren Boşnakların genelde Amerikalı ve Avrupalı tarihçilerin tanımlamalarından farklı olarak bölgedeki Bogomillik, Katoliklik, Ortodoksluk ve İslam konularına daha farklı açılardan bakabilmeleridir.

Sekizinci makalede Geza David ve Pal Fodor, «Osmanlı Tarihinde Macarların Çalışmaları» adlı çalışması ile kitabın ilgi alanını Orta Avrupa'ya kadar genişletiyorlar. Çalışmada bugünkü Romanya'nın batısında kalan Osmanlı Erdel'i yani Transilvanya ve bugünkü Macaristan toprakları ile ilgili geçen yüzyıl boyunca yapılan pek çok araştırma üzerine tartışmalar yapılıyor. Özellikle Macaristan'da neden Osmanlı çalışmalarına başlandı sorusuna cevap aranıyor. Habsburg İmparatorluğu'nun yıkılması ile Macaristan kendi orijinal boyutlarına ulaştı. I. Dünya Savaşı'nı izleyen dönemin Macar tarihçileri bu tatmin edici olmayan mevcut durumun nedenlerini açıklamaya yöneldiler. Bunu yaparken onlar Ortaçağ Macar topraklarının pek çoğunu nasıl Osmanlı yönetimi altına geçtiğini araştırdılar. Mathras Corvinus (1443-1490)'un toprakları ve 1526'dan sonra Angevins Krallığı'nın en büyük bölgesi bir Osmanlı sınır eyaleti olmuştu. Savaşta tahrip edilen ülkenin bazı bölümlerine güney Slavları iskan edildi. Bundan dolayı tarihçiler, sürekli bunalımcı bir vatanperverlik söylemi ile Ortaçağ Macaristan'ın parçalanmasından Osmanlı fethinin sorumlu olduğunu düşündüler. Ancak Osmanlı ve Habsburg arşivlerine dayanılarak yapılan çalışmalar gerçeğin tam olarak da böyle olmadığını gösterdi. 1945'lere gelindi-

ğinde ise, Osmanlı dönemi boyunca eski Macaristan Krallığı topraklarında Macar olmayan hakların artışı gibi konuları inceleyen Macar Osmanlı tarihçileri tarihi demografi gibi özel bir ilgi alanına odaklaştılar. David ve Fodor'un çalışmalarında ortaya koydukları gibi Macaristan'ın sultanın idaresi altındaki topraklarda meydana gelen demografik değişim, Habsburg kontrolü altındaki Macaristan'ın batı eyaletlerinde meydana gelen demografik değişimden daha yoğun değildir. Ayrıca bu çalışmalar fetihten önce Macar ekonomisinin çok zayıf olduğu ve 1526 yılındaki Mohaç Savaşı ve onun olumsuz etkileri olmasaydı bile Macaristan ile Batı Avrupa arasında bir uçurumun olabileceği kanaatine ulaşıyorlar.

Kitabın son makalesini çalışmaları ile Osmanlı tarihi alanında haklı bir üne kavuşmuş olan Suraiya Faroqhi'nin «Merkezi Devleti Ele Almak, Yerel Gücü Çalışmak: XVI. yüzyıldan XIX. yüzyılın Başına Kadar Osmanlı Bölgeleri ve İleri Gelenleri» adlı incelemesi oluşturuyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun birbirinden ayrılan ve genellikle birbirine uymayan görüntülerinin bazı araştırmacılar tarafından merkezîyetçilik kuramı ile aydınlatılma teşebbüsleri yazar tarafından araştırma konusu olarak ele alınmış. Faroqhi'ye göre Osmanlı eyaletlerinin geniş topraklara yayılmış olması Osmanlı çalışmalarında bu farkların ve değişikliklerin dikkate alınmasını gerektiriyor. Ayrıca coğrafya kadar, zaman dilimlerinin bir kesitinde doğru olan bir şeyin daha sonraki bir süreçte geçerliliğini yitirebileceğine de dikkat çekiyor. Osmanlı eyalet çalışmalarında bütün modeller Osmanlı taşra yönetiminde idareci olarak yer alan iki elit grupta yoğunlaşıyor ki, bunlardan birisi Osmanlı fetih zamanında da var olan ileri gelenler, diğeri ise sultanın idaresi tarafından verilmiş makamları tutanlar. 1960'lı ve 1970'li yıllarda pek çok coğrafyacının bölge plançısının ve Osmanlı sosyal tarihçisinin ilgilendiği «merkezîyetçilik kuramı»nın aşamalarını yazar, çalışmasında aydınlatıyor.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, çalışma, tarih yazımının milletlerin ulusallaşma süreçlerinde bir araç olarak kullanılabilirliğini göstermektedir. Ayrıca eser, geleceğin daha sağlıklı şekillenmesinde tarih biliminin oynayabileceği rolün önemini geçmişte yapılan hataları gözönüne serek kanıtlamaktadır. Balkan tarihinin Osmanlı öncesi, Osmanlı dönemi ve Osmanlı sonrası evrelerinin yazımında anakronizmlerin asgariye indirilebilmesi için dönemin ve bölgenin uzman tarihçilerinin kendi aralarında olduğu kadar diğer disiplinlerle de işbirliği yapmasının kaçınılmazlığını vurgulayan bu kitap, alanının ilk örneklerden birisi olma özelliğini taşıyor.

LEVENT KAYAPINAR

İngilizce Özetler:

VELİ SEVİN : *Chronology for the Van Area During the Late Bronze and Early Iron Ages the Urartu -a Search for the Origins of this State* (pp. 355-386)

The subject of this article is the culture of the Van Lake basin, during the second half of the second millenium B.C. Our main aim is to underline the relationship between the classical civilisation of the times of the Urartian Kingdom and these early cultures. The centres that we have studied for the purposes of writing this article are Ernis-Evditepe and the Aliler Fortress on the northern shores of Van Lake and Karagündüz on the shores of Erçek Lake. These three centres represent a single period of a single culture. The origins of these centres go as far back as the Early Transcaucasian Age and were very densely settled during the Early Iron Age (EIA). All three have a tribal cemetery. These cemeteries are characterised by chamber-tombs with or without entrance passages. Those without entrance passages are older and decorative iron objects and ceremonial weapons were first of all found in them. Ceramics similar to the red-polished ware of the Classical Urartian age were found in tombs with entrance passages. On this basis the Early Iron Age of the Van area could be subdivided into two parts: EIA I and EIA II. The beginning of EIA I goes as far back as the mid 13th century B.C. EIA II on the other hand could tentatively be placed between 1000 B.C. and 850/800 B.C. These two periods are different as a result of development from an archaeological point of view, but there is also continuity among them. The dynamics that gave rise to the Urartian State were inspired by the local traditions of the Van Lake basin. Elements like chamber-tombs with entrance passages, the act of cremation and maybe also fortified strongholds, which were alien to the region, may have been the result of immigration from lands to the south of this area.

ÖNDER BİLGİ - SÜMER ATASOY - ŞEVKET DÖNMEZ - LATİFE SUMMERER : *The Cultural Development in Samsun (Amisos) Region* (pp. 387-402)

The archaeological survey, conducted under the direction of Prof.Dr. Önder Bilgi, took place between 18 and 27 July 2000. Participants of the survey team were Assoc.Prof.Dr. Sümer Atasoy, Dr. Şevket Dönmez, Dr.

Latife Summerer, archaeologist Burhan Gülkan and student Murat Türkteki. The Turkish Government was represented by Mr. Ekrem Anaç from the Tokat Museum.

In connection with the project following districts in the Samsun region were surveyed in seven steps, and the following archaeological remains were visited;

1. The valley of Kızılırmak River between İkiztepe and Altunkaya Dam in the Bafra district. Kapıkaya, Asarkale and its rock-cut tombs and Martı Kale.

2. Külçüler tumulus near Sarıkaya köyü near Bafra and Kışla tumulus near Dağ Köyü and Dökme Tepe in the 19 Mayıs district.

3. Fortress at Akalan and its surroundings near Çatmaoluk köyü in the western part of the Samsun region.

4. The Apollon open-air cult center on Kale Tepe near Emirli köyü and Kaledoruğu Höyük and the Caravanserai called Taşhan, the old wooden mosque and Roman stone bridge near Çakallı köyü in the Kavak district.

5. The Lerdüğe tumulus near Çamyatağı köyü in the Havza district and Ağu Boğazı Mevkii near Gökdoğan köyü in the neighbourhood of the Durağan district.

6. Amisos was revisited to see the recently found rock-cut tomb of a royal family and to survey the western slope of the Toraman Tepe of Amisos.

Within two areas increasing levels of destruction was observed: a) the Iron Age settlement at Akalan between in the Samsun district; b) the Hellenistic settlement at Asarkale in the Bafra district. In both of this locations which are fortress types, the architectural remains of defensive structures have been subjected to the destruction of various elements such as the nature and the destruction of men.

As such, it was seen that to reach the aims of the ongoing project, in all those locations immediate topographic works have to be developed to establish the position of these settlements and to place the present conditions of the architectural remains on those plans.

AHMET TAŞAĞIL : *Chinese Side of Kōl Tigin's Inscriptions* (pp. 403-421)

The Orkhun's Inscriptions of Turkish writing (Kōl Tigin ve Bilge Kagan) were read about a hundred and ten years ago. During the same years, chinese side of the inscriptions was translated into German, Russian, French and English. Then, some of them were translated into Turkish. Besides, for the first time, these texts were translated from the original source into Turkish by our side. Unluckly, during our work we have faced some distortions on the text, comparing early works. Therefore, we had to codify all of the characters one by one, in order to overcome the problems and to finish the work properly.

In sum, the Chinese text is a condolence letter. It was sent by T'ang dynasty's emperor Hsüan-tsung to Bilge Kagan related to his brother Kōl Tigin's death. In his letter, emperor Hsüan-tsung begins mentioning that the universe and the world's creation , Chinese and Turkish relations in the Central Asia. His language is similar with the Chinese state philosophy. And then, it is mentioned that some important events and military accopmlishments of Kōl Tigin, during the time of setting up of the incscriptions. Finally, Bilge Kagan's policy about giving importance to the Chinese-Turkish friendship was praising. The writer of this article tries to evaulate this side of the inscription.

HATİCE ERDEMİR : *The Nature of Turko-Byzantine Relations in the Sixth Century Ad* (pp. 423-430)

In the middle of the sixth century, a new nomad power emerged in central Asia. A federation led by Turkic groups which rapidly impinged on the Persian empire after the subjugation of the Hephtalites and had an impact on the Roman empire through the flight westwards of the Avars. As a result, both Romans and Persians were soon in diplomatic contact with the Turkish Kagan, and considerable evidence for this process is presented in the fragments of the Greek historian Menandros Protector, with useful supporting material in the historian Theophylact Simocatta and the Syriac author John of Ephesus.

This diplomacy had both an economic aspect, the ability of the Turks to intervene in the silk trade, and a strategic one, since both Roman and

Persian empires could view the Turks as useful allies against their traditional rival in the Near East. The Turks could attack Persia through the former territory of the Hephtalites, while they could take over Roman possessions in the Crimea.

ENVER ÇAKAR : *Settlement and Population in the District of Antakya, During the Second Half of the 17th Century* (pp. 431-459)

[According to the *Avâriz-Hâne* (Household Tax) Register, dated 1678/1089]

After the end of the classical Ottoman land register tradition, detailed *avâriz-hâne* registers became very important sources as far as information concerning settlement areas within Ottoman lands and demographic movements in them, are concerned. Collecting population statistics by analysing these registers for each area will contribute enormously to the acquisition of credible data concerning changes in the demographic and settlement structures and the reasons underlying these changes.

In this article we have studied in detail the settlement and population of the Antakya district in the second half of the 17th century, on the basis of the *avâriz-hâne* register dated 1678. In that period the city of Antakya consisted of 24 neighbourhoods with 1.584 houses and 30 other public buildings with many houses, rooms and sheds. The majority of the population was Muslim, but there were also a small number of Christians who had settled there.

In 1678, the villages of the district of Antakya were within the boundaries of four *nahiye* (subdivisions of a district), called Süveyde, Kuseyr, Cebel-i Akra and Altun Özü. The total of the villages was 153, with 127 of them being inhabited and 26 abandoned. The villages were inhabited by 3.512 adult males, of which 93 % were Muslim and 7 % non-Muslim.

In general the population of the city of Antakya increased between the 16th and 17th centuries. The same is not true for its villages. Not only did the population of the villages diminish visibly, but there was also a decrease in the number of inhabited villages. Thanks to a policy of settlement support, many villages were settled once more towards the end of the 17th century.

OSMAN KÖSE : *A Crisis in Ottoman-American Relations: The Boycott of the Hacı David Shipping Company (1911)* (pp. 461-482)

The first official relations between the Ottoman State and America go back to the early 19th century. The first relations were mainly of a commercial nature, while later ones were more of a military nature. Relations with America developed continuously until the collapse of the Ottoman State.

When the territorial losses of the Ottoman Empire accelerated at the beginning of the 20th century, especially in the Balkans, the population reacted to this by organising boycotts at grassroots level. Within this context the Austrian and Greek boycotts are of particular importance. During these boycotts America supported the states, among those boycotted, to which it felt itself close for political, military or social reasons. The ships of the boycotted nations, which operated in Ottoman ports and territorial waters and the commercial interests of which had been jeopardised, began to fly American flags and to behave arrogantly towards Ottoman functionaries and the population. The subject of this article will be the boycott of American ships as the evolution of the existing Greek boycott, as a result of the arrogant behaviour towards Ottoman military men and functionaries, of the Greek personnel of the Hacı David Company, which began to fly American flags.

ZEKERİYA TÜRKMEN : *Medical Treatment of Ottoman Army by Kızılay (The Association of Hilâl-i Ahmer) During the Balkan Wars* (pp. 483-518)

The Balkan Wars, which were initiated by the mistakes made within the internal affairs as well as foreign policy after the 2nd Constitutional Monarchy Regime (II. Meşrutiyet), were resulted in the defeat of the Ottoman State. The Ottoman State was caught by the war without much preparation and therefore ran into great difficulty and troubles in all part of the army. In addition to the extremely insufficient condition of the army in terms of logistic supports units, the army was also involved with politics, thus defeat in the Balkan Wars was almost inevitable.

The medical aid organization of the Ottoman army also entered the war without any preparations. Renovated in 1911 and still under the state of es-

tablishment, Kızılay of Ottoman tried to give a large health care service to the public by using the budget reserved by the state and public donations. When the war broke in the October of 1912, Kızılay set up mobile hospitals along the front line. Volunteer medical doctors of the country citizens as well as the ones with foreign origins were placed in these hospitals. Besides the aid organizations of Muslim nations, European health aid organizations also provided help.

Kızılay not only provided health care service to the ill or injured soldiers on the war front but also tried to give as much support as possible to the Balkanians who suddenly became immigrants in their homeland. The aid performance of Kızılay during the Balkan Wars, which was one of the significant tests of Kızılay during the First World War, gained a rightful reputation throughout the country. Especially against cholera, a great success was gained in the containment and the disease was eradicated in a relatively short time.

In this article, the health aid services provided by Kızılay to the ill and injured soldiers of the Turkish Army during the Balkan Wars was shortly described.

REFİK DURU : *Excavation at Bademağacı Preliminary Report, 2002 and 2003* (pp. 519-560)

The 10th season of excavations at Bademağacı Höyük took place from 30th July to 20th September 2002 and the 11th season of excavations 1st August - 8th September 2003. In both excavation seasons work was carried out in the northern and southeastern sections of Trench A in the northern half of the höyük and by the end of the 2003 season Trench A had been extended to cover all of the northeastern part of the höyük, about 1/4 of the surface area - approx. 4.000 m² - of the höyük.

No architectural remains associated with level 9, the oldest EN I settlement, were found in the 1st Deep Trench in the central section of the höyük. This oldest settlement is only represented by pottery. It became apparent that the hard 'limestone plaster' floor of level EN 8 did not continue any further north. It is very likely that the structures of the first two settlements were huts made with 'wattle and daub' technique. There are no

remains in settlements 7-5 that provide information concerning the architectural situation.

Eight buildings have so far been uncovered from level EN 3, the settlement that has provided the best architectural evidence for EN II. It was not possible to give any explanation concerning the 'Grid Foundations' uncovered in the southeastern skirts of the mound and the long wall approx. 1 m. in thickness determined at the outer edge of the höyük, both belonging to the same period.

The pottery examples and other small finds from EN I and II are no different from those found in previous excavation seasons.

During the extension of the excavation area to the north of the höyük some new buildings belonging to the EBA II settlements were uncovered. These were not very different from the point of view of plan and small finds from those found in previous years.

In 2002, during the extension northwards of the excavations that were started in 2001 between Trench A and the Church, some feeble and roughly made foundations belonging to two separate phases were uncovered in various places approx. 1 m. below the surface level and some MBA pottery was also found. The existence of MBA settlements in this section has now been confirmed.

In the 2002/03 seasons, only clearing and tidying up work was done at the Church in the highest section of the höyük.

NUH ARSLANTAŞ (BERNARD LEWIS) : *A Jewish Source about Damascus, immediately after its Conquest by Ottomans* (pp. 561-568)

In the article, the translation of which we are publishing, you will find the observations of Moses Bassola (death 1560), an Italian Jewish theologian who visited Damascus in 1521, five years after its 1516 Ottoman conquest from the Mamelukes. The travelogue provides us with very interesting information concerning the physical, economic and social aspects of the city and in particular about the Jewish communities of the city. That is why this travelogue is an important source of information concerning the Jews of the Islamic world, a subject for which there is little information, especially as far as the Middle Ages are concerned and in comparison to Turkish history.

C O N T E N T S

Articles and Studies:

	<u>Page</u>
SEVİN, VELİ: Chronology for the Van Area During the Late Bronze and Early Iron Ages the Urartu -a Search for the Origins of this State (with 2 cartes, 23 illustrations)	355
BİLGİ, ÖNDER - ATASOY, SÜMER - DÖNMEZ, ŞEVKET - SUMMERER, LATİFE: The Cultural Development in Samsun (Amisos) Region (with 1 carte, 27 illustrations)	387
TAŞAĞIL, AHMET: Chinese Side of Kül Tigin's Inscriptions	403
ERDEMİR, HATİCE: The Nature of Turko-Byzantine Relations in the Sixth Century Ad ..	423
ÇAKAR, ENVİR: Settlement and Population in the District of Antakya, During the Second Half of the 17 th Century [According to the <i>Avânz-Hâne</i> (Household Tax) Register, dated 1678/1089]	431
KÖSE, OSMAN: A Crisis in Ottoman-American Relations: The Boycott of the Hacı David Shipping Company (1911)	461
TÜRKMEN, ZEKERİYA: Medical Treatment of Ottoman Army by Kızılay (The Association of Hilâl-i Ahmer) During the Balkan Wars	483
DURU, REFİK: Excavation at Bademağacı Preliminary Report, 2002 and 2003 (with 53 plates)	519

Translations:

LEWIS, BERNARD: (translated by, Arslantaş, Nuh) : A Jewish Source about Damascus, immediately after its Cönquest by Ottomans	561
--	-----

Book Reviews:

KAHYA, ESİN: Z. Vesel-H. Beikbaghban-B. Thierry: <i>La Science Dans le Monde Iranien à L'Epoque Islamique</i>	569
BAYKARA, TUNCER: Sett ar Cabbar: <i>Kurtuluş Yolunda</i>	577
ÖZCAN, AZMİ: <i>Travellers in Faith: Studies of the Tablighi Jamaat as a Transnational Islamic Movement for Faith Renewal</i>	581
KAYAPINAR, LEVENT: <i>The Ottomans and the Balkans: A Discussion of Historiography</i> ..	585
Abstracts	591

BELLETEN

PERIODICAL PUBLISHED EVERY FOUR MONTHS

TURKISH HISTORICAL SOCIETY REVIEW

Volume : LXVIII

No. 252

August 2004

ANKARA - 2005